

„*Homo Sapiens* m-a provocat
și m-a făcut să văd omenirea
dintr-o altă perspectivă.“

Yuval Noah Harari

„O recomand insistent,
cu tărie, din toată inima.“

Stephen Fry

„O carte excepțională.“

Matt Haig

Homo Sapiens

O istorie plină de speranță

Rutger Bregman

Autorul bestsellerului **UTOPIE PENTRU REALIȘTI**

LITERA

„*Homo Sapiens* m-a provocat
și m-a făcut să văd omenirea
dintr-o altă perspectivă.“

Yuval Noah Harari

„O recomand insistent,
cu tărie, din toată inima.“

Stephen Fry

„O carte excepțională.“

Matt Haig

Homo Sapiens

O istorie plină de speranță

Rutger Bregman

Autorul bestsellerului **UTOPIE PENTRU REALIȘTI**

LITERA

Colecția dedicată celor care își pun întrebări despre lumea
din care fac parte, în care psihologia, filosofia, știința și socio-
logia vorbesc pe înțelesul tuturor.

Rutger Bregman este unul dintre cei mai importanți tineri gânditori din Europa. Acesta a publicat patru cărți de istorie, filosofie și economie. Cartea sa *Istoria progresului* a câștigat Premiul belgian Liberales pentru cea mai bună carte de nonficțiune în 2013, Bregman fiind nominalizat de două ori pentru prestigiosul Premiu al Presei Europene pentru activitatea sa jurnalistică de la *The Correspondent*. Ediția olandeză a cărții *Utopie pentru realiști* (Editura Litera, 2020) a devenit bestseller național și a declanșat o mișcare a veniturii de bază care a apărut pe prima pagină a ziarelor internaționale. Scrierile sale au fost prezentate în *Washington Post*, *The Guardian* și la BBC.

Rutger Bregman

Homo Sapiens

O istorie plină de speranță

Traducere din limba neerlandeză de
OVIDIU ACHIM și ELENA-SIMONA IUREA

LITERA

București
2020

De meeste mensen meugen. Een nieuwe geschiedenis van de mens

Copyright © 2019 Rutger Bregman

Toate drepturile rezervate, inclusiv acela de reproducere în întregime sau parțial, în orice formă.

Cartea a apărut în *The Correspondent*, unbreaking news/www.thecorrespondent.com

Infografice de De Correspondent

Editura Litera

O.P. 53; C.P. 212, sector 4, București, România

tel.: 021 319 63 90; 031 425 16 19; 0752 548 372;

e-mail: comenzi@litera.ro

Ne puteți vizita pe

www.litera.ro

Homo Sapiens. O istorie plină de speranță

Rutger Bregman

Copyright © 2020 Grup Media Litera

pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate

Traducere din limba neerlandeză:

Elena-Simona Iurea și Ovidiu Achim

Editor: Vidrașcu și fiii

Redactori: Ramona Ciortescu, Georgiana Harghel

Corector: Olimpia Băloi

Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare și prepress: Mihai Suciu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BREGMAN, RUTGER

Homo Sapiens. O istorie plină de speranță / Rutger Bregman;

trad. din lb. neerlandeză de Elena-Simona Iurea și Ovidiu Achim – București: Litera, 2020

ISBN 978-606-33-6379-5

ISBN EPUB 978-606-33-6813-4

I. Iurea, Elena-Simona (trad.)

304.9

Pentru părinții mei

Omul va deveni mai bun când o să îi arătați cum este el în realitate.

ANTON CĚHOV (1860–1904)

PROLOG

În seara de dinaintea izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, comandantul armatei britanice era profund îngrijorat. Londra se afla într-un pericol iminent. Orașul era, potrivit unui anume Winston Churchill, obiectivul cel mai vizat din întreaga lume, o vacă grasă, scumpă, legată în lanț, cu scopul de a ademeni prădătorul.¹

Cine era prădătorul? Adolf Hitler. Dacă populația avea să cedeze sub teroarea bombardierelor lui, s-ar fi zis cu Marea Britanie. „Traficul se va opri, oamenii străzii vor striga după ajutor, iar orașul se va scufunda într-un haos total“, se temea un general britanic.² Milioane de cetățeni ar ceda psihic. Armata nici măcar nu ar mai ajunge să treacă la luptă, pentru că ar trebui să țină în frâu masele isterice. Churchill preconiza că cel puțin trei, patru milioane de locuitori ai Londrei s-ar fi refugiat în alte regiuni.

Cine voia să afle ce nenorocire plutea în aer nu trebuia decât să răsfoiască *Psihologia mulțimilor*. Autorul francez, Gustave Le Bon, a fost unul dintre cei mai mari învățați ai timpurilor sale. Hitler îi citise cartea din scoarță în scoarță, la fel și Mussolini, Stalin, Churchill sau Roosevelt.

Le Bon explică amănunțit ce se întâmplă cu oamenii în situații de criză. Aproape instantaneu, scrie el, omul coboară „câteva trepte bune pe scara civilizației“. ³ Cum se răspândesc panica și violența, adevărata noastră natură iese la iveală.

Pe 19 octombrie 1939, Hitler i-a pus la curent pe generalii săi cu planul de atac. „Nemiloasa intrare a forțelor aeriene germane (*Luftwaffe*)“, spunea el, „cu scopul de a zdrobi voința britanicilor de a opune rezistență, poate urma și va urma la un moment dat.“⁴

Britanicii se temeau că era deja prea târziu. Ba chiar s-a luat în considerare săparea unor

adăposturi în subteranul Londrei, dar planul a fost în cele din urmă abandonat. Oamenii, paralizați de teamă, nu și-ar mai fi revenit niciodată. În ultimul moment, s-au ridicat câteva spitale psihiatrice de campanie, în afara orașului, pentru a putea primi primele victime.

Atunci a început.

Pe 7 septembrie 1940, 348 de bombardiere germane au survolat Canalul Mânecii. Era vreme frumoasă și mulți londonezi ieșiseră afară, așadar, când la 16:43 sirenele au început să urle, toți și-au îndreptat privirea spre cer.

Acea zi de septembrie va intra în istorie drept „Sâmbăta neagră“, iar ce a urmat după aceea drept „The Blitz“. Timp de nouă luni, numai peste Londra au căzut mai mult de 80 000 de bombe. Cartiere întregi au fost spulberate. Un milion de clădiri au fost afectate sau complet distruse și peste 40 000 de oameni și-au pierdut viața.

Cum au reacționat britanicii? Ce s-a întâmplat când țara a fost bombardată luni întregi? Oamenii au devenit isterici, abrutizați sau chiar mai rău?

Voi începe mai întâi cu lucrarea unui psihiatru canadian.

În octombrie 1940, dr. John MacCurdy se afla la volanul mașinii sale, prin partea de sud-est a Londrei. Vizita un cartier sărac ce fusese lovit crunt de bombardamente, ce lăsaseră în urmă numai cratere și ruine. Dacă exista un loc unde oamenii ar fi trebuit să se panicheze, cu siguranță acela trebuie să fi fost.

La scurt timp după ce alarma care anunța un raid aerian s-a declanșat, psihiatrul a fost martorul unei imagini tulburătoare.

Copiii continuau să se joace nestingheriți, clienții comercianților își vedeau de cumpărături, un polițist dirija plictisit traficul, în timp ce bicicliștii sfidau moartea și regulile de circulație. Nimeni, din ce am putut vedea, nu a ridicat privirea spre cer.⁵

Cine va citi despre Blitz, va descoperi numeroase descrieri ale liniștii stranii ce s-a coborât peste Londra. Un jurnalist american a intervievat un cuplu de britanici chiar în bucătăria acestora. În timp ce ferestrele se zgâlțâiau, cei doi își savurau liniștiți ceaiul. Jurnalistul i-a întrebat dacă le-a fost teamă. „A, nu. Și dacă ne-ar fi fost, la ce ne-ar fi ajutat?”⁶

Aceste lucruri atrăgeau atenția asupra faptului că Hitler nu ținuse cont de caracterul tipic al britanicilor. *Impasibilitatea* lor. Umorele sec ale proprietarilor de magazine care așezau pancarte în fața ruinelor ce fuseseră cândva afacerile lor, cu mesajul: „MAI DESCHIS DECÂT DE OBICEI”. Proprietarul unui pub s-a folosit în mod ingenios de situația dezastruoasă, afișând următorul mesaj: „NU MAI AVEM FERESTRE, DAR AVEM BĂUTURI EXCELENTE. VĂ INVITĂM SĂ LE GUSTAȚI.”⁷

Britanicii îndurau bombardamentele forțelor aeriene germane la fel cum îndurau și întârzierile trenului. Erau deranjante, dar se putea trăi cu ele. Și dacă tot am adus vorba despre trenuri, trebuie menționat că acestea au circulat conform programului obișnuit în toată perioada Blitzului, iar deteriorarea economiei nu s-a resimțit semnificativ. Mai afectată a fost producția de război a Marii Britanii în aprilie 1941, în a doua zi de Paște, când toți britanicii au avut zi liberă.⁸ După câteva săptămâni se vorbea despre bombe germane ca despre vreme. „A *fulgerat* cam mult azi, nu?”⁹ Un observator american nota că „englezii se plictisesc mai repede decât oricine altcineva” și aproape nimeni nu mai căuta adăpost.¹⁰

Dar cum rămâne cu daunele psihologice? Acele milioane de victime traumatizate despre care avertizaseră experții? Erau de negăsit. Sigur că exista tristețe și furie. Evident că moartea celor

dragii s-a deplâns profund. Dar spitalele psihiatrice de campanie au rămas goale. Ba mai mult, sănătatea psihică a britanicilor se îmbunătățise. Consumul de alcool se diminuase. S-au sinucis mai puțini oameni atunci, decât în vremuri de pace. După război, mulți britanici chiar tânjeau după Blitz, când toată lumea se ajuta și nu mai conta dacă erai de stânga sau de dreapta, sărac sau bogat.¹¹

„Societatea britanică era în multe privințe mai unită datorită Blitzului“, scria mai târziu un istoric britanic. „Hitler a fost dezamăgit.“¹²

În practică, toate previziunile celebrului psiholog Gustave Le Bon se dovediseră departe de teorie. Situația precară nu a scos la suprafață tot ce era mai rău în oameni, ci partea bună a acestora. Ba chiar s-a întâmplat ca poporul britanic să urce câteva trepte pe scara civilizației. „Curajul, umorul și prietenia omului de rând“, scria o jurnalistă americană, „se păstrează, în mod surprinzător, pe fondul acestui coșmar.“¹³

Efectele pozitive neașteptate ale bombardamentelor germane au condus la o nouă discuție pe plan militar. Marea Britanie deținea o flotă proprie de bombardiere, iar întrebarea era cum puteau Forțele Aeriene Regale să le folosească împotriva dușmanului?

În mod straniu, în ciuda experienței trăite, experții militari britanici credeau în continuare că starea de spirit a unui popor putea fi nimicită. Cu bombardamente. Sigur, poate că nu a funcționat cu poporul britanic, care era un caz aparte. Nici un alt popor de pe lumea asta nu era înzestrat cu la fel de multă tărie de caracter și luciditate. Germanii, pe de altă parte, nu ar fi suportat „nici un sfert“ din bombardamente, potrivit experților. Dușmanului îi lipsea oricum „reziliența psihologică“.¹⁴

Acești experți primeau sprijin din partea lui Frederick Lindemann, cunoscut și ca lord

Cherwell, prieten la cataramă cu Churchill. Într-unul dintre puținele sale portrete, ne este dat să vedem un om înalt, cu melon, baston și o privire de gheață.¹⁵ În timpul discuțiilor aprinse despre forțele aeriene, Lindemann și-a susținut ferm poziția. Bombardarea *funcționează*. Și, la fel ca Gustave Le Bon, nu avea prea multe așteptări de la oamenii de rând, pe care îi considera ușor de speriat și lași.

Pentru a-și susține punctul de vedere, Lindemann a trimis o echipă de psihiatri în Birmingham și Hull, două orașe care fuseseră îndelung bombardate. La scurt timp, cercetătorii au intervievat sute de oameni care își pierduseră casa în timpul Blitzului.¹⁶ S-au interesat despre cele mai mici detalii – de la „numărul de halbe băute până la numărul de aspirine cumpărate”.¹⁷ Câteva luni mai târziu, Lindemann a primit raportul final. Concluzia era scrisă cu litere mari pe prima pagină:

„NU EXISTĂ NICI O DOVADĂ DE SLĂBIRE A MORALULUI”.¹⁸

Dar ce a făcut Frederick Lindemann când a aflat această informație categorică? A ridicat din umeri. El hotărâse deja că bombardarea funcționează de minune și nu avea de gând să revină asupra hotărârii sale.

Drept urmare, Lindemann i-a trimis un memoriu lui Churchill, în care a scris cu totul altceva decât în raportul primit:

Cercetările par să demonstreze că, atunci când cuiva îi este distrusă casa, moralul acestuia va avea grav de suferit. Oamenii par să fie mai afectați de asta decât de pierderea unui prieten sau a familiei. [...] Putem provoca o pagubă de zece ori mai mare în fiecare din cele mai importante 58 de orașe germane. Nu încapă îndoială că acest lucru va distruge starea de spirit a poporului.¹⁹

Astfel, problema eficienței bombardamentelor a fost soluționată. „Mirosea a vânătoare de

vrăjitoare“, scria la un moment dat un istoric.²⁰ Cercetători meticuloși, care pledau împotriva bombardării populației germane, au fost destituiți pe motiv că erau lași. Colaboraționiști.

Fanaticii erau de acord asupra unui lucru: germanii trebuiau să fie și mai aspru combătuți. Churchill a dat undă verde, iar infernul s-a dezlănțuit deasupra Germaniei. Până la final, în timpul acestor bombardamente au murit de zece ori mai mulți oameni decât în timpul Blitzului. În Dresda au murit, într-o singură noapte, mai mulți bărbați, femei și copii decât în toată Londra pe durata războiului. Mai mult de jumătate din orașele germane au fost distruse. Țara devenise un uriaș morman de ruine fumegânde.

Între timp, o mică parte din forțele aeriene Aliate era alocată bombardării obiectivelor strategice, cum ar fi fabricile sau podurile. Până în ultimele luni de război, Churchill a rămas întru totul convins de ideea că bombardamentele asupra civililor erau cel mai bun lucru pentru a zdrobi moralul german. În ianuarie 1944, a primit o înștiințare de la Forțele Aeriene Regale care informa: „Cu cât bombardăm mai mult, cu atât rezultatul este mai satisfăcător“.

Premierul a subliniat acest enunț cu celebrul său stilou roșu.²¹

Așadar, bombardamentele din Germania au avut efectul scontat?

Aș vrea să încep din nou cu lucrarea unui remarcabil psihiatru. Începând din iulie 1945, dr. Friedrich Panse a intervievat aproape 100 de germani care își pierduseră casa. „După ce s-a întâmplat, am simțit o explozie de energie și mi-am aprins o țigară“, povestea unul dintre ei. Atmosfera de după atac era „ca după un război pe care nu îl câștigasem“, remarcă altcineva.²²

Nici nu putea fi vorba despre vreo panică generală. Dimpotrivă. Localnicii din zonele care

tocmai fuseseră bombardate se simțeau chiar ușurați. „Ajutorul venit din partea vecinilor a fost incredibil“, nota Panse. „Având în vedere severitatea și durata impactului psihologic, comportamentul populației a fost unul remarcabil de echilibrat și disciplinat.“²³

Aceeași imagine reiese din rapoartele agenției de informații Sicherheitsdienst, care își monitoriza îndeaproape propriul popor. După bombardamente, părea că toți se ajutau între ei. Scoteau victimele dintre dărâmături, stingeau focurile. Membrii Tineretului Hitlerist alergau dintr-o parte în alta pentru a-i ajuta pe răniți și pe cei rămași fără adăpost. Un magazin de legume chiar a afișat în glumă o pancartă pe care scria: „AICI VINDEM UNT DE CATASTROFĂ!“²⁴

(Bine, chiar și în acest caz, umorul britanic era mai bun.)

La scurt timp după capitularea Germaniei, în mai 1945, o echipă de economiști Aliați a vizitat țara învinsă. Ministerul american al Apărării i-a însărcinat cu analizarea efectelor provocate de bombardamente. Mai presus de orice, americanii erau interesați să afle dacă folosirea acestei arme era o tactică eficientă pentru câștigarea războaielor.

Concluziile specialiștilor au fost dezamăgitoare: bombardamentele asupra civililor fuseseră un fiasco. Economia germană de război devenise în felul acesta poate chiar mai puternică, motiv pentru care războiul durase mai mult. Între 1940 și 1944 producția germană de tancuri a crescut cu un factor de nouă. Cea a avioanelor de luptă cu un factor de 14.

La aceeași concluzie a ajuns și o echipă de economiști britanici.²⁵ În cele 21 de orașe distruse pe care le-au analizat, producția crescuse mai *repede* decât într-un grup de control format din 14 orașe care nu fuseseră bombardate.

„Începem să ne dăm seama“, scria un economist american, „că ne-am confruntat cu una dintre cele mai mari, poate chiar cu cea mai mare eroare de calcul a războiului.“²⁶

Ceea ce mi se pare cu adevărat fascinant este că toți marii jucători au făcut aceeași greșeală.

Hitler și Churchill, Roosevelt și Lindemann – au răspândit încetul cu încetul imaginea omului din viziunea lui Gustave Le Bon, psihologul care a afirmat că nivelul de civilizație al oamenilor nu este decât un înveliș subțire. Erau convinși că raidurile aeriene ar fi putut spulbera într-o clipă acel înveliș. Dar cu cât bombardau mai mult, cu atât învelișul se dovedea mai gros. În cele din urmă, se pare că pielița subțire era, de fapt, o bățatură.

Și totuși, experții militari au ajuns cu greu la această concluzie. 25 de ani mai târziu, americanii au lansat de trei ori mai multe bombe asupra Vietnamului decât asupra Germaniei în cel de-al Doilea Război Mondial.²⁷ A fost un eșec și mai mare. Chiar și când dovezile sunt evidente, avem tendința să le negăm. Până în ziua de azi, mulți britanici cred că reziliența de care au dat dovadă în timpul Blitzului s-a datorat unor calități unice, specifice lor.

Dar calitățile acelea nu sunt specifice britanicilor. Sunt calități specifice tuturor oamenilor.

1. UN NOU REALISM

1

Aceasta este o carte despre o idee radicală.

Este o idee care îi neliniștește de mult pe marii conducători ai lumii. O idee negată de religii și ideologii, ignorată de buletinele de știri și eliminată din documentele istorice.

În același timp, este o idee validată de aproape toate domeniile științei. Dovedită de evoluție și integrată în viața de zi cu zi. O idee care este atât de strâns legată de natura umană, încât nici măcar nu mai băgăm de seamă că există.

Dacă am avea curajul să o luăm în serios, atunci ar deveni clar că ideea aceasta poate dezlanțui o revoluție. Poate da societatea peste cap. Dacă vei ajunge să fii conștient de ea, va fi chiar ca un medicament care îți întunecă mintea și nu vei mai putea niciodată să privești lumea cu aceeași ochi. Îți schimbă viața.

Așadar, despre ce idee radicală este vorba?

Aceea că, în fond, majoritatea oamenilor sunt buni.

Nu cunosc pe nimeni care să explice ideea mai bine decât Tom Postmes, profesor de psihologie socială la Universitatea din Groningen, Țările de Jos. De mulți ani, el le pune studenților săi aceeași întrebare:

Un avion aterizează de urgență. La impactul cu solul, aeronava se rupe în trei bucăți. Cabina se umple de fum. Toți pasagerii își dau seama că trebuie să părăsească avionul. Ce se întâmplă?

- Pe planeta A, pasagerii se interesează dacă ceilalți sunt în regulă. Persoanele care au nevoie de ajutor sunt prioritare. Oamenii sunt gata să își dea viața, până și pentru străini.

- Pe planeta B, fiecare se preocupă de el însuși. Panica generală se instalează, iar oamenii se

îmbrâncesc și se lovesc. Copiii, bătrânii și persoanele cu dizabilități sunt călcate în picioare.

Întrebare: noi pe ce planetă trăim?

„Estimez că 97% sunt de părere că noi trăim pe planeta B“, spune Postmes. „Dar, în realitate, ne aflăm aproape tot timpul pe planeta A.“¹

Nu contează pe cine întrebi. Oameni de stânga sau de dreapta, săraci și bogați, oameni fără educație și oameni culți – toți fac aceeași eroare de judecată. „Studentii din primul an nu își dau seama de asta, nici cei din anul trei, nici studenții la master, nici mulți dintre specialiști, incluzându-i și pe experții în dezastre“, se lamentează Postmes. „Nu ține de cercetare. Acest lucru a fost dovedit încă din timpul celui de-al Doilea Război Mondial.“

Până și cele mai renumite dezastre s-au petrecut pe planeta A. Să luăm, spre exemplu, scufundarea Titanicului. Dacă ai văzut filmul, probabil crezi că toți cei de la bord au intrat în panică (în afară de cei din cvartetul de coarde). Dar nu a fost așa, nu s-au împins și nu s-au bruscăt. Un martor a relatat că nu a existat nici un „semn de panică sau de isterie“, „nici un strigăt de groază și nici un fel de agitație“.²

Să ne gândim la 11 septembrie 2001. Mii de oameni au coborât răbdători scările Turnurilor Gemene, chiar dacă știau că viața lor era în pericol. Le-au făcut loc pompierilor și răniților să treacă. „Oamenii chiar își spuneau unii altora: «Nu, te rog, tu primul»“, își amintea mai târziu una dintre victime. „Nu-mi venea să cred că, în clipele acelea, oamenii aveau puterea să spună: «Te rog, ia-o înainte». Era de neimaginat.“³

Faptul că oamenii sunt egoiști, panicați și agresivi de la natură este un mit care persistă și în zilele noastre. Este ceea ce biologul Frans de Waal numește „teoria furnirului“⁴, care aseamănă civilizația cu o foaie subțire de lemn ce va crăpa la

cea mai mică atingere. De fapt, este tocmai invers: în timpul bombardamentelor, la fel ca în timpul dezastrelor provocate de inundații, ceea ce e mai bun în noi iese la suprafață.

Pe 29 august 2005, uraganul Katrina s-a dezlănțuit în New Orleans. Digurile construite să protejeze orașul au cedat, așa că 80% dintre gospodăriile au fost inundate, iar cel puțin 1 836 de oameni au murit. A fost cel mai mare dezastru natural din istoria Statelor Unite.

În perioada aceea, ziarele dădeau știri despre violuri și schimburi de focuri în New Orleans. Circulau povești terifiante despre bande de hoți care umblau să jefuiască și despre un lunetist care ataca elicopterele de salvare. Pe stadionul Superdome, cel mai mare spațiu transformat în adăpost, nu mai puțin de 100 000 de oameni stăteau claie peste grămadă, fără electricitate, fără apă. Jurnaliștii au publicat știri despre doi bebeluși care au fost găsiți cu gâturile tăiate și o fetiță de numai șapte ani, violată și ucisă.⁵

Șeful departamentului de poliție declara că anarhia pune stăpânire asupra orașului încet, dar sigur. Guvernatorul Louisianei se temea de același lucru. „Ce mă înfurie cel mai tare“, spune ea, „este că astfel de dezastre scot la iveală, adesea, tot ce e mai rău din oameni.“⁶

Această concluzie a făcut înconjurul lumii. Istoricul Timothy Garton Ash scria în ziarul britanic *The Guardian* ce gândeau majoritatea:

Elimină elementele de bază ale unei vieți ordonate și civilizate – hrana, adăpostul, apa potabilă, un minim de siguranță personală – și ne vom întoarce în decurs de câteva ore la starea naturală a omului din viziunea hobbesiană, un război al tuturor împotriva tuturor. [...] Unii vor deveni îngeri pentru un timp, dar cei mai mulți se vor transforma în maimuțe.

Regăsim așadar, în toată splendoarea sa, „teoria furnirului“. New Orleans a provocat o mică fisură,

după cum spunea Garton Ash, „în învelișul subțire de la suprafața magmei clocotitoare a naturii umane“.⁷

Abia după câteva luni, când jurnaliștii plecaseră deja, apele se retrăseseră, iar ziarele găsiseră alte subiecte fierbinți, oamenii de știință au descoperit ce se întâmplase cu adevărat în New Orleans.

Zgomotul împușcăturii unui așa-zis lunetist s-a dovedit a fi, de fapt, o defecțiune la valva unui rezervor de combustibil. Pe stadionul Superdome muriseră șase oameni: patru din cauze naturale, unul de o supradoză, iar altul își luase viața. Șeful poliției a trebuit să recunoască public că autoritățile nu înregistraseră nici un fel de plângere cu privire la vreo crimă sau vreun viol. Au existat, într-adevăr, multe jafuri, dar autorii erau, în principal, membri ai unor grupuri care cooperau pentru a supraviețui, uneori chiar și cu poliția.⁸

Cercetătorii de la Disaster Research Center din cadrul Universității din Delaware au ajuns la concluzia că „în circumstanțe imprevizibile, majoritatea oamenilor aveau un comportament prosocial“. ⁹ O adevărată flotă de bărci a venit tocmai din Texas pentru a salva cât mai mulți oameni din calea apelor. Sute de civili voluntari au format echipe de salvare, cum ar fi „Haiducii lui Robin Hood“: 11 prieteni care adunau alimente, haine și medicamente de pe unde se putea și le împărțeau celor care aveau nevoie.¹⁰

Pe scurt, orașul nu era stăpânit de egoism și de anarhie, ci de curaj și de spirit caritabil.

Katrina a confirmat studiile științifice despre reacția oamenilor la dezastru. Disaster Research Center a stabilit încă din 1963, prelucrând date din peste 700 de studii de teren, că haosul total nu se instalează niciodată în cazul unui dezastru. Nu e niciodată „fiecare pentru el“. Infraționalitatea – crime, furturi, violuri – scade de cele mai multe ori. Oamenii își păstrează calmul, nu intră în

panică și acționează cu rapiditate. „Și chiar dacă au loc multe jafuri“, observă unul dintre cercetători, „se compensează mereu cu altruismul la scară largă, care îi îndeamnă pe oameni să împartă gratis și în cantități enorme bunuri și servicii.“¹¹

Catastrofele scot la suprafață ce e mai bun din oameni. Nu cunosc o perspectivă sociologică mai bine demonstrată din punct de vedere științific, și totuși de-a dreptul ignorată. Imaginea conturată de media este, în permanență, opusul a ceea ce se întâmplă, de fapt, când se produce un dezastru.

În același timp, în New Orleans, zvonurile alarmiste s-au plătit cu pierderi de vieți omenești.

Echipele de salvare s-au mobilizat extrem de greu, pentru că nu aveau voie în oraș fără pază. S-a cerut intervenția Gărzii Naționale și 72 000 de militari au avut misiunea de a trage în mulțime. „Soldații știu să tragă și să omoare [...] și mă aștept să o facă“, declara guvernatorul.¹²

Așa s-a și întâmplat. Pe Podul Danziger, în parte de est a orașului, poliția a împușcat șase afro-americieni nevinovați și neînarmați, omorând un băiat de 17 ani și un bărbat de 40, cu retard mintal. (Cinci agenți au primit ulterior pedepse grele cu închisoarea.)¹³

Desigur, dezastrul din New Orleans este un exemplu extrem. Dar dinamica din timpul unei calamități este mereu aceeași. Este o nenorocire colectivă, urmată de un val de solidaritate, după care conducătorii intră în panică și declanșează un al doilea dezastru.

„Părerea mea e că panica din rândul elitei se datorează faptului că cei care conduc privesc oamenii ca pe o reflecție a propriei imagini“, scrie Rebecca Solnit în cartea sa, *A Paradise Built in Hell (Un paradis născut în iad, 2009)*, unde descrie într-un mod magistral urmările uraganului Katrina.¹⁴ Regii și dictatorii, guvernanții și

generalii sunt de părere că oamenii de rând sunt egoiști, pentru că – de cele mai multe ori – ei înșiși sunt astfel și se folosesc de forță pentru a preveni ceva ce se petrece doar în imaginația lor.

2

În vara anului 1999, într-o școală micuță din localitatea Bornem, Belgia, nouă copii au manifestat brusc simptome ale unei boli cât se poate de misterioase. Dimineață au ajuns la școală cu o stare bună, dar după pauza de prânz au început să se simtă rău. Dureri de cap, vărsături, palpitații. După îndelungi discuții, profesorii nu au putut găsi decât o singură explicație: toți copiii băuseră Coca-Cola în timpul pauzei.

Nu a durat mult până când incidentul a ajuns la urechile jurnaliștilor. Sediul central al Coca-Cola a fost imediat asaltat cu telefoane. În aceeași seară, compania a făcut public un comunicat de presă în care se anunța că milioane de sticle urmau a fi retrase de pe rafturile magazinelor din Belgia. „Căutăm cu disperare cauza problemei și sperăm să avem o concluzie în zilele ce urmează“, a declarat purtătorul de cuvânt al companiei.¹⁵

Dar era deja prea târziu. Plângerile se răspândeau cu viteză prin toată țara, până la granița cu Franța. Palizi și fără vlagă, copiii din toate regiunile țării erau preluați de ambulanțe. Toate produsele Coca-Cola păreau periculoase pentru ei în acea săptămână, indiferent dacă era Fanta, Sprite, Nestea sau Aquarius. „Incidentul Coca-Cola“ devenise unul dintre cele mai mari lovituri financiare în cei 107 ani ai istoriei companiei. Nu mai puțin de 17 milioane de doze de suc au fost retrase de pe piața din Belgia, iar tot ce rămăsese în depozitele frigorifice trebuia distrus.¹⁶ Pierderile ajungeau undeva la mai mult de 200 de milioane de dolari.¹⁷

Apoi, ceva foarte ciudat s-a întâmplat. După câteva săptămâni, toxicologii au publicat buletinul cu rezultatele analizelor. Ce găsiseră în probele prelevate din cutiile de suc? Absolut nimic. Nici pesticid, nici agenți patogeni, nici metale grele. Nimic. Nici în sângele sau urina recoltată de la sute de pacienți nu s-a descoperit nimic. Oamenii de știință nu puteau găsi nici o explicație pentru simptomele severe, care între timp fuseseră detectate la peste 1 000 de băieți și de fete.

„Copiii erau cu adevărat bolnavi, fără nici o îndoială“, observa unul dintre savanți. „Doar că nu Coca-Cola îi îmbolnăvise.“¹⁸

Incidentul Coca-Cola era, de fapt, ilustrarea unei vechi întrebări filosofice.

Care este adevărul?

Unele lucruri sunt adevărate, indiferent dacă le crezi sau nu. Apa fierbe la 100 de grade Celsius. Fumatul ucide. Președintele Kennedy a fost asasinat pe 22 noiembrie 1963, în Dallas.

Și alte lucruri pot ajunge să fie adevărate, dacă noi credem în ele. În sociologie acest mecanism poartă numele de profeție autoîmplinită. Dacă prevestești că o bancă va da faliment și ai destui oameni care te cred, ei își vor închide conturile, iar banca respectivă chiar va da faliment.

Sau să luăm exemplul efectului placebo. Dacă iei un medicament inactiv despre care doctorul ți-a spus că va ameliora simptomele, brusc te vei simți mult mai bine. Cu cât e mai teatrală intervenția, cu atât rezultatele sunt mai spectaculoase. Așa se face că un placebo injectat este mai eficient decât unul înghițit. Venesecția își făcea chiar mai bine efectul. Nu pentru că medicina medievală era foarte avansată, ci pentru că oamenii erau convinși că o intervenție atât de severă avea să-i vindece cu siguranță.

Dar care este cel mai eficient placebo? Ei bine, intervențiile chirurgicale! Pune-ți un halat alb, injectează-i pacientului un anestezic, bea o ceașcă

de cafea până se trezește, apoi spune-i că operația a fost un succes. Într-un amplu studiu realizat de *British Medical Journal*, operații adevărate pentru dureri de spate sau aciditate gastrică, de exemplu, au fost comparate cu simulări tip placebo. Concluziile au arătat că în trei sferturi dintre cazuri, efectul placebo a fost de folos, iar în jumătate din cazuri a fost la fel de eficient ca tratamentul real.¹⁹

Dar efectul poate funcționa și invers.

Dacă înghiți o pastilă despre care știi că te va îmbolnăvi, șansele să te îmbolnăvești cu adevărat sunt destul de mari. Avertizează-ți pacienții în legătură cu efectele adverse grave ale tratamentului și aceștia vor începe curând să le resimtă. Despre acest „efect nocebo“ există puține studii, pentru că nu este justificabil să le dai oamenilor impresia că sunt bolnavi. Totuși, nu încapă îndoială că un nocebo poate fi foarte puternic.

În vara anului 1999, medicii belgieni au ajuns la aceeași concluzie. Poate chiar a fost ceva în neregulă cu unele sticle de Coca-Cola în Bornem. Se poate. Dar oamenii de știință erau în continuare de acord asupra unui lucru: în restul țării trebuia să fi fost vorba de un fel de „epidemie psihogenă“. Sau în termeni simpli: oamenii și-au imaginat că sunt bolnavi.

Asta nu înseamnă că victimele se prefăceau că sunt bolnave. Mai mult de 1 000 de copii din Belgia chiar au avut stări de greață, febră și amețeli. Dar dacă crezi suficient de mult în ceva, acel lucru poate deveni real. Efectul placebo ne învață că ideile nu sunt doar idei. Suntem ceea ce credem că suntem. Găsim ceea ce căutăm. Și ceea ce prezicem se întâmplă.

Înțelegi unde vreau să ajung cu toate acestea? Imaginea sumbră pe care o avem despre umanitate este tot un nocebo.

În cazul în care *credem* că majoritatea oamenilor sunt răi, ne vom comporta în consecință. Și abia atunci va ieși la iveală tot ce e mai rău din noi.

Până la urmă, puține idei influențează lumea atât de semnificativ ca imaginea noastră despre om, în general. Prezumțiile noastre în legătură cu ceilalți sunt prisma prin care îi privim.

Dacă vorbim despre cele mai mari provocări din timpurile noastre – de la încălzirea globală, până la neîncrederea reciprocă din ce în ce mai mare – atunci cred că răspunsurile pornesc de la schimbarea imaginii pe care o avem despre om.

În lucrarea de față nu voi demonstra că suntem buni de la natură. Oamenii nu sunt îngeri. Avem un picior bun și unul rău, întrebarea este pe care îl antrenăm mai mult.

Voi demonstra numai că noi, din fire, fie că e vorba despre un război, despre diguri care cedează, despre un copil pe o insulă nelocuită, ne sprijinim mai degrabă pe piciorul bun. Voi susține printr-un număr considerabil de lucrări științifice ipoteza că o imagine pozitivă asupra firii omului este realistă. În același timp, sunt de părere că poate fi și mai realistă atunci când noi înșine credem în ea.

Există o parabolă care circulă de ani buni pe internet și a cărei origine este încă necunoscută. Din punctul meu de vedere, cuprinde, în esență, un adevăr simplu, dar profund:

Într-o zi, bunicul i-a spus nepotului său: „În tine se dă o luptă, o bătaie între doi lupi. Unul este rău, mândru, lăcom, gelos, arogant și laș. Celălalt este bun – pașnic, iubitor, modest, generos, onest și de încredere. Lupii aceștia, nu numai că se luptă și în tine, se luptă în fiecare dintre noi.”

Băiatul cugetă pentru un moment și întreabă: „Care dintre ei va câștiga?”

Bătrânul zâmbi: „Lupul pe care îl hrănești”.

3

În ultimii ani, când povesteam pe la petreceri că lucrez la o carte, în jurul meu vedeam numai

mirare. Priviri neîncrezătoare. Un editor german mi-a respins categoric propunerea de carte, cică nemții nu cred în binele din oameni. Un membru al intelectualității pariziene m-a asigurat că francezii au nevoie de mâna de fier a statului. După alegerile din 2016, pe când călătoream prin Statele Unite, americanii mă întrebau dacă eram în toate mințile.

Cum, majoritatea oamenilor sunt buni? Tu nu te uiți la televizor?

Nu demult, studiul a doi psihologi americani arăta că oamenii cred în continuare cu dârzenie în propria decădere. Cercetătorii le prezentau subiecților diverse situații în care oamenii păreau să facă o faptă bună. Ce a rezultat: oamenii sunt antrenați să recunoască egoismul în orice.

Ajuți un bătrân să treacă strada?

Sigur o faci doar de ochii lumii.

Oferi bani unui om al străzii?

Pun pariu că e doar ca să te simți tu bine.

Chiar și când cercetătorii le-au prezentat rezultate concrete, despre străini care înapoiau portofelele pierdute și despre faptul că majoritatea populației comitea rar fraude, cei mai mulți participanți nu își puteau forma o părere pozitivă despre oameni. „În loc de asta“, scriu psihologii, „ei trag concluzia că un comportament, în aparență altruist, trebuie să fie, de fapt, egoist.“²⁰

Cinismul este ca teoria întregului. Explică totul.

Întrebarea care mă fascinează este de ce privim lumea într-un mod atât de pesimist. Cum e posibil ca atâția oameni să creadă că trăim pe planeta B, în timp ce atâtea dovezi științifice ne ghidează către planeta A?

Ține de lipsa de educație? Dimpotrivă. În această carte veți da peste numeroși învățați care sunt convinși de răutatea noastră. Poate e vorba de convingerile politice? Nu contează câtuși de puțin. Mulți credincioși cred despre oameni că sunt conduși de păcat. Mulți capitaliști cred că suntem

egoiști de la natură. Mulți activiști de mediu privesc omul ca pe o ciumă care devastează planeta. Mii de părerii, aceeași viziune despre umanitate.

Prin urmare, am început să mă întreb de unde vine această imagine sumbră asupra omului. De ce am început să credem în decăderea omului?

Până acum, am o presupunere.

Imaginează-ți pentru o clipă că un drog nou apare mâine pe piață. Creează o dependență extrem de puternică și se răspândește în cel mai scurt timp în rândul populației. Savanții fac cercetări amănunțite și ajung la concluzia că drogul este însoțit de, citez, „o percepție eronată asupra riscurilor, anxietate, deprimare, neajutorare învățată, dispreț și ostilitate față de ceilalți [și abrutizare]“.²¹

Am consuma acest drog? Copiii noștri ar avea voie să îl încerce? Guvernul l-ar legaliza? Răspunsul este de trei ori da. Vorbesc, mai precis, despre una dintre cele mai severe dependențe din timpurile noastre. Despre un drog pe care îl ingerăm zilnic, care este subvenționat substanțial și distribuit pe scară largă copiilor noștri.

Știrile.

Am crescut cu ideea că știrile contribuie pozitiv la dezvoltarea oamenilor. Un cetățean preocupat ar trebui să citească regulat ziarul și să se uite la știri. Cu cât urmărim mai des știrile, cu atât suntem mai informați și cu atât mai sănătoasă este democrația noastră.

Părinții încă le mai spun copiilor această poveste, dar, între timp, oamenii de știință au ajuns la cu totul alte concluzii. Sunt zeci de studii care demonstrează că știrile dăunează sănătății mentale.²²

Fondatorul acestui domeniu de cercetare, profesorul universitar George Gerbner (1919–2005), vorbea încă din anii 1990 despre „Sindromul Lumii Rele“. Manifestările clinice

includ: mizantropie, cinism și pesimism. Oamenii care urmăresc știrile sunt cel mai adesea de acord cu vorbe ca: „Majoritatea oamenilor se gândesc numai la ei“. Se gândesc, în general, că ei, ca indivizi, nu pot contribui cu nimic la crearea unei lumi mai bune și sunt adesea stresați și depresivi.

În ultima vreme, o simplă întrebare apare în 30 de țări: „Crezi că lumea se îndreaptă spre progres, stagnează sau e în regres?“ În toate țările, de la Rusia la Canada, din Mexic și până în Ungaria, majoritatea oamenilor au răspuns că lumea este în *regres*.²³

Realitatea stă cu totul altfel. Sărăcia extremă, numărul victimelor de război, mortalitatea infantilă, criminalitatea, foametea, exploatarea prin muncă a copiilor, morțile provocate de calamități naturale și numărul accidentelor de avion au scăzut în ultimele decenii. Trăim în cele mai bogate, sigure și sănătoase vremuri de până acum.

De ce nu știm acest lucru? Simplu: pentru că știrile sunt despre excepții. Atentate, violență, dezastre: cu cât un eveniment este mai neobișnuit, cu atât e mai demn de difuzat. Nu ai să vezi niciodată un titlu ca: „NUMĂRUL OAMENILOR CARE TRĂIESC LA LIMITA SĂRĂCIEI A SCĂZUT DE IERI CU ... ۱۳۷“, în condițiile în care o astfel de știre ar fi putut fi zilnic pe prima pagină, în ultimii 25 de ani.²⁴ Nu vezi niciodată un corespondent în direct care să spună: „Mă aflu aici, în Lutjebroek, unde astăzi nu a izbucnit nici un război“.

Acum câțiva ani, o echipă de sociologi neerlandezi a cercetat modul în care reportajele din mass-media prezintă accidente de avion. Între 1991 și 2015, numărul acestora a fost într-o continuă scădere, dar interesul pentru accidente, din contră, a crescut. Consecința: oamenii au devenit din ce în ce mai temători să urce în avioane din ce în ce mai sigure.²⁵

O altă echipă de experți media a realizat o bază de date cu mai mult de patru milioane de articole de presă despre imigrație, crimă și terorism. Rezultatul: exact în perioadele în care imigrația sau violența erau scăzute, presa pune mai mult accentul pe ele. „Pare că nu există nici o corelație sau există o corelație negativă“, concluzionează cercetătorii, „între știri și realitate.“²⁶

Bineînțeles, atunci când spun „știri“, nu mă refer la tot ce realizează jurnaliștii. Există nenumărate forme de jurnalism care ne ajută să înțelegem lumea mai bine.

Dar știrile – rapoarte despre incidente senzaționale, de ultimă oră – reprezintă cea mai frecventă formă. Opt din zece adulți din Occident consumă zilnic știri. În medie, acordăm știrilor cam o oră pe zi. Asta ar însemna trei ani din viața unui om.²⁷

Există două explicații simple pentru predispoziția oamenilor la negativitatea știrilor. Prima este numită de psihologi *predilecția către negativitate*. Suntem, pur și simplu, mai receptivi la rău decât la bine. Când am trăit ca vânători-culegători, era mai bine să te sperii de 100 de ori de un păianjen sau de un șarpe, decât mai puțin. Cu siguranță nu mureai de la prea multă frică, dar de la prea puțină da.

În al doilea rând, suferim de așa-numita *euristică a disponibilității*. Atunci când oamenii pot da ușor un exemplu din ceva, vor crede că acel exemplu apare frecvent. Așadar, faptul că suntem bombardați cu povești groaznice despre dezastre aeriene, răpitori de copii și decapitări – povești pe care nu ți le poți scoate din cap așa ușor – antrenează deja o imagine alterată asupra lumii. „Nu suntem destul de raționali pentru a fi expuși presei“, observă statisticianul Nassim Nicholas Taleb.²⁸

În această eră digitală se merge și mai departe cu știrile extreme. Înainte, jurnaliștii nu știau prea multe despre tine. Produceau pentru mase. În schimb, oamenii din spatele platformelor Facebook, Twitter și Google te cunosc foarte bine. Știu pe ce dai clic. Știu ce te șochează și ce te sperie cel mai mult. Știu cum să îți capteze atenția, pentru a-ți prezenta cele mai avantajoase reclame.

Ai putea să privești violența din mass-media ca pe o luptă împotriva rutinei. Hai să fim serioși: majoritatea oamenilor trăiesc vieți plictisitoare. Sunt de treabă, dar plictisitori. Și da, toți vrem vecini plictisitori și cumsecade (iar majoritatea vecinilor chiar așa sunt). Dar fiind „cumsecade“, nu atragi atenția. „Amabilitatea“ nu vinde reclame. Din acest motiv, Silicon Valley ne livrează materiale din ce în ce mai atractive, pe care să le accesăm, știind foarte bine că: „Știrile sunt pentru minte“, constată un romancier elvețian, „precum zahărul pentru organism“.²⁹

Binele este absent în reportajele mass-media, tocmai pentru că acesta reprezintă ceva banal.

Cu câțiva ani în urmă, am încercat să schimb foaia. De azi înainte, fără știri sau telefon la micul dejun. De azi înainte, o carte bună. Istorie. Psihologie. Filosofie.

Cu toate astea, am întâmpinat, la scurt timp, aceeași problemă. Chiar și în cărți domină excepțiile. Fără îndoială, cele mai bine vândute cărți de istorie sunt cele despre dezastre și întâmplări nefericite, despre tiranie și opresiune. Război, război și iar război. Se întâmplă câteodată să nu fie război, istoricii numesc perioada aceea „interbellum“.

Până și în știință, viziunea lugubră asupra umanității a dominat decenii la rând. Uită-te după o carte despre natura umană și vei da de titluri precum *Demonic Males*, *The Selfish Gene* sau *The Murderer Next Door*.

Biologii s-au bazat timp de ani de zile pe cea mai deprimantă versiune a teoriei evoluției. Chiar și atunci când un animal părea să facă un gest drăguț, era considerat drept egoism. Animalele își iubesc familia? Nepotism! O maimuță împarte o banană? Cealaltă era un trântor!³⁰ Sau, după cum a remarcat râzând un biolog american: „Ce pare a fi lucru în echipă, se dovedește a fi un amestec de oportunism și exploatare. [...] Zgârie un altruist și o să vezi un ipocrit sângerând.”³¹

Nici științele economice nu erau prea diferite. Economistii vedeau omul ca pe un *Homo æconomicus*, cum că am fi în permanență preocupați de propriul câștig, ca niște roboți egoiști și calculați. Pe temelia acestei viziuni asupra omului, economistii au construit o mulțime de teorii și de modele, pe care s-au bazat pagini întregi de legislație.

În tot acest timp, nu s-a verificat niciodată dacă *Homo æconomicus* chiar exista, până prin jurul anului 2000, când economistul Joseph Henrich și colegii săi au vizitat 15 comunități restrânse, din 12 țări, de pe cinci continente. Diverși agricultori, nomazi, vânători și colecționari au fost puși să facă tot felul de teste, în vederea găsirii aceluia model negativ de oameni, care a susținut teoria economică decenii întregi. Fără rezultat. De fiecare dată, rezultatele studiilor arătau că oamenii erau, pur și simplu, prea amabili, prea cumsecade.³²

După publicarea acestor concluzii importante, Henrich se afla în continuare în căutarea acelei ființe ilustre, în care credeau atât de mulți economiști. Și a găsit-o până la urmă. Mă rog, *Homo* (om) nu e tocmai cuvântul potrivit. *Homo æconomicus* s-a dovedit a fi un cimpanzeu. „S-a dovedit că modelul are succes mai cu seamă la prezicerea comportamentului cimpanzeilor în experimentele de bază“, menționează Henrich

distant. „Deci, toată munca teoretică a fost degeaba. Am aplicat-o, de fapt, la specia greșită.”³³

Mai puțin amuzant este faptul că această viziune asupra omului a funcționat decenii la rând ca un nocebo. Încă din anii 1990, economistul Robert Frank se întreba ce influență are imaginea omului dominat de egoism asupra studenților lui. I-a pus să rezolve diferite exerciții care le măsurau generozitatea și a aflat următorul lucru: pe cât de mult studiaseră economia, pe atât de egoiști erau.

„Devenim ceea ce predăm”, spune Frank.

Faptul că oamenii sunt de la natură egoiști este o doctrină care se predă deja de secole în Occident. Mari gânditori precum Tucidide, Augustin, Machiavelli, Hobbes, Luther, Calvin, Burke, Bentham, Nietzsche, Freud și Părinții fondatori ai Statelor Unite aveau propria „teorie a furnirului” despre civilizație. Absolut toți au pornit de la premisa că trăim pe planeta B.

Elementul fascinant este acela că nu numai creștinismul tradițional, dar și Iluminismul rațional (curentul de la sfârșitul secolului al XVIII-lea care punea rațiunea înaintea credinței) este înrădăcinat într-o sumbră viziune asupra omului. Credincioșii ortodocși credeau că suntem decăzuți și putem da dovadă de cel mult o urmă de pietate. Mulți filosofi iluminiști credeau același lucru, dar ei au venit cu o altă soluție: o urmă de rațiune peste ființa noastră putredă.

Dacă ne concentrăm pe imaginea umanității, continuitatea gândirii occidentale este surprinzătoare de fiecare dată. „În general, se poate spune despre oameni că sunt nerecunoscători, capricioși și ipocriți”, scria Niccolò Machiavelli, fondatorul științelor politice. „Toți oamenii, dacă ar putea, ar fi niște tirani”, scria John Adams, unul dintre fondatorii democrației americane. „Ne tragem din generații de ucigași, care au în sânge plăcerea pentru

crimă“, scria Sigmund Freud, părintele psihanalizei.

Ciudat este că acești gânditori sunt numiți fără ezitare „realiști“. Cei disidenți sunt, pe de altă parte, ridiculizați pentru credința în decența umană.³⁴ Emma Goldman, o feministă care a fost urmărită toată viața din cauza luptei sale pentru libertate și egalitate, răsufla ușurată: „Ah, sărmană ființă umană, ce crime oribile s-au înfăptuit în numele tău! [...] Pe cât de mare e șarlatanul, pe atât de puternică este obsesia lui pentru răutatea și slăbiciunea omului.“³⁵

Doar de puțin timp, oamenii de știință din domenii total diferite au ajuns la concluzia că imaginea noastră negativă despre om are nevoie disperată de o revizuire. Această conștientizare este încă prematură, iar oamenii de știință nu știu că și alții împart același mod de gândire. Sau, după cum a declarat un psiholog cunoscut, după ce i-am povestit despre noile tendințe din biologie: „Oh, Doamne, deci se întâmplă și acolo?“

4

Înainte de a porni în căutarea unei noi perspective asupra umanității, vreau să vă mai aduc la cunoștință trei lucruri.

În primul rând, cine este de partea omenirii luptă contra hidrei – acea creatură mitologică cu șapte capete din care când Hercules reteza unul creșteau două în loc. La fel este și cu cinismul. Pentru orice comentariu mizantrop pe care îl invalidezi, primești două înapoi. „Teoria furnirului“ este un zombi ce refuză să moară.

Cine este de partea omenirii este împotriva celor care dețin puterea în lume. Pentru ei, o viziune plină de speranță este resimțită ca amenințătoare. Periculoasă pentru stat. Subversivă. Implică, până la urmă, ideea că noi nu suntem niște animale egoiste care trebuie controlate de sus, dresate și supuse regulilor. Implică ideea că regele este

dezbrăcat de putere. O companie cu angajați profund motivați o poate duce minunat fără manageri. O democrație cu cetățeni implicați nu are nevoie de politicieni.

Cine este de partea omenirii, în sfârșit, o să fie batjocorit și insultat fără răgaz. Vor zice că ești chiar naiv. Sărac cu duhul! Fiecare punct slab din argumentația ta va fi expus fără milă. Din punctul ăsta de vedere, e mai ușor să fii cinic. Învățatul pesimist, care ține discursuri din fotoliu său despre eșecul uman, poate să prezică ce vrea. Atunci când profețiile nu i se împlinesc, el tot își poate afirma dreptatea până la urmă. Pentru că, cine știe, poate totuși se va întâmpla ceva greșit. Iar cuvintele lui ne-au protejat, poate, de ce era mai rău? O, profetul fatalist pare atât de profund, indiferent ce proclamă.

Motivele de speranță sunt, cu toate acestea, întotdeauna efemere. Nu s-a întâmplat nimic rău, încă. Nu ai fost înșelat, încă. Un idealist poate avea dreptate toată viața lui, tot e luat drept naiv. Prin această carte, vreau să produc o schimbare. Ce astăzi poate părea absurd, nerealist și irealizabil, mai târziu poate însemna normalitatea de zi cu zi.

A venit vremea pentru o nouă perspectivă asupra umanității. Este momentul pentru un nou realism.

2. ADEVĂRATUL ÎMPĂRAT AL MUȘTELOR

1

Când am început să scriu această carte, mi-am dat seama că nu pot să nu aduc în discuție o anumită poveste.

Contextul: o insulă nelocuită din Oceanul Pacific. Un avion tocmai s-a prăbușit. Supraviețuitorii sunt în jur de 20 de elevi britanici, cărora nu le venea să creadă ce noroc avuseseră. Nisipul, scoicile, apa – parcă erau într-o carte de aventuri. În plus, nu era cu ei nici un adult.

Încă din prima zi, copiii au instituit un fel de democrație. Unul dintre ei, Ralph, a fost ales lider. El era „copilul de aur“, un fel de John F. Kennedy al grupului – athletic, charismatic, atrăgător. Planul lui de acțiune consta din trei puncte. Primul: ne facem de cap. Al doilea: supraviețuim. Al treilea: trimitem semnale de fum pentru vasele care trec prin apropiere.

Un singur punct a avut succes. Cei mai mulți copii păreau să se joace și să se zbenguie mai degrabă, decât să fie atenți la foc. Jack, un băiat corpulent cu păr roșcat, prefera să vâneze porci. Cu trecerea timpului, el și prietenii lui au devenit tot mai neglijenți. Când, în sfârșit, un vapor a trecut prin apropiere, își părăsiseră postul de lângă foc.

- Încălcați regulile, a strigat Ralph indignat.
- Ce contează? a ridicat Jack din umeri.
- Regulile sunt tot ce avem!

Odată cu lăsarea întinericului, au început să se teamă tot mai mult de o bestie care, credeau ei, își găsisese refugiu pe insulă. Însă adevărata bestie se afla în ei înșiși. Și-au pictat fața și și-au aruncat hainele. Au început să simtă nevoia de a-și demonstra supremația asupra celorlalți – ciupind, mușcând, lovind.

În tot acest timp, unul dintre băieți, Piggy, și-a păstrat luciditatea. Ceilalți îl porecliseră astfel pentru că era mai gras decât restul. Avea astm, purta ochelari de vedere și nu știa să înoate. Piggy era vocea rațiunii, dar pe care nimeni nu o asculta. „Ce suntem noi?“, se întreba deznădăjduit. „Oameni? Animale? Sălbatici?“

Câteva săptămâni mai târziu, un ofițer de marină britanic a ajuns, în sfârșit, pe insulă. La momentul acela, insula devenise un pustiu care mocnea. Trei dintre copii, printre care și Piggy, erau morți. „Credeam că un grup de băieți britanici se comportă mai bine de atât“, a spus ofițerul pe un ton aspru. Ralph, cândva liderul acelui grup de copii educați, a izbucnit în lacrimi. „Ralph plângea sfârșitul inocenței și întunericul din inima omului...“

Povestea de mai sus nu s-a întâmplat niciodată. A fost inventată, în 1951, de un profesor britanic numit William Golding. „Nu ar fi o idee bună“, îi spuse el într-o zi soției, „să scriu o poveste despre un grup de băieți de pe o insulă, ca să arăt cum s-ar comporta cu adevărat?“¹

Cartea lui William Golding, *Împăratul muștelor*, avea să fie vândută în zeci de milioane de exemplare. Romanul a fost tradus în mai mult de 30 de limbi, ajungând să fie considerat unul dintre cele mai importante titluri clasice ale secolului XX.

Ulterior, a fost ușor de explicat de ce cartea a avut succes. Golding dezvăluia, cum nu o mai făcuse nimeni până atunci, de ce este omul în stare. „Chiar și când suntem la început de drum, nepătați“, scria el în prima scrisoare către editor, „natura noastră ne îndeamnă spre eșec.“² Sau, cum observa el mai târziu: „Omul produce rău, așa cum albina produce miere“.³

Desigur, spiritul vremii joacă și el un rol: la începutul anilor 1960, o nouă generație voia să afle

de la părinți detalii despre atrocitățile celui de-al Doilea Război Mondial. Auschwitz fusese o excepție sau exista un nazist în fiecare dintre noi?

William Golding sugera prin *Împăratul muștelor* al doilea răspuns și a avut, prin urmare, un succes uriaș. Lionel Trilling, critic influent, a afirmat că romanul a provocat o „schimbare pe plan cultural”.⁴ Până la urmă, Golding a câștigat chiar Premiul Nobel pentru opera sa care, din descrierea comisiei suedeze „ca artă narativă realistă”, evidențiază într-un mod excepțional „condiția umană de azi”.

În prezent, *Împăratul muștelor* este mai mult decât un roman. Bineînțeles, povestea este inventată, fiind regăsită în orice bibliotecă la secțiunea „ficțiune”. Totuși, cartea a devenit modelul suprem al „teoriei furnirului”. Golding a fost primul care a îndrăznit să scrie o carte realistă pentru copii. Fără sentimentalisme despre căsuțe în prerie sau despre un mic prinț. Nu, acesta era crudul adevăr despre adevărata natură a copiilor.

2

Îmi amintesc foarte bine că am citit romanul pentru prima dată în adolescență. Povestea mi-a lăsat un gust amar și subiectul m-a frământat multă vreme. Nu m-am îndoit nici o clipă de imaginea omului pe care o prezenta Golding.

Abia după câțiva ani, când am recitit cartea, am început să o analizez mai bine. M-am cufundat în biografia lui William Golding și am descoperit că era un om cu multe probleme. Era alcoolic. Suferea de depresie. Își bătea copiii. „I-am înțeles dintotdeauna pe naziști”, mărturisea Golding, „pentru că în interiorul meu și eu eram așa.” Faptul că a scris *Împăratul muștelor* a fost „oarecum dintr-o nefericită cunoaștere de sine”.⁵

Alți oameni l-au interesat mai puțin pe scriitor. Biograful său a remarcat că nici măcar nu își dădea silința să pronunțe corect numele cunoscuților. „Natura Omului cu O mare“, scria Golding, „a devenit pentru mine o chestiune mult mai importantă decât cunoașterea oamenilor în carne și oase.“⁶

M-am întrebat dacă vreun cercetător a încercat vreodată să afle ce ar face cu adevărat niște copii pe o insulă pustie?

Am scris un eseu în care am comparat *Împăratul muștelor* cu perspectiva oferită de științele moderne și am concluzionat că acei copii ar reacționa cu totul altfel.⁷ „Nu există nici cea mai mică dovadă“, ca să-l citez pe biologul Frans de Waal, „că niște copii s-ar comporta în felul acela.“⁸

Dar când am publicat lucrarea, mulți cititori au fost sceptici. Că aș fi citat doar din studii despre copii acasă, la școală sau în tabere de vară. Nu erau despre întrebarea esențială, și anume: ce fac copiii când sunt singuri, pe o insulă pustie?

Și așa a început căutarea mea pentru adevăratul „împărat al muștelor“.

E de la sine înțeles că nici o universitate nu ar fi acceptat așa de ușor să abandoneze luni întregi niște copii în sălbăticie. Nici măcar în anii 1950. Dar poate, mă gândeam eu, s-a întâmplat vreodată din greșeală? Poate după un naufragiu?

Am început cu o căutare ceva mai simplă pe internet. „Copii naufragiați.“ „Adevărata viață a împăratului muștelor.“ „Copii pe o insulă.“ Primele rezultate erau despre un reality show englezesc oribil, din anul 2008, în care copiii erau porniți unul împotriva celuilalt. După vreo oră însă, am ajuns pe un blog obscur, unde am descoperit următoarea poveste:

Într-o zi, în 1977, șase băieți din Tonga au plecat la pescuit. [...] În urma unei furtuni năprasnice, băieții au

naufragiat pe o insulă pustie. Și ce a făcut acest mic trib? Un pact, să nu se certe niciodată.⁹

Nu era menționată nici o sursă. După câteva ore de căutări am descoperit că povestea aparținea cunoscutului anarhist Colin Ward, care o scrisese pentru *The Child in the Country (Copiii și viața la țară, 1988)*. Ward făcea la rândul său referire la un raport scris de o politiciană de origine italiană, Susanna Agnelli, pentru o comisie internațională.

Am pornit așadar în căutarea raportului respectiv. Am avut noroc: într-un anticariat am găsit un exemplar, pe care l-am primit la mine acasă două săptămâni mai târziu. L-am răsfoit și, într-adevăr, povestea se afla la pagina 94.

Șase băieți, singuri pe o insulă. Dar din nou aceeași formulare, din nou aceleași detalii și din nou fără sursă.¹⁰

Aș fi putut să o întreb pe Agnelli de unde a preluat povestea, m-am gândit, dar am aflat ulterior că femeia murise în 2009. Dacă povestea era reală, trebuia totuși să existe un articol din 1977 despre asta. Poate că băieții mai erau în viață. Dar oricât de mult am căutat prin arhive nu am găsit nimic.

Uneori ai nevoie și de puțin noroc. Într-una din zile, am introdus greșit numărul anilor într-o căutare într-o arhivă a unui anume ziar și am tastat în loc de 1970, anii 1960. Iar asta s-a dovedit a fi cheia, pentru că, în urma unei greșeli de tipar, anul 1977 fusese eronat introdus în raportul lui Agnelli.

În scurt timp am găsit un articol din 7 octombrie 1966, în ziarul australian *The Age*, cu titlul: „SUNDAY SHOWING FOR TONGAN CASTAWAYS” („Spectacol de duminică pentru naufragiații tongani”). Articolul era despre șase băieți care, în urmă cu trei săptămâni, fuseseră găsiți pe mica insulă Ata, la sud de Tonga, un arhipelag din Oceanul Pacific. Comandantul vasului australian, Peter Warner, îi salvase după mai bine de un an. O televiziune chiar

documentase evenimentul într-un reportaj despre aventura pe care o trăiseră cei șase.

„Este considerat un clasic al poveștilor de pe mare“, concluziona articolul.

Aveam un milion de întrebări. Copiii mai trăiau oare? Aș fi putut să găsesc acel reportaj? Aveam, în orice caz, numele căpitanului, Peter Warner. O mai fi fost în viață? Chiar și așa, cum găsești pe cineva care e deja foarte bătrân și se află la celălalt capăt al lumii?

Pe parcursul căutărilor mele, am avut parte însă de următoarea surpriză. Într-o ediție recentă a unui mic ziar din Mackay, Australia, *Daily Mercury*, am găsit un articol cu titlul „MATES SHARE 50-YEAR BOND* („O prietenie de peste 50 de ani“). Materialul era ilustrat cu o fotografie în care apăreau doi bărbați zâmbind. Unul dintre ei ținându-și mâna pe umărul celuilalt. Articolul începea astfel:

Dincolo de plantațiile de bananieri din Tullera, în apropiere de Lismore, se află doi prieteni neobișnuiți [...]. Ochii celor doi bărbați străluceau de bucurie, emanând o energie neobișnuită pentru vârsta lor. Cel mai în vârstă, fiul unui industriaș bogat, avea 83 de ani. Celălalt, de 67, era literalmente copilul naturii.¹¹

Numele lor? Peter Warner și Mano Totau. Unde s-au cunoscut? Pe o insulă pustie.

3

Într-o dimineață de septembrie, am plecat la drum cu soția mea, Maartje. Am închiriat o mașină în Brisbane, pe coasta de est a Australiei. Aveam emoții. Pe de-o parte pentru că urma să conduc pe partea stângă a drumului (iar eu picasem de cinci ori examenul auto). Dar mai ales pentru că, în sfârșit, mă întâlneam cu unul dintre personajele-cheie ale „uneia dintre cele mai grozave povești de pe mare“.

Am ajuns după mai mult de patru ore. Eram în mijlocul pustietății, într-un loc unde nici Google

Maps nu te putea ajuta. Totuși, în fața unei căsuțe de la marginea unui drum neasfaltat, se afla el, căpitanul Peter Warner, omul care în urmă cu 50 de ani salvase șase copii de pe o insulă pustie.

Înainte de a vă spune povestea, trebuie să menționez câteva lucruri despre Peter, pentru că întreaga sa viață merită ecranizată. Peter este mezinul lui Arthur Warner, unul dintre cei mai bogați și influenți bărbați din Australia anilor 1930. Arthur Warner a fost proprietarul imperiului Electronic Industries, care, în perioada respectivă, domina piața radio din Australia.

Peter urma să calce pe urmele tatălui său, dar, în schimb, a plecat de acasă la 17 ani. Pe mare, în căutarea aventurii. „Mai bine mă lupt cu natura decât cu oamenii“, își amintea el mai târziu.¹²

Peter și-a petrecut anii următori navigând pe oceanele lumii, din Hong Kong până în Stockholm și din Beijing până în Sankt-Petersburg. Cinci ani mai târziu, fiul rătăcitor s-a întors cu o diplomă de căpitan de vas, obținută în Suedia, pe care i-a arătat-o mândru părintelui său. Tatăl nu s-a arătat prea impresionat, voia ca fiul său să aibă o profesie utilă.

„Care este cea mai ușoară meserie?“ a întrebat Peter.

„Contabilitatea“, a mințit Arthur.¹³

După cinci ani de seral, Peter a obținut în sfârșit diploma de contabil. Dar, chiar și după ce a început să lucreze în compania tatălui său, inima lui tânjea în continuare după mare. Cu prima ocazie, a plecat pe mare către Tasmania cu una dintre bărcile lui de pescuit. Așa s-a întâmplat că, în iarna anului 1966, a fost chemat într-o audiență la regele din Tonga. Peter voia să pescuiască homari în zona de influență a regelui, dar Maiestatea Sa – Taufa‘ahau Tupou al IV-lea – nici nu voia să audă de asta.

Deznădăjduit, Peter a pornit pe drumul de întoarcere spre Tasmania. A făcut un ocol mai mare, în afara apelor regatului, cu gândul de a mai prinde ceva. Atunci a zărit-o: o insulă micuță, înconjurată de apele azurii ale oceanului.

Insula 'Ata. Peter știa deja că nici o corabie nu mai ancorase acolo de ani buni. Cu un secol în urmă era încă locuită, dar într-o zi nefericită din 1863, un vas de sclavi și-a făcut apariția la orizont și a răpit populația băștinașă. De atunci, 'Ata a rămas pustie – blestemată și dată uitării.

Dar în acea zi, ceva straniu se petrecea pe insulă. Peter a văzut prin binoclul său pe stâncile verzi ale insulei câteva petice de pământ arse. „Un foc nu apare de nicăieri la tropice“, ne povestea el 50 de ani mai târziu. „Așa că m-am hotărât să investighez situația îndeaproape.“ Deodată, când vasul se apropia de partea vestică a insulei, Peter a auzit un strigăt din punctul de observație din vârful catargului.

„Aud pe cineva țipând!“, a strigat unul dintre oamenii săi.

„Prostii“, a strigat Peter la rândul său, „sunt doar pescărușii.“

Dar imediat după aceea a zărit, prin binoclu, un băiat. Era dezbrăcat și avea părul până la umeri. Creatura sălbatică sări de pe stânci și se scufundă în apă. L-au urmat și alți băieți, țipând cât îi țineau puterile.

Peter le-a ordonat membrilor echipajului său să încarce armele. În Polinezia, criminalii periculoși erau, de obicei, exilați pe insule izolate.

Primul băiat s-a apropiat de barcă înotând. „Numele meu e Stephen“, a strigat el într-o engleză perfectă. „Suntem șase băieți. Au trecut, dacă nu mă înșel, deja 15 luni de când suntem aici.“

Peter nu a crezut nimic din ce spunea băiatul. Dar, după ce au ajuns la bord, băieții le-au povestit navigatorilor că erau elevi la o școală-internat

britanică din Nuku‘alofa, capitala statului Tonga. Mâncarea de la școală era atât de proastă, încât, într-o zi, au hotărât să închirieze o barcă și să plece la pescuit, dar pe mare i-a prins furtuna.

Lui Peter îi venea greu să creadă povestea băieților. Cu ajutorul stației radio, a luat legătura cu Nuku‘alofa. „Am aici șase copii“, a transmis el operatorului, „am numele lor și aș vrea să sunați la școală, să verificăm dacă într-adevăr sunt cine spun că sunt.“

„Vă rog să așteptați“, s-a auzit de la capătul celălalt.

După 20 de minute a venit și răspunsul.

(În timp ce povestea, ochii lui Peter s-au umplut încă o dată de lacrimi.)

„A intrat pe fir un operator emoționat. «I-ați găsit», a strigat el, «căutările au fost abandonate, iar funeraliile au avut deja loc. Dar voi i-ați găsit!»“

L-am întrebat pe Peter dacă a auzit vreodată de *Împăratul muștelor*.

„Da, am citit-o“, a răspuns râzând. „Dar asta este cu totul altă poveste!“

4

În lunile ce au urmat, am încercat să reconstitui cât mai exact ceea ce se petrecuse cu ani în urmă pe micuța insulă ‘Ata. Memoria lui Peter era excelentă la cei aproape 90 de ani ai săi. Am verificat informațiile din amintirile sale cu ajutorul altor surse – se potriveau perfect.¹⁴

Am găsit cea mai importantă sursă la câteva ore distanță de locuința lui Peter. Mano Totau, pe atunci în vârstă de 15 ani, avea acum aproape 70 și era în continuare prieten la cataramă cu căpitanul. La câteva zile după întâlnirea noastră cu Peter, Mano ne-a primit călduros pe mine și pe soția mea în garajul său ponosit din Deception Bay, un pic mai la nord de Brisbane.

Adevăratul Împărat al muștelor, ne-a povestit Mano, începuse în iunie 1965.

Protagoniștii erau șase băieți, elevi ai internatului St. Andrew din Nuku'alofa, o școală recunoscută pentru strictețea regulilor. Cel mai mare avea 16 ani, cel mai mic, 13. Aveau un singur lucru în comun: se plictiseau grozav. Băieții tânjeau după aventură, nu după examene, tânjeau după mare, nu după școală.

Așa le-a venit ideea să o șteargă din internat. Visau să navigheze spre Fiji, un arhipelag la 1 000 de kilometri distanță, sau poate chiar către Noua Zeelandă. „Mulți copii de la școală știau de planul nostru“, ne-a spus Mano, „dar credeau că e doar o glumă.“

Singura piedică în calea băieților era faptul că nici unul dintre ei nu avea barcă. Așa că au hotărât să „împrumute“ o barcă cu pânze de la domnul Taniela Uhila, un pescar nesuferit.

Nu au făcut prea multe pregătiri pentru călătorie. Doi saci cu banane, câteva nuci de cocos și un fierbător cu gaz. Nici unul nu s-a gândit să ia o hartă pentru navigat, cu atât mai puțin o busolă. Nici unul dintre ei nu avea experiență pe mare. Doar David, cel mai tânăr, știa cum să cârmuiască o barcă („de aceea voiau să vin și eu“, avea să povestească el mai târziu).¹⁵

Călătoria a decurs fără probleme la început. La lăsarea serii, micuța ambarcațiune cu pânze a părăsit portul fără ca nimeni să bănuiască ceva. Vremea era bună. O briză ușoară adia peste marea liniștită.

Dar, în acea noapte, băieții au făcut o greșală care le-a fost fatală: au adormit. S-au trezit câteva ore mai târziu, când apa deja dăduse năvală peste ei. Era întuneric. În jurul lor se vedeau doar valuri albe, învolburate. Au ridicat pânzele, dar vântul le-a sfâșiat numaidecât. Apoi, s-a rupt cârma. „Când ne întoarcem acasă“, râdea Sione, cel mai mare

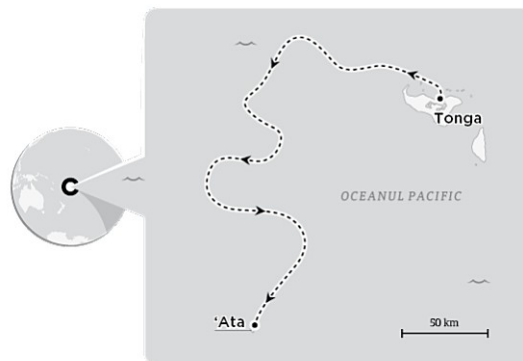
dintre ei, „trebuie să îi povestim lui Taniela că barca lui e exact ca el. Bătrână și morocănoasă.“¹⁶

În zilele următoare le-a cam pierit cheful de râs. „Ne învârteam în larg de opt zile“, își amintea Mano. „Fără hrană. Fără apă.“ Băieții au încercat să prindă pește. Au adunat ceva apă de ploaie cu ajutorul nucilor de cocos tăiate și au împărțit-o în mod egal: câte o înghițitură de fiecare, dimineața și seara. Sione a încercat să fiarbă apa de mare la reșoul cu gaz, dar aparatul încins s-a răsturnat, lăsându-l cu o arsură serioasă pe picior.

În ziua a opta, un miracol a apărut la orizont. Pământ. O insuliță. Nu era un paradis tropical cu plaje albe și palmieri care să se unduiască în vânt, doar o imensă stâncă abruptă care urca undeva la 350 de metri deasupra nivelului apei.

Opt zile în derivă în Oceanul Pacific

Traseul celor șase băieți către insula 'Ata

'Ata a rămas până în ziua de azi o insulă nelocuibilă. Un spaniol posac a ajuns aici cu câțiva ani în urmă. Oferea „experiența unui naufragiu“ bogătașilor pasionați de plăceri neobișnuite, și voia să vadă dacă 'Ata era potrivită pentru o astfel de aventură. Nu a rezistat acolo mai mult de nouă zile. Când a fost întrebat de un jurnalist dacă avea

de gând să își extindă afacerile acolo, a răspuns ferm:

„În nici un caz. Condițiile pe insulă sunt foarte dificile.“¹⁷

Copiii au avut altă experiență. „Când am ajuns acolo“, urma să scrie căpitanul Peter în memoriile sale, „am constatat că tinerii clădiseră pe insulă o micuță comunitate, cu o grădină de zarzavaturi, albi scobite în bușteni pentru colectarea apei de ploaie, o sală de sport cu tot felul de greutate improvizate, un teren de badminton, un coteț de păsări și foc permanent; toate construite cu îndemânare, cu lama veche a unui cuțit și cu multă hotărâre.“¹⁸

Stephen – care avea să devină inginer – fusese cel care reușise să aprindă focul după mai multe încercări, cu două bețișoare de lemn. Dacă în carte copiii au stins focul în cele din urmă, în *Împăratul muștelor* din viața reală, protagoniștii au menținut focul aprins timp de mai bine de un an de zile.

Copiii au stabilit să lucreze în echipe de câte doi și au pus la punct un program strict. Doi lucrau în grădină, doi găteau și alți doi stăteau de pază. Câteodată se mai și certau, dar când se întâmpla, erau separați unii de alții pentru o vreme. Fiecare mergea în alt capăt al insulei, până când spiritele se calmau. „După aproximativ patru ore, îi apropiam din nou pe certăreți“, povestea Mano. „«Acum, cereți-vă scuze», le spuneam. În felul acesta rămâneam în continuare prieteni.“¹⁹

Copiii începeau și încheiau fiecare zi cu un cântec și o rugăciune. Unul dintre ei, Kolo, a cioplit un soi de chitară dintr-o bucată de plută, două jumătăți de nucă de cocos și șase sârme recuperate de la o barcă stricată. Peter a păstrat instrumentul până în ziua de azi. Muzica lui Kolo îi ajuta pe copii să își mențină buna dispoziție.

Era absolut necesar să stea bine cu moralul. În lunile călduroase de vară abia dacă ploua, iar

copiii sufereau de sete. Au încercat să construiască o plută cu care să poată pleca de pe insulă, dar valurile au sfărâmat-o rapid.²⁰ Apoi a urmat o furtună grea, în urma căreia un copac a căzut chiar peste adăpostul lor.

Însă, într-o zi, Stephen a alunecat, a căzut de pe o stâncă și și-a rupt piciorul. Ceilalți au coborât cu grijă și l-au ajutat să urce înapoi. I-au îndreptat piciorul și i-au pus atele din bețe și frunze. „Nu îți face griji“, râdea Sione. „Noi vom munci în locul tău, în timp ce tu stai acolo degeaba ca însuși regele Taufa‘ahau Tupou!“²¹

Pe 11 septembrie 1966, într-o zi de duminică, băieții au fost salvați.

Erau într-o condiție fizică excelentă. În urma analizelor pe care le-a făcut băieților, medicul din localitate, dr. Posesi Fonua, avea să se arate complet surprins de corpurile lor atletice și de piciorul lui Stephen, care era perfect vindecat.

Aventura nu se terminase încă. La sosirea lor în Nuku‘alofa, băieții au fost întâmpinați de poliție. Ai crede că agenții erau bucuroși să-i vadă pe cei șase fii rătăcitori întorși după mai bine de un an. Însă aceștia au luat cu asalt barca lui Peter, i-au luat pe băieți și i-au aruncat în închisoare. În definitiv, cu 15 luni în urmă, „împrumutaseră“ barca domnului Taniela Uhila, care era încă furios din această cauză.

Din fericire, Peter avea un plan. Și-a dat seama că toată povestea asta cu naufragiul ar fi fost un scenariu perfect de Hollywood. Șase copii singuri pe o insulă – oamenii vor povesti întâmplarea ani buni. Iar Peter avea cunoștințe din televiziune. Cu funcția sa de contabil la firma tatălui său, s-a ocupat de drepturile pentru film.²²

Prin urmare, Peter știa ce avea de făcut. L-a sunat pe managerul de la Channel 7 din Sydney. „Puteți avea drepturile australiene, eu le vreau pe cele universale“, spuse el. „Atunci îi vom scoate

pe acești băieți din închisoare și îi vom duce, împreună cu echipa voastră de filmare, înapoi pe insulă.“ După aceea, Peter s-a dus la domnul Uhila, i-a dat 150 de lire pentru barca veche, după care băieții au fost eliberați – cu condiția să colaboreze pentru film.

Câteva zile mai târziu, angajații de la Channel 4 au venit cu un Douglas DC-3 hodorogit, care ateriza o dată pe săptămână în Tonga. „Din avion au coborât vreo trei dintre tipii de la televiziune“, chicoti Peter către mine și Maartje. „În hainele lor de orașeni, cu pantofi cu vârfurile ascuțite.“

Când au ajuns pe 'Ata cu cei șase copii, cei de la televiziune stăteau sprijiniți de marginea vaporului, trași la față. Și mai rău: nu știau să înoate. „Nici o grijă“, le-a spus Peter, „băieții ăștia o să vă salveze.“ Căpitanul i-a dus pe bărbați către valurile de lângă țarm.

„Aici coborâți.“

Chiar și după 50 de ani, povestea acelui moment încă îl mai face pe Peter să lăcrimeze – lacrimi de bucurie, de data asta.

„Și i-am aruncat din barcă, televiziunea australiană a intrat la apă. Băieții s-au scufundat după ei și i-au tras la mal.“

După aceea, au trebuit să urce stânca, cu asta s-au ocupat tot restul zilei. Odată ajunși sus, membrii echipei de televiziune erau de-a dreptul epuizați. Nu e de mirare că documentarul despre 'Ata nu a fost un succes. A fost filmat prost, iar o bună bucată din pelicula de 16 mm s-a pierdut. Astfel, au rămas doar 30 de minute din el. „Sau, na, 20 de minute plus reclame“ rectifică Peter.

Când am auzit de documentarul de la Channel 7, m-am întrebat dacă se mai găsește. Peter nu îl avea. Când am ajuns în Țările de Jos, am apelat la un birou de cercetări istorice specializat în căutarea și restaurarea programelor vechi de televiziune. Oricât l-au căutat, nu l-au găsit nicăieri. Din fericire, Peter a reușit să ia legătura

cu un alt regizor, Steve Bowman, care îi căutase pe băieți în 2006.

Steve era frustrat că povestea celor șase băieți încă nu devenise cunoscută, având în vedere că distribuitorul dăduse faliment. Steve a fost atât de drăguț să îmi arate interviurile sale neprelucrate cu băieții, mi-a făcut legătura cu cel mai în vârstă dintre naufragiați, Sione, și, cel mai important, mi-a spus că el deținea singura copie a documentarului original de 16 mm de la Channel 7.

„Pot să îl văd?“, l-am întrebat pe Steve.

„Bineînțeles“, a răspuns el.

Și așa am ajuns, la câteva luni după ce am citit o poveste despre șase copii din Tonga, să mă uit pe laptop la imaginile din 1966, pe un blog obscur. „Numele meu este Sione Fataua“, așa începea documentarul. „Împreună cu cinci colegi de la Colegiul St. Andrew, am fost aduși de ape pe această insulă, în iunie 1965.“

Familiile băieților din Tonga s-au bucurat enorm să îi vadă întorși acasă. Aproape toți cei 900 de locuitori ai insulei Ha‘afeva i-au întâmpinat la întoarcere. „De îndată ce se termina o petrecere“, povestește naratorul documentarului din 1966 de la Channel 7, „începeau pregătirile pentru următoarea.“

Peter devenise erou național. Primise o înștiințare de la regele Taufa‘ahau Tupou al IV-lea, prin care era chemat în audiență. „Mulțumesc că i-ai salvat cei șase supuși ai mei“, spunea regele, „există ceva ce pot face pentru tine?“

Căpitanul nu a stat prea mult pe gânduri. „Normal! Aș vrea să prind homari în apele acestea și să-mi deschid o afacere.“

Regele a încuviințat. Peter s-a întors în Sydney, unde a renunțat la postul din compania tatălui său și a comandat construirea unei bărci noi. Apoi i-a chemat pe cei șase băieți pentru a le oferi ceea ce își doriseră de la bun început: șansa de a descoperi

lumea. Sione, Stephen, Kolo, David, Luke și Mano au devenit echipajul noii bărci de pescuit a lui Peter. Numele bărcii? ATA.

5

Acesta este adevăratul *Împărat al muștelor*.

În realitate, o poveste emoționantă, căreia ar trebui să i se dedice cântece și romane, piese de teatru și superproducții cinematografice.

Și totuși, este o poveste necunoscută. În timp ce William Golding este citit în continuare, băieții de pe 'Ata rămân niște anonimi. Golding este privit de către istoricii televiziunii chiar ca un părinte spiritual al emisiunilor de tip reality show, un gen foarte popular pe micul ecran.

Ipoteza de la care pleacă acest gen de emisiuni – de la *Big Brother* la *Temptation Island* – este că oamenii se comportă ca niște animale dacă sunt lăsați liberi. „Am citit și recitit *Împăratul muștelor*“, spunea odată creatorul emisiunii de succes *Survivor*. „L-am citit când aveam 12 ani, apoi încă o dată la 20, apoi la 30 de ani și din nou când am conceput emisiunea.“²³

Prima emisiune de televiziune de acest gen este *The Real World* de pe MTV. Din 1992, fiecare episod începe cu un participant care spune: „Aceasta este o poveste adevărată despre șapte străini [...]. Află ce se întâmplă atunci când oamenii nu mai sunt drăguți unii cu alții și încep să își arate adevărata față.“

Mint, înșală, se jignesc și se rănesc – de fiecare dată lucrurile acestea sunt prezentate ca „realiste“ și „adevărate“. Dar cine se preocupă mai mult cu producția unor astfel de programe cade de-a dreptul pe spate când află de câte înșelătorii este nevoie pentru a scoate ce e mai rău din oameni. Încă de la început candidații sunt mințiți, îmbătați și întărâtați unul împotriva celuilalt.

Odată, show-ul american *Kid Nation* a adunat laolaltă 40 de copii într-un oraș părăsit, în speranța

că vor deveni agresivi unul cu altul. „Se loveau permanent de faptul că ne înțelegeam bine“, își amintea mai târziu unul dintre participanți, „și atunci au fost nevoiți să găsească ceva care să ne întărească.“²⁴

Vei spune că nu contează. Cu toții știm că totul e pentru divertisment.

Dar poveștile sunt rareori doar povești. Funcționează adesea ca un nocebo. Din cercetările recente ale psihologului Bryan Gibson reiese că, atunci când oamenii urmăresc emisiuni de televiziune de tipul *Împăratul muștelor*, pot deveni mai agresivi.²⁵ Legătura dintre copiii expuși la imagini violente și agresiunea la maturitate este mai puternică decât legătura dintre azbest și cancer, sau dintre aportul de calciu și masa osoasă.²⁶

Încă și mai puternic este efectul poveștilor cinice asupra imaginii noastre despre lume. Cercetătorii britanici au descoperit că fetele care urmăresc mai des reality show-uri susțin că trebuie să fii rău și mincinos ca să te faci remarcant.²⁷ „Cei care fac cunoscute poveștile unei culturi“, spunea odată expertul media George Gerbner, „stăpânesc comportamentul uman.“²⁸

Pe scurt, este timpul pentru o altă poveste.

Adevăratul *Împărat al muștelor* este o poveste despre prietenie și încredere, o poveste care arată cât de mult putem face față greutăților dacă ne bazăm unii pe alții. Bineînțeles, e doar o singură poveste. Dar, dacă le dăm voie milioanelor de adolescenți să citească *Împăratul muștelor*, haideți să le spunem și povestea adevărată despre copiii care chiar au naufragiat pe o insulă. „Am integrat povestea lor de supraviețuire în lecțiile de educație socială“, povestea mai târziu profesorul celor șase băieți de la școala St. Andrew din Tonga. „Elevii nu se mai săturau de ea.“²⁹

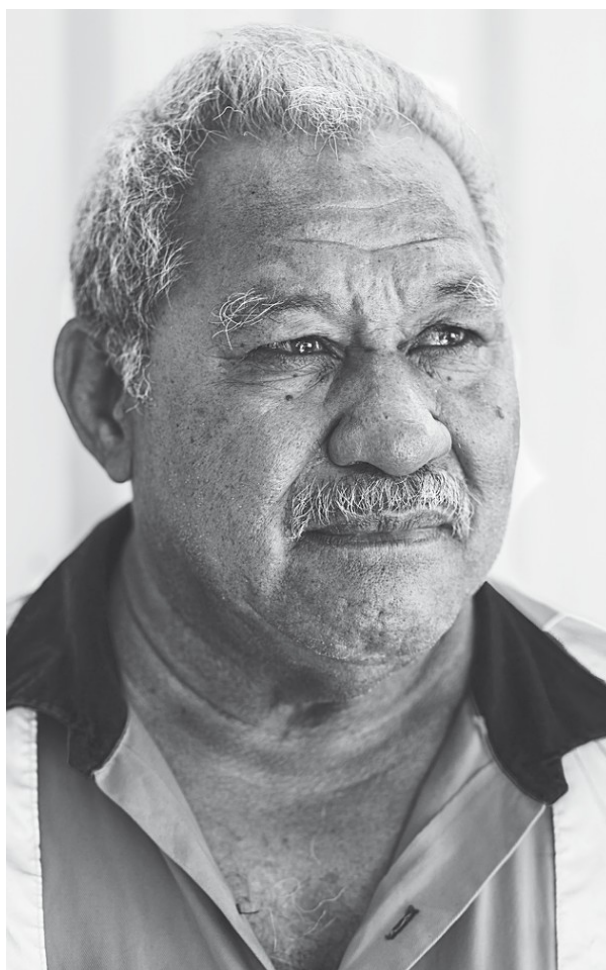
Cum rămâne cu Peter și Mano? De atunci, sunt de nedespărțit. Cine vrea să îi viziteze la plantația de banane din Tullera, Lismore, îi va găsi cu siguranță. Doi bătrâni zâmbitori. Unul – fiul unui mare industriaș, celălalt – un copil al naturii. Prieteni pe viață.

După ce soția mea l-a fotografiat pe Peter, căpitanul a mai cotrobăit puțin prin dulap, de unde care a scos un teanc gros de hârtii – memoriile sale, scrise pentru copii și nepoți.

Am citit pe prima pagină: „Viața m-a învățat multe, dar mai ales că trebuie să căutăm mereu ce e bun și pozitiv în oameni“.

Peter Warner, septembrie 2017 © Maartje ter Horst

Mano Totau, septembrie 2017 © Maartje ter Horst

PARTEA I. S_{TATUL PRIMITIV}

*Oamenii de pretutindeni și din toate timpurile,
se aseamănă atât de mult,
încât nu mai avem ce învăța nou
din istoria acestora.
Ea ne folosește cel mai mult
în descoperirea principiilor constante și universale
ale naturii umane.*
— DAVID HUME (1711–1776)

Este, oare, povestea emoționantă a copiilor de pe 'Ata o excepție sau un simbol pentru ceva mai mare? O povestire singulară sau, dimpotrivă, o ilustrare elocventă a naturii umane?

Pe scurt, oamenii sunt mai înclinați către bine sau către rău? Este o întrebare cu care filosofii se luptă de secole. Thomas Hobbes (1588–1679), de exemplu, filosof britanic, a publicat o carte în 1651, ce a adus cu sine un val de indignare. A fost cenzurat, condamnat și aspru criticat – dar numele lui încă ne este cunoscut, persecutorii lui meschini, în schimb, au fost dați uitării. *The Oxford History of Western Philosophy* consideră cartea lui Hobbes, *Leviatanul*, „cea mai amplă lucrare politică și filosofică care a fost scrisă vreodată“.

Sau gândește-te la filosoful francez Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). Și el a scris o serie de volume, care i-au provocat din ce în ce mai multe probleme. A fost judecat, cărțile lui au fost arse, iar pe numele său a fost emis un mandat de arestare. Dar același lucru este valabil și în cazul lui: nimeni nu își amintește de nefericiții care l-au persecutat, în timp ce numele lui Rousseau încă dăinuie.

Cei doi nu s-au întâlnit niciodată. Rousseau s-a născut când Hobbes era deja mort de vreo 33 de ani. Cu toate astea, au fost plasați în mod consecvent pe același câmp de luptă. Într-un colț îl avem pe Hobbes, ca pesimist ce credea că omul este rău de la natură. Era de părere că doar civilizația ne poate salva de instinctele noastre animalice. În celălalt colț stă Rousseau, care credea fix contrariul, că suntem buni în adâncul sufletului nostru și că „civilizația“ ne-a distrus.

Chiar dacă nu ai auzit niciodată de ei până acum, viziunile contradictorii ale acestor doi titani stau la baza celui mai mare litigiu al societății noastre. Nu cunosc vreo dezbatere unde atâtea lucruri sunt în joc. Școală de corecție sau Școală Waldorf, pedepse mai aspre sau mai multă

susținere, directori impunători sau echipe de angajați independenți, tați tradiționali care asigură traiul familiei sau tați care au grijă de copii – la orice dezbatere te-ai gândi, aceasta se bazează pe ideile lui Thomas Hobbes și ale lui Jean-Jacques Rousseau.

Voi începe cu Thomas Hobbes. A fost unul dintre primii filosofi care a afirmat că, atunci când vrem să ne cunoaștem pe noi înșine cu adevărat, trebuie să știm cum au trăit strămoșii noștri îndepărtați. Imaginează-ți că am călători în timp vreo ... de ani. Cum ne înțelegeam între noi pe vremea când eram vânători-culegători? Cum ne comportam atunci când încă nu existau coduri de legi, judecători, agenți de poliție sau închisori?

Hobbes avea o ipoteză. „Read thyself“ („Cunoaște-te pe tine însuși“), scria el, studiază-ți emoțiile și temerile și intuiește ulterior „ce gânduri și pasiuni au alți oameni în circumstanțe asemănătoare.“¹

Hobbes se cunoștea pe sine și a venit cu un diagnostic sumbru.

Înainte, scria el, eram liberi. Puteam să facem ce vrem, iar urmările erau îngrozitoare. Viața omului primitiv era, în cuvintele lui, „solitară, săracă, neplăcută, brutală și scurtă“.² Potrivit lui Hobbes, motivul era evident: omul este condus de teamă. Teama de alți oameni și teama de moarte. Tânjim după siguranță și avem „o constantă și neobosită sete pentru putere, pentru cât mai multă putere, care se oprește abia atunci când ne sfârșim“.³

Rezultatul? Un „război al tuturor împotriva tuturor“, spune Hobbes.⁴ *Bellum omnium in omnes*.

Dar nu te teme, spunea el mai departe, anarhia poate fi ținută în frâu, pacea poate fi instituită. Dar cu ce condiție? Să renunțăm la libertate. Trebuie să ne încredințăm sufletul și binecuvântarea în mâinile unui singur conducător absolut. Hobbes l-a numit Leviatan, după un monstru biblic marin.

Astfel, filosoful a oferit justificarea fundamentală pentru o idee ce avea să fie repetată de mii, nu, de milioane de ori de către directori, miniștri și generali:

„Dați-ne nouă puterea, altfel totul se va duce de râpă“.

Mergem 100 de ani mai târziu și îl găsim pe Jean-Jacques Rousseau, un muzician anonim, la închisoarea din Vincennes, chiar la ieșirea din Paris. Voia să își viziteze prietenul, pe Denis Diderot, un filosof sărac care se afla în spatele gratiilor pentru că făcuse o glumă pe seama amantei unui ministru.

Și atunci s-a întâmplat. În momentul în care Rousseau se odihnea la umbra unui copac și răsfoia ultima ediție din *Mercure de France*, a rămas cu privirea ațintită pe un anunț care urma să îi schimbe viața. Era un anunț pentru participarea la un concurs de eseuri al Academiei din Dijon. Se căutau participanți pentru a răspunde la următoarea întrebare:

Putem spune că restaurarea științelor și a artelor a contribuit la o purificare morală?

Rousseau a știut imediat răspunsul. „De îndată ce am citit anunțul acela“, scria el mai târziu, „am văzut un alt Univers și un alt om.“⁵ Deodată, am înțeles că civilizația nu era o binecuvântare, ci un blestem. Tocmai acum când mergea spre închisoarea unde era închis prietenul lui nevinovat, a înțeles că „omul este bun prin natura sa, și că doar din cauza acestor instituții devine nelegiuit“.⁶

Rousseau a câștigat premiul cel mare.

În anii ce au urmat, a ajuns unul dintre cei mai importanți filosofi ai timpurilor sale. Și trebuie să recunosc: e întotdeauna o plăcere să îl citești. Rousseau nu a fost doar un mare gânditor, ci și un scriitor excepțional. Citește, de exemplu, acest fragment tăios despre proprietatea privată:

Primul om care a împrejmuit o bucată de pământ, a zis „e a mea“ și a găsit oameni suficient de naivi încât să îl creadă, acest om este întemeietorul societății civile. De câte infracțiuni, războaie și crime am fi putut fi scutiți dacă atunci s-ar fi ridicat cineva și ar fi spus: „Fiți atenți și nu vă încredeți în acest șarlatan; zilele vă sunt numărate dacă uitați că roadele pământului sunt ale noastre, ale tuturor, iar pământul nu aparține nimănui“.⁷

S-a dus totul de râpă, susținea Rousseau, odată cu formarea acelei nenorocite civilizații. Agricultură, orașul și statul nu ne-au salvat din haos și din anarhie. Din contră. Ne-au înrobit și ne-au osândit. Iar inventarea scrisului și a tiparului nu au făcut decât să înrăutățească situația. „Mulțumită tiparului“, scria Rousseau, „ideile vătămătoare ale lui Hobbes [...] vor dăinui pentru totdeauna.“⁸

Totul era mai bine înainte. Rousseau credea că, pe când trăiam în statul primitiv (când nu existau regi sau birocrați) încă eram capabili de compasiune. În prezent, am devenit niște egoiști cinici. Înainte eram sănătoși și puternici. Acum suntem neputincioși, fără vlagă. Civilizația, după opinia sa, fusese o greșală fatală, nu ar fi trebuit niciodată să dăm cu piciorul la libertate.

Astfel, Rousseau a oferit justificarea fundamentală pentru o idee ce avea să fie repetată de mii, nu, de milioane de ori de către anarhiști și libertini, rebeli și agitatori:

„Dați-ne nouă puterea, altfel totul se va duce de râpă“.

Și iată-ne, trei secole mai târziu.

Nu este ușor să numești doi filosofi care să fi avut o influență mai mare asupra politicii noastre, asupra educației și a viziunii noastre despre lume. Științele economice sunt astfel, de la bun început, bazate pe viziunea hobessiană despre om: aceea a individului rațional și egoist. În schimb, perspectiva lui Rousseau se regăsește foarte mult

în pedagogie, deoarece el susținea educarea cât mai liberă a copiilor (un concept revoluționar pentru secolul al XVIII-lea).

Hobbes și Rousseau sunt strămoșii conservatorilor și ai progresiștilor din ziua de astăzi, ai realiștilor și ai idealiștilor. Atunci când un idealist pledează pentru mai multă libertate și egalitate, Rousseau dă din cap aprobator. Dar când un cinic spune oftând că acel imbold nu poate aduce decât și mai multă violență, Hobbes dă din cap în semn de acord.

Lucrările acestor filosofi nu sunt deloc ușor de digerat. În cazul lui Rousseau, mai ales, pot fi nenumărate interpretări. Dar, până una alta, putem cerceta mai în amănunt măgul discordiei dintre Rousseau și Hobbes. Cei doi speculau la urma urmei din fotoliile lor, dar noi dispunem de zeci de ani de dovezi științifice.

În această parte a cărții voi încerca să aflu care dintre cei doi are dreptate. Putem răsufla liniștiți știind că statul primitiv se află cu mult în urma noastră? Sau poate am fost cândva sălbatici nobili?

Puține întrebări cântăresc mai mult decât acestea.

3. EVOLUȚIA LUI HOMO PUPPY

1

Primul lucru pe care trebuie să-l știm despre om este că suntem foarte tineri. De abia ne-am născut. Imaginează-ți că istoria vieții umane pe Pământ ar cuprinde doar un an calendaristic în loc de ... 4 de milioane de ani. Bacteriile ar fi avut atunci regatul doar pentru ele până pe la jumătatea lunii octombrie. Prin noiembrie ar fi apărut viața așa cum o știm noi, cu muguri și crengi, oase și creiere.

Și omul? A intrat în scenă pe 31 decembrie, în jurul orei 23:00. De atunci am călătorit vreo oră ca vânători-culegători, ca în ultimul moment, la 23:58, să inventăm agricultura. În decursul a 60 de secunde înainte de miezul nopții s-a petrecut ceea ce numim „istorie“, cu piramide și castele, cavaleri și domnițe, motoare cu aburi și avioane.

Într-o clipită, *Homo sapiens* a cucerit întreaga lume, de la tundrele cele mai friguroase la deșerturile cele mai fierbinți. Suntem prima specie care a pășit pe Lună.

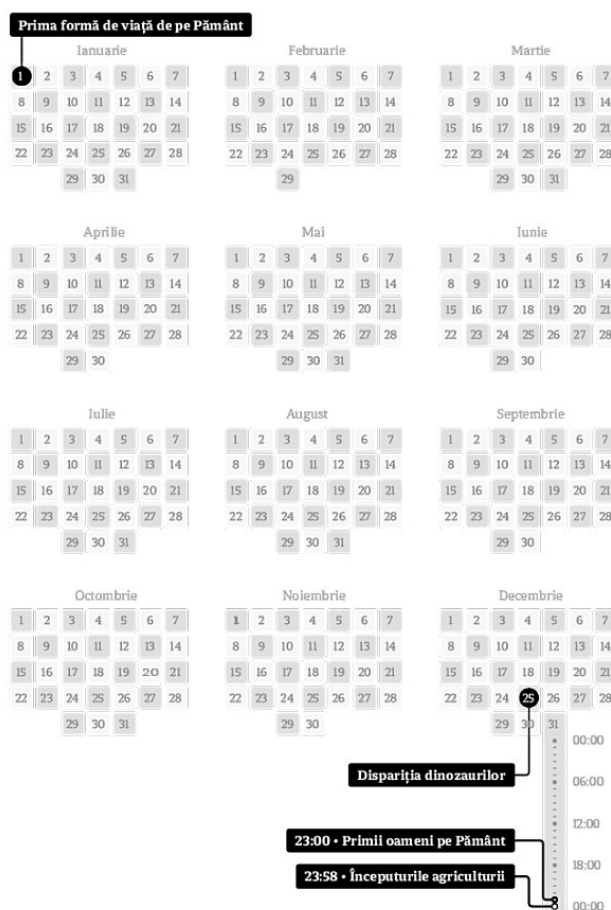
Dar de ce noi? De ce nu a fost primul astronaut o banană? Sau o vacă? Sau un cimpanzeu?

Acestea nu sunt întrebări stupide. Genetic vorbind, semănăm în proporție de 60% cu o banană, 80% cu o vacă și 99% cu un cimpanzeu. De ce procentul rămas face atât de mult diferență? Nu este oare așa de la sine înțeles că noi mulgem vacile și nu ele pe noi sau că ținem cimpanzeii în cuști, nu invers?

Pentru mult timp, ne-am considerat poziția privilegiată ca fiind voia lui Dumnezeu. Noi, oamenii, am fi, chipurile, cei mai deștepți, mai buni și mai nobili. Apogeul creației Sale.

Istoria vieții pe Pământ (4 000 de milioane de ani)

Concentrată într-un an calendaristic

Dar imaginează-ți că un omuleț de pe Marte ar fi vizitat Pământul acum 10 milioane de ani (cam pe 30 decembrie). Ar fi putut *Homo sapiens*, în evoluția sa, să îl vadă venind? Imposibil. Genul *Homo* nici nu exista încă — Pământul era literalmente Planeta Maimuțelor. Nu făcusem încă nimic din toate astea: să construim orașe, să scriem cărți sau să lansăm rachete.

Adevărul greu de înghițit este că și noi, animale care se consideră atât de speciale, suntem produsul

unui proces orb. Evoluția. Suntem membrii unei familii zgomotoase de animale păroase, numite și primate. Până pe la 23:50, ne bucuram chiar de compania altor humanoizi, care au dispărut între timp din cauze misterioase.

Îmi amintesc clar că teoria evoluției m-a fascinat pentru prima dată când aveam 19 ani. Ascultam pe iPod un curs despre Charles Darwin. O săptămână am stat posomorât. Normal că învățasem și la școală câte ceva despre biologul britanic. Am învățat, însă, la o școală creștină, iar profesorul de biologie ne-a spus că era doar o teorie ciudată. *Quod non*. Aveam să aflu mai târziu despre ea.

Ingredientele de bază ale evoluției sunt destul de clare. Este nevoie de:

- Foarte multă suferință.
- Foarte mult efort.
- Foarte mult timp.

Pe scurt: animalele fac mai mulți pui decât pot hrăni. Puii care sunt ceva mai bine adaptați la mediul în care trăiesc (gândește-te la o blană mai groasă sau la o camuflare eficientă) au o șansă ceva mai mare să supraviețuiască, prin urmare, să se înmulțească. Imaginează-ți o cursă eliminatorie în care mor trilioane de frați și surori. Menține cursa destul de mult timp – să zicem: 4 000 de milioane de ani – și diferențele minore dintre părinți și pui se dezvoltă într-un imens arbore genealogic de floră și faună.

Asta e tot. Simplu, dar genial. În tinerețe, Darwin se gândise chiar să devină preot, dar ca biolog și-a pierdut credința în Dumnezeu. Nu putea să împace ferocitatea naturii cu ipoteza creaționistă din Biblie. Să luăm, spre exemplu, viespea-parazit, scria Darwin, o insectă care își depune ouăle într-o omidă vie. Puii mănâncă omida din interior, urmând ca aceasta să moară lent și dureros.

Ce zeitate bolnavă ar concepe așa ceva?

Nici una. Nimic nu este gândit, nimic nu este conceput. Durerea, suferința și lupta sunt toate doar niște motoare ale evoluției. Te întrebi de ce a amânat Darwin atâția ani publicarea teoriei sale? Îi scria unui prieten că o simțea ca pe „mărturisirea unei crime”.¹

De atunci, teoria evoluției nu a părut să aducă prea multă veselie. În 1976, Richard Dawkins, tot un biolog britanic, și-a publicat capodopera despre rolul crucial pe care îl joacă genele în evoluția vieții pe Pământ, *Gena egoistă*. Este o carte deprimantă. Cine își dorește să facă lumea mai bună, scria Dawkins, poate să aștepte mult și bine ajutorul naturii. „Hai să încercăm să ne însușim generozitatea și altruismul, pentru că am fost născuți egoiști.”²

La 40 de ani după publicarea lucrării *Gena egoistă*, cititorii britanici au votat-o drept cea mai însemnată lucrare științifică care a existat vreodată.³ Însă mulți cititori au fost dezamăgiți spre finalul cărții. „Oferă o viziune extrem de pesimistă asupra naturii umane”, scria unul dintre cititori, care își dorea să nu fi citit cartea. „Și totuși, nu mă pot gândi la nici un argument care să o conteste.”⁴

Iată-ne, deci, *Homo sapiens*, produsul unui proces dur și îndelungat. Dintre toate speciile, 99,9% au dispărut, dar noi suntem încă aici. Am cucerit lumea, iar mai târziu vom ocupa, poate, ce a mai rămas din Calea Lactee.

Dar de ce noi?

Ai spune că genele noastre sunt cele mai egoiste dintre toate. Om fi noi puternici și inteligenți, ageri și răutăcioși. Și totuși, e ceva putred la mijloc. Pentru început: nu suntem atât de puternici. Un cimpanzeu poate să ne bată măr cu mare ușurință. Taurul ne poate lua în coarne. Oamenii sunt moi, înceți și nu pot nici măcar să se urce cu ușurință în

copaci. Ba mai mult, la naștere suntem complet neajutorați.

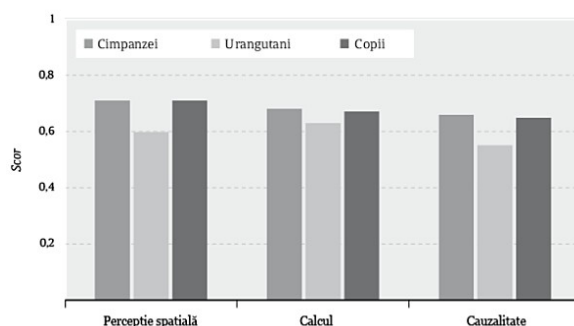
Suntem atunci pe bună dreptate cei mai inteligenți? La prima vedere, s-ar putea să crezi asta. *Homo sapiens* are un creier imens, care absoarbe energie mai ceva ca o saună la Polul Nord. Creierul nostru cântărește doar 2% din greutatea totală a corpului, dar arde cam 20% din caloriile pe care le ingerăm.⁵

Sunt oamenii, oare, atât de geniali? Când calculăm o sumă dificilă sau desenăm un peisaj frumos, este în mare măsură pentru că am învățat de la alții. Pot, de exemplu, să număr până la zece. Foarte repede. Dar mă îndoiesc că aș fi putut inventa vreodată un sistem numeric.

Oamenii de știință au încercat de ani buni să afle răspunsul la următoarea întrebare: care animale sunt cele mai inteligente de la natură? Prin urmare, ne compară inteligența cu cea a altor primat, cum ar fi cimpanzeii și urangutanii. (Pentru astfel de cercetări se folosesc mai degrabă copii mici, în ideea că aceștia ar fi avut mai puțin timp la dispoziție să îi imite pe ceilalți.) O echipă de experți germani a realizat o serie de 38 de teste, în care subiecții erau evaluați pentru a urmări percepția spațială, calculul și legăturile de cauzalitate.⁶ Rezultatele au fost următoarele:

Cât de inteligenți sunt, de fapt, oamenii?

Rezultatul a trei teste de inteligență

Corect, copiii au obținut același scor ca maimuțele de la grădina zoologică. Situația se înrăutățește în continuare. Nici cu memoria nu stăm prea bine. Cercetătorii japonezi au realizat un test de memorie la care studenții adulți concureau împotriva cimpanzeilor. Memoria de lucru și rapiditatea cu care procesăm informații erau privite ca fiind temelia inteligenței noastre.

Testul japonez funcționa în felul următor: participanții erau puși în fața unui ecran unde erau afișate, pentru scurt timp, cifre de la 1 la 9, în mod aleatoriu. După aceea, ei trebuiau să indice pe ecran locul unde apăruseră numerele, de la mic la mare.

Pe moment s-a părut că Echipa Oamenilor se descurcă mai bine decât Echipa Cimpanzeilor. Atunci, cercetătorii au mărit gradul de dificultate al testului (cifrele se schimbau mai repede) și maimuțele au început să câștige. Un participant pe nume Ayuma era un Einstein al grupului, care se arăta mai rapid ca oricare altul, făcând totodată și mai puține greșeli.⁷ Ayuma era un cimpanzeu.

Când vine vorba de abilitățile de bază ale creierului, nu o ducem mai bine decât rudele noastre păroase. Dar la ce ne folosește megacreierul nostru atunci?

Poate suntem, pur și simplu, mai vicleni. Există și un termen științific pentru teoria asta: ipoteza „inteligenței machiavellice“, după cunoscuta carte *Principele* (1532) a filosofului italian Niccolò Machiavelli. În cartea sa, Machiavelli explică cum creierul trebuie supus încontinuu la amenințări externe pentru a-și menține puterea la nivel maxim.

Potrivit acestei ipoteze, noi facem deja asta de milioane de ani. Pe timp ce trece, ne vindem unul altuia gogoși în moduri din ce în ce mai ingenioase. Creierele noastre au crescut ca arsenalele nucleare ale Statelor Unite și ale Uniunii Sovietice pe timpul Războiului Rece. Să

spui o minciună îți consumă, pur și simplu, mai multă energie decât să spui adevărul. Și rezultatul acestei curse înarmate? Un supercreier.

Dacă această ipoteză e corectă, te-ai aștepta ca oamenii să câștige cu ușurință în fața maimuțelor atunci când e vorba de joculețe la care trebuie să își păcălească adversarul. Și totuși, cimpanzeii se descurcă ceva mai bine și la acest tip de teste, după cum rezultă dintr-o cercetare amănunțită. Oamenii sunt mincinoși mediocri.⁸ Ba mai mult, tindem să avem încredere în ceilalți destul de ușor, fiind tocmai motivul pentru care escrocii profesioniști reușesc să își facă „treaba”.⁹

Și mai este ceva ciudat în legătură cu *Homo sapiens*. Gândește-te: Machiavelli ne sfătuia să nu ne arătăm niciodată emoțiile. Pokerface. Rușinea nu își are rostul. Trebuie să câștigi, nu contează cum. Dar atunci când, într-un final, cei mai nerușinați oameni câștigă, cum se face că omul este singura specie din tot regatul animal care roșește?

Charles Darwin o numea „cea mai ciudată și cea mai umană dintre toate expresiile”.¹⁰ Le-a scris tuturor cunoștințelor sale, de la misionari la comercianți și la funcționari coloniali, întrebând dacă se întâmplă și în altă parte. Răspunsul era mereu același: da, oamenii roșesc și aici.

Dar de ce? De ce încă mai există această reacție?

2

August 1856. Într-o peșteră de calcar de la nord de orașul Köln, doi mineri fac cea mai importantă descoperire din viața lor, și anume scheletul unora dintre cele mai controversate ființe care au trăit pe pământ.

Minerii nu s-au prins imediat. Lucrând, au dat mereu peste oase vechi, de la urși sau de la hiene, și le-au aruncat după aceea la gunoi. Dar, de data

asta, supraveghetorul lor a văzut oasele zăcând în groapa de gunoi. A presupus că sunt oasele unui urs de peșteră; ar fi fost un cadou potrivit pentru profesorul de liceu Johann Carl Fuhlrott, un colecționar fanatic de fosile, un hobby des întâlnit pe timpul când oamenii încă nu aveau Netflix.

Fuhlrott a văzut oasele și a zis imediat: nu sunt niște oase obișnuite. La prima vedere, par a fi rămășițele unui om, dar ceva nu se potrivea. Forma cutiei craniene, mai ales, era neobișnuită: un craniu înclinat și alungit, cu un nas mare și arcada sprâncenelor foarte pronunțată.

În acea săptămână, în toate ziarele locale apărea știrea șocantă: în Neanderthal a fost descoperit un schelet din „Tribul Capetelor Plate“. Un profesor al Universității din Bonn, Herman Schaaffhausen, a prins de veste și a luat legătura cu profesorul Fuhlrott. Puțin mai târziu, cei doi s-au întâlnit, amatorul și profesorul, iar după câteva ore i-au dat de cap.

Oasele nu sunt de la un om obișnuit. Sunt de la un alt fel de om.

„Oasele astea sunt antediluviene“, concluzionează Fuhlrott.¹¹ Cu alte cuvinte: sunt dinainte de Potop. De la o bestie care trăia înainte ca Dumnezeu să inunde Pământul.

Este dificil de estimat cât de șocantă a fost această concluzie. Era pură erezie. Când Fuhlrott și Schaaffhausen au făcut cunoscute noutățile, în cadrul unei întâlniri a Societății de Științe Naturale și Medicină din regiunea Niederrhein, s-au lovit de un zid de neîncredere.

Prostii, a reacționat profesorul de anatomie, ăsta e un schelet al unui cazac care a murit în timpul războiului cu Napoleon. O absurditate, a strigat altul; e doar „un idiot amărât sau un călugăr“ cu un cap deformat de vreo boală.¹²

Dar atunci au început să apară tot mai multe oase de acest fel. În toată Europa, muzeele au început să sape prin colecțiile lor, găsind cranii de

forma unei mingi de rugby. La început, acestea erau respinse ca fiind capete deformate, dar oamenii de știință au început cu încetul să își dea seama: este o altă specie de om.

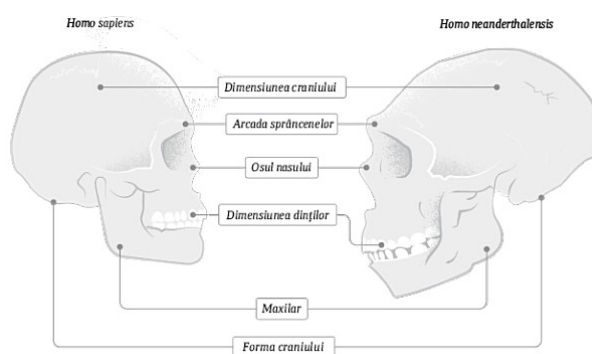
Nu a durat mult până ca cineva să se gândească la un nume corespunzător: *Homo stupidus*.¹³ „Gândurile și dorințele“ sale, notează un anatomist cunoscut, „nu au trecut niciodată de cele ale unei bestii sălbatice.“¹⁴ Însă numele înregistrat în cărți este ceva mai subtil, face referire la locul unde au fost găsite oasele.

Homo neanderthalensis.

Până în ziua de astăzi, omul neanderthalian are reputația unui barbar imbecil. Putem înțelege de ce. Este un adevăr greu de înghițit faptul că am împărțit cândva Pământul cu alte specii umane.

Cranii de *Homo sapiens* și de *Homo neanderthalensis*

Găsește diferențele

Între timp, știm că acum ... de ani conviețuim cu cel puțin alte cinci specii umane. *Homo erectus*, *Homo floresiensis*, *Homo luzonensis*, *Homo denisova*, *Homo neanderthalensis* erau toți oameni, așa cum mugurarul, cireșarul și cinteza de iarnă sunt toate cinteze.

Întrebarea nu este doar: de ce ținem noi cimpanzeii în cuști și nu ei pe noi? Întrebarea este: ce am făcut cu frații și cu surorile noastre, inclusiv cu Tribul Capetelor Plate? De ce au dispărut?

Erau neanderthalienii mai slabi ca noi? Nu neapărat. Aveau o forță primitivă. Aveau brațele ca Popeye după ce tocmai înfulecase o porție de spanac. Și ce e și mai important: neanderthalienii erau puternici. În anii 1990, doi arheologi americani au cercetat cu atenție fracturile osoase. După un timp, au presupus că există o asemănare cu o categorie avansată, care are regulat „întâlniri neplăcute” cu bestii de mari dimensiuni. Cowboy-ii de rodeo.

Arheologii au apelat la – nu inventez – Professional Rodeo Cowboy Association, care în anii 1980 înregistraseră 2 593 de răniți în rândul membrilor.¹⁵ Au comparat datele cu cele ale neanderthalienilor și, da, modelul corespundea. Singura diferență? Neanderthalienii nu luptau împotriva cailor, ci împotriva mamuților.¹⁶

Altă întrebare atunci: au fost oare neanderthalienii mai puțin deștepți decât noi?

Aici devine și mai dureros. Creierul neanderthalienilor era în medie cu 15% mai mare decât al nostru: 1,5 kilograme *versus* 1,3 kilograme. Dacă noi avem un supercreier, ei aveau un creier imens. Noi avem un MacBook Air, ei aveau un MacBook Pro.

În fiecare an, oamenii de știință descoperă și mai multe informații despre neanderthalieni, iar concluzia e mai mereu aceeași: erau extraordinar de inteligenți.¹⁷ Știau să gătească. Să facă focul. Să confecționeze îmbrăcăminte, instrumente muzicale, podoabe și să realizeze picturi rupestre. Există indicii că noi chiar am fi preluat lucruri de la neanderthalieni, cum ar fi anumite unelte din piatră, și poate chiar obiceiul de a îngropa morții.

Între timp, misterul se adâncește din ce în ce mai mult. De ce au dispărut tocmai ei, care erau

așa inteligenți, aveau brațe puternice și abilitatea de a supraviețui după două ere glaciare? Timp de 200 000 de ani reușiseră să supraviețuiască, dar când *Homo sapiens* a apărut în peisaj, s-a zis destul de repede cu neanderthalienii.

Mai există o ultimă posibilitate zguduitoare.

Poate că nu eram mai puternici, mai curajoși sau mai inteligenți decât neanderthalienii. Poate că eram, pur și simplu, mai răi. „E foarte posibil“, observă istoricul israelian Yuval Noah Harari, „ca prima noastră întâlnire cu neanderthalienii să fi avut ca rezultat prima și cea mai semnificativă epurare etnică din istorie.“¹⁸ Cunoscutul geograf Jared Diamond e de aceeași părere: „Și criminalii sunt condamnați fără prea multe dovezi“.¹⁹

3

Se poate să fie adevărat? Am distrus celelalte specii umane?

Să mergem mai departe către primăvara anului 1908. Liudmila Trut, o tânără cu păr scurt, șaten, bate la ușa biroului profesorului Dmitri Beliaiev, zoolog și genetician, care căuta un nou asistent de cercetare. Nu absolvise încă și era al naibii de emoționată, dar trebuia să obțină postul acela.²⁰

Profesorul se dovedește a fi un om politicos. Într-o perioadă în care majoritatea oamenilor de știință sovietici erau condescendenți cu femeile, Dmitri își trata studenții și studentele ca pe egali săi. Ba mai mult, el îi povestește Liudmilei despre planul său secret. Va trebui să călătorească până în Siberia. Acolo, în apropiere de granița cu Kazahstan și Mongolia, experimentul poate avea loc.

Profesorul a atenționat-o pe Liudmila să se gândească bine înainte să spună da. Vor urma niște ani dificili. Conducerea comunistă privește teoria evoluției ca pe o minciună capitalistă și a interzis orice cercetare genetică. Fratele mai mare al lui

Dmitri fusese deja executat cu zece ani în urmă. Vor prezenta experimentul lumii drept o cercetare asupra valoroaselor blănuri de vulpe.

Dar, în realitate, vor testa cu totul altceva. „Îmi povestise“, își amintea Liudmila câțiva ani mai târziu, „că vrea să transforme o vulpe într-un câine.“⁶²¹

Tânăra studentă nu conștientiza faptul că era la începutul unei călătorii epice. Dmitri Beliaiev și Liudmila Trut vor dezvălui împreună misterul originii umane.

Mai întâi, aveau însă cu totul altă întrebare: cum transformi o bestie sălbatică într-un animal de companie? Cu 100 de ani în urmă, Charles Darwin observase deja că animalele domesticate – porcii, iepurii, oile – prezintă similarități notabile. Sunt ceva mai mici decât strămoșii lor sălbatici, iar creierul și dinții sunt de asemenea mai mici. Au adesea urechi lăsate, cozi îmbârligate și blana cu pete albe. Și ce e poate și mai remarcabil: își păstrează aspectul tânăr, chiar și după perioada copilăriei.

Dmitri și-a bătut capul ani buni cu asta. De ce arătau astfel animalele domesticate? De ce au preferat numeroși țărani, timp de mii de ani, iepuri și purceluși cu cozi îmbârligate, urechi atârând și fețe de bebeluși, împerechind tocmai aceste exemplare în continuare?

Geneticianul rus avea o ipoteză radicală. Presupunea că aspectul tânăr era un subprodus al unui alt proces. El credea că animalele vor arăta așa de la sine, atât timp cât vor fi selecționate în baza unei anumite calități.

Atitudinea prietenoasă.

Acesta era, deci, planul lui Dmitri. El voia să repete în câteva decenii ce îi luase naturii milenii. Dorea să preschimbe o fiară sălbatică într-un animal de companie, împerechind doar cele mai prietenoase specimene. Obiectul de studiu al lui Dmitri era vulpea argintie, un animal care nu

fusese niciodată domesticit. Vulpile argintii erau așa de agresive, încât nu te puteai apropia de ele decât cu niște mănuși groase de cinci centimetri, care îți ajungeau până la cot.

Dmitri i-a spus Liudmillei că nu trebuia să aibă prea mari pretenții de la experiment. O să dureze ani de zile, poate chiar întreaga ei viață, și probabil tot nu va vedea nici un rezultat. Dar studenta nu avea nevoie de prea mult timp de meditat. Câteva săptămâni mai târziu, se afla în *Expresul Transsiberian*.

Crescătorii de vulpi cu care lucra Dmitri era, de fapt, un enorm complex cu mii de cuști, din care se auzea un amestec de țipete. Liudmila citise totul despre comportamentul vulpii argintii, dar, cu toate astea, s-a speriat de cât de agresivă putea fi. Din prima săptămână se plimba printre cuști de dimineată până seara. Controla cu mănușile ei groase felul în care vulpile reacționau la mâna întinsă. Atunci când observa o ușoară ezitare din partea lor, pe acelea le selecta pentru împerechere.

Ulterior, treaba a mers neobișnuit de repede.

Încă din 1964, la a patra generație de vulpi, Liudmila a văzut prima vulpe dând din coadă. Pentru a se asigura că aceasta era urmarea selecției naturale (și nu era ceva învățat), Liudmila și colegii săi aveau cât mai puțin contact cu vulpile. Dar devenea din ce în ce mai greu, pentru că, după câteva generații, animalele tânjeau după atenție. Încearcă să spui nu unor puiuți de vulpe care se uită la tine cu o privire blândă, salivează și dau din coadă.

În sălbăticie, o vulpe devine deja mai serioasă și mai agresivă după aproximativ o lună și jumătate de la naștere. Dar vulpile împerecheate de Liudmila rămânea jucăușe precum puii pe tot parcursul vieții. Cel mai mult își doreau să se joace toată ziua. „Era ca și cum se împotriveau imperativului de a deveni adulți“, scria la un moment dat Liudmila.²²

Între timp, transformările fizice au devenit din ce în ce mai evidente. Urechile au început să li se lase și cozile deveniseră îmbârligate. Le-au apărut și pete albe pe blană. Botul se scurtase, labele erau mai subțiri, iar masculul semăna din ce în ce mai mult cu femela. Vulpile au început până să și latre, de parcă erau câini. După un timp, reacționau când îngrijitorul le striga pe nume, ceva ce nu se mai observase niciodată în rândul vulpilor.

Și gândește-te: Liudmila nu selectase vulpile după aceste criterii. Erau cu totul și cu totul un subprodus al blândeții, singurul ei criteriu de selecție.

În august 1978, la 20 de ani după ce a început experimentul lui Dmitri și al Liudmilei, biologia din Rusia s-a schimbat total. Nu trebuiau să mai țină secret experimentul. La o examinare mai atentă, teoria evoluției nu era o minciună capitalistă, iar Biroul Politic voia să arate lumii de ce e în stare știința sovietică.

În acel an, Dmitri a reușit să aducă Congresul Internațional de Genetică la Moscova. Invitații erau primiți în Palatul de Stat din Kremlin, unde erau locuri pentru 1000 de oameni. Șampania și caviarul erau din abundență.

Participanții au fost însă profund impresionați când Dmitri a pășit pe podium. După o scurtă introducere, luminile au fost stinse, iar filmul său a început să ruleze. În imagine, a apărut pe neașteptate ceva nemaivăzut: o vulpe argintie care dădea din coadă. Exclamațiile de mirare se auzeau peste tot în sală, iar zumzetul a continuat și când luminile au fost din nou aprinse.

Dmitri Beliaiev și vulpile sale argintii, Novosibirsk, 1984. Dmitri a murit un an mai târziu, însă programul său de cercetare continuă și astăzi. Sursa: Alamy

Însă Dmitri nu încheiase încă. În ora următoare le-a explicat celor din public teoria sa revoluționară. El a plecat de la ipoteza că schimbările suferite de vulpi aveau de a face în totalitate cu sistemul lor hormonal: vulpile prietenoase produc mult mai puțini hormoni de stres, dar mai multă serotonină („hormonul fericirii”) și oxitocină („hormonul iubirii”).

O, și da, el credea că teoria sa nu se aplica doar la vulpi.

„Poate fi, bineînțeles, valabilă și pentru oameni.”⁴²³

Privind în urmă, afirmația lui a fost una istorică.

La doi ani după ce Richard Dawkins își publicase bestsellerul despre genele egoiste – și concluzionase că oamenii „s-au născut egoiști” – un rus anonim a venit cu o teorie cu totul și cu totul diferită. Dmitri Beliaiev presupunea că suntem niște maimuțe domesticite. Altfel spus: credea că cei mai prietenoși oameni au făcut mai mulți copii timp de zeci de mii de ani.

Supraviețuirea celui mai prietenos.

Dacă Dmitri ar avea dreptate, ar trebui să putem găsi dovezi în corpurile noastre care să susțină

această teorie. Ar trebui, la fel ca vulpile argintii, purcelușii și iepurașii, să fi devenit mai mici și mai drăgălași.

Dmitri nu avea mijloacele necesare pentru a testa această ipoteză, dar, între timp, știința a evoluat mult. În 2014, o echipă de cercetători americani a comparat craniile umane din diferite perioade în ultimii 200 000 de ani.²⁴ Schema se putea observa clar. Trăsăturile feței au devenit din ce în ce mai fine, mai tinere și mai feminine. Creierul nostru s-a micșorat cu cel puțin 10%, iar dinții și oasele maxilarului au devenit, după cum spun anatomiștii, „pedomorfe“. Și anume: copilărești.

Domesticirea omului și a câinelui

A condus la:

- Comportament mai prietenos
- Mai multă serotonină și oxitocină
- Aspect mai feminin și mai tânăr
- Stadiu copilăresc prelungit
- Comunicare mai eficientă

Sursă: Brian Hare, „Survival of the Friendliest”, Annual Review of Psychology, 2017

Comparând chipurile noastre cu cele ale neanderthalienilor, diferența este și mai clară. Craniile noastre sunt mai mici, mai rotunde și avem arcada sprâncenelor mai puțin pronunțată. Cum sunt câinii pe lângă lupi, așa suntem noi în comparație cu neanderthalienii.²⁵ Așa cum câinii adulți seamănă cu puii de lupi, noi arătăm ca puii de maimuță.

Noi suntem *Homo puppy*.

Uimitor este faptul că aspectul nostru a început să se schimbe rapid abia acum aproximativ 50 000 de ani, în momentul în care neanderthalienii dispăruseră, iar noi am realizat invenție după invenție (pietre de șlefuit mai eficiente, undițe, arcuri, canoe, picturi rupestre din ce în ce mai complexe și câte și mai câte). Din punct de vedere evoluționist, faptul că oamenii devin mai neputincioși, mai fragili, mai copilăroși și creierul lor se micșorează nu se pupă cu faptul că lumea devine din ce în ce mai complexă.

De ce? Cum a reușit *Homo puppy* să cucerească planeta?

4

Nimeni nu poate răspunde mai bine la întrebare decât un adevărat expert în cățeluși. În copilărie, cercetătorul american Brian Hare (născut în 1976) era nebun după cățeluși, urmând să aleagă un studiu în biologie. Și-a dat seama atunci că oamenii de știință nu prea erau interesați de câini. De ce? Câinii sunt adorabili, dar nu sunt prea deștepți.

Brian a nimerit la cursul lui Michael Tomasello, unul dintre cei mai mari biologi din ultimele decenii. Profesorul analiza animalele considerate mult mai interesante: cimpanzeii. Cândva prin al doilea an, lui Brian, care tocmai împlinise 19 ani, i s-a permis să ajute la testul de inteligență.

Era vorba despre un test clasic de alegere a obiectelor, unde subiecților li se ascundea o recompensă, primind indicii în legătură cu locul unde se afla mâncarea. Copiii au obținut un scor excepțional, ceea ce nu se putea spune despre cimpanzei. Oricât de clar le-ar fi arătat profesorul Tomasello și studenții săi locul unde era ascunsă banana, maimuțele nu pricepeau.

După încă o zi lungă de gesticulat și de dat din cap, Brian a izbucnit, pur și simplu.

– Cu siguranță câinele meu ar putea să facă asta.

– Sigur, i-a răspuns râzând profesorul Tomasello.

– Nu, vorbesc serios, a spus Brian. Pun pariu că el o să treacă testul.²⁶

Între timp, după mai bine de 20 de ani, Brian Hare a ajuns profesor de antropologie evoluționistă la Universitatea Duke, Carolina de Nord. Prin intermediul unei serii de experimente meticuloase, a arătat cum câinii dau dovadă de o inteligență considerabilă. Sunt câteodată chiar mai inteligenți decât cimpanzeii, cu toate că au creierul mai mic.

La început, oamenii de știință nu au priceput deloc cum ar fi putut câinii să treacă testul. Nu aveau cum să moștenească nivelul acesta de inteligență de la strămoșii lor, lupii. Lupii au un rezultat la fel de prost la testul lui Brian, ca și cimpanzeii și urangutanii. Iar câinii nu au fost învățați de stăpâni, și puii de doar nouă săptămâni trec testul. (În perioada aceea de abia deschid bine ochii și fac primii pași.)

Colegul lui Brian, biologul Richard Wrangham, își închipuia că inteligența apare așa, la întâmplare. Că este un produs secundar întâmplător, la fel ca urechile lăsate și cozile îmbârligate. Dar Brian nu credea nimic din toate astea. Ceva atât de crucial precum inteligența socială nu putea să fie doar un accident, nu? Tânărul biolog credea că strămoșii noștri au împerecheat în mod deliberat câinii mai inteligenți.

Exista doar o modalitate prin care Brian putea dovedi că are dreptate.

Trebuia să meargă în Siberia. Cu ani în urmă citise despre cercetările secrete ale unui genetician rus, care transformase o vulpe în câine. Câteva luni mai târziu, pe când Brian cobora din Expresul Transsiberian, asta se întâmpla în 2003, Liudmila și echipa ei împerecheaseră deja 45 de generații de vulpi. Brian a fost singurul străin care a lucrat cu

vulpile argintii. Și normal că a început tot cu un test de alegere a obiectelor.

Dacă ar fi avut dreptate, ar fi trebuit ca vulpile prietenoase și cele agresive să obțină un scor la fel de slab. Dmitri și Liudmila selectaseră și împerecheaseră vulpile ținând cont de cât erau de prietenoase, nu de inteligență. Dar dacă Richard, colegul lui Brian, ar fi avut dreptate și inteligența ar fi fost un produs secundar întâmplător al blândeții, atunci vulpile împerecheate ar fi trebuit să treacă testul cu brio.

Ca să n-o mai lungesc: Richard a avut dreptate, Brian s-a înșelat. Vulpile împerecheate dădeau dovadă de o inteligență uimitoare și erau mult mai istețe decât semenii lor agresivi. Brian a scris la un moment dat: „Vulpile mi-au dat lumea peste cap”.²⁷

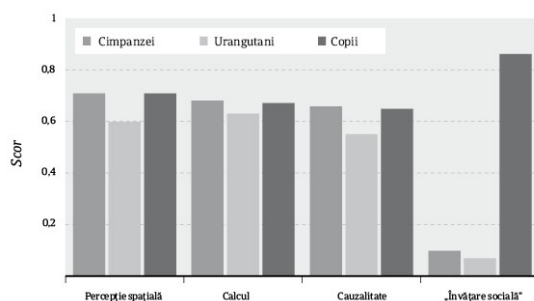
Până atunci se presupusese că domesticirea animalelor le face mai proaste. Creierul li se contractă, iar abilitățile necesare în sălbăticie se pierd astfel. Cunoști deja clișeele: viclean ca o vulpe, prost ca un bou. Dar Brian a ajuns la o concluzie total diferită. „Dacă vrei o vulpe inteligentă”, scria el, „nu o alege după viclenie, ci după blândețe.”²⁸

5

Și, iată, revenim la întrebarea pe care am pus-o la începutul capitolului. Ce face oamenii să fie unici? De ce am construit noi muzee, în timp ce neanderthalienii sunt cei care stau în vitrine?

Marele atu al omului

Scorul după patru teste de inteligență

Să ne mai uităm încă o dată peste rezultatele celor 38 de teste în rândul maimuțelor și al copiilor. Participanții au fost testați pentru cea de-a patra competență, și anume: învățarea socială. Capacitatea de a învăța de la altcineva. Aici s-a descoperit ceva neobișnuit.

Nu am văzut alt grafic care să reflecte mai bine inteligența umană. Aproape la fiecare abilitate, cimpanzeii și urangutanii au un scor la fel de bun precum copiii de doi ani și jumătate. Dar atunci când vine vorba de a învăța de la altcineva, copiii sunt net superiori. Majoritatea copiilor obțin 100 de procente, maimuțele, 0.

Aparent, oamenii sunt niște mașinării hipersociale de învățare. Suntem născuți pentru a învăța, pentru a ne conecta cu ceilalți și pentru a ne juca. Oamenii care roșesc arată că le pasă ce gândesc alții despre ei. Prin asta se sporește încrederea, care ne ajută să lucrăm mai bine unii cu ceilalți.

Același lucru se întâmplă când ne privim în ochi. Oamenii au ceva special în anatomia lor: albul ochiului. Asta înseamnă că putem să urmărim în ce direcție privesc ceilalți. Toate celelalte primat, și aici mă refer la mai mult de vreo 200 de specii, produc melanină (pigment) care le închide culoarea ochilor. În acest fel, ei își ascund direcția privirii, precum mafioții cu ochelari fumurii.

Dar noi, oamenii? Noi suntem precum o carte deschisă pentru ceilalți. Ne dezvăluim tuturor privirea. Cum ar mai fi posibile prietenia și romantismul dacă nu ne-am putea privi în ochi? Cum am mai avea încredere unul în celălalt? Brian

Hare crede că aspectul unic al ochilor noștri este deopotrivă un produs al domesticirii. Oamenii, devenind din ce în ce mai prietenoși, cu ajutorul privirii, le permit celorlalți să vadă ce se petrece în ei.²⁹

La asta se adaugă, bineînțeles, și dispariția arcadei pronunțate a sprâncenelor. Poți vedea acest torus supraorbital la craniul neanderthalienilor, dar și la cimpanzei și urangutani. Oamenii de știință bănuiesc că acea arcadă ne îngreuna comunicarea, pentru că, în prezent, o folosim în diverse moduri subtile.³⁰ Privește surprins, empatic sau dezaprobator, și îți vei da seama cât de mult îți soliciți sprâncenele.

Pe scurt, oamenii nu au o față inexpresivă. Emoțiile noastre sunt transmise prin toate părțile corpului. Suntem construiți pentru a crea legături cu cei din jur. Nu este un dezavantaj, este atuul nostru. La urma urmei, ființele sociale nu sunt doar o companie plăcută, ci sunt și mai inteligente.

Cea mai simplă modalitate prin care poți înțelege asta este să îți imaginezi o planetă cu două tipologii de oameni. Geniile sunt oameni brilianți: unul din zece vine cu o invenție nemaipomenită (să spunem, o undiță pentru pescuit). Cei care imită sunt mai puțin înzestrați din punct de vedere cognitiv. Din 1 000 de imitatori doar unul deprinde singur pescuitul. Concluzia: geniile sunt de 100 de ori mai isteți decât cei care imită.

Și totuși, geniile au un defect. Nu sunt prea sociali. Au în medie cam un prieten pe care îl vor învăța să pescuiască, dacă ar fi să inventeze undița. Imitatorii au zece prieteni și, prin urmare, sunt de zece ori mai sociali. Să presupunem că nu ar fi ușor să înveți pe cineva să pescuiască, și că le-a reușit doar în jumătate din cazuri.

Întrebarea fundamentală: care dintre grupuri va profita cel mai mult de invenție? Răspunsul, după cum estimează antropologul Joseph Henrich, este

că unul din cinci genii va învăța să pescuiască, jumătate dintre ei își vor da seama singuri, iar cealaltă jumătate va învăța de la altul. Și imitatorii? Doar 0,1% vor învăța singuri, dar cel puțin 99,9% vor ști să pescuiască, învățând de la alți imitatori.³¹

De fapt, neanderthalienii au fost un fel de genii. Aveau un creier care funcționa mai bine individual decât colectiv. Pe cont propriu, un *Homo neanderthalensis* era, poate, mai deștept decât un *Homo sapiens*, dar cel din urmă trăia în grupuri mai mari, își schimba mai des colectivul și putea, se pare, să plagieze mai bine. Dacă ei ar fi un computer extrem de rapid, noi am fi un PC vechi – cu wifi. Eram mai înceți, dar mai strâns legați unii de alții.

Există oameni de știință care sunt de părere că și limba este un produs al sociabilității noastre.³² Limba este, prin excelență, ceva la care nu s-ar fi putut gândi imitatorii, dar care poate fi învățată de la altul. Așa cum vulpile Liudmillei au început să latre, noi am început să vorbim.

Dar ce s-a întâmplat atunci cu neanderthalienii? *Homo puppy* i-a exterminat până la urmă?

Aceasta este o poveste interesantă pentru bestselleruri și documentare, dar nu există dovezi arheologice pentru asta. Mai probabil este că *Homo sapiens* au fost mai rezistenți la clima aspră din ultima eră glaciară (geologii o datează cu aproximativ 115 000 până la 15 000 de ani în urmă) și lucrau mai bine în echipă.

Și cartea aceea deprimantă, *Gena egoistă*? Se potrivea perfect cu spiritul anilor 1970. În același an, ziarul *New York* a desemnat deceniul drept „Perioada egoistă”. La sfârșitul anilor 1990, Jeffrey Skilling, directorul gigantului energetic Enron, și-a bazat întreaga filosofie a companiei pe conceptul de lăcomie. Devorase cartea lui Richard

Dawkins și nu se întristase din cauza ei, de fapt, el voia să o pună în practică.

Skilling a elaborat un sistem de evaluare („Rank & Yank“), în urma căruia angajații primeau o notă de la 1 la 5. Cine obținea 1 se încadra în primii 15% din companie și putea miza pe un bonus consistent. Ultimii 15% erau trimiși în „Siberia“. Aveau timp două săptămâni să își găsească alt post, altfel erau concediați. Rezultatul: compania Enron căpătase o structură hobbesiană. Între angajați era acum o concurență acerbă și, treptat, au început să se sape între ei. La sfârșitul anului 2001, s-a descoperit că Enron a comis o fraudă gigantică în contabilitate. Și Skilling? A fost băgat la răcoare.

În prezent, 60% dintre marile companii americane încă practică o formă de Rank & Yank.³³ „Este un univers hobbesian“, scria jurnalistul Joris Luyendijk despre sectorul financiar din Londra după criza din 2008, „toți împotriva tuturor, cu relații, de obicei, urâte, brutale și de scurtă durată.“³⁴ Sau gândește-te la companii precum Amazon sau Uber, care își întorc sistematic angajații unii împotriva celorlalți. Uber este o „junglă hobbesiană“, povestește un angajator anonim, o companie unde „nu vei putea să ajungi niciodată sus, decât dacă altcineva va cădea“.³⁵

Între timp, știința a avansat. În următoarele ediții ale lucrării *Gena egoistă*, Richard Dawkins și-a retras cuvintele despre egoismul nostru „natural“. În prezent, aproape nici un biolog nu mai crede în asta. Lupta și concurența joacă un rol clar în evoluția vieții, dar toți studenții din primul an de la biologie învață acum că lucrul în echipă este mult mai important.

Este, de fapt, un adevăr străvechi. Strămoșii noștri îndepărtați puneau rar individul pe un pedestal. Vânătorii-culegători din toată lumea, de la cele mai friguroase tundre la cele mai fierbinți

deșerturi, credeau că toate lucrurile sunt legate între ele. Priveau omul ca pe o componentă din ceva mult mai mare, legat de toate animalele, plantele și de Mama Natură.³⁶ Înțelegeau condiția umană poate chiar mai bine decât o înțelegem noi acum.

Să fie oare o coincidență faptul că uneori ne îmbolnăvim la propriu de singurătate? Că lipsa de contact uman este echivalentul a 15 țigări fumate într-o zi?³⁷ Și că un animal de companie scade riscul de depresie?³⁸ Oamenii tânjesc, pur și simplu, după companie și interacțiune.³⁹ Spiritul nostru are atâta nevoie de contact la fel cum corpul nostru are nevoie de hrană. Până la urmă, datorită acestei nevoi, mai presus de toate, a ajuns *Homo puppy* pe Lună.

Când am înțeles asta, nu am mai considerat teoria evoluției atât de deprimantă. Poate că nu există nici un Dumnezeu, creator sau plan cosmic. Poate că existența noastră este o coincidență bizară, după milioane de ani de evoluție oarbă. Dar, oricum ar fi, nu suntem singuri. Ne avem unul pe altul.

4. COLONELUL MARSHALL ȘI SOLDAȚII CARE REFUZĂ SĂ TRAGĂ CU ARMA

1

Și acum să vorbim despre elefantul din cameră.

Omul are, de asemenea, o latură crudă și malefică. *Homo puppy* este capabil de lucruri îngrozitoare care nu s-au văzut nici măcar o dată la restul regnului animal. Canarii nu organizează lagăre de prizonieri. Crocodilii nu construiesc camere de gazare. Nici un lamantin nu s-a gândit vreodată că un alt popor trebuie capturat, închis și exterminat.

Vorbim aici despre crime tipice oamenilor. *Homo puppy* nu este doar neobișnuit de social, poate fi și neobișnuit de nemilos. De ce?

Se pare că suntem nevoiți să tragem o concluzie dureroasă. „Mecanismul care ne face să fim cea mai drăguță specie“, scrie Brian Hare, expertul în cățeluși, „ne-a transformat, de asemenea, în cea mai nemiloasă specie de pe planetă.“¹ Oamenii sunt animale de turmă – cu o limitare care ne este fatală. Ne simțim atrași de cei care ne seamănă cel mai mult.

Și da, acest lucru este înrădăcinat tot în organismul nostru. La început, lumea a fost foarte entuziasmată când biologii au descoperit că hormonul „oxitocină“ (pe care Liudmila Trut l-a găsit în concentrații mari la vulpile drăgălașe din Siberia) joacă un rol esențial în capacitatea de a simți afecțiune. Pulverizează puțină oxitocină înaintea unei întâlniri cu partenerul tău și poate ieși o seară frumoasă.

Probabil vei spune: să punem autoritățile să pulverizeze chestia aia cu elicopterele peste populație! Oxitocina te face mai bun, mai blând, mai liniștit și mai pașnic. Poate preschimba și cel mai mare dobitoc într-un cățeluș care dă din coadă.

De aceea îi și spune „hormonul iubirii“, „laptele bunătății umane“ – și alți termeni interesați.

Dar șocul a venit în 2010. Cercetările efectuate de Universitatea din Amsterdam au indicat că efectul oxitocinei se limitează la propriul grup de oameni.² În timp ce iubirea pentru prietenii noștri crește, aversiunea față de străini se poate amplifica. Oxitocina nu este hormonul fraternității universale, este hormonul „poporul meu pe primul loc“.³

2

Poate că Thomas Hobbes avea dreptate, la urma urmei.

Poate că, în preistorie, chiar a existat un „război al tuturor împotriva tuturor“. Nu între prieteni, ci între dușmani. Nu între cunoscuți, ci între străini. Dacă premisa se dovedește a fi adevărată, arheologii ar fi trebuit să găsească până acum numeroase urme ale agresivității. Ar fi trebuit să existe descoperiri care să dovedească că războiul este în natura noastră.

Mă tem că asta s-a și întâmplat. Prima dovadă a ieșit la suprafață în 1924. În apropiere de satul Taung, în nord-vestul Africii de Sud, un miner a dat peste craniul unei creaturi care semăna cu o maimuță. Din vorbă în vorbă, a ajuns la anatomistul Raymond Dart. Cel din urmă a constatat că acesta aparținea uneia dintre primele ființe umane care au trăit pe Pământ, acum două, poate chiar trei milioane de ani. *Australopithecus africanus*.

Încă de la început, Dart și-a făcut griji în legătură cu descoperirea sa. A studiat atent craniul și celelalte oase ale strămoșilor noștri și a găsit nenumărate leziuni. Ce le-a provocat? Anatomistul a ajuns la o concluzie șocantă: aceste ființe umane trebuie să se fi folosit de pietre, colți și coarne ca să își măcelărească prada. Și, după cum s-a putut

observa în oasele lor, nu omorau doar animale. Se omorau și între ei.

Teoria primatelor ucigașe a făcut înconjurul lumii. Raymond Dart a fost unul dintre primii oameni de știință care a ajuns la concluzia că omul este de la natură un canibal însetat de sânge. Doar în urmă cu 10 000 de ani am fi trecut – datorită apariției agriculturii – la o atitudine mai puțin agresivă. Dezvoltarea timpurie a civilizației noastre ar explica de unde vine „des întâlnita reticență” care ne împiedică să acceptăm ceea ce suntem de fapt.⁴

Însă Dart a fost destul de clar. Primele ființe umane erau, în cuvintele lui, „creaturi carnivore care își înșfăcau violent prada, o măcelăreau, îi spintecau trupul rănit, îi smulgeau membrele, în timp ce își potoleau setea cu sângele ei fierbinte și îi devorau lacom carnea vie zvârcolindu-se”.⁵

După munca de pionierat a lui Raymond Dart, treptat, din ce în ce mai mulți oameni de știință au început să îi calce pe urme. Prima a fost biologul Jane Goodall. În Tanzania, a început să studieze cea mai apropiată familie de noi: cimpanzeii. La început, aceste maimuțe erau văzute ca erbivori pașnici; prin urmare, a fost un mare șoc când Goodall, în 1974, a ajuns în mijlocul unui război între maimuțe.

Timp de patru ani, două grupuri de cimpanzei s-au măcelărit reciproc. Goodall, șocată, a ținut secret ani buni descoperirea, dar când, în sfârșit, a împărtășit-o cu restul lumii, multora nu le-a venit să creadă. Goodall descria scene în care maimuțele „zdrobeau capul victimei [...], îi beau sângele, îi suceau unul dintre membre, desprindeau bucăți din piele cu dinții...”⁶

În anii 1990, un student de-al lui Goodall, biologul Richard Wrangham (pe care l-am întâlnit în capitolul anterior ca mentor al expertului în cățeluși, Brian Hare), susținea că strămoșii noștri

trebuie să fi fost o specie de cimpanzei. El vedea o legătură directă între primatele superioare ucigașe și câmpurile de luptă din secolul XX. Avem războiul în sânge, asta ne e felul. Suntem, potrivit lui Wrangham, „supraviețuitorii confuzi ai unei tradiții vechi de cinci milioane de ani, tradiția unei agresivități mortale”.⁷

Cum de a ajuns la această concluzie? Păi, ucigașii supraviețuiesc, nu și cei slabi. Cimpanzeii adoră să agrezeze în grup membrii singuratici, așa cum bătaușii își dau frâu liber instinctelor în curtea școlii.

OK, toate ca toate, dar acești doi savanți vorbesc despre primatele superioare și cimpanzei. Parcă *Homo puppy* era o specie unică. Nu am cucerit noi lumea tocmai pentru că suntem atât de prietenoși? Și, până la urmă, ne mai amintim ceva de pe vremea când eram vânători-culegători?

Se pare că primele studii științifice ne aduc vești bune.

Antropologul Elizabeth Marshall a publicat în 1959 o carte despre poporul Kung, care încă trăiește în deșertul Kalahari din Namibia. Titlul cărții este *The Harmless People (Poporul inofensiv)*.⁸ Lucrarea se încadra perfect în spiritul anilor 1960. O nouă generație de antropologi de stânga și-a făcut apariția, generație care îi privea pe strămoșii noștri din perspectiva lui Rousseau. Dacă ești curios să afli cum trăiam înainte, scrie ea, nu trebuie decât să-i observi pe cei care încă duc o viață de vânători-culegători.

Din cercetările lui Thomas și ale colegilor săi a reieșit că, într-adevăr, au avut loc lupte ocazionale în junglă sau în savană. Dar „câmpurile de luptă” constau în mare parte din câteva insulte. Din când în când, o săgeată mai străpungea aerul, dar când unul sau doi războinici erau răniți, se puneau punct. Vezi, spuneau tipii de stânga,

Rousseau avea dreptate. Omul primitiv este un sălbatic nobil.

Din nefericire pentru hipioți, dovezile contrarii au început să se înmulțească rapid. În studiile antropologilor de mai târziu s-a constatat că Teoria primatelor ucigașe era valabilă și pentru vânătorii-culegători.

Luptele ritualice sunt, poate, inofensive, dar atacurile sângeroase în mijlocul nopții – în care sunt masacrați bărbați, femei și copii – nu mai par așa inocente. Până și poporul Kung, la o analiză mai atentă, se dovedea a fi extrem de violent, dacă îi observai îndeajuns de mult. (Apropo: rata crimelor în rândul populației Kung a scăzut în anii 1960, când teritoriul lor a intrat sub controlul statului. Când Hobbes a venit cu al său *Leviatan*, cu gărzile și agenții săi de poliție.)⁹

Și acesta era doar începutul. În 1968, antropologul Napoleon Chagnon a provocat o imensă indignare când a publicat o carte despre populația Yanomamö din Venezuela și Brazilia. Titlul cărții, *The Fierce People (Oamenii sălbatici)*. Chagnon descria „starea cronică de război” în care ajunseseră acești oameni. Ba mai mult, arăta că bărbații care omorau mai mult aveau în același timp parte de mai multe femei și aveau mai mulți copii. Normal că setea de sânge ne stă în fire.

Cazul nu a fost soluționat cu adevărat decât în 2011, când Steven Pinker a publicat monumentala sa carte *The Better Angels of Our Nature (Bunătatea naturii noastre)*. Psihologul era deja unul dintre cei mai influenți intelectuali din lume, dar atunci își publica opera sa de căpătâi, voluminoasă, de 802 de pagini, tipărită cu un font minuscule, cu numeroase grafice și tabele. Ai putea bate măr pe cineva cu așa carte.

„În ziua de azi”, scrie Pinker, „putem trece de la povești la cifre.”¹⁰ Iar cifrele vorbesc de la sine. În medie, numărul scheletelor care prezintă urme ce

indică o moarte violentă este de 15% în 21 de situri arheologice. Media morților violente în rândul a opt popoare care trăiesc în prezent ca vânători-culegători este de 14%. Media de-a lungul secolului XX, inclusiv cele două războaie mondiale? 3%. Și acum? 1%.

„Eram josnici la început“, spune Pinker, dându-i dreptate bătrânului Hobbes.¹¹ Biologia, antropologia și arheologia indică același lucru. Într-adevăr, omul este blând cu apropiații săi, dar crud din cale afară cu străinii. Suntem animalul cel mai însetat de război de pe planetă.

Din fericire, am fost îmblânziți, după cum spune Pinker, de „miracolul civilizației“. ¹² Apariția agriculturii, a tiparului și a statului au ajutat la domolirea instinctului nostru agresiv. Ne-am îmbrăcat firea întunecată în haina groasă a civilizației.

Și astfel, cu toate cifrele din cartea aceea groasă, părea că dezbaterea a luat sfârșit. Am crezut ani buni că Steven Pinker avea dreptate și că Rousseau fusese păcălit. Aveam dovada chiar în fața mea, cifrele nu mint.

Dar atunci l-am cunoscut pe colonelul Marshall.

3

În noaptea dintre 22 și 23 noiembrie 1943 a început bătălia pentru insula Makin, din mijlocul Oceanului Pacific. Totul părea să decurgă conform planului. Dar deodată s-a întâmplat ceva neobișnuit.¹³

Samuel Marshall, colonel și istoric, vede totul îndeaproape, mergând pe țărmul insulei împreună cu primele trupe americane. Scrie un raport despre cucerirea insulei, care era acum în mâinile japonezilor. Rar se întâmpla ca un istoriograf să se afle atât de aproape de o luptă. Invadarea insulei Makin este o operațiune perfect izolată, aproape ca un experiment de laborator. Este o șansă de neratat

pentru Marshall, aceea de a descoperi cum se desfășoară un război în realitate.

Peste zi, bărbații au avansat aproape 5 kilometri prin căldura năucitoare. Seara, când s-au oprit, nici unul dintre ei nu mai avea energie să își sape un adăpost. Nu știau că puțin mai încolo se afla tabăra japoneză.

Atacul a început când se lăsase deja noaptea.

Japonezii au atacat liniile americane deja de 11 ori. Cu toate că cei din urmă îi depășeau cu mult numeric, japonezii au pătruns în liniile de apărare.

Ziua următoare, Marshall s-a întrebat ce se mai poate întâmpla. Știa că nu poți înțelege prea mult dintr-un război dacă doar stai și te uiți la niște stegulețe pe o hartă sau dacă citești jurnalele câtorva ofițeri.

Prin urmare, a făcut ceva ce nimeni nu a mai făcut până atunci. Este o revoluție în domeniul științelor istorice: Marshall a chemat soldații la el, i-a aranjat în grupuri și le-a luat un interviu. Fiecare poate spune ce îi trece prin cap.

„Marshall și-a dat seama aproape instantaneu că descoperise secretul raportării exacte a războiului“, scria colega sa mai târziu. „Fiecare dintre soldați își amintea câte ceva – câte o piesă din puzzle.“¹⁴ Și astfel, colonelul a făcut o descoperire ciudată.

Cei mai mulți soldați nu trăseseră cu arma.

Timp de secole, nu, milenii, generalii și miniștrii, scriitorii și artiștii au presupus că soldații se luptă. Pe timp de război este momentul ca vânătorul din noi să iasă la suprafață. Atunci practicăm ceea ce știm cel mai bine să facem. *Trage ca să ucizi.*

Însă când Marshall a luat interviuri unor grupuri de soldați în Oceanul Pacific, și mai târziu pe frontul european, a aflat că cel mult 15 până la 25% dintre soldați chiar trăseseră cu arma. Majoritatea covârșitoare refuzaseră. Un ofițer povestea că mergea printre linii urlând la soldați:

„La dracu! Trageți odată!“ Nu avea prea mult efect. „Trăgeau doar când mă uitam la ei.“¹⁵

În acea noapte, starea era critică pe insula Makin. Într-o astfel de situație te-ai aștepta ca fiecare să lupte pentru propria viață. Dar în batalionul de mai mult de 300 de soldați, în care se afla și Marshall, acesta a putut descoperi doar 36 de bărbați care își folosiseră armele.

Era oare din vina lipsei de experiență? Nu. Dimpotrivă. Mulți soldați care nu trăsese nici un glonț se descurcaseră excepțional în timpul antrenamentului. Totuși, Marshall nu a putut descoperi nici o legătură între nivelul de pregătire al soldaților și voința de a trage cu arma.

Să fie atunci din cauza fricii? Nu, nici asta. Soldații pașnici rămâneau în post tot atât de mult și erau supuși unui risc la fel de mare. Era vorba de patrioți curajoși, fideli și extrem de solizi care erau pregătiți să își dea viața pentru camarazii lor. Și totuși, când era momentul să tragă, renunțau la obligația pe care o aveau.

Nu trăgeau.

Samuel Marshall a ajuns unul dintre cei mai importanți istorici ai generației sale în anii de după cel de-al Doilea Război Mondial. Armata americană a luat foarte în serios concluziile sale. Până în ziua de azi, cartea *Men Against Fire* (*Cei care nu trag*, 1947) a fost citită în academiile militare.

„Omul sănătos de rând“, scria Marshall, „dă dovadă de o aversiune intrinsecă și de cele mai multe ori inconștientă atunci când trebuie să ucidă un alt om.“¹⁶ Ba mai mult, celor mai mulți oameni „le e teamă de agresivitate“. O teamă care constituie o componentă firească din „structura noastră emoțională“.¹⁷

Descoperise Marshall un instinct de mult uitat, dar puternic? Era greu de crezut. Colonelul își publicase dezvăluirile într-o perioadă în care

„teoria furnirului“ atinsese cote maxime, pe când Raymond Dart făcea furori cu Teoria primatelor ucigașe. Între timp, colonelul era de părere că analiza lui nu era valabilă doar pentru soldații Aliați din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, ci pentru toți soldații de la începutul timpurilor. De la grecii din Troia până la nemții de la Verdun.

Marshall s-a bucurat dintotdeauna de o reputație solidă. Dar, pe la sfârșitul anilor 1980, au existat dubii în legătură cu lucrările sale. „Cartea fundamentală despre război a lui Marshall bănuită a fi un fals“ era pe prima pagină a ziarului *The New York Times* pe 19 februarie 1989. American Heritage insinua că ar fi fost o farsă. Marshall ar fi „inventat totul“ și nu ar fi intervievat, de fapt, niciodată acele grupuri de soldați. „Tipul ăla a distorsionat istoria“, spunea un ofițer mai bătrân, el „nu înțelegea natura umană.“¹⁸

Colonelul era deja mort de 12 ani la momentul acela, deci nu se putea apăra. Cu toate acestea, alți istorici i-au verificat arhivele, unde existau dovezi că, într-adevăr, înflorise puțin faptele. Totuși, el chiar luase temeinic interviu acelor grupuri de soldați și îi întrebaseră dacă își folosiseră carabina M1.¹⁹

După câteva zile în care am citit lucrarea lui Marshall, ce au scris criticii și susținătorii săi, nu știam ce să mai înțeleg din toate astea. Nu voiam oare prea mult ca Marshall să aibă dreptate? Sau tot ce spunea era totuși întemeiat? Cu cât mă adânceam mai mult în controversă, cu atât aveam mai mult impresia că Marshall era un gânditor intuitiv. Poate că nu era un statistician excepțional, dar sigur era un observator ager.

Întrebarea esențială ar fi atunci: există mai multe dovezi?

Un răspuns pe scurt? Da.

Răspunsul mai detaliat? În deceniile care au trecut, dovezile care susțin punctul de vedere al colonelului s-au înmulțit.

Pe primul loc erau ofițerii care au observat același lucru ca Marshall. În timpul campaniei din Sicilia, în 1943, Lionel Wigram, locotenent-colonel britanic, spusese deja că putea conta pe cel mult un sfert din trupele sale.²⁰ Sau, după cum le scria generalul Bernard Montgomery celor de acasă: „Problema cu băieții noștri este că nu sunt ucigași din fire“.²¹

După cel de-al Doilea Război Mondial, istoricii au început să ia interviuri veteranilor și au aflat că mai mult de jumătate dintre ei nu omorâseră pe nimeni.²² Majoritatea victimelor fuseră omorâte de o minoritate. Mai puțin de 1% dintre piloții de luptă americani au fost, astfel, responsabili pentru aproape 40% dintre avioanele doborâte.²³ Cei mai mulți piloți, observase istoricul, „nu au împușcat niciodată pe cineva și nici măcar nu au încercat“.²⁴

Motivați de aceste descoperiri, istoricii au început să privească și alte războaie dintr-o perspectivă diferită. Bătălia de la Gettysburg (1863), spre exemplu, din timpul Războiului Civil American. Ulterior, au fost găsite, mai precis, 27 574 de muschete. Dar cel puțin 90% dintre arme erau încărcate.²⁵ Era destul de neobișnuit. Un soldat ar fi fost, de fapt, 95% din timp ocupat cu încărcatul armei și doar 5% cu trasul. Pe vremea aceea se muncea mult pentru a pregăti o muschetă de tras (deschideai cu dinții un cartuș, turnai praf de pușcă pe țeavă, băgai glonțul, îl împingeai înăuntru, dotai arma cu o capsă de percuție, armai și trăgeai). Așadar, este remarcabil că foarte multe arme erau complet încărcate.

Și devine și mai ciudat. Aproximativ 12 000 de muschete erau încărcate cu o cantitate dublă de praf de pușcă, iar jumătate dintre acestea aveau o cantitate triplă. S-a găsit chiar și o armă cu 23 de

gloanțe pe țeavă. Nu are nici un sens. Muschetele erau făcute să tragă cu un singur glonț odată, iar soldații știau asta prea bine. Fuseseră instruiți de nenumărate ori de ofițeri.

Ce se întâmplase? Abia mult mai târziu au început să-și dea seama istoricii: încărcarea armei era scuza perfectă pentru a nu trage. Iar dacă aveai arma deja încărcată, atunci o încarcăi, pur și simplu, încă o dată. Și încă o dată.²⁶

Descoperiri asemănătoare au avut loc și în rândul trupelor franceze. De pildă, colonelul francez Ardant du Picq a făcut un studiu amplu asupra ofițerilor săi. Și el a descoperit că soldaților nu le plăcea să lupte. Iar dacă trăgeau cu arma, ținteau adesea prea sus. Asta putea dura ore-n șir: două armate care trăgeau una deasupra celeilalte, în timp ce toți căutau un pretext pentru a face altceva (să aducă muniție, să încarce armele, să caute să se adăpostească și așa mai departe).

„Concluzia logică“, scrie expertul militar Dave Grossman, „e că majoritatea soldaților nu încercau să ucidă inamicul.“²⁷

Când am citit, mi-am adus aminte că mai văzusem undeva asta, la unul dintre cei mai mari autori ai secolului XX. „În acest război, tuturor le era mereu dor de ceilalți, când era posibil“, nota George Orwell în cartea sa clasică despre Războiul Civil Spaniol.²⁸ Bineînțeles că au fost și victime în război, dar, potrivit lui Orwell, majoritatea soldaților de la infirmerie se răniseră singuri. Accidental.

În anii care au trecut, concluziile colonelului Marshall au fost împărtășite de numeroși specialiști. De pildă, sociologul Randall Collins a făcut un studiu amplu asupra a sute de poze cu soldați în situații critice. A reieșit că rata descărcării armelor a fost între 13 și 18%, foarte aproape de estimările lui Marshall.²⁹

„Dacă ne uităm la dovezile obișnuite“, scrie Collins, „vedem că imaginea hobbesiană este empiric greșită. Oamenii, în adâncul lor, sunt înclinați spre interacțiune și solidaritate și asta este ceea ce face violența atât de dificilă.“³⁰

4

Până în ziua de astăzi, în cultura noastră s-a impregnat mitul că este ușor să-l rănești pe celălalt. Eroi ca Indiana Jones și Rambo își descarcă bucuroși armele. În filmele de acțiune, înfruntările durează la nesfârșit. Violența de la televizor este adesea molipsitoare: cineva se împiedică și înghiontește pe altcineva care îi trage una persoanei greșite și într-o clipă izbucnește un război al tuturor împotriva tuturor.

Dar imaginea pe care Hollywoodul ne-o impune are la fel de mult de-a face cu violența reală, precum pornografia cu sexul din viața reală. În realitate, violența nu este molipsitoare, ne spun oamenii de știință. Nici nu ține prea mult și nici nu este ceva simplu.

Cu cât citeam mai mult despre analiza colonelului Marshall și studiile care i-au urmat, cu atât mai mult începeam să mă îndoiesc de imaginea omului însetat de război. Fiindcă, să fim sinceri, dacă Hobbes a avut dreptate, ne-am aștepta să ne bucure de fiecare dată moartea unui seamăn. Bine, nu să ne placă la fel de mult ca sexul, dar nici să avem o *aversiune* profundă pentru violență.

În schimb, dacă Rousseau a avut dreptate, vânătorii-culegători trebuie să fi fost destul de pașnici. Atunci, repulsia noastră față de violență trebuie să fi evoluat în zeci de mii de ani, când, de fapt, noi am cucerit lumea ca *Homo puppy*.

S-ar putea înșela Steven Pinker, psihologul care a scris un volum atât de mare? Ar putea statisticile sale eclatante cu privire la numărul mare de victime de război din preistorie să nu fie corecte –

cifre pe care le preluasem avid în cărțile și articolele mele mai vechi?

Am început din nou să caut, iar, de data asta, am încercat să acord mai puțină atenție cărților destinate publicului larg. M-am cufundat în literatura academică și am descoperit destul de repede un tipar. Când un cercetător numea omul o maimuță însetată de crime, acel studiu era cel mai adesea bine primit de jurnaliști, dar când un coleg susținea că lucrurile stau mai bine de atât, nu asculta mai nimeni.

Și atunci m-am întrebat: dar dacă setea noastră de suspans și senzațional ne joacă feste? Dar dacă știința susține cu totul altceva decât cele mai citite și mai bine vândute studii ne fac să presupunem?

Hai să ne întoarcem la Raymond Dart, omul care, în anii 1920, a avut în mâini primele rămășițe ale unui *Australopithecus africanus*. A studiat oasele deteriorate ale acestui antropoid care a trăit cu două milioane de ani în urmă și a ajuns la concluzia că acesta trebuie să fi fost un canibal însetat de sânge.

Și concluzia lui a devenit grozav de populară. Uitați-vă doar la filmele *Planeta maimuțelor* (1968) și *2001: Odissea spațială* (1968), care pornesc de la Teoria primatelor ucigașe. „Mă interesează natura violentă a omului“, spunea regizorul Stanley Kubrick, „fiindcă este o imagine fidelă a realității.“³¹

Abia mult mai târziu au descoperit oamenii de știință că probele criminalistice ale rămășițelor lui *Australopithecus africanus* indicau o altă direcție. Experții sunt acum de acord că oasele nu au fost deteriorate de antropoizi (cu pietre, cu colți sau coarne), ci de animale de pradă. În 2006, s-a demonstrat că antropoidul, al cărui craniu îl descoperise Raymond Dart în 1924, fusese ucis de o pasăre mare de pradă.³²

Dar cum stau lucrurile cu apropiații noștri, cimpanzeii, pe care îi știm că sunt capabili să se sfâșie între ei? Nu sunt ei cumva dovada vie că avem setea de sânge în gene?

În această privință oamenii de știință nu au căzut încă de acord. Se discută aprig despre întrebarea *de ce* se atacă cimpanzeii unii pe alții. Unii cercetători consideră că are legătură cu intervenția oamenilor. De pildă, cimpanzeii devin mai agresivi dacă le dai banane cu regularitate, cum a făcut Jane Goodall în Tanzania, fiindcă se vor certa pe aceste recompense.³³

Trebuie menționat că la început această explicație mi s-a părut tentantă, dar în final nu m-a convins. Mai ales când am citit un studiu amplu din 2014, realizat în baza datelor de la 18 comunități de cimpanzei, strânse pe parcursul a 50 de ani.³⁴ Cercetătorii s-au străduit, dar nu au putut stabili o legătură între numărul de *omoruri în rândul cimpanzeilor* și intervenția oamenilor. Chiar și fără influența noastră, cimpanzeii sunt în stare de o violență brutală.

Din fericire, mai avem și un alt membru în familie. Să ne uităm la gorilă, care este ceva mai pașnică, sau, și mai bine, la bonobo. Aceste primate au un gât zvelt, mâini grațioase și dinți mici. Unui bonobo cel mai mult îi place să se joace toată ziua, este prietenos și nu se maturizează cu adevărat niciodată.

La ce ne duce gândul asta? La faptul că biologii presupun că și bonobo s-a domesticit, la fel ca *Homo puppy*. În această privință, probabil că ne putem asemăna mai bine cu aceste primate, care mai au și un chip în mod straniu de uman.³⁵

Totuși, ne putem întreba cât de relevantă este această dezbatere aprinsă despre rudele noastre mai apropiate. Omul nu este un cimpanzeu, vreau să spun. Și nici un bonobo. În total există mai mult de 200 de specii de primate care se deosebesc clar

una de cealaltă. Remarcabilul primatolog Robert Sapolsky trage concluzia că primatele nu ne pot învăța prea multe despre cum eram noi înainte: „E o dezbatere inutilă”.³⁶

A sosit timpul, pe scurt, să ne întoarcem la adevărata întrebare.

Întrebarea care i-a stârnit pe Hobbes și Rousseau.

Cât de violenți erau primii oameni?

În acest capitol am amintit deja două metode de a răspunde. Prima, în care putem studia vânătorii care încă trăiesc, fiindcă au același mod de viață ca strămoșii noștri. A doua, în care putem săpa după oase vechi sau lucruri lăsate de strămoșii noștri.

Să începem cu prima. Am scris deja despre cartea antropologului Napoleon Chagnon, *The Fierce People (Oamenii sălbatici)*, care a devenit cea mai bine vândută carte de antropologie din toate timpurile. Chagnon ne arată că populația Yanomamö din Venezuela și Brazilia se dă în vânt după război. Ucigașii din rândul acestora ar face și de trei ori mai mulți copii decât pacifiștii („fricoșii”, după cum i-a numit Chagnon).³⁷

Dar cât de corect este, de fapt, studiul său? Oamenii de știință au căzut între timp de acord că cei mai mulți vânători-culegători din vremurile noastre nu sunt reprezentativi pentru modul de viață al strămoșilor noștri îndepărtați. Mulți dintre ei intră ușor în contact cu agricultorii și cu cei din mediul urban. Ca populație studiată, aceștia au fost „contaminați”, prin simplul fapt că au fost studiați de antropologi. (De altfel, există puține triburi mai „contaminate” decât Yanomamö. În schimbul cooperării lor, Chagnon le-a dat membrilor comunității topoare și macete ca să tragă mai apoi concluzia că aceștia sunt foarte violenți.)³⁸

Dar concluzia că ucigașii fac mai mulți copii decât cei care nu ucid? Și asta e absurdă. Chagnon a făcut două greșeli de calcul colosale. În primul rând, a uitat să adapteze calculele în funcție de

vârstă – s-a dovedit că ucigașii din baza sa de date erau, în medie, cu zece ani mai în vârstă decât „fricoșii“. Nu e chiar surprinzător că cineva de 35 de ani (în medie) are mai mulți copii decât unul de 25.

Apoi, Chagnon s-a uitat la numărul de copii ai ucigașilor încă în viață. Nici asta nu pare să aibă sens: de cele mai multe ori, cei care omoară pe cineva sunt, la rândul lor, uciși. Numim asta răzbunare. Dacă nu ții cont de lucrurile astea, poți trage la fel de bine concluzia că te poți îmbogăți la pariuri, dar asta pentru că te uiți doar la învingători.³⁹

În mod ironic, după vizita lui Chagnon, populația Yanomamö și-a adăugat un nou cuvânt în vocabular – *antro*. Ce înseamnă? „Ființă barbară cu înclinații profund îngrijorătoare și neobișnuit de sălbatică.“⁴⁰ Din 1995, Chagnon nu a mai avut voie să se mai întoarcă vreodată pe insula locuită de Yanomamö.

Așadar, mai bine am ignora bestsellerul lui Chagnon. Dar ce facem atunci cu cea mai reprezentativă dovadă a teoriei conform căreia suntem violenți de la natură? Volumul de 802 pagini, plin de grafice și tabele, al psihologului Steven Pinker?

În cartea sa, *The Better Angels of Our Nature*, Pinker a calculat rata medie de omucideri în rândul unui număr de opt popoare primitive și a ajuns la cota alarmantă de 14 procente. Acest număr șocant l-a propulsat în paginile unor reviste de renume, precum *Science*, și a fost repetat de nenumărate ori și în ziare sau la televizor. Însă, când alți cercetători au studiat sursele acestuia, au descoperit că Pinker cam amestecase lucrurile. S-ar putea să urmeze niște detalii cam tehnice, dar este esențial să se înțeleagă unde a greșit acesta.

Întrebarea e ce vânători și ce culegători, care mai trăiesc și astăzi, sunt reprezentativi pentru

modul în care trăiam acum 50 000 de ani? Până la urmă, 95% din istoria noastră oamenii au fost nomazi. Băteam pământul în lung și-n lat în grupuri relativ mici, egalitare.

Iată care este problema: Pinker a ales să se concentreze aproape în totalitate doar pe studii despre culturi hibride. Gândiți-vă la oamenii care, într-adevăr, vânează și culeg, dar care s-au stabilit deja într-un loc, care călăresc și, în plus, mai fac și ceva agricultură.

Știm că toate aceste fenomene sunt (relativ) recente. Agricultură a fost descoperită abia acum 10 000 de ani, iar calul a fost domesticit abia acum 5 000 de ani. Dacă vrem să cercetăm cum trăiau strămoșii noștri îndepărtați, acum 50 000 de ani, nu are prea mult sens să ne uităm la niște oameni cu cai și grădini de legume.

Dar, chiar dacă luăm în serios metodele lui Pinkers, cifrele tot nu se potrivesc. În cazul numerelor 1 și 3 de pe lista lui – populațiile Aché din Paraguay și Hiwi din Venezuela și Columbia – 30, respectiv 21 de procente ar fi murit în urma violențelor reciproce. Am putea crede că aceste popoare sunt însetate de sânge.

Antropologul Douglas Fry s-a concentrat însă pe sursele originale ale lui Pinker și a descoperit că toate cele 46 de „victime de război” din rândul populației Aché fuseseră, de fapt, „împușcați de [un] paraguayen”.

Da, ați citit bine. Nu s-au războit între ei, ci „au fost vânați fără milă de negustorii de sclavi”, se arată în sursa primară, și „atacați de coloniștii paraguayeni”, în timp ce ei înșiși „sperau la o relație pașnică cu puternicii lor vecini”. Același lucru este valabil și pentru poporul Hiwi. Bărbații, femeile și copiii pe care Pinker îi prezintă ca victime de război au fost uciși în 1968 de crescătorii locali de cai.⁴¹

Așadar, de aici vin ratele foarte mari de ucideri. Acești vânători-culegători nu s-au atacat unii pe

alții, ci au fost omorâți de așa-zișii agricultori „civilizați“, care dispuneau de arme perfecționate. „Graficele și tabelele (...) dau senzația obiectivității științifice, dar în acest caz este doar o iluzie“⁴², scria Fry.

Ce putem învăța atunci de la antropologia modernă? Ce se întâmplă când studiem o societate fără așezări, care nu cunoaște agricultura și caii – o societate care poate fi luată ca model pentru modul în care trăiam în preistorie?

Probabil v-ați prins deja: războiul se dovedește a fi o raritate. În 2013, când a alcătuit o listă de comunități reprezentative, pentru revista *Science*, Douglas Fry concluziona că vânătorilor-culegători nomazi, pur și simplu, nu le place violența.⁴³ Nomazii preferă să rezolve conflictele discutând sau mutându-se într-o altă vale, ceea ce ne duce cu gândul la băieții de pe insula 'Ata: dacă se certau, stăteau o perioadă separat unii de ceilalți ca să se liniștească.

Și încă ceva. Cercetătorii au presupus ani de zile că în preistorie aveam o rețea socială mică, că am fi cutreierat jungla în grupuri de 30 până la 40 de membri ai unei familii, iar dacă se întâmplă să întâlnim un alt grup, se isca de îndată război. Dar în 2011, când o echipă de antropologi americani a pus pe hartă rețelele sociale din 32 de societăți primitive, de la Nunamiut, în Alaska, până la Vedda, în Sri Lanka, ce a reieșit? Nomazii sunt nespuse de sociali. Mănâncă, petrec, cântă și se căsătoresc mereu cu oameni din alte grupuri.

Desigur, la vânătoare și la cules merg în grupuri mici, de 30 până la 40 de oameni, dar acestea par a fi formate mai ales din prieteni, nu din membrii familiei. În plus, grupurile se schimbă cu regularitate. Rezultatul este că oamenii au o rețea socială mare. În 2014, cercetătorii au descoperit că populațiile Aché din Paraguay și Hadza din

Tanzania au întâlnit, pe tot parcursul vieții, nu mai puțin de 1 000 de oameni.⁴⁴

Pe scurt, avem toate motivele să credem că strămoșii noștri îndepărtați aveau un cerc mare de prieteni. Cine întâlnea alți oameni putea învăța mereu lucruri noi. Doar așa am putut deveni mai inteligenți decât neanderthalienii.⁴⁵

Mai este un mod prin care putem afla cât de violenți erau primii oameni: săpând. Așa cum fac arheologii.

Cred că asta e cea mai bună metodă de a încheia disputa dintre Hobbes și Rousseau, fiindcă dovezile fosilelor nu pot fi „contaminate” de cercetătorii moderni. Mai există totuși o singură problemă. Vânătorii-culegători au lăsat puține lucruri în urmă. Vorbim aici de nomazi care nu aveau nici un fel de bunuri.

Din fericire, există și o excepție importantă: picturile rupestre. Dacă în statul primitiv exista „un război al tuturor împotriva tuturor”, așa cum susținea Hobbes, atunci ne-am aștepta ca cineva să îl fi pictat la un moment dat, dar, din păcate, așa ceva nu s-a descoperit încă. Iar asta în timp ce strămoșii noștri au făcut mii de picturi rupestre cu vânatoarea de bizoni, de cai sau de gazele.⁴⁶

Și atunci cum rămâne cu scheletele vechi? Steven Pinker propune în cartea sa, în care vorbește despre 21 de situri, o rată medie de ucideri de 15%. Însă și aici apare aceeași problemă: lista lui Pinker e un dezastru – 20 dintre cele 21 de situri sunt morminte dintr-o perioadă în care calul fusese deja domesticit, se descoperise agricultura sau omul se stabilise deja într-un loc, iar toate acestea sunt fenomene recente.

Întrebarea care se pune atunci este câte dovezi arheologice există pentru războaiele timpurii, înainte de domesticirea calului, înainte de descoperirea agriculturii și înainte de primele

așezări? Câte dovezi există că războiul este în natura noastră?

Răspunsul: practic nici una.

Între timp, s-au găsit în jur de 7 000 de schelete de *Homo sapiens*, în 400 de locuri, suficient de vechi încât să ne poată spune ceva despre „statul primitiv”.⁴⁷ Oamenii de știință care au analizat aceste dovezi nu au ajuns la nici o concluzie convingătoare privitoare la război în preistorie.⁴⁸ Pentru perioadele mai târzii, povestea e cu totul alta.

„Războiul nu e de când lumea“, concluziona celebrul arheolog Brian Ferguson, „are un început.”⁴⁹

5. BLESTEMUL CIVILIZAȚIEI

1

Avea Jean-Jacques Rousseau dreptate? Este oare adevărat că omul e bun de la natură și că totul s-a stricat odată cu apariția civilizației, când ne-am sedentarizat? Treptat, am început și eu să am impresia asta. Să luăm spre exemplu următoarea istorisire din 1492 a unui călător ajuns la țărm în Bahamas. Era uimit că locuitorii sunt pașnici: „Nu poartă arme, nici nu le cunosc, fiindcă le-am arătat o sabie (...) și s-au tăiat, neștiind s-o folosească“. Așa că vizitatorului i-a venit o idee. „Ar fi niște sclavi buni. Cu 50 de oameni i-am putea subjuga pe toți și apoi i-am pune să facă ce vrem noi.“¹

Cristofor Columb – despre el este vorba – s-a ținut de cuvânt și, un mai târziu, s-a întors cu 17 corăbii și 1 500 de oameni. Atunci a început comerțul cu sclavi. La jumătate de veac după venirea acestuia, mai rămăsese mai puțin de 1 procent din populația băștinașă din Caraibe. Restul decedaseră din cauza unor boli și a sclavei.

Trebuie să fi fost un adevărat șoc pentru așa-zisa populație „barbară“ să intre în contact cu „civilizații“ coloniști. Pentru unii dintre ei, gândul că poți omorî pe cineva trebuie să fi fost chiar straniu. Dacă vi se pare inimaginabil, aflați că mai există și astăzi societăți în care omorul e chiar de neînchipuit.

În mijlocul Oceanului Pacific se află, spre exemplu, mica insulă Ifalik. După al Doilea Război Mondial, marinarii americani au proiectat de câteva ori filme hollywoodiene pe insulă, căutând să se apropie de populația băștinașă. Violența din filme i-a cutremurat pe locuitorii insulei. Câțiva dintre ei nu s-au simțit bine cu zilele, fiindcă nu mai văzuseră niciodată ceva atât de înspăimântător.

Câțiva ani mai târziu, când un antropolog a făcut muncă de teren pe insula Ifalik, aceasta a fost întrebat de multe ori dacă așa ceva ar putea fi adevărat. Chiar există oameni în Statele Unite care să fi omorât pe cineva?²

Așadar, la bazele istoriei umane stă un mare mister. Dacă avem o repulsie profundă, instinctivă pentru violență, cum se face totuși că pe undeva am eșuat? Dacă războiul ar avea un început, ce anume l-a declanșat?

Să încep mai întâi cu o atenționare despre viața preistorică. Poate avem o imagine prea exagerată despre viața strămoșilor noștri. Ființele umane nu au fost niciodată niște îngeri. Și în perioada primitivă ființele umane puteau să se ucidă între ele. Gelozia, mânia și ura sunt sentimente vechi de când lumea, care au făcut întotdeauna victime. Și, în plus, *Homo puppy* nu ar fi cucerit niciodată lumea dacă nu am fi recurs, în anumite cazuri, la violență.

Pentru a înțelege mai bine acest lucru, trebuie să avem unele cunoștințe despre politica din preistorie. Strămoșii noștri aveau o aversiune pentru inegalitate. Luau deciziile împreună, după discuții lungi, în care fiecare putea să ia cuvântul. „Vânătorii-culegători nomazi se preocupă pretutindeni – aproape obsesiv – să fie liberi de autoritatea altora“, concluziona un antropolog american în baza a nu mai puțin de 399 de studii de teren.³

Dacă nomazii acceptau diferențe de putere, atunci acestea erau temporare și bazate pe conținut. Liderii aveau mai multe cunoștințe, abilități. Mai multă charismă. Cercetătorii vorbesc și despre „inegalitate bazată pe realizări“. Sau, mai precis: trebuia să fii în stare de ceva.

În același timp, exista și un mijloc simplu de a impulsiona modestia. Rușinea. Antropologul canadian Richard Lee, care a trăit ani de zile în

deșertul Kalahari cu populația !Kung, descrie într-un mod remarcabil cum trebuie să fi mers lucrurile în acest mileniu. Un bărbat din trib i-a explicat cum trebuie să se poarte un vânător de succes:

Trebuie să stea în tăcere până vine cineva la focul lui să-l întrebe: „Ce ai văzut astăzi?” La care acesta răspunde încet: „Ah, nu sunt așa de bun la vânătoare. N-am văzut chiar nimic... sau, bine, poate ceva mic.” În momentele acestea râd în sinea mea, fiindcă știu că a prins ceva mare.⁴

Să ne înțelegem: vanitate există dintotdeauna. Lăcomie deopotrivă. Dar *Homo puppy* a făcut timp de mii de ani tot ce se poate ca să reteze astfel de înclinații. Așa cum spunea și unul dintre membri populației !Kung: „Nu trebuie să luăm nimic de la cineva care se laudă, fiindcă într-o bună zi mândria îl va face să omoare pe cineva. De aceea îi spunem mereu că e lipsită de valoare carnea de la el. Astfel, îi domolim elanul și îl liniștim.”⁵

O practică tabu în rândul vânătorilor-culegători era și strânsul proviziilor. Cea mai mare parte din istoria noastră nu am adunat posesiuni, ci prietenii. Marii călători europeni erau mereu uimiți de generozitatea popoarelor pe care le întâlneau. „Nu zic niciodată nu dacă le ceri ceva. Ba din contră, împart cu toți ceilalți...”, scria Columb în jurnalul său.⁶

Desigur, au existat tot timpul oameni care nu respectau această etichetă a împărțelii echitabile, dar își asumau un mare risc, fiindcă cei care se dovedeau aroganți sau lacomi puteau fi ostracizați. Iar dacă nici asta nu funcționa, mai exista o ultimă variantă. Să luăm, de pildă, următorul incident care s-a petrecut în rândul populației !Kung. Personajul principal e /Twi, un membru al tribului, care a omorât doi oameni și e tot mai greu de stăpânit, iar grupul s-a săturat:

Atunci, au aruncat cu toții săgeți otrăvite spre el, până când a început să semene cu un porc spinos. Zăcea nemișcat.

S-au apropiat toți, bărbați și femei, și l-au străpuns cu sulilele până a murit.⁷

Potrivit antropologilor, o astfel de scenă trebuie să se fi petrecut din când în când în preistorie. Când cineva se considera mai presus de ceilalți, grupul se descotorosea de el. Așa s-a domesticit omul. Tipul agresiv nu a avut suficiente șanse să procreze, în timp ce indivizii prietenoși aveau cei mai mulți copii.⁸

În cea mai mare parte a istoriei umane, bărbații și femeile au fost pe cât se poate de egali. Bineînțeles, imaginea stereotipă a omului primitiv este cea a unei gorile păroase irascibile, cu o bâtă în mână, dar, mai mult ca sigur, omul primitiv nu era un macho. Era mai curând un protofeminist.

Cercetătorii presupun că egalitatea dintre sexe le-a oferit un avantaj crucial față de alți humanoizi, precum neanderthalienii. În urma studiilor de teren a reieșit că atunci când sunt bărbații la conducere, aceștia se înțeleg în primul rând cu frații și nepoții lor, dar, dacă participă și femeile în luarea deciziilor, rețeaua socială a oamenilor este mult mai diversificată.⁹ Iar, așa cum am văzut în Capitolul 3, cine are mai mulți prieteni este, până la urmă, și mai deștept.

Egalitatea dintre sexe se reflecta și asupra creșterii copiilor. Bărbații din societățile primitive petreceau (și petrec) mai mult timp cu copiii decât tații de acum.¹⁰ Creșterea copiilor era considerată o responsabilitate comună. Bebelușii erau îngrijiți de toată lumea și uneori erau alăptați de mai multe femei. „Aceste experiențe ne ajută să înțelegem de ce copiii din astfel de societăți văd lumea ca pe «un loc al altruismului»“, scria un antropolog.¹¹ În timp ce părinții de astăzi își învață odraslele să nu aibă încredere în străini, în preistorie, educația acestora se baza pe încredere.

Încă ceva: există indicii clare că viața amoroasă a vânătorilor-culegători era destul de relaxată.

Biologii numesc omul și „un monogam convins“. În medie, un membru al triburilor Hazda din Tanzania are doi sau trei parteneri în timpul vieții sale, femeile alegându-și partenerii.¹² În rândul populației Aché, din munții Paraguayului, o femeie are, în medie, în jur de 12 parteneri de-a lungul vieții sale.¹³ O întreagă rețea de potențiali tați poate fi de folos, fiindcă toți acești tătici pot ajuta la creșterea copiilor.¹⁴

Când un misionar din secolul al XVII-lea l-a avertizat pe un bărbat din tribul Innu (Canada de astăzi) de pericolele infidelității, acesta i-a răspuns: „Nu sunteți sănătoși. Voi, francezii, vă iubiți doar propriii copii, noi iubim toți copiii din trib.“¹⁵

2

Cu cât citeam mai mult despre modul de viață al strămoșilor noștri, cu atât îmi puneam mai multe întrebări. Dacă este adevărat că am trăit cândva într-o lume a libertății și a egalității, atunci de ce am părăsit-o? Și dacă vânătorii-culegători știau cum să-și elimine rapid liderii aroganți, de ce noi nu reușim să ne descotorosim de ei?

Cea mai cunoscută explicație este că acum nu am mai putea fără ei. Statele și multinaționalele ar avea o nevoie stringentă de regi, președinți și directori generali. „Popoarele mari nu pot exista fără lideri care să ia deciziile“, remarca geograful Jared Diamond.¹⁶

Această teorie e muzică pentru urechile multor regi și manageri. Sună foarte plauzibil, căci cum ai putea construi astăzi un templu, o piramidă sau un oraș fără ca cineva să țină frâiele?

Un lucru e cert: cu siguranță se poate. Sunt atâtea exemple de oameni care au ridicat temple sau chiar orașe întregi de la temelie, fără o ierarhie strictă.

În 1995, arheologii au dezgropat un complex enorm de temple în sudul Turciei, cu coloane frumos lucrate, care cântăreau mai mult de 20 de tone fiecare. Un fel de Stonehenge, doar că mult mai impresionant. Când coloanele au fost datate, cercetătorii au descoperit ceva bizar. Monumentele aveau mai mult de 11 000 de ani. Așadar, nu fuseseră construite de agricultori (cu regi și burocrati în fruntea lor), ci de vânători-culegători.¹⁷

Mii de oameni trebuie să fi contribuit la construirea ansamblului Göbekli Tepe, cel mai vechi templu de pe pământ. Oamenii de știință spun că a fost vorba de o „muncă colectivă” – au venit pelerini de pretutindeni pentru a pune câte o piatră. Apoi a urmat o mare petrecere, la care s-au fript nenumărate gazele (arheologii știu asta fiindcă au găsit acolo mii de oase). Scopul acestui tip de monument nu era să măgulească vreun conducător. Scopul era să aducă oamenii împreună.¹⁸

Ce-i drept, există indicii cum că și în preistorie se mai ridica câteodată un ocârmuitor. Așa s-a descoperit în 1955 un mormânt luxos în Sungir, la 200 de kilometri nord de Moscova. S-au găsit brățări din fildeș de mamut șlefuit, o diademă din dinți de vulpe și mii de mărgele de fildeș. Bijuteriile s-au dovedit a fi vechi de nu mai puțin de 30 000 de ani. În astfel de morminte trebuie să se fi odihnit prinți și prințese cu mult înainte să construim piramide și catedrale.¹⁹

Totuși, asta nu se întâmpla des. Vorbim despre câteva descoperiri, la sute de kilometri distanță între ele. De aceea, cercetătorii au presupus că, din când în când, în preistorie se ridicau regi, care erau mai apoi dați jos de pe tron.²⁰ Acum zeci de mii de ani aveam sisteme excelente de înlăturare a indivizilor aroganți. Umor. Ridiculizare. Bârfe. Și, în cel mai rău caz, o săgeată în spate. Dar, deodată, sistemul nu a mai funcționat. Deodată.

Ocârmuitorii au rămas unde erau și nu s-au mai lăsat înlăturați de pe tron. Așadar, ne întrebăm iarăși: de ce?

3

Pentru a înțelege unde s-a greșit, trebuie să ne întoarcem acum 15 000 de ani, când s-a încheiat ultima eră glaciară. Până în acel moment, planeta fusese slab populată, iar oamenii luptaseră împreună împotriva frigului. Nu era o *luptă pentru supraviețuire*, ci o *cuibărire pentru supraviețuire*.²¹ Ne țineam unii altora de cald.

Dar apoi s-a schimbat clima. Ținutul cuprins între Nil la vest și Tigru la est a devenit un ținut al laptelui și al mierii, unde se așezau din ce în ce mai mulți oameni. Acolo viața nu mai era o luptă frățească cu elementele naturii. Era destul pentru fiecare, așa că părea logic să te stabilești acolo. S-au construit colibe și temple. Au apărut sate și orașe. Populația a crescut²² și, mai important, oamenii au început să adune posesiuni.

Încă o dată, ce zicea Rousseau despre asta? „Primul om care a îngrădit o porțiune de teren și a zis «asta e a mea»“, de aici s-a stricat totul.

Trebuie să fi fost un efort imens să îi convingi pe oameni că terenul, animalele sau chiar oamenii pot fi proprietatea cuiva. Vânătorii-culegători împărțeau, până la urmă, aproape totul.²³ În plus, odată cu descoperirea proprietății, inegalitatea dintre oameni a început să crească. După moarte, proprietățile erau lăsate generațiilor viitoare. Așa s-a descoperit moștenirea, care a adâncit și mai mult prăpastia dintre săraci și bogați.

Fascinant este că exact în această perioadă, după încheierea epocii glaciare, au izbucnit și primele războaie. Chiar când ne-am stabilit într-un loc, am și construit primele fortificații militare, după cum reiese din cercetările arheologice. Realizatorii picturilor rupestre au început să facă reprezentări

ale arcașilor care se luptau între ei. Există nenumărate schelete deshumate, cu semne clare de violență, datate din perioada aceasta.²⁴

Cum s-a întâmplat asta? Cercetătorii se gândesc la cel puțin două motive. În primul rând, acum existau posesiuni pentru care să se lupte, mai ales pământ. În al doilea rând, viața în așezări ne-a făcut să fim suspicioși cu străinii.

Vânătorii-culegători nomazi aveau o politică relaxată de aderare. Întâlneau mereu oameni noi și se puteau lesne alătura altui grup.²⁵ Pe de altă parte, sătenii s-au concentrat asupra lor și asupra proprietățile lor. *Homo puppy* a devenit din cosmopolit xenofob.

Unul dintre cele mai importante motive pentru a mai colabora totuși cu străinii este, destul de ironic, războiul. Triburile au început să încheie înțelegeri pentru a se apăra împotriva altor triburi. S-au ales lideri militari. Aceștia trebuie să fi fost deseori persoane charismatice care se comportau eroic în luptă. Cu fiecare război, acești generali și-au întărit poziția, iar după ceva timp, n-au mai vrut să renunțe la conducere, nici chiar în vreme de pace.

Cel mai adesea, generalii erau înlăturați după. „Trebuie să fi existat mii de masculi care nu reușeau să devină regi permanenți“, remarcă un istoric.²⁶ Dar uneori era prea târziu. Generalii deja strânseseră destule ajutoare ca să se protejeze împotriva plebeilor. Iar societatea dominată de asemenea lideri a devenit și mai concentrată pe război.

Dacă vrem să înțelegem fenomenul „război“, atunci trebuie să ne uităm la ocârmuitori. La generali și la regi, președinți și miniștri. Ei sunt acești leviatani care poartă război, fiindcă războaiele sunt bune pentru puterea și statutul lor.²⁷ Citește Vechiul Testament, unde profetul Samuel îi avertizează pe israeliți despre ce va face un rege cu

ei. E unul dintre cele mai prevestitoare și sinistre pasaje din Biblie:

Iată care vor fi drepturile regelui care va domni peste voi. Pe fiii voștri îi va lua și-i va pune la carele sale și va face din ei călăreții săi și vor fugi pe lângă carele lui. Va pune din ei căpetenii peste mii, căpetenii peste sute, căpetenii peste cincizeci; să lucreze țărinile sale, să-i secere pâinea sa, să-i facă arme de război și unelte la carele lui. Fetele voastre le va lua, ca să facă miresme, să gătească mâncare și să coacă pâine. Țarinile, viile și grădinile de măslini cele mai bune ale voastre le va lua și le va da slugilor sale. Din semănăturile voastre și din viile voastre va lua zeciuială și va da oamenilor săi și slugilor sale. Din robii voștri, din roabele voastre, din cei mai buni feciori ai voștri și din asinii voștri va lua și-i va întrebuința la treburile sale. Din oile voastre va lua a zecea parte și chiar voi veți fi robii lui.*

Odată cu primele așezări și cu descoperirea proprietății private a început o nouă eră în istoria omenirii – un procent le subjugă pe celelalte 99. Fanfaronii au devenit lideri generali, din căpetenii de trib regi. Vremea libertății, a egalității și a fraternității se încheiase.

4

În timp ce studiam descoperirile arheologice recente, mi-am amintit din nou de Jean-Jacques Rousseau. Scriitori care se numesc „realiști“ l-au considerat de multe ori ca fiind un romantic naiv, dar acum se pare că Rousseau ar putea fi, de fapt, cu adevărat realist.

Filosoful francez a respins credința în progresul civilizației. A refuzat ideea – care încă se predă și azi – că oamenii trebuie să fi fost cândva niște sălbatici care doar își zdrobeau capetele între ei. Pacea, siguranța și progresul trebuie să fi devenit posibile odată cu descoperirea proprietății, a agriculturii și a statului. Strămoșii noștri ar fi îmbrățișat nerăbdători aceste daruri, fiindcă se săturaseră de foamete și de război la nesfârșit.

Nimic mai fals, gândea Rousseau. Filosoful credea că totul a început să se destrame chiar când ne-am așezat într-un loc, exact ce demonstrează acum arheologii. Considera descoperirea agriculturii un fiasco, iar acum există numeroase dovezi științifice și în acest sens.

Antropologii au descoperit, de pildă, că vânătorii-culegători duceau o viață destul de liniștită. Strămoșii noștri lucrau cel mult 20, poate 30 de ore pe săptămână. Natura le asigura tot ce aveau nevoie, iar în rest aveau tot timpul din lume să se joace și să se relaxeze, să socializeze și să se preocupe de viața amoroasă.²⁸

Țăranii, pe de altă parte, trebuiau să trudească din greu la câmp. Aveau mult mai puțin timp pentru viața socială. Există chiar unii teologi care presupun că povestea căderii în păcat indică spre descoperirea agriculturii. „Din sudoarea feței tale îți vei mânca pâinea ta“, citim în Geneza 3:19.²⁹

Mai ales femeile au plătit un preț mare când ne-am sedentarizat. Odată cu descoperirea proprietății private și a agriculturii s-a dus vremea protofeminismului. De acum fiii rămâneau acasă lângă tații lor, pentru a păzi terenul și turmele. Asta însemna că miresele trebuiau să se mute în curtea soților. De-a lungul secolelor, fiicele bune de măritiş au ajuns să fie doar bunuri comerciale, precum vacile sau oile.³⁰

În noile lor familii, femeile erau privite cu suspiciune. Abia când nașteau un fiu, legitim, erau oarecum acceptate. Nu-i de mirare, deci, că a apărut obsesia castității în cazul fiicelor. În timp ce femeile preistorice umblau libere, acum erau acoperite și legate de un loc. Se născuse patriarhatul.

Între timp, lucrurile se înrăutățeau din ce în ce mai mult. Rousseau avea încă o dată dreptate când scria că agricultorii erau mai puțin sănătoși decât vânătorii-culegători. Când eram nomazi, făceam

mai multă mișcare și aveam o dietă variată, bogată în fibre și vitamine. Ca agricultori, aveam un meniu unic, cu cereale sau orez la toate mesele.³¹

În același timp, am început să locuim mai aproape unii de alții, lângă propriile dejecții. Am domesticit animale precum vaca și oaia și am început să le bem laptele. Urmarea: primele orașe au devenit niște incubatoare pentru mutația virusurilor și a bacteriilor.³² Sau cum nota Rousseau: „... odată cu istoria societății civile, se scrie imediat și istoria bolilor umane“.

Rujeolă, variolă, tuberculoză, sifilis, malarie, holeră, ciumă: toate aceste molime au apărut după ce am renunțat la stilul de viață nomad. Am luat bolile de la noile noastre animale de companie. Sau mai exact, de la microbii lor. Rujeola, de exemplu, provine de la vacă, iar gripa este rezultatul unui *ménage à trois* între oameni, porci și rațe, ce dezvoltă mereu noi tulpini.

Să nu uităm de bolile cu transmitere sexuală. Abia dacă apăreau printre vânători-culegători, însă printre păstori au luat amploare. De ce? Explicația este un pic jenantă. Odată cu descoperirea păstoritului, s-a descoperit și „bestialitatea“. Adică sexul cu animale. Într-o lume din ce în ce mai închisă, un singur fermier și-a agresat, în secret, prietenii patrupezi.³³

Atunci a apărut și al doilea motiv al obsesiei masculine pentru castitatea femeii. Pe lângă evitarea bastarzilor, era și o chestiune de prevenire a bolilor cu transmitere sexuală. Mai cu seamă regii și împărații, care aveau la dispoziție haremuri întregi, făceau tot ce le stătea în putință pentru a avea partenere „pure“. De aici a venit ideea, pe care încă o mai păstrează miliarde de oameni, că sexul înainte de căsătorie e un păcat.

Foamete, inundații, epidemii, din momentul în care ne-am sedentarizat, dezastrele au venit unul după altul. Era suficientă chiar și o singură recoltă

distrusă sau un singur virus răspândit și piereau triburi întregi. Pentru *Homo puppy* trebuie să fi fost niște experiențe uluitoare. De ce s-a întâmplat asta? Cine era în spatele tuturor acestor lucruri?

Trebuie menționat că, cel mai probabil, oamenii au crezut mereu în spirite și în zei.³⁴ Dar partea interesantă este că zeii vânătorilor-culegători nu erau prea interesați de viața oamenilor, nici nu se chinuiau să pedepsească păcătoșii. Un antropolog american, care a trăit ani de zile cu populația Hadza din Tanzania, descria religia acestora după cum urmează:

Cred că putem spune că populația Hadza are o religie sau, în orice caz, o cosmologie, dar abia dacă seamănă cu ceea ce majoritatea dintre noi, venind din societăți complexe (cu creștinism, islam sau hinduism etc.), numesc religie. Nu au biserici, preoți, lideri, pastori, idoli sau icoane cu zei, nu au slujbe ținute regulat, nu au morală religioasă, nu cred în viața de apoi – religia lor nu seamănă deloc cu marile religii.³⁵

Odată cu apariția primelor mari așezări, viața religioasă a început să se schimbe radical. Pentru prima dată, oamenii au început să creadă în zei puternici și răzbunători. Trebuiau să existe niște forțe mărețe în spatele catastrofelor la care omul era martor. Zei mânioși fiindcă făcuserăm ceva îngrozitor.

O întreagă clasă socială, a preoțimii, a fost însărcinată să descopere de ce sunt zeii supărați. Mâncaserăm sau spuseseăm ceva greșit? Poate doar ne gândiserăm la ceva greșit?³⁶ Așa a apărut, pentru prima dată în istorie, noțiunea de păcat, iar preoții decideau cum ar trebui să plătim pentru greșelile noastre. Uneori, rugăciunea era suficientă, dar de multe ori trebuia să ne sacrificăm avuțiile – hrană, animale sau chiar oameni.

În Tenochtitlan de pildă, capitala aztecilor, a apărut o întreagă industrie a sacrificiilor umane. Cuceritorii spanioli, care au intrat în oraș în 1519, au găsit în Templo Mayor, cea mai importantă

piramidă-templu, rasteluri gigantice și turnuri cu mii de cranii umane. În prezent, cercetătorii sunt de părere că oamenii nu erau sacrificați doar ca să le facă pe plac zeilor. „Uciderea prizonierilor, chiar și în contextul unui ritual, e o declarație politică puternică [...], o modalitate de a ține populația sub control.”³⁷

Cine privește în ansamblu toată această nenorocire – foamea, bolile, subjugarea – își pune o singură întrebare: de ce ne-am stabilit până la urmă într-un singur loc? De ce am renunțat la viața relaxată și sănătoasă de vânători-culegători pentru un trai greu și plin de trudă ca agricultori?

Cercetătorii și-au format între timp o imagine destul de fidelă a ceea ce s-a întâmplat în cazul primelor așezări: era, pur și simplu, prea îmbietor. În Grădina Raiului, unde pomii sunt încărcăți cu fructe și unde defilează turme de gazele și de reni an de an, trebuia să fii nebun să nu te stabilești.

Ceva asemănător e valabil și pentru agricultură. Nu a fost în nici un caz o revelație spontană. Putem fi siguri că nimeni nu a strigat „Evrice! Hai să cultivăm!” Strămoșii noștri știau de zeci de mii de ani că poți semăna și aduna și totuși au fost suficient de inteligenți încât să nu înceapă. „De ce să semănăm singuri, dacă sunt atâtea nuci mongongo pe lumea asta?”³⁸, îi zicea cândva un membru al tribului !Kung unui antropolog.

Cea mai logică explicație e că am picat într-o capcană. Între Tigru și Eufrat a apărut o formă aparte de agricultură, pentru care nu trebuia să lucrezi din greu. Oamenii puteau semăna pământul care era inundat în fiecare an și rămânea cu un strat moale de nămol fertil. Chiar și un *Homo puppy* trândav voia să încerce viața de țăran³⁹, la urma urmei, natura făcea cea mai mare parte din muncă.

Ceea ce nu au prevăzut însă strămoșii noștri este că populația avea să crească. În timp ce oamenii

locuiau din ce în ce mai aproape unii de alții, numărul animalelor sălbatice a scăzut. Pentru a avea totuși suficientă hrană, trebuia făcută agricultură și în locuri unde solul nu era atât de fertil. Astfel, viața de țăran n-a mai fost așa atractivă. De acum, omul trebuia să are și să semene de dimineață până seara. Corpurile noastre s-au dovedit a nu fi potrivite pentru asta și am cunoscut durerea fizică. Omul evoluat culegea fructe și trândăvea, nu se spetea cu aratul.

Și atunci, de ce nu ne-am întors, pur și simplu, la vechiul nostru stil de viață relaxat? Fiindcă era deja prea târziu. Deja erau prea multe guri de hrănit. În plus, se pierduseră cele mai multe dintre cunoștințele vânătorilor-culegători și nimeni nu mai putea pleca spre câmpii mai verzi, fiindcă așezările dimprejurul acestora nu tolerau intrușii. Declinul era sigur.

În scurt timp, vânătorii-culegători au fost depășiți la număr de agricultori. Cei din urmă produceau mai multă hrană pe hectar și astfel puteau strânge armate mai numeroase. Nomazii care își păstrau vechiul stil de viață pierdeau teren în fața coloniștilor în expansiune și a bolilor lor infecțioase. Triburile care nu suportau despoții pierreau.⁴⁰

Odată cu izbucnirea primelor războaie, s-a dat startul într-o cursă colosală. Satele erau subjugate de orașe, iar orașele erau înghițite de provincii. De-a lungul istoriei lumii, presiunea constantă a războiului a condus la mărirea continuă la scală a societății și, în final, a condus la ultima catastrofă – și despre asta a scris Rousseau – nașterea statului.

5

Haide să ne întoarcem puțin la imaginea pe care Thomas Hobbes le-a conturat-o primilor oameni. El credea că libertatea strămoșilor noștri era rezultatul unui „război al tuturor împotriva

tuturor“. Așadar are sens că am căzut în brațele acestor primi leviatani (primele căpetenii de trib și regi), fiindcă, potrivit lui Hobbes, tânjeam după siguranță.

Nimic mai fals, știm acum.

Nenumărați vânători-culegători erau puși, de fapt, pe goană de Stat. Primele state, precum Uruk în Mesopotamia sau Egiptul faraonilor, erau, până la urmă, fiecare în parte, state sclavagiste.⁴¹ Oamenii nu au început să locuiască unii lângă alții de bună voie, ci au fost adunați laolaltă. Regimurile erau mereu în căutare de noi supuși, fiindcă sclavii lor mureau pe capete din pricina unor boli precum variola sau ciuma. (Nu degeaba au orașele o reputație așa de proastă în Vechiul Testament. Turnul Babel, distrugerea Sodomei și a Gomorei – cu siguranță lui Dumnezeu nu-i plăceau orașele păcătoase.)

Ironie. Ceea ce astăzi numim „repere ale civilizației“ – inventarea banilor, a scrisului și a justiției – au fost inițial repere ale subjugării. De pildă, primele monede. Banii nu au fost inventați dintr-odată, fiindcă părea mai la îndemână, ci au fost impuși de sus pentru a colecta taxe.⁴² Sau scrisul: doar nu credeți că primele cărți erau pline de poezii romantice. Primele texte erau liste lungi de datorii ce trebuiau plătite.⁴³

Și justiția? Celebrul Cod al lui Hammurabi (cel mai vechi set de legi) era plin de pedepse pentru cei care ajută sclavii să scape.⁴⁴ În Atena antică, leagănul civilizației și al democrației noastre, *două treimi* dintre locuitori erau sclavi. Mari filosofi precum Platon și Aristotel credeau că o societate fără sclavi nu este posibilă.

Cel mai evocator exemplu al adevăratei naturi a statului este probabil Zidul Chinezesc. Această minune a lumii nu a fost construită doar pentru a-i ține pe barbari afară, ci la fel de bine îi ținea și pe

supuși închiși înăuntru. Imperiul Chinez a fost cea mai mare închisoare deschisă din lume.⁴⁵

Încă un tabu dureros din istoria Americii, despre care cele mai multe manuale nu scot nici o vorbă: „Nici un european care a încercat viața în sălbăticie nu va mai suporta să trăiască după aceea în societatea noastră”⁴⁶, scria Benjamin Franklin, părintele fondator al Statelor Unite, unul dintre puținii care îndrăznea s-o recunoască, în același timp când Rousseau își scria cărțile.

Dacă un alb „civilizat” era răpit de populația băștinașă și apoi eliberat, potrivit lui Franklin, acesta încerca să „scape în pădure cu prima ocazie”. Sute de coloniști au fugit în pădure, în sens invers abia dacă s-a întâmplat.⁴⁷ Viața în pădure oferea mai multă libertate decât viața de țaran și de plătitor de taxe. Mai ales femeilor le surâdea.

„Puteam lucra cât de relaxate voiam”, zicea o tânără care se ascunsese de compatrioții care veniseră să o „salveze”.⁴⁸ „Aici nu am nici un stăpân”, îi zicea alta unui diplomat francez. „Mă căsătoresc doar dacă vreau și mă pot despărți apoi dacă vreau. Există vreo femeie atât de independentă în orașele voastre?”⁴⁹

În ultimele veacuri s-au scris biblioteci întregi despre civilizații care s-au ridicat și apoi au decăzut. Gândiți-vă la piramidele mayașe lăsate în ruină și la templele grecești abandonate.⁵⁰ În cărțile de acest fel se presupune că totul s-a înrăutățit după această „decădere”. Ce a urmat sunt „veacuri întunecate”.

Între timp, cercetătorii presupun că acele veacuri întunecate au fost, mai degrabă, o ușurare. Sclavii și-au recăpătat libertatea, bolile infecțioase au dispărut, dieta s-a îmbunătățit. Și cultura a înflorit. În cartea sa revoluționară, *Against the Grain* (Împotriva cursului, ۲۰۱۷) antropologul James C. Scott arată că lucrări excepționale

precum *Iliada* și *Odissea* datează din „Evul Mediu Grecesc“ (1100–700 î.Hr.), când civilizația miceniană abia se prăbușise. Abia mult mai târziu vor fi consemnate de Homer.⁵¹

Atunci de ce a fost atât de mult timp imaginea pe care o avem despre „barbari“ negativă? De ce ne gândim automat la veacuri întunecate când e vorba de secole fără „civilizație“?

Gândiți-vă că istoria a fost scrisă de învingători. Cele mai vechi texte sunt pline de propaganda statelor și a ocârmuitorilor. Au fost scrise de tirani care se ridicau în slăvi și îi priveau pe restul de sus. Cuvântul „barbar“ a fost inventat de greci pentru a-i denumi pe toți cei care nu vorbeau greacă.

Astfel, imaginea pe care o avem despre istorie este dată peste cap. Civilizație a devenit sinonim cu pace și progres, în timp ce sălbăticie a ajuns să însemne război și decădere, când, de fapt, este invers pentru cea mai mare parte a istoriei.

6

Thomas Hobbes, bătrânul filosof, nu s-ar fi putut înșela mai rău. Acesta a descris viața strămoșilor noștri ca fiind „neplăcută, brutală și scurtă“, când era, mai curând, bazată pe solidaritate, pace și sănătate.

Ironia face ca Hobbes însuși să fi suferit întreaga viață de pe urma blestemului civilizației. Așa a murit protectorul său de ciumă în 1628, iar el însuși a trebuit să fugă la Paris în 1640, cum a început Războiul Civil Englez.

Hobbes și-a bazat viziunea asupra omenirii pe propriile experiențe cu catastrofele moderne – războiul și ciuma – lucruri pe care omul aproape că nu le-a cunoscut 95% din existența sa. Hobbes a intrat în istorie ca „părintele realismului“, când imaginea sa despre umanitate nu ar fi putut fi mai nerealistă.

Dar trebuie să mulțumim pentru multe lucruri civilizației, nu? Pe lângă război și lăcomie, lumea modernă nu ne-a adus totuși și multe lucruri frumoase?

Desigur. Dar se uită ușor că adevăratul progres e un fenomen foarte recent. Până la Revoluția franceză (1789) aproape toate statele din lume se bazau pe muncă silnică. Până la 1800, cel puțin trei sferturi din populația lumii era ținută în sclavie de câte un om înstărit.⁵² Mai mult de 90% din populație lucra în agricultură și mai mult de 80% trăia într-o sărăcie cumplită.⁵³ „Omul se naște liber, însă pretutindeni este ținut în lanțuri“, scria Rousseau.⁵⁴

Civilizația a fost mult timp un dezastru. De la oraș la sat, de la agricultură la scris – celor mai mulți oameni descoperirile le-au adus mai multă suferință decât bunăstare. În ultimele două secole, iar asta e incredibil de puțin, am înregistrat un progres atât de mare, încât am uitat cât de rea a fost viața înainte. Dacă istoria civilizației ar dura o zi, atunci ar fi 23 de ore și 45 de minute de suferință amară, ca în ultimul sfert de oră civilizația să pară brusc o idee bună.

Să vedem. În primul rând, secolul trecut am încheiat socotelile cu cele mai multe boli infecțioase. Vaccinurile salvează acum anual mai multe vieți decât ar fi făcut-o pacea în lume în tot secolul XX.⁵⁵ În al doilea rând, nu am fost niciodată atât de bogați – numărul oamenilor care trăiesc în sărăcie a scăzut sub 10%.⁵⁶

În al treilea rând, sclavia a fost abolită. În 1842, consulul general britanic îi scria o scrisoare sultanului din Maroc să îl întrebe ce măsuri a luat pentru a limita sclavia. Sultanul răspundea uimit: „Comerțul cu sclavi este o afacere cu care toate triburile și națiile sunt de acord de pe vremea fiilor lui Adam“. ⁵⁷ Ceea ce nu prevăzuse sultanul e că,

150 de ani mai târziu, sclavia urma să fie oficial abolită. În întreaga lume.⁵⁸

Și, cel mai important, cea mai bună veste e că trăim în cele mai pașnice vremuri.⁵⁹ În Evul Mediu, în Europa și Asia până la 12% din populație murea de o moarte violentă. Dar în ultimii 100 de ani s-a ajuns, în întreaga lume, incluzând și cele două războaie mondiale, la doar 1,3%.⁶⁰ (În Țările de Jos e vorba de cel mult 0,03% pe an.)

Așadar, nu trebuie să fim fanatici ca Rousseau în ceea ce privește civilizația. Blestemul poate fi ridicat. Putem impune o altă direcție agriculturii, creșterii animalelor, orașelor și statelor, astfel încât să aducă bunăstare pentru toată lumea. În această privință, învățatul francez greșea.

Dar opera lui Jean-Jacques Rousseau ne aduce aminte de unde ne tragem. Am trăit 95% din istoria noastră într-o lume relativ pașnică și egalitară. Am evoluat să cooperăm și să avem grijă unii de alții. Trebuie să mă gândesc adesea la ce a scris scriitorul rus Anton Cehov la un moment dat: „Omul va deveni mai bun când o să îi arătați cum este el în realitate“.⁶¹

Citatele din Biblie din această carte sunt preluate din Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită sub îndrumarea PF Teoctist, cu aprobarea Sfântului Sinod. (n.red.)

6. MISTERUL DE PE INSULA PAȘTELUI

Și astfel viziunea mea de până atunci asupra istoriei a fost complet dată peste cap. Oamenii de știință moderni pun capăt „teoriei furnirului” a civilizației. Contraargumentele s-au adunat în ultimii zece ani și încă mai continuă să se adune.

Însă trebuie să adaug că, dacă este vorba despre preistorie, dovezile nu vor fi niciodată irefutabile. Viața strămoșilor noștri rămâne înconjurată de semne de întrebare. Abia dacă putem interpreta piesele puzzle-ului arheologic. În ceea ce privește descoperirile antropologice, apare mereu întrebarea în ce măsură pot fi acestea proiectate asupra trecutului îndepărtat.

De aceea, în acest capitol doresc să mai analizez pentru ultima dată ce fac oamenii atunci când sunt lăsați pe cont propriu. Imaginați-vă că Mano și ceilalți băieți din *Împăratul muștelor* nu ar fi naufragiat singuri pe o insulă. Imaginați-vă că ar fi fost și fete cu ei, că ar fi avut urmași și că ar fi durat secole până să fie găsiți.

Ce s-ar fi întâmplat atunci? Cum arată o societate născută într-un loc izolat?

Ne-am putea face o imagine despre viața în preistorie pe baza a ceea ce am descoperit până acum, însă nu vreau să fac speculații. Ne putem concentra asupra unui caz real. Toate observațiile din capitolele anterioare converg într-un loc misterios, care îi fascinează pe oameni de secole.

1

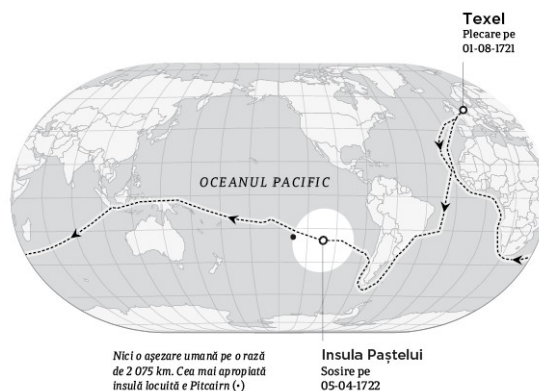
Jacob Roggeveen, fiul lui Arent Roggeveen, trebuie să găsească continentul necunoscut din sud și chiar îl va găsi, doar i-a promis tatălui său. Astfel, va reuși să aducă faima veșnică familiei sale și să pătrundă în grupul elitist al marilor exploratori.

Terra Australis Incognita. Tatăl și fiul știau că trebuie să se afle undeva în Oceanul Pacific. Fiind cartograf, tatăl credea că trebuie să existe continentul ca o contrapondere a întinderilor de pământ din nord. Și mai erau și însemnările de călătorie. Portughezul Pedro Fernandes de Queirós descrisese ținuturile din sud ca pe un paradis terestru, cu locuitori pașnici care aspiră la creștinism. Apa era dulce, pământurile rodnice și, deloc lipsit de importanță, acolo erau niște munți de aur, argint și perle.

Iată-l pe Jacob, la 40 de ani după moartea tatălui, la bordul navei-amiral *Den Arend*. Pe 1 august 1721, acesta a plecat din Texel cu trei nave, 70 de tunuri și un echipaj format din 244 de membri. Destinația: Terra Australis. Amiralul de 62 de ani spera să scrie istorie, dar nici nu bănuia cum. Jacob Roggeveen nu va da naștere unei noi civilizații, ci va descoperi una veche.¹

Nu încetează să mă uimească minunea care s-a întâmplat opt luni mai târziu, în duminica Paștelui, pe 5 aprilie 1722, când una dintre corăbiile lui Roggeveen a arborat drapelul. *Den Arend* a tras mai aproape ca să întrebe echipajul ce văzuse. Răspunsul: o mică insulă la tribord.

Expediția lui Jacob Roggeveen în căutarea ținuturilor sudice

Insula s-a format acum sute de mii de ani, când s-au unit trei vulcani. Cu o suprafață de aproximativ 163 de kilometri pătrați, Insula Paștelui (*Paasch Eyland*, după cum urma să o numească în olandeză) este doar un punct în oceanul întins. Șansele ca Roggeveen și echipajul său să dea de ea erau minime.

Însă aceștia au fost și mai surprinși când au ajuns pe insulă: acolo locuiau oameni.

Nenumărați locuitori îi așteptau pe olandezi pe țărm. Roggeveen nu înțelegea ce se întâmplă. Cum ajunseseră oamenii ăștia aici? Nu vedea nici o barcă bună de navigat și încă și mai enigmatice erau statuile masive de pe insulă, cu capete și corpuri gigantice. Unele statui *moai* de acest fel aveau până la nouă metri înălțime. „Nu înțelegeam cum de era posibil ca acei oameni, care n-au frânghii trainice și nici lemn tare și gros ca să-și facă vreo mașinărie, să fi putut face asemenea statui.”²

După o săptămână, când Roggeveen și echipajul său au plecat mai departe, aveau mai multe întrebări decât răspunsuri. Mica insulă din Oceanul Pacific rămâne până-n ziua de astăzi unul dintre cele mai misterioase locuri de pe glob. În ultimele secole au circulat cele mai hazardate teorii în ceea ce o privește: locuitorii ar fi descendenții incașilor, statuile ar fi fost construite de uriași de 3 metri și jumătate³ sau, dimpotrivă, ar fi fost aduse de ființe extraterestre (un manager de hotel elvețian a reușit să vândă șapte milioane de exemplare dintr-o carte cu această teorie).⁴

Adevărata poveste e mai puțin spectaculoasă, dar nu cu mult.

Grație cercetărilor ADN, am aflat, între timp, că insula fusese descoperită de polinezieni, vikingii Pacificului, cu secole înaintea lui Roggeveen.⁵ De un curaj aproape nebun, probabil că au plecat din Insulele Gambier, la mai mult de 2 500 de

kilometri depărtare. În canoe. Împotriva vântului. Câte expediții au eșuat nu vom ști niciodată, dar e suficient că a reușit și una singură.

Iar acele statui colosale, *moai*? Când tânărul antropolog Katherine Routledge a făcut cercetări pe Insula Paștelui, în 1914 (fiind printre primii din Europa), nu mai era nici o statuie în picioare. Fuseseră acoperite de buruieni, iar unele erau distruse.

Cum a putut acest popor mic să facă și să mute aceste statui? Trăiau pe o insulă fără copaci și nu cunoșteau roata, ce să mai zicem de macara. Or fi trăit cândva și mai mulți locuitori pe insulă? Routledge a hotărât să intervieveze locuitorii cei mai bătrâni. I-au spus povești de demult, vechi de secole. Povești care i-au dat fiori.⁶

Cu mult timp în urmă, povesteau bătrânii, existau două triburi pe Insula Paștelui: Urechile-lungi și Urechile-scurte, care conviețuiau în armonie. Dar ceva i-a despărțit, fiindcă, după secole de pace, a izbucnit un război cumplit. Urechile-lungi s-au refugiat în sudul insulei, unde s-au apucat să sape niște șanțuri. Dimineăța următoare, au fost atacați din ambele părți și arși în propriul adăpost. Rămășițele șanțurilor se pot vedea încă pe insulă.

Iar acesta nu a fost decât începutul suferinței. În anii care au urmat, locuitorii Insulei Paștelui au început să se mănânce între ei. S-a transformat totul într-un război hobbesian al tuturor împotriva tuturor. Motivul? Routledge putea doar să ghicească. Ceva trebuie să se fi întâmplat, ceva ce a distrus această civilizație.

Câțiva ani mai târziu, în 1955, aventurierul norvegian Thor Heyerdahl a organizat o expediție pe Insula Paștelui. Heyerdahl era celebru în întreaga lume. Cu câțiva ani în urmă, construisese împreună cu cinci prieteni o plută cu care navigaseră 7 000 de kilometri, plecând din Peru și naufragiind pe insula Raroia din Polinezia.

Heyerdahl a considerat călătoria sa cu pluta dovada că Polinezia fusese populată de incași veniți cu plutele. O teorie nu prea convingătoare pentru experți, dar care a vândut 50 de milioane de cărți.⁷

În orice caz, Heyerdahl a devenit putred de bogat de pe urma cărții și și-a putut finanța expediția către Insula Paștelui. A luat cu el câțiva cercetători de renume. Unul dintre ei era americanul William Mulloy, care și-a dedicat restul vieții studiind Insula Paștelui. „Nu cred o iotă din ce ai publicat“, l-a asigurat el pe Heyerdahl înainte de plecare.⁸

Se pare însă că cercetătorul și cutezătorul aventurier s-au înțeles bine și nici nu a trecut mult timp de la sosirea lor pe Insula Paștelui că au și făcut o descoperire spectaculoasă. Echipa lui Heyerdahl a găsit polenul unei specii de arbori necunoscute adânc într-o mlaștină. Heyerdahl l-a trimis la Stockholm, să fie cercetat la microscop de un paleobotanist de renume. Expertul suedez a ajuns rapid la concluzia că trebuie să fi existat cândva o mare pădure pe insulă.

Treptat, piesele de puzzle se așezau la locul lor. În 1974, cu câțiva ani înainte să moară, William Mulloy a publicat povestea despre Insula Paștelui și despre destinul locuitorilor ei.⁹

Vă avertizez, nu este o poveste fericită!

2

Totul a început cu acele misterioase *moai*.

Dintr-un motiv sau altul, locuitorii insulei nu se mai săturau de statui din piatră. Tot sculptau și mutau statui. Căpeteniile de trib, geloase, voiau *moai* din ce în ce mai mari și le ofereau din ce în ce mai multă mâncare meșterilor și tăiau tot mai mulți copaci pentru a transporta statuile.

Dar de unde această nesfârșită creștere pe o insulă limitată? Era imposibil.

În final nu mai rămăsese nici un copac și de aceea și pământul s-a erodat și nu a mai fost la fel de fertil. Fără canoe din lemn nu se mai putea pescui. Producția de statui a stagnat și tensiunile de pe insulă au crescut. A izbucnit un război între două triburi (Urechile-lungi și Urechile-scurte, despre care scria Katherine Routledge). În jurul anului 1680 a avut loc o bătălie în urma căreia Urechile-lungi au fost aproape exterminați.

Locuitorii rămași pe insulă au început să dărâme statuile, scria Mulloy, și, mai grav, au început să se mănânce între ei. Și în ziua de astăzi insularii povestesc despre canibalismul strămoșilor lor. „Încă mai am carnea mamei tale între dinți“ e o insultă populară pe insulă.¹⁰ În plus, arheologii au găsit nenumărate capete de săgeți din obsidian (rocă vulcanică), așa-numitele *mata'a* – dovezi ale măcelurilor.

Așadar, când Jacob Roggeveen a pus piciorul, în 1722, pe Insula Paștelui, a făcut cunoștință cu un biet popor din care mai trăiau doar câteva mii de oameni. Cine vizitează astăzi Rano Raraku, cariera de piatră unde se sculptau statuile *moai*, are senzația că a dat peste un atelier abandonat în grabă. Încă mai găsești dălțile și sute de statui neterminate.

Articolul lui William Mulloy a însemnat un mare pas în cercetările despre Insula Paștelui. Teoria sa a fost confirmată de numeroși cercetători. De pildă, doi geologi britanici au anunțat, în 1984, că au găsit rămășițe ale unor grăunțe de polen în craterele celor trei vulcani – încă o dovadă că insula fusese cândva plină de arbori.¹¹

În fine, Jared Diamond, probabil cel mai cunoscut geograf din lume, ne-a întipărit în minte povestea Insulei Paștelui, odată cu bestsellerul său *Collapse* (2005).¹² Acesta recapitula ordinea evenimentelor:

- Insula Paștelui a fost populată destul de devreme de polinezieni, în jurul anului 900.
- Examinarea atentă a locuințelor descoperite a arătat că populația trebuie să fi numărat până la 10 000 de suflete.
- Statuile erau din ce în ce mai mari, drept pentru care producerea și transportul lor necesitau tot mai multă forță de muncă, hrană și lemn.
- Statuile erau transportate orizontal, pe trunchiuri de copaci. Această metodă necesita multă forță de muncă, mulți copaci și o căpetenie de trib puternică care să dirijeze operațiunea.
- Într-un final, nu a mai rămas nici un copac, iar asta a dus la erodarea solului, la stagnarea agriculturii, iar insularii s-au confruntat cu foametea.
- În jurul anului 1680 a izbucnit un război civil.
- Când Jacob Roggeveen a ajuns pe insulă, în 1722, mai rămăseseră doar câteva mii de locuitori. Nenumărate statui *moai* fuseseră distruse, iar locuitorii se mâncau între ei.

Morala poveștii?

Așa suntem și noi. Asemănările dintre Insula Paștelui și planeta Pământ sunt chiar terifiante. Insula Paștelui este un punct în Ocean, Pământul este un punct în Cosmos. Nu aveau bărci ca să scape, noi nu avem nave spațiale ca să scăpăm. Insula Paștelui a ajuns defrișată și suprapopulată, planeta noastră devine poluată și supraîncălzită.

Și așa ajungem la o concluzie care nu ne lămurește, o concluzie diametral opusă față de cea din capitolele precedente. „Lăcomia omului nu cunoaște limite“, scriau arheologii Paul Bahn și John Finley în cartea lor *Easter Island, Earth Island (Insula Paștelui, Insula Pământ)*: „Egoismul pare să fie moștenire genetică“.³

Cum crezi că ai scăpat de teoria furnirului a lui Hobbes, cum se întoarce ca un bumerang.

Istoria Insulei Paștelui pare a fi argumentul perfect pentru o imagine cinică asupra umanității. Acum planeta se încălzește, iar noi continuăm să consumăm și să poluăm. Insula Paștelui pare o metaforă perfectă pentru propriul viitor. *Homo puppy* sau *bunul sălbatic* este, de fapt, un virus. O plagă ce se răspândește până ce totul e consumat și distrus. Până e prea târziu.

Iată marea lecție a Insulei Paștelui. Această istorie tristă a fost consemnată în documentare și romane, în enciclopedii și rapoarte, în articole academice și cărți pentru publicul larg. Scriu și eu despre ea. Multă vreme am crezut că misterul Insulei Paștelui a fost elucidat de William Mulloy, Jared Diamond și de nenumărații lor colegi. Dacă așa de mulți oameni de știință eminenți au ajuns la aceeași concluzie deprimantă, ce mai rămâne de dezbătut?

Apoi am descoperit opera lui Jan Boersema.

3

Când am bătut la ușa biroului său de la Universitatea din Leiden, l-am găsit ascuns printre cărți, iar o cantată de Bach răsuna pe fundal. De după teancul de cărți a apărut un bărbat într-o cămașă colorată cu flori.

Boersema este biolog în știința mediului, dar biblioteca lui este plină de cărți de filosofie și istorie. În lucrările lui combină viziunea umanistă cu cea a științelor naturale. Așa s-a întâmplat că, în 2002, a făcut o simplă descoperire care era diametral opusă față de tot ceea ce credeam că știm despre Insula Paștelui. Observase ceva ce nenumărați oameni de știință nu văzuseră. Sau nu au vrut să vadă.

Boersema căuta pentru prelegerea lui inaugurală mai multe informații despre dispariția populației de pe Insula Paștelui și se întreba dacă registrul lui

Roggeveen încă există. S-a uitat în catalogul bibliotecii, și o jumătate de oră mai târziu, avea pe biroul său *Jurnalul de călătorie al lui Jacob Roggeveen*.

„Nu-mi venea să cred“, Boersema se aștepta la povești macabre despre război și canibalism, dar acesta era un jurnal de călătorie vesel. „Nu am citit absolut nimic despre o civilizație în declin.“

Jacob Roggeveen îi descria pe localnicii din Insula Paștelui ca pe niște figuri simpatice. Păreau sănătoși, cu corpul musculos și cu dinții albi ca zăpada. Insularii nu cereau hrană, ci o ofereau echipajului. Pământul lor era *extrem de fertil*. Roggeveen nu menționa deloc statui răsturnate și în nici un caz arme sau canibalism. Descria insula exact ca pe un „paradis terestru“.

„Și atunci m-am întrebat“, a răs Boersema, „ce se întâmplă aici?“

În ۱۰۰۲, era primul om de știință care pune sub semnul întrebării distrugerea insulei. Când am citit prelegerea, mi-am dat seama că misterul Insulei Paștelui este un fel de roman polițist științific.

Haideți atunci, ca Boersema, să descompunem și noi misterul pas cu pas. Așadar, trebuie să lucrăm ca niște detectivi. Trebuie să verificăm încă o dată explicațiile martorilor, să verificăm alibiul insularilor, să determinăm cu precizie cronologia evenimentelor și să aruncăm o privire mai atentă asupra armelor crimei. Pentru toate astea avem nevoie de numeroase discipline, alfa și beta, de la istorie până la geologie, de la antropologie până la arheologie.¹⁴

Începem cu ce este mai important – locul faptei: șanțul unde, prin 1680, Urechile-lungi s-au ascuns și au murit. De unde vine oare această poveste macabră?

A început cu amintirile insularilor bătrâni, pe care le consemna Katherine Routledge în 1914. Acum orice detectiv știe că memoria umană este una destul de nesigură. Și, în acest caz, este vorba chiar

de tradiția memoriei. Imaginează-ți că suntem întrebați ce au făcut strămoșii noștri până acum 250 de ani. Și cum noi nu ne putem baza pe cărți de istorie, trebuie să ne bazăm pe amintirile unor povești ale unor amintiri. Concluzie: poate că poveștile lui Routledge nu sunt chiar cea mai bună sursă.

Dar mai exista și o altă dovadă a masacrului. Unul dintre membrii expediției lui Thor Heyerdahl, arheologul Carlyle Smith, a început, în 1955, să facă săpături în șanțul în care ar fi avut loc masacrul Urechilor-lungi. El a testat două probe de cărbune. Una dintre ele era datată 1676 (aproximativ 1680). Smith a găsit suficiente dovezi: povestea de groază despre membrii tribului Urechile-lungi, măcelăriți și arși, trebuie să se potrivească.¹⁵ Era același an în care se spune că a avut loc măcelul.

Și deși Smith își nuanțează mai târziu concluzia, deși alți oameni de știință concluzionează că proba de cărbune datează undeva între 1670 și 1680, deși în acel loc nu s-au găsit rămășițe umane și deși geologii au determinat că șanțul apăruse în mod natural, mitul măcelului din 1680 persistă.¹⁶ Atât Heyerdahl, Mulloy, cât și Diamond l-au răspândit.

Povestea războiului tribal devine din ce în ce mai ciudată dacă ne uităm la probele medico-legale. Teoria era că insularii deveneau canibali pentru că le era foame. Foarte foame. Dar arheologii au studiat între timp sute de schelete vechi ale insularilor. Concluzia: Roggeveen avea dreptate. Locuitorii erau în formă și sănătoși la începutul secolului al XVIII-lea.¹⁷ De foame nici nu era vorba.

Iar despre violența în masă de pe insulă? Acum câțiva ani, un antropolog american a examinat 469 de cranii. Concluzia lui: nu există nici urmă de război la scară largă între insulari. Doar două cranii prezintă aceste răni care, teoretic, ar fi putut

fi provocate de faimoasa *mata'a* (vârful de săgeată din obsidian).¹⁸

Oamenii de știință cred acum că aceste *mata'a* nu erau nici măcar arme. Probabil erau cuțite de uz casnic, de bucătărie sau pentru grădină. Unul dintre căpitani lui Roggeveen scria mereu despre un insular care curăța o banană cu o bucată de obsidian. În 2016, o echipă de cercetători americani a analizat 400 de *mata'a* ca să ajungă la concluzia că erau prea dure pentru a fi folosite ca arme.¹⁹ Insularii ar fi putut face arme mortale. Dar, după cum spune sec șeful echipei de cercetare: „Au ales să nu le facă”.²⁰

Astfel că misterul e din ce în ce mai mare. Prin urmare, dacă insularii nu s-au măcelărit între ei, ce s-a întâmplat cu miile de insulari? Conform jurnalului său, Roggeveen a găsit doar câteva mii de oameni pe insulă, în timp ce mai înainte – potrivit lui Jared Diamond – trebuie să fi fost vreo 15 000. Care e alibiul lor?

Mai întâi, trebuie să ne uităm la metoda prin care Diamond a ajuns la numărul de 15 000. El a estimat numărul de case care fuseseră cândva pe insulă, bazându-se pe rămășițele arheologice. Apoi a ghicit câți oameni locuiau într-o casă și la urmă a rotunjit. Rezultatul nu are cum să fie prea sigur.

Putem obține o estimare mult mai bună a populației dacă aproximăm cât mai precis intervalul de timp în care s-a petrecut drama. Inițial, se credea că Insula Paștelui a fost populată devreme, aproximativ în jurul anului 900 sau chiar 300. Dar ultimele datări, cu cele mai avansate tehnologii, duc la o perioadă mult mai târzie – în jurul anului 1100.²¹

Jan Boersema face apoi un calcul simplu. Să presupunem că aproximativ 100 de navigatori polinezi au ajuns în anul 1100. Și să presupunem că numărul lor a crescut cu 0,5% pe an (aceasta este rata maximă la care o populație crește în

societățile preindustriale). Atunci înseamnă că ar fi existat cel mult 2 200 de locuitori când Roggeveen a descoperit insula. Această cifră se potrivește bine cu estimările exploratorilor europeni care au vizitat insula în secolul al XVIII-lea.

Cu alte cuvinte, miile de insulari despre care se presupune că s-au torturat, omorât și mâncat unii pe alții au un alibi excelent. Nu au existat niciodată.

Următorul puzzle este legat de ce s-a întâmplat cu pădurile din Insula Paștelui. Pentru Jared Diamond, William Mulloy și mulți alți oameni de știință era clar: copacii au fost tăiați de locuitorii lacomi care doreau să transporte cât mai mulți *moai*. Un istoric canadian chiar vorbește despre o „manie” și „o patologie ideologică”.²²

Dar cine calculează își dă seama că această concluzie a fost trasă prea repede. Boersema estimează că au fost necesari cel mult 15 000 de copaci pentru a rostogoli cele aproximativ 1 000 de statui la locul lor. Aproximativ 15 copaci pe statuie. Atunci întrebarea este: câți copaci erau, de fapt, pe insulă? Răspunsul, după cum arată cercetările ecologice, milioane. Poate chiar 16 milioane!²³

Ba chiar majoritatea statuiilor au rămas în Rano Raraku, cariera unde au fost sculptate. Faptul că nenumărate statui *moai* au fost „lăsate în urmă” nu este rezultatul izbucnirii unui război civil. Fuseseră lăsate în urmă intenționat, cred acum oamenii de știință. Multe dintre aceste statui erau „paznicii” carierei.²⁴

În cele din urmă, au fost transportate 493 de statui. Pare mult, dar să nu uităm: insularii au fost singuri pe lume secole întregi. Asta înseamnă că au mutat doar una sau două statui pe an. De ce nu s-au oprit la o duzină? Boersema crede că există o explicație simplă: plictiseala. „Aveai mult timp

liber pe o asemenea insulă“, spunea el râzând. „Cioplitul și căratul ofereau ceva structură zilei.“²⁵

Cred că ar trebui să privim mutarea statuiilor ca pe o muncă colectivă, precum construcția Complexului de temple Navelberg, în Turcia actuală, cu mai mult de 10 000 de ani în urmă (vezi capitolul precedent). De asemenea, există rapoarte despre insula Nias, la vest de Sumatra, unde, la începutul secolului XX, aproximativ 525 de bărbați au mutat o statuie mare cu o sanie de lemn.²⁶

Astfel de proiecte ar fi putut fi realizate mai eficient, dar nu s-a întâmplat așa. Acestea nu erau proiecte prestigioase ale unui conducător megaloman. Erau ritualuri comune ce adunau oamenii împreună.

Să nu înțelegem greșit: insularii au tăiat într-adevăr mulți copaci. Nu doar pentru transportul de *moai*, dar și pentru seva din miez, pentru agricultură și pentru construirea de canoe. Totuși, când vine vorba de dispariția întregii păduri, avem un suspect și mai important.

Rattus exulans, sau șobolanul polinezian. Aceste rozătoare au fost aduse probabil din greșală de către primii insulari. Și cum cei de pe Insula Paștelui nu aveau nici un dușman natural, șobolanii puteau să mănânce și să se înmulțească toată ziua. Știm că, în laborator, numărul șobolanilor se dublează la fiecare 47 de zile. Adică, o pereche poate avea 17 milioane de urmași după trei ani.

Aceasta a fost catastrofa de mediu din Insula Paștelui. Biologii bănuiesc că milioane de șobolani au mâncat semințele copacilor, astfel că pădurea nu a mai crescut.²⁷ Cu toate astea, dispariția pădurii nici măcar nu a fost o problemă. Cu fiecare copac căzut, era mai mult loc pentru agricultură. Arheologul Mara Mulrooney a arătat că producția de alimente a crescut în 2013, după despădurire.²⁸

Locuitorii erau fermieri inteligenți. Așezau straturi de pietricele pentru a proteja solul de vânt și pentru a reține umiditatea și căldura.

Chiar dacă pe insulă ar fi trăit 15 000 de oameni, arheologii cred că ar fi existat suficientă mâncare pentru toată lumea. Mulrooney: „Poate că ar trebui să privim Insula Paștelui ca pe cel mai bun exemplu pentru felul în care inteligența umană poate duce la succes și nu la eșec“.²⁹

4

Acel succes nu avea să dureze prea mult.

Adevărata plagă care avea să distrugă Insula Paștelui nu a venit din interior, ci din exterior. Această tristă istorie a început pe 7 aprilie 1722, când Jacob Roggeveen și echipajul său erau pe punctul de a ajunge la țarm. Un bărbat dezbrăcat a venit spre ei într-o barcă. Era un locuitor de pe Insula Paștelui, solid, cu piele închisă la culoare, tatuat, și cu cioc. N-avea mai mult de 50 de ani.

Ajuns la bord, a părut foarte bucuros, povestea mai târziu Roggeveen. Bărbatul era uimit de „înălțimea catargelor, de grosimea frânghiilor, de vele, de tun, pe care le atingea cu multă grijă, la fel ca și pe celelalte lucruri pe care le vedea“. S-a speriat de moarte când s-a văzut într-o oglindă, când a sunat ceasul corabiei sau când și-a turnat paharul de brandy oferit în ochi.³⁰ Dar ce l-a impresionat pe Roggeveen a fost veselia insularului. Dansa, cânta, râdea. *O dorroga! O dorroga!*, spunea mereu. Abia mult mai târziu și-au dat seama cercetătorii europeni ce poate să însemne asta: *Bine ați venit!*

Urma să fie o întâmpinare dureroasă. Roggeveen a acostat cu 134 de bărbați în trei nave și două *sloop*-uri. În timp ce localnicii făceau o impresie prin exotismul lor, olandezii se așezau în formație de luptă. Dintr-odată s-au auzit patru sau cinci împușcături. „E timpul, e timpul, foc!“, se striga. Au mai urmat 30 de împușcături.

Locuitorii Insulei Paștelui au fugit departe de ocean, lăsând vreo zece morți în urmă. Unul dintre ei era bărbatul vesel care strigase *O dorroga!*.

Roggeveen s-a înfuriat pe făptași, care i-au spus că fusese un accident, dar în jurnalul său nu apare nimic despre vreo pedeapsă. La căderea serii, Roggeveen a insistat să plece. Doar avea o misiune – trebuia să găsească *Terra Australis*, trebuia să scrie istorie.

Urmau să mai treacă 48 de ani până ca Insula Paștelui să fie vizitată din nou de navigatori. Expediția condusă de Don Felipe González a înfipt în pământ trei cruci de lemn, a arborat steagul Spaniei și a consacrat insula Fecioarei Maria. Nici că i-a deranjat pe insulari.

„Nu au avut nici cea mai mică manifestare de ostilitate“, scriau cuceritorii în jurnalul lor.³¹ Spaniolii le-au dat localnicilor un arc cu săgeți drept cadou, dar acest popor pașnic nu știa la ce ar fi putut fi bun. Până la urmă și-au pus arcul la gât, ca podoabă.

Patru ani mai târziu, în 1774, au venit următorii vizitatori: englezii, sub conducerea lui James Cook. El e cel care va demonstra, după trei expediții în Oceanul Pacific, că misteriosul ținut sudic nu a existat niciodată. În timp ce Roggeveen fusese deja uitat, Cook pătrundea în elita marilor exploratori.

Această ilustrație a fost făcută de artistul Gaspard Duché de Vancy, care a vizitat Insula Paștelui pe 9 aprilie 1786. Imaginea spune probabil mai multe despre francezi și viziunea sa colonială decât despre locuitorii insulei. În plus, e o minune chiar faptul că mai avem ilustrația. De Vancy a făcut parte din expediția exploratorului Jean-François de La Pérouse, care nu a reușit. În 1787, francezii au ajuns în peninsula Kamceatka, în nord-estul Rusiei. La Pérouse a hotărât, pentru orice eventualitate, să trimită deja raportul călătoriei (inclusiv acest desen) acasă. Un an mai târziu, expediția sa a eșuat. Ce s-a întâmplat mai exact cu La Pérouse, cu De Vancy, artistul său, și restul echipajului rămâne un mister pe care cercetătorii încă mai încearcă să-l elucideze și azi. Sursă: Arhiva Hulton

Probabil că datorită importanței sale pun toți pesimiștii așa mare preț pe însemnările lui despre Insula Paștelui. Cook a fost primul care a semnalat statuile *moai* răsturnate. Și, mai important, i-a descris pe insulari ca fiind „mici, slabi, timizi și triști“.

Dar ceva e ciudat la rezumatul raportului lui Cook. Un cercetător de la Universitatea din Toronto a analizat din nou rapoartele lui Cook și nu a găsit nicăieri citatul despre locuitorii „mici, slabi, timizi și triști“.³² Dimpotrivă, Cook îi descria pe insulari ca fiind „viori și activi, în formă, fără trăsături neplăcute, prietenoși și ospitalieri cu străinii“.³³

De unde vine atunci judecata nimicitoare a lui Cook? Unde găsim citatul care se potrivește atât de

bine cu povestea decăderii civilizației de pe insulă și care a aterizat chiar și într-o revistă de renume precum *Nature*?³⁴ Jared Diamond îi amintește pe cercetătorii Paul Bahn și John Flenley, autorii cărții *Easter Island, Earth Island*, dar aceștia nu menționează nici o sursă.

Așa că am început să caut singur. După o zi în bibliotecă, l-am găsit într-o carte academică prăfuită, publicată în 1961.³⁵ Subiectul: expediția norvegiană spre Insula Paștelui. Autorul: nimeni altul decât Thor Heyerdahl.

Chiar așa, „citatul“ răstălmăcit din Cook provine de la cutezătorul norvegian care avea oricum niște idei destul de hazardate. Același Heyerdahl publicase chiar un bestseller în care fantaza că insula fusese mai întâi populată de incași cu urechi lungi, ca mai apoi să fi fost năpădită de canibali polinezieni cu urechi scurte.³⁶ Și tot același Heyerdahl scria în cartea academică despre un „popor războinic“, în timp ce Cook vorbise despre niște oameni „pașnici și prietenoși“.

Așa se nasc miturile.

Totuși, mai rămâne un mister. De ce au distrus insularii statuile acelea încântătoare?

Pentru a răspunde, trebuie să ne întoarcem la însemnările lui Jacob Roggeveen. Secole la rând, locuitorii Insulei Paștelui au crezut că doar ei există pe lume. Nu întâmplător, statuile priveau spre uscat – nu în direcția oceanului, ci spre insulă.

Apoi, după ani de liniște, o corabie uriașă a apărut la orizont. Ce or fi zis insularii despre olandezi? Erau niște profeti? Sau poate niște zei? Sosirea lor și focul de arme de la țărm trebuie să fi fost, în orice caz, un mare șoc. „Chiar și nepoții lor își vor aminti de acum povestea“, nota unul dintre navigatorii olandezi.³⁷

Apoi au debarcat cu surle și trâmbițe spaniolii. Au organizat o ceremonie cu tobe și steaguri, după care au tras trei salve de tun.

E deplasat să presupunem că aceste întâmplări trebuie să fi avut un mare impact asupra imaginii despre lume a locuitorilor insulei? Roggeveen văzuse niște oameni care se închinau la statui, dar Cook nota că statuile nu mai reprezentau niște idoli, „orice ar fi fost ele pe vremea olandezilor“. Și mai mult, „insularii nici nu mai repară fundația celor care urmează să se prăbușească“.³⁸

În 1808, un navigator rus raporta că doar câteva statui mai stăteau în picioare. Poate că celelalte fuseseră răsturnate sau căzuseră singure, sau câte puțin din ambele.³⁹

Oricum ar fi, s-a pierdut cultura statuiilor, iar noi nu vom ști niciodată cu siguranță de ce. Există două ipoteze care nu se exclud reciproc. Întâi, se poate ca locuitorii de pe Insula Paștelui să-și fi căutat o nouă ocupație. După defrișare devenise mai dificil să transporte noile statui, prin urmare, aveau nevoie de altceva ca să-și omoare timpul.⁴⁰

Apoi, sunt dovezi conform cărora apăruse ceea ce cercetătorii numesc un *cargo cult*.⁴¹ Adică: o obsesie legată de vestici și de lucrurile lor. Dintr-un motiv sau altul, cei de pe Insula Paștelui erau înnebuniți după pălării. Echipajul unei expediții franceze a rămas în mai puțin de o zi de la sosire fără nici o pălărie. După care, localnicii s-au amuzat copios pe seama lor.

Cam tot atunci au construit insularii o casă în forma unei corăbii europene, au ridicat niște dâmburi de piatră în formă de barcă și au practicat ritualuri în care imitau navigatorii europeni. Cercetătorii cred că așa încercau ei să îi atragă înapoi pe zeii străini care le aduseseră cadouri ciudate.

De întors, se vor întoarce, dar de data asta nu vor mai aduce nimic. Vor veni să ia ceva: pe locuitorii insulei, mai exact.

5

Într-o zi neagră, în 1872, la orizont a apărut prima corabie cu sclavi.

Insula Paștelui era prada perfectă pentru comercianții peruani: era izolată, avea o populație sănătoasă și nu era ocupată de nici una dintre marile puteri. „Pe scurt, nu-i păsa nimănui ce avea să se întâmple cu oamenii ăștia“, scria un istoric.⁴²

În total, 16 corăbii urmau să transporte nu mai puțin de 1407 insulari – o treime din populație. Aceștia fuseseră momiți cu promisiuni false sau luați cu forța. Făptașii erau, atenție, aceiași comercianți de sclavi care i-au răpit și pe locuitorii insulei 'Ata (unde se va desfășura adevăratul *Împărat al muștelor*, un secol mai târziu).

Odată ajunși în Peru, sclavii au pierit pe capete. Mureau în mine, unde erau exploatați până la epuizare, sau răpuși de boli infecțioase. În 1863, guvernul peruvian a cedat în fața presiunilor internaționale și a decis să-i trimită pe supraviețuitori înapoi pe insula lor. Au început să-i strângă în orașul port Callao, dar acolo nu prea era de mâncare și, încă și mai rău, în același port se afla și o balenieră americană, cu un membru al echipajului bolnav de variolă. A izbucnit o epidemie și, în timpul lungii călătorii spre Insula Paștelui, zilnic erau aruncate cadavre peste bord. În final, au mai ajuns înapoi 15 din cei 470 de sclavi eliberați.

Și ar fi fost mai bine dacă își pierdeau și ei viața. Unul dintre ei încă avea virusul și a răspândit boala pe insulă. Atunci s-a terminat cu Insula Paștelui. Moartea și urgia au câștigat. Pentru prima dată, vizitatorii europeni vedeau locuitorii întorcându-se unii împotriva altora. Un căpitan francez a scris despre munți de cranii și oase. Locuitorii, fiind foarte bolnavi, erau disperați, zeci dintre ei s-au sinucis aruncându-se de pe o stâncă.

Când epidemia s-a încheiat în sfârșit, în 1877, mai rămăseseră doar 110 locuitori pe Insula Paștelui, aproape la fel de mulți ca atunci când se

stabiliseră acolo, cu 800 de ani în urmă. Tradițiile s-au pierdut, ritualurile au fost uitate, cultura a fost distrusă. Negustorii de sclavi au reușit cu bolile lor ce nu reușiseră șobolanii și insularii: să distrugă insula.

Concluzia: ce rămâne din vechea poveste? Povestea insularilor egoiști care și-au distrus singuri cultura?

Aproape nimic. Nu a fost nici război, nici foamete, nici canibalism. Defrișarea nu a făcut insula mai săracă, ci mai productivă. Măcelul din jurul anului 1680 nu a avut loc niciodată. Adevărata decădere s-a întâmplat după 1860. Străinii nu au descoperit o civilizație în ruină, ei au ruinat-o.

Desigur, locuitorii Insulei Paștelui aveau în mod cert o influență negativă asupra mediului înconjurător. Din greșeală, primii coloniști au adus pe insulă și o boală infecțioasă transmisă de șobolani care a distrus diferite specii de plante și animale. Dar, pe lângă acest început dificil, rămâne capacitatea locuitorilor insulei de a rezista în timp. Erau mult mai inteligenți și mai sociali decât au crezut mult timp cercetătorii.

Este Insula Paștelui atunci o metaforă potrivită pentru viitorul nostru? La câteva zile după întâlnirea mea cu profesorul Boersema, am citit într-un ziar: „ÎNCĂLZIREA GLOBALĂ – O AMENINȚARE PENTRU STATUILE DE PE INSULA PAȘTELUI“. Cercetătorii au ajuns la această concluzie în urma unei analize asupra nivelurilor în creștere ale apei și a erodării coastei.⁴³

Nu mă îndoiesc de existența încălzirii globale. Aceasta e cea mai mare provocare a vremurilor noastre, a generației noastre, iar timpul ne presează. Însă de ceea ce mă îndoiesc e pesimismul. Sunt sceptic când se spune că suntem profund egoiști sau, mai rău, o plagă. Sunt sceptic când este vândută o astfel de imagine a omului ca

fiind „realistă“ și declinul nostru ca fiind unul iminent.

Prea mulți activiști ecologiști subestimează capacitatea de adaptabilitate a omului. Și mi-e teamă că cinismul lor poate fi o profecție care să se îndeplinească de la sine – un *nocebo* dezarmant care va accelera încălzirea globală. Și mișcarea ecologistă are nevoie de un nou realism.

„E o incapacitate de a recunoaște că, pe lângă probleme, și soluțiile pot crește exponențial“, mi-a spus profesorul Boersema. „Nu e nici o garanție că va fi așa, dar se poate și asta.“

Exact același lucru s-a întâmplat și pe Insula Paștelui. Când au dispărut copacii, locuitorii au descoperit noi tehnici agricole, care le-au adus mai multă hrană. Adevărata poveste a Insulei Paștelui este, pe scurt, o poveste a rezistenței și a ingeniozității. Nu e o prevestire a unei catastrofe, e un izvor de speranță.

PARTEA A II-A. DUPĂ AUSCHWITZ

E un miracol că nu mi-am abandonat idealurile, par atât de absurde și de nepractice. Totuși, mă agăț de ele, întrucât eu cred încă, în ciuda tuturor lucrurilor, că oamenii chiar sunt buni la suflet.

ANNE FRANK (1929–1945)

Dacă e adevărat că omul este o ființă prietenoasă de la natură, atunci e momentul pentru o întrebare inevitabilă. Întrebarea din pricina căreia diverși editori germani nu au fost prea interesați de cartea mea. Întrebarea care mă tot bântuia în timp ce scriam.

Cum îți explici ce s-a întâmplat la Auschwitz?

Sau, altfel spus, cum îți explici raziile, genocidele și lagărele de concentrare? Cine au fost tortionarii ascultători ai lui Adolf Hitler? Ai lui Stalin? Ai lui Mao? Ai lui Pol Pot?

După moartea a peste șase milioane de evrei, literatura și știința de după război au devenit preocupate de întrebarea: cum putea fi omul atât de crud? La început, a fost tentant să credem că germanii sunt dintr-o altă specie, că totul are legătură cu mintea lor bolnavă, cultura lor barbară și deloc cu noi, oamenii normali.

Dar problema era că cea mai mare crimă din istoria omenirii nu s-a întâmplat într-o țară primitivă. S-a întâmplat într-una dintre cele mai bogate țări din lume, țara lui Kant și a lui Goethe, țara lui Bach și a lui Beethoven.

Poate că civilizația nu era un strat protector de furnir. Poate că Rousseau avusese totuși dreptate, iar civilizația era o otravă. Și apoi a apărut o disciplină științifică, una tânără, dar care a venit cu dovezi alarmante că omului modern îi lipsește de bună seamă ceva fundamental.

Vorbesc despre psihologie socială.

În anii 1950 și 1960, psihologii au încercat să înțeleagă ce anume face oamenii să se transforme în monștri. Mai multe experimente au arătat că oamenii obișnuiți sunt în stare de lucruri înfiorătoare. Tot ce trebuie să faci este să schimbi anumite circumstanțe și *voilà* – în fiecare dintre noi se află un nazist.

În anii în care *Împăratul muștelor* devenea un bestseller, un tânăr cercetător, pe nume Stanley Milgram, demonstra că oamenii urmează

ascultători ordinele unor autorități dubioase („Ordinul e ordin“, vezi Capitolul 8), iar uciderea unei tinere din New York reprezenta baza a sute de studii despre apatie în vremurile moderne („Nu știam“, vezi Capitolul 9). Apoi au mai fost și experimentele profesorului Muzafer Sherif și ale profesorului Philip Zimbardo. Acești doi psihologi au arătat cum niște tineri buni se pot transforma brusc în torționari.

Ce mă fascinează este că toate aceste studii au avut loc la relativ puțin timp unul după altul. Au fost anii năprasnici ai psihologiei sociale. Tinerii debutanți își puteau face repede un renume cu experimentele lor șocante.

După 50 de ani, cercetătorii de atunci au murit sau bat lumea-n lung și-n lat ca profesori renumiți. Experimentele lor sunt celebre și încă sunt predate în universități. Dar, între timp, s-au deschis și arhivele experimentelor de după război. Putem arunca pentru prima dată o privire în spatele cortinei.

7. ÎN SUBSOLURILE UNIVERSITĂȚII STANFORD

1

Este 17 august 1971, puțin înainte de ora 10:00. Poliția din Palo Alto, California, acționează în forță pentru a-i ridica pe nouă tineri direct din pat. Cinci sunt reținuți pentru furt, patru pentru un jaf armat. Locuitorii din cartier privesc uimiți cum tinerii sunt percheziționați, încătușați și ridicați.

Ce nu știu privitorii e că totul este un experiment. Un experiment ce va intra în istorie ca unul dintre cele mai nefaste experimente făcute vreodată. Va ține prima pagină a gazetelor și va ajunge să fie predat unor milioane de studenți de anul întâi.

La începutul după-amiezii, tinerii arestați – studenți nevinovați, de fapt – coboară treptele de piatră ale clădirii 420, în subsolul Departamentului de psihologie. Jos, e atârnată o placă mare: Închisoarea Districtului Stanford. Sub scară așteaptă deja alți nouă studenți. Poartă uniforme și ochelari de soare reflectorizanți. Și ei s-au oferit voluntari ca să mai câștige câte ceva. Dar nu le-a fost alocat rolul de deținuți. Ei sunt paznicii.

Deținuții trebuie să-și dea jos hainele și să aștepte goi în hol. Li se pune un lanț cu un lacăt la glezne, o bonetă de nylon pe cap și un număr, după care vor fi cunoscuți de acum înainte. Apoi sunt băgați câte trei într-o celulă mică.

Ce se va întâmpla de acum încolo va trece ca o undă de șoc în întreaga lume. În doar câteva zile, se va descoperi un adevăr dureros despre ființa umană. Experimentul Închisorii Stanford scapă complet de sub control.

Subsolul Universității Stanford, august 1971. Sursă: Philip G. Zimbardo

Tineri sănătoși și buni, așa a început totul. Unii își ziceau chiar pacifiști când au acceptat să ia parte la experiment.

Dar, din a doua zi, lucrurile au luat-o razna. O răscoală a deținuților a fost înăbușită de paznici cu extintoarele. În zilele care au urmat, aceștia au încercat în fel și chip să-i facă pe deținuți să cedeze. Celule începeau să duhnească a excremente umane, iar prizonierii cedau, rând pe rând, din pricina lipsei de odihnă și a umilințelor, în timp ce paznicii se bucurau de putere.

Unul dintre deținuți, numărul 8612, cedase de-a binelea. „Iisuse Hristoase, chiar ard pe dinăuntru!“, zbiera el în timp ce lovea în ușa celulei. „Nu pricepeți? Vreau să ies! Totul a luat-o razna! Nu mai rezist încă o noapte! Pur și simplu, nu mai rezist!“⁴¹ Chiar și conducătorul studiului, psihologul Philip Zimbardo, își intrase în rol. În scurt timp a început să se poarte ca un director de închisoare care vrea cu orice preț să mențină controlul. Abia după șase zile a pus capăt coșmarului, când o doctorandă șocată, din întâmplare prietena lui, l-a întrebat ce Dumnezeu face. În scurt timp, cinci deținuți dăduseră semne

de „depresie emoțională extremă, plâns, furie și anxietate acută“.²

La finalul experimentului, Zimbardo și colegii săi au rămas cu o întrebare dureroasă: ce se întâmplase? Astăzi poți găsi răspunsul în aproape orice carte de psihologie. Îl găsești în mari succese comerciale de la Hollywood și în documentare de pe Netflix, în bestselleruri de succes precum *Cum lucruri mici pot provoca schimbări de proporții* a lui Malcolm Gladwell sau este posibil să-l mai auzi pe câte unul povestindu-l lângă aparatul de cafea.

Răspunsul este următorul: pe 17 august 1971, niște studenți cuminți s-au transformat în monștri. Nu fiindcă erau răi, ci fiindcă au ajuns într-o *situație* neplăcută. „Poți influența dramatic comportamentul unor oameni normali de la școli bune, din familii fericite și cartiere bune doar schimbând cu câteva detalii contextul“³, scria Gladwell.

Philip Zimbardo jură că nimeni nu și-ar fi putut imagina că lucrurile vor scăpa de sub control. Dar în urma cercetării sale a trebuit să tragă concluzia că fiecare dintre noi este în stare de cele mai cumplite lucruri. În subsolul Universității Stanford lucrurile au mers prost ca „o consecință «firească» a purtării unei uniforme“.⁴

2

Însă puțini oameni știu că se mai făcuse un studiu cu o concluzie similară, cu 11 ani înaintea Experimentului Stanford. Experimentul Robbers Cave (Peștera Hoților) este uitat de publicul larg, dar a reprezentat o sursă de inspirație importantă pentru psihologii sociali de mai târziu. Iar acesta nu a fost un studiu cu studenți, ci unul cu copii.

Înapoi în 19 iunie 1954 copii de 11 ani și ceva așteaptă autobuzul într-o stație din Oklahoma City. Încă nu se cunosc, dar cu toții provin din

familii decente, protestante. IQ-ul lor este undeva în jurul mediei, la fel și notele de la școală. Nici unul nu e marginalizat. Nici unul dintre ei nu are reputația de agitator. Sunt copii incredibil de obișnuiți. Iar în ziua aceea nu-și puteau stăpâni bucuria fiindcă mergeau în tabără. Destinația: Parcul de Stat Peștera Hoților din Oklahoma. E o zonă de 80 de hectare cu păduri, lacuri și peșteri, unde tâlhari precum Belle Starr și Jesse James obișnuiau să se ascundă.

Ce nu știu copiii este că iau parte la un experiment științific și că a doua zi va mai veni un grup de copii în tabără. Conducătorul cercetării este psihologul turco-american Muzafer Sherif. De ani de zile este interesat de modul în care apar conflictele între grupuri. Totul e pregătit în cele mai mici detalii. Instrucțiunile pentru conducerea taberei sunt simple: lăsați copiii să facă orice doresc. Totul e posibil, totul e permis.

În prima fază a cercetării, cele două grupuri nu află de existența celuilalt. Stau în clădiri separate și se gândesc că sunt singurii din parc. Dar, din a doua săptămână, vor fi puși cu atenție în legătură unii cu ceilalți. Ce se va întâmpla atunci? Se vor împrieteni sau se va dezlănțui haosul?

Experimentul Robbers Cave (Peștera Hoților) este o poveste cu băieți drăguți și cuminți – „cei mai buni dintre cei mai buni“, după cum scria ulterior Sherif – care, în doar câteva zile, se prefac în „băieți bolnavi, diabolici.“⁵ Se întâmpla, atenție, în același an în care William Golding publica romanul *Împăratul muștelor*. Însă dacă Golding îi considera pe copii răi de la natură, Sherif credea că totul depinde de context.

A început totuși amiabil. În prima săptămână, când cele două grupuri nu știau unul de existența celuilalt, băieții din ambele tabere conlucrau armonios. Au făcut un pod de sfoară și o trambulină. Au pregătit hamburgeri și au montat un cort. S-au zbuguit și au legat prietenii strânse.

Apoi experimentul a luat o întorsătură sumbră. În a doua săptămână, cele două grupuri, care își ziceau Șerpilor cu clopoței și Vulturii, au fost cu grijă unite. Atunci a izbucnit războiul. Totul a început când Șerpilor cu clopoței i-au auzit pe ceilalți băieți jucându-se pe terenul „lor“ de baseball. I-au provocat pe Vulturi la un meci, momentul acesta reprezentând începutul unei săptămâni întregi de competiție.

A doua zi, Vulturii au ars steagul Șerpilor după ce au pierdut lupta cu odgonul. Aceștia au ripostat cu un atac în timpul nopții, când le-au furat benzile desenate și le-au rupt draperiile. Vulturii au decis să se apere, ei bine, vârandu-și pietre grele în șosete pe post de arme, moment în care echipa administrativă a intervenit, exact la timp.

După ce Vulturii au câștigat turneul, tocmai când plecau cu premiile mult dorite (niște bricege strălucitoare), Șerpilor au dat un atac și le-au furat cuțitele. Mânioși, Vulturii au venit să se răzbune. Șerpilor îi ridiculizau. „Haideți încoace, fricoșilor“, zbiera unul dintre ei, fluturând în aer cuțitele.⁶

În timp ce băieții se luau la pumni, Sherif, deghizat în recepționarul taberei, lua furibund notițe în carnetelul său. Experimentul, și el știa deja asta, era o mină de aur.

În ultimii ani, povestea Experimentului Robbers Cave a revenit în forță, mai ales de la alegerea lui Donald Trump. Nici nu mai știu de câte ori am auzit-o din gura formatorilor de opinie ca pe o anecdotă supremă, ca să ne explice vremurile. Nu cumva sunt Șerpilor și Vulturii simboluri a ceea ce se întâmplă peste tot, între dreapta și stânga, conservatori și progresiști?

Chiar și producătorii de televiziune au avut povestea în vizor. Experimentul a fost refăcut, ceva mai pe ocolite, pentru publicul de televiziune neerlandez de către operatorul BNN, cu un titlu destul de grăitor, *Dat wordt oorlog!* (*Ăsta e*

război!). Filmările au fost oprite mai devreme, fiindcă începuse într-adevăr un război.

Un motiv suficient, mi-am zis eu, pentru a revedea raportul de cercetare original al lui Muzafer Sherif din 1961. N-aș zice că se citește pe nerăsuflăte. „Atitudinile negative față de grupuri externe vor fi generate situațional“, citim încă de la primele pagini. A se citi: *ăsta e război*.

Totuși, am remarcat câteva lucruri printre frazele vagi. Ca să încep: nu copiii, ci cercetătorii au organizat acel turneu pe parcursul mai multor zile. La început, Vulturii nici nu prea aveau chef să participe. „Poate am putea să ne împrietenim cu acești tipi“, zicea unul dintre ei, „așa nici unul n-ar trebui să se supere sau să-l urască pe altul.“⁷

Apoi, la insistențele cercetătorilor, nu s-au jucat decât jocuri care aveau clar învingători și învinși, precum baseballul sau lupta cu odgonul. Nu a existat un premiu de consolare. Cercetătorii manipulau chiar și scorul, ca echipele să rămână la egalitate.

Iar aceste manipulări s-au dovedit a fi doar vârful aisbergului.

3

Am cunoscut-o pe Gina Perry în Melbourne, în vara lui 2017, cu câteva luni înainte să apară cartea sa despre Experimentul Peștera Hoților. Perry este primul psiholog australian care a studiat în profunzime arhiva experimentului. Printre munții de însemnări și de benzi cu înregistrări, ea a găsit o poveste complet diferită de cea narată vreme de mai bine de 50 de ani în manuale.

Perry a descoperit că Sherif mai încercase o dată, prin 1953, să-și demonstreze „teoria conflictelor reale“. Și în acel an organizase o tabără de vară, în mica localitate Middle Grove, din statul New York. Și atunci încercase să-i provoace pe copii unii împotriva celorlalți. Singurul lucru pe care l-a dezvăluit Sherif, undeva

într-o notă de subsol, e că experimentul a trebuit întrerupt „având în vedere toate dificultățile și circumstanțele nefavorabile“.⁸

În Melbourne, Perry mi-a povestit ce a descoperit în arhive și ce s-a întâmplat de fapt în timpul primei tabere. În primele două zile, copiii participanți s-au împrietenit imediat. Băieții jucau diferite jocuri și alergau prin pădure, trăgeau cu arcul și cântau cât de tare puteau.

Dar apoi a venit a treia zi. Cercetătorii i-au împărțit pe copii în două grupuri, Panterele și Pitonii. În zilele următoare, au încercat de toate pentru a-i face să se răskoale unii împotriva celorlalți. Când Panterele și-au dorit o crenguță de măsline, simbolul păcii, ca model pe tricourile lor, echipa le-a pus în loc un băț.

Câteva zile mai târziu, unul dintre cercetători a dărâmat unul dintre corturile Pitonilor, sperând ca aceștia să dea vina pe Pantere. Spre frustrarea lui, copiii s-au ajutat reciproc să remonteze cortul. Apoi, echipa a invadat terenul Panterelor, sperând că aceștia vor da vina pe Pitoni. Și de data asta copiii și-au venit în ajutor. Un copil, al cărui ukulele se rupsese, a solicitat membrilor echipei chiar un alibi. „Poate vreți să vedeți, pur și simplu, cum reacționăm“, a strigat un băiat.⁹

Între timp, atmosfera dintre cercetători devenise foarte tensionată. Era un studiu foarte scump și era în pericol să se ducă de râpă. Copiii nu se certau, așa cum prevăzuse teoria „conflictului“ a lui Sherif, ci erau în continuare prieteni buni. Sherif se agita încoace și-ncolo până la două noaptea, după cum urma să audă Perry de pe casele experimentului. Dădea vina pe oricine mai puțin pe el însuși și bea din ce în ce mai mult.

Într-una dintre ultimele seri, situația a scăpat cu totul de sub control. În timp ce copiii dormeau liniștiți, Sherif l-a amenințat pe un asistent de cercetare că-l pocnește, fiindcă nu-și dădea destul silința să creeze zădărnici în rândul copiilor.

Asistentul a apucat o bucată de lemn ca să se apere. „Profesore Sherif!“, se auzea, „Dacă îndrăzniți, atunci vă lovesc și eu!“¹⁰

Până la urmă, copiii și-au dat seama că erau manipulați. Unul dintre ei a găsit un caiet cu observații detaliate, după care experimentul a trebuit întrerupt.

Dacă experimentul ar fi demonstrat ceva, ar fi demonstrat că, odată ce copiii devin prieteni, e foarte dificil să-i stârnești unii împotriva celorlalți. „Nu au înțeles nimic despre natura umană“, ar fi spus mai târziu unul dintre participanți despre psihologi. „Iar despre copii nu au înțeles chiar nimic.“¹¹

4

Dacă ți se par șocante manipulările profesorului Muzafer Sherif, ele nu sunt nimic în comparație cu manipulările care au avut loc 17 ani mai târziu. La prima vedere, Experimentul Închisorii Stanford semăna cu Experimentul Peșterii Hoților. Ambele au avut 24 de participanți albi, de sex masculin.

¹²Ambele trebuiau să demonstreze cum oameni cumsecade se pot transforma dintr-odată în brute.

Dar Experimentul Închisorii Stanford a mers și mai departe. Studiul lui Philip Zimbardo nu a fost doar dubios. A fost o escrocherie.

Îndoielile mele au apărut după ce am citit cartea lui Zimbardo, *Efectul Lucifer*, pe care a publicat-o în 2007. Mereu am presupus că paznicii s-au schimbat din proprie inițiativă în niște ființe sadice. Zimbardo o spusese de sute de ori în nenumărate interviuri. Chiar și în timpul unei audieri în fața Congresului American a spus că „paznicii și-au creat propriile reguli pentru respectarea legii, a ordinii și a respectului“.¹³

Dar în carte, Zimbardo vorbește dintr-odată despre o întrunire care a avut loc în sâmbăta dinaintea începerii experimentului. În după-amiaza

aceea le dăduse ordine paznicilor, iar acestea erau clare. Le-a zis:

Le putem da un sentiment de frustrare. Îi putem face să le fie frică [...] Le vom răpi individualitatea în diverse moduri și nimeni, nici o clipă, nu le va spune pe nume; vor primi numere și cu acestea ne vom adresa lor. În general, asta ar trebui să le creeze un sentiment de neputință.¹⁴

Am rămas cu gura căscată când am citit pasajul. Erau cuvintele așa-zisului cercetător independent. Zimbardo le-a dat paznicilor ordine clare. Ei singuri nu s-ar fi gândit să le dea acele numere, să-și pună ochelarii de soare și să joace jocurile acelea sadice. Au primit ordin.

Ba mai mult, Zimbardo deja vorbea în sâmbăta dinaintea începerii experimentului la persoana întâi plural, ca și cum el și paznicii aparțineau deja aceleiași echipe. Povestea lui de mai târziu, că abia pe parcursul experimentului s-ar fi pierdut în rolul directorului de închisoare, nu se potrivește. Zimbardo fusese dintotdeauna șeful.

Pentru a înțelege cât de sinistru era acest lucru, este important să se știe ce anume numesc specialiștii în științe sociale „caracteristicile cererii“. Aceste comportamente apar dacă participanții pot ghici care este scopul experimentului. În acest caz, nu mai este vorba despre o cercetare științifică, ci despre o piesă de teatru. Iar în timpul Experimentului Închisorii Stanford, după cum observa un profesor universitar de psihologie, „aceste comportamente erau omniprezente“.¹⁵

Care ar fi putut crede paznicii că era scopul? Să se relaxeze, să încingă o partidă de cărți și să pălăvrăgească puțin despre sport și femei? Mai târziu, unul dintre studenți a zis adevărul. „Am pornit cu un plan concret în minte, să forțez lucrurile, să fac să se întâmple ceva, astfel încât cercetătorii să aibă cu ce lucra. Ce ar fi putut

învăța de la niște tipi care trândăvesc ca și cum ar fi în vacanță?”¹⁶

Astfel de remarci trebuie să fi fost de ajuns pentru ca Experimentul Stanford să fie scos din manuale, dar nu suntem nici măcar la jumătatea poveștii. În iunie 2013, sociologul francez Thibault Le Texier a dat peste un discurs TED de-al lui Zimbardo din 2009. A fost imediat intrigat de imaginile pe care Zimbardo le arăta publicului. Materialul neprelucrat cu studenții strigând i s-a părut lui Le Texier, la rândul lui un cineast, ideal pentru un documentar care să stârnească interesul.

S-a hotărât, prin urmare, să caute mai bine în arhivă. A primit o bursă de la Fondul cinematografic francez, a zburat către Stanford și, spre marea lui surprindere, a descoperit că nu mai fusese nimeni acolo. Dar și mai surprins a fost de conținutul arhivelor. Entuziasmul lui Le Texier a lăsat curând loc confuziei, urmată de consternare. La fel ca Gina Perry, a dat peste numeroase documente și înregistrări care schițau o imagine complet diferită a experimentului.

„A durat destul de mult până când mi-am dat seama că totul fusese o farsă“, mi-a povestit Le Texier în toamna anului 2008, cu un an înainte ca studiul său dur să fie publicat în *American Psychologist*, cea mai importantă publicație în domeniul psihologiei.¹⁷ „La început, încă nu puteam să accept asta. Mă gândeam: *Nu, aici e vorba despre un profesor respectabil de la Universitatea Stanford. Mai mult ca sigur m-am înșelat.*“

Dar dovezile nu mințeau.

În primul rând, nu a fost Zimbardo cel care gândise experimentul. Ideea a venit de la unul dintre studenții săi, un băiat de nici 20 de ani, David Jaffe. Acestuia, și altor patru colegi, i s-a părut incitant să construiască o închisoare în subsolul căminului de studenți pentru unul dintre

seminarele lui Zimbardo. Au convins câțiva prieteni să participe, urmând ca experimentul să înceapă în mai 1971 cu șase paznici, șase prizonieri și un director – Jaffe însuși.

Paznicii au propus reguli ca: „Deținuții trebuie strigați întotdeauna după numărul alocat“ sau „Deținuții trebuie să i se adreseze gardianului-șef de fiecare dată cu Domnule Căpitan“. În următoarea zi de luni, la cursul lui Zimbardo, Jaffe a povestit cu lux de amănunte despre „experimentul“ lui senzațional și despre impactul sever asupra participanților. Zimbardo era ca și vândut. Știa că trebuie să facă experimentul.

Dar Zimbardo își făcea însă griji în legătură cu o parte a experimentului: vor reuși să găsească paznici suficient de sadici? Și cine ar fi dispus să scoată ce e mai rău din ei? Psihologul a decis să îl însărcineze pe Jaffe cu asta. „Mi s-a cerut să vin cu tactici“, scria ulterior studentul, „bazate pe experiența mea anterioară ca maestru sadic.“¹⁸

Timp de 40 de ani, Philip Zimbardo a declarat în sute de interviuri și articole că paznicii nu au primit nici un fel de instrucțiuni. Au gândit totul singuri: regulile, pedepsele și umilințele. Zimbardo pretindea că Jaffe era, pur și simplu, unul dintre paznici, care, la rândul său, s-a lăsat absorbit de experiment.

Nu era departe de adevăr: în realitate, zece din 17 reguli au venit de la Jaffe. Tot Jaffe era și cel care a întocmit un protocol amplu pentru primirea deținuților. Lanțurile și cătușele? Ideea lui. Să îi lase să stea 15 minute în pielea goală? Tot ideea lui.

Ba mai mult, în sâmbăta de dinaintea experimentului, Jaffe a petrecut șase ore cu gardienii, explicându-le cum își pot folosi lanțurile și bastoanele. „Am aici o listă cu ce urmează să se întâmple.“¹⁹ După desfășurarea experimentului,

Jaffe a fost complimentat de către colegii gardieni pentru ideile sale „sado-creative”.²⁰

Între timp, Zimbardo a avut și el contribuția lui în acel joc sadic. Profesorul a elaborat un program strict, astfel încât prizonierii să aibă parte de cât mai puțin somn. Trebuiau, de exemplu, să se trezească la 02:30 și la 06:00 la apel. Zimbardo a sugerat că prizonierii puteau fi pedepsiți cu flotări sau cu spini în așternuturi. Detenția solitară i se părea, de asemenea o idee bună.

De ce se obosea Zimbardo cu un astfel de experiment? Explicația e simplă. Inițial, nu gardienii au fost subiectul experimentului, ci deținuții. Dorea să vadă cum vor reacționa aceștia în condiții de stres major. Cât de mult se vor enerva, cât de speriați și de frustrați vor fi.

Paznicii se considerau a fi asistenți de cercetare, ceea ce, de altfel, are de așteptat, pentru că așa erau și tratați. Zimbardo și-a dat seama abia mai târziu că adevăratul mesaj al experimentului consta în comportamentul sadic al paznicilor, de care acesta a fost șocat. În timpul studiului, el și Jaffe au continuat să îi determine pe ceilalți gardieni să fie cât mai severi. Cine nu participa trebuia să suporte consecințele.

Deja din a doua zi, Jaffe a început să pună presiune pe John Markus, paznicul mai slab, de unde a ieșit la suprafață următoarea înregistrare:

Jaffe: De dimineață ne-am dat seama că tu, cum să-ți spun, nu prea te implici, și ne întrebam ce s-a întâmplat? [...] Chiar vrem să fii mai activ și să te implici mai mult, deoarece gardienii trebuie să conștientizeze că toți paznicii ar trebui să fie „duri”...

Markus: Eu nu pot fi așa de dur...

Jaffe: Mda. Păi, ar trebui totuși să mai încerci, până îți reușește.

Markus: Nu știu dacă o să îmi iasă...

Jaffe: Uite, prin dur vreau să zic că, știi și tu ce vreau să zic, trebuie să fii mai sever... este foarte important pentru reușita experimentului.

Markus: Scuze, îmi pare rău. [...] Dacă ar fi după mine, atunci nu aş mai face nimic. Aş lăsa-o, pur şi simplu, baltă.²¹

Este fascinant că majoritatea gardienilor din Experimentul Stanford au rămas în continuare reţinuţi, oricâtă presiune s-ar fi pus pe ei. Două treimi dintre ei nu au participat la jocurile sadice. O treime s-au purtat frumos cu deţinuţii, spre frustrarea lui Zimbardo şi a colegilor lui. Unul dintre gardieni a renunţat chiar în sâmbăta de dinaintea experimentului, pentru că nu era de acord cu instrucţiunile.

Majoritatea participanţilor au rămas totuşi, deoarece Zimbardo plătea bine. Primeau 15 dolari pe zi – cam 100 de dolari în zilele noastre –, dar erau plătiţi abia la final. Atât gardienii, cât şi deţinuţii se temeau că puteau să piardă banii dacă nu continuau scenariul lui Zimbardo.

Cu toate astea, la un moment dat, unul dintre deţinuţi s-a săturat până peste cap. Mă refer la numărul 151, Douglas Korpi, în vârstă de 22 de ani, care a cedat a doua zi. „Dumnezeule, o să înnebunesc de tot aici!“ Aceasta din urmă este cea mai cunoscută înregistrare din cadrul Experimentului Stanford, apărând în toate documentarele.

În vara anului 1971, un jurnalist american a căutat înregistrările.²² Şi ce să vezi: criza lui Korpi nu fusese pe bune. Era 100% teatru. Iar Korpi a confirmat acest lucru în repetate rânduri. Prima dată lui Zimbardo, care l-a ignorat, după care către un regizor de documentare care i-a tăiat de la montaj confesiunea.

Douglas Korpi, ajuns între timp psiholog, a povestit că la început avusese o părere bună despre experiment. „Chiar am râs mult în prima zi“, îşi amintea el. „Aveam voie să strig, să ţip şi să mă port ca un isteric. Aveam voie să mă comport precum un deţinut. Eram un angajat bun. Au fost nişte momente extraordinare.“²³

Dar mai târziu, Korpi și-a pierdut cheful. Studentul s-a prezentat ca voluntar pentru experiment în speranța că în închisoare va putea învăța pentru examene. Dar imediat ce a fost pus în spatele gratiilor, Zimbardo și echipa nu au vrut să îi dea cărțile.

Apoi a urmat șocul: Zimbardo nu l-a lăsat să plece. Korpi avea voie să părăsească închisoarea doar dacă avea probleme fizice sau mentale. Atunci, studenții au început să se *prefacă* pentru a putea ieși. Korpi s-a făcut că avea probleme cu stomacul, fără succes însă. Ulterior, a încercat cu problemele mentale: „Dumnezeule, o să înnebunesc de tot aici! Nu înțelegeți? Vreau afară! Nu e în regulă tot ce se întâmplă aici! Nu mai pot sta nici o zi! Nu mai suport!”

Acele strigăte au făcut înconjurul lumii.

În ultimele decenii, milioane de oameni au crezut teatrul înregistrat de Philip Zimbardo. „Cel mai rău lucru“, spunea unul dintre deținuți în ۲۰۱۱, „este că a fost răsplătit cu atenție timp de 40 de ani.”²⁴

Încă dinainte să analizeze datele, Zimbardo a trimis filmările la televiziune. În anii ce au urmat, a ajuns cel mai cunoscut psiholog al timpurilor sale. Zimbardo a dat lovitura, ajungând chiar președinte al Asociației Americane de Psihologie.²⁵

Într-un documentar din anii 1920 despre Experimentul Stanford, studentul-paznic Dave Eshelman se întreba ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi fost constrâns de cercetători. „Nu vom ști niciodată“, ofta el.²⁶

Ce nu știa Eshelman însă, era că doi psihologi britanici se pregăteau între timp de al doilea experiment. Un experiment unde se căuta răspunsul la întrebarea: cum se comportă niște bărbați obișnuiți, sănătoși, atunci când îmbracă de-adevăratelea o uniformă și pășesc într-o închisoare?

5

În 2001 a venit telefonul din partea celor de la BBC.

Era începutul reality show-urilor: abia începuse *Big Brother* și echipele de televiziune din toată lumea se întrebau care va fi următoarea rețetă a succesului. Așadar, cererea producătorilor de la BBC nu a venit din senin: ați vrea să repetați experimentul acela înfiorător cu deținuții? Dar de data asta la ore de maximă audiență?

Pentru Alexander Haslam și Stephen Reicher, doi doctori în psihologie, cererea a fost ca un dar din ceruri. Experimentul Stanford era atât de lipsit de etică, încât problema era că nimeni nu îndrăznea să îl repete. Zimbardo avusese, deci, ultimul cuvânt timp de zeci de ani.

Psihologii britanici aveau acum șansa să surprindă în imagini o reproducere a experimentului. Prin urmare, Haslam și Reicher le-au oferit celor de la BBC un răspuns afirmativ, cu două condiții. Prima, ei primeau controlul absolut asupra cercetării. A doua, existența unei comisii de etică care putea opri experimentul, în cazull în care ar fi scăpat de sub control.

În lunile de dinaintea începerii emisiunii, în presa britanică se specula cât de terifiant avea să fie. „Reality-show-urile chiar au luat-o razna?“, se întrebau cei de la *The Guardian*.²⁷ Până și Philip Zimbardo și-a exprimat aversiunea. „Bineînțeles, fac acest studiu în speranța că va produce spectacol...“²⁸

Pe 1 mai 2002, milioane de britanici erau în fața televizoarelor când s-a difuzat primul episod din *The Experiment*. Ce s-a întâmplat mai departe, a fost ca un o undă de șoc peste...

De fapt, nu, nu s-a întâmplat așa.

Nu s-a întâmplat mai nimic. Chiar a trebuit să mă forțez să vizionez toate cele patru episoade

a câte o oră. Rar am văzut o emisiune mai plictisitoare.

Ce a mers prost la BBC? Haslam și Reicher nu au dat instrucțiuni gardienilor. Singurul lucru pe care l-au făcut psihologii a fost să observe. Priveau cum oameni obișnuiți, perfect sănătoși, pregăteau ceaiul de la ora cinci.

A început din prima zi, când unul dintre gardieni a spus că el, de fapt, nu voia să fie paznic. În cea de-a doua zi, un altul a propus ca mâncarea gardienilor să fie împărțită și cu deținuții, pentru a mai destinde atmosfera. În ziua a patra, când părea să pornească prima ceartă, un paznic a zis către un prizonier: „Dacă am termina odată cu asta am putea merge la o bere într-un pub“. Un alt deținut a oftat: „Hai să discutăm ca oamenii“.

În ziua a cincea, un deținut a propus să fie instaurată democrația. În ziua a șasea, câțiva deținuți au scăpat din celulele lor. Au început să fumeze în cantina gardienilor, care li se alăturau bucuroși. În ziua a șaptea, au hotărât împreună să înființeze o comunitate.

Câțiva gardieni au încercat să se întoarcă la vechiul regim, dar nu au fost luați în serios. Experimentul a stagnat și a fost întrerupt prematur. În ultimul episod apăreau câțiva bărbați care se relaxau pe o bancă. Abia la sfârșit vedem niște poze adorabile cu participanții care se îmbrățișează. Unul dintre gardieni îi dă unui deținut geaca lui.

Între timp, tu, spectatorul, stai frustrat pe canapea. Unde sunt lanțurile și cătușele? De ce nu le-au pus pungi de hârtie pe cap? Când încep jocurile sadice? BBC a difuzat patru ore de televiziune în care doar s-a fumat, s-a pălăvrăgit și s-a lenevit. Sau, după cum a scris *The Sunday Herald*: „Ce se întâmplă atunci când niște oameni buni ajung într-un loc rău și totul e filmat pentru televiziune? De fapt, nu prea multe.“⁴²⁹

Experimentul a expus un adevăr dureros pentru echipele de televiziune: dacă îi lași pe oamenii obișnuiți în pace, nu se întâmplă nimic. Sau mai rău: atunci se organizează într-o comunitate pacifistă.

Din punct de vedere științific, experimentul a fost o reușită. Haslam și Reicher au reușit, spre deosebire de Zimbardo, să publice mai mult de zece articole despre asta în publicații academice respectabile. Dar, între timp, putem afirma că în rest a fost un eșec. *BBC Prison Experiment* a fost dat uitării, în timp ce toată lumea încă vorbește despre Experimentul Stanford.

Și Philip Zimbardo? Când a fost întrebat, în 2018, de un jurnalist american dacă noile dezvăluiri (despre manipularea dusă la extrem) vor avea urmări asupra modului în care oamenii îi receptează experimentul, psihologul a răspuns că nu îi pasă câtuși de puțin.

„Oamenii să zică ce vor. Este cel mai cunoscut studiu din istoria psihologiei. Nu există studiu despre care oamenii să vorbească și după 50 de ani. Oamenii obișnuiți știu de el. [...] Are propria viață acum [...]. Nu îl mai pot apăra. Apărarea constă în însăși durata lui de viață.”³⁰

8. STANLEY MILGRAM ȘI APARATUL CU ELECTROȘOCURI

1

Există un experiment psihologic și mai celebru decât Experimentul Stanford. Conduc de un psiholog care a ajuns mai cunoscut decât Philip Zimbardo. Când am început această carte, m-am gândit că ar trebui să scriu despre el.

Stanley Milgram.

Studiul acestui tânăr profesor a început pe 18 iunie 1961. În acea zi a apărut un anunț mare cât o pagină în *The New Haven Register*. „Oferim patru dolari pe oră.”¹ În anunț se căutau 500 de bărbați obișnuiți – constructori, frizeri, oameni de afaceri și funcționari – pentru un studiu despre testarea memoriei umane.

În lunile următoare, sute de participanți au vizitat laboratorul profesorului Milgram de la Universitatea Yale. La sosire, trebuiau să tragă la sorți cine avea să fie „profesor” și cine va fi „elev”. Profesorul era așezat pe un scaun, în fața unui aparat de mari dimensiuni: un aparat cu electroșocuri. Trebuia să testeze memoria elevului, care era legat într-o altă încăpere. La fiecare răspuns greșit, profesorul era obligat, printr-o simplă apăsare a unui buton, să-i administreze un șoc electric. În realitate, elevul era unul dintre angajații lui Milgram, iar șocurile electrice erau simulate. Dar profesorii nu știau asta. Credeau că participau la un studiu despre efectul pedepselor asupra memoriei umane. Nu știau că, de fapt, ei erau adevărații subiecți.

La începutul experimentului, s-au folosit șocuri de 15 volți. De fiecare dată când elevul făcea o greșală, un bărbat într-o manta gri îi cerea profesorului să mărească voltajul. De la 10 volți la 30 de volți. De la 30 la 40. Și așa, oricât ar fi țipat

elevul în camera alăturată, până când aparatul indica „PERICOL, ȘOC SEVER“. La 315 volți, elevul mai bătea în perete. După aceea, se calma.

Încă de la început, Milgram a întrebat aproape 40 de colegi psihologi cât de departe ar merge subiecții după estimarea lor. Experții au avut o părere unanimă: cel mult 1% sau 2%, doar adevărații psihopați ar merge până la 450 de volți.²

Dar adevăratul a fost că nu mai puțin de 65% dintre participanți au mers până la limită. Până la 450 de volți. Ce înseamnă asta: două treimi din acei tați, prieteni și oameni de afaceri onorabili au fost gata să electrocuteze persoane complet străine.³

Dar de ce? Pentru că asta li s-a cerut.

Psihologul Stanley Milgram, 28 de ani, a devenit faimos într-o clipă.

Mai toate ziarele, toate posturile de radio și de televiziune vorbeau despre experimentul lui. „65% urmează orbește ordinul de a-i răni pe ceilalți“, titra pe prima pagină *New York Times*.⁴ Ce fel de oameni, scriau cei de la ziar, ar fi în stare să bage milioane de alți oameni în camere de gazare? Răspunsul lui Milgram putea fi deja intuit: noi toți.

Încă de la început, psihologul, el însuși de origine evreiască, și-a prezentat studiul ca pe o explicație fundamentală a Holocaustului. Unde Muzafer Sherif afirma că războaiele izbucnesc când mai multe grupuri de oameni ajung să se înfrunte, și unde Zimbardo (vechi coleg cu Milgram) pretindea că devenim niște bestii atunci când îmbrăcăm o uniformă, explicația lui Milgram era ceva mai elaborată. Mai inteligentă. Și mai presus de toate: mai îngrijorătoare.

În cazul lui Milgram, totul se învârtea în jurul conceptului de autoritate. El descria omul ca pe o ființă care ascultă, pur și simplu, niște ordine. În subsolul Universității Yale, adulți în toată regula se transformau în copii fără discernământ, în

labradori care se supun obedienți atunci când strigi „șezi“, „dă lăbuța“ sau „aruncă-te de pe un pod“. Aminteau de toți naziștii care, după război, debitau în continuare aceeași propoziție scurtă, din trei cuvinte: *Befehl ist Befehl* (Ordinul e ordin).

Milgram nu a putut trage decât o concluzie: natura umană dispune de o eroare fatală de programare. Un defect care permite ca oamenii, niște cățeluși ascultători, să facă chiar și cele mai oribile lucruri. „Dacă s-ar înființa un sistem de lagăre de concentrare în Statele Unite“, spunea psihologul, „s-ar găsi destul personal pentru acestea în orice oraș american.“⁶

Stanley Milgram și aparatul său cu electroșocuri. Sursa: The Chronicle of Higher Education

Momentului experimentului a fost perfect.

În ziua în care primul participant la experimentul lui Milgram a pășit în laborator, avea loc unul dintre cele mai cunoscute procese din istorie. Criminalul de război Adolf Eichmann era judecat în Ierusalim în fața a 700 de jurnaliști. Unul dintre privitori, filosoful de origine evreiască Hannah Arendt, a întocmit un material pentru ziarul *The New Yorker*.

În timpul arestului preventiv, Eichmann a fost obiectul de cercetare pentru șase psihologi. Nici

unul dintre ei nu a găsit vreun simptom al unei tulburări de comportament. Cel mai ciudat, potrivit unuia dintre doctori, era faptul că Eichmann părea mai normal decât un om normal.⁷

Eichmann, scria astfel Arendt, nu era nici psihopat, nici monstru. Eichmann era la fel de normal ca muncitorii, frizerii, oamenii de afaceri și funcționarii din laboratorul lui Milgram. În ultima frază din cartea lui Arendt despre Eichmann, aceasta a dat un nume constatării sale. A numit-o „banalitatea răului”.⁸

Cercetarea lui Milgram și filosofia lui Arendt au intrat în istorie. Hannah Arendt a ajuns să fie unul dintre cei mai mari filosofi ai secolului XX. Iar Stanley Milgram a oferit dovada teoriei sale. Documentare, romane, piese de teatru și emisiuni de televiziune au fost dedicate celebrului aparat cu electroșocuri. A apărut într-un episod din *Familia Simpsons*, într-o emisiune din Franța și într-un film cu John Travolta.

„Experimentele de obediență reprezintă cea mai însemnată contribuție pe care psihologia socială a oferit-o cunoașterii umane”, scria colegul lui Milgram, Muzafer Sherif. A mai adăugat: „Sau poate chiar psihologia în general”.⁹

Vreau să fiu sincer acum.

La început, mi-am dorit să desființez cu totul experimentele lui Milgram. Când scrii o carte în care te poziționezi de partea umanității, există și câteva provocări pe care trebuie să le întâmpini. William Golding și fanteziile lui obscure. Richard Dawkins cu *Gena egoistă*. Jared Diamond și trista sa poveste despre Insula Paștelui. Și ultimul, dar nu cel din urmă, Philip Zimbardo, cel mai cunoscut psiholog încă în viață.

În fruntea listei se afla, însă, Stanley Milgram, cu un studiu cinic și deprimant așa cum nu mai văzusem până atunci, dar care, totuși, este la fel de popular precum experimentele lui cu electroșocuri.

Mai ales că, după câteva luni de cercetare, credeam că aveam destule dovezi pentru a-l contrazice. Arhivele lui Milgram au fost și ele deschise, urmând să găesc și acolo ceva necurat.

„Când am auzit că materiale de arhivă erau disponibile“, îmi povestea Gina Perry în Melbourne, „mi-am dorit foarte mult să arunc o privire în culise.“ (Perry este același psiholog care a contestat aspru Experimentul Peștera Hoților, vezi Capitolul 7.) În câțiva ani a trecut de la o admiratoare a lui Milgram la un critic acerb al acestuia, scriind o relatare dură bazată pe descoperirile ei. Perry: „A fost dezamăgitor“.

Voi trece în revistă concluziile la care a ajuns. Din nou, e vorba despre un psiholog care voia cu disperare să ajungă cunoscut. Un psiholog care a manipulat și a indus în eroare pentru a obține rezultatele râvnite. Un psiholog care a rănit cu bună știință oameni cumsecade care au avut încredere în el.

2

25 mai 1962. Experimentul mai dura încă trei zile. Aproape 1 000 de participanți ocupaseră deja un loc la aparatul cu electroșocuri, dar Milgram și-a dat seama că lipsește ceva. Imaginile.

S-a instalat, prin urmare, o cameră ascunsă pentru ca reacțiile participanților să poată fi observate. Unul dintre ei avea să devină un simbol al banalității răului. Pseudonimul său: Fred Prozi. Dacă ai dat vreodată peste experimentele lui Milgram, într-unul dintre sutele de documentare sau, pur și simplu, pe YouTube, atunci l-ai văzut cu siguranță pe Prozi în acțiune. Prozi a fost pentru Milgram ce a fost deținutul 8612 pentru Zimbardo.

Vedem un bărbat simpatic pe la 50 de ani, ceva mai corpulent, care face cu o oarecare reticență ce i se spune. „Ar putea să moară!“ strigă Prozi, ajuns la disperare, urmând apoi să mai apese încă o dată butonul.¹⁰ Privitorul este absorbit de imagine, șocat

și fascinat de cât de departe va merge omul. Pe scurt, este o emisiune de succes.

Milgram era încântat de Prozi, spunând că performanța acestuia era genială. Psihologul vorbea despre un „devotament absolut și un entuziasm excepțional“, concluzionând că Prozi trebuia să devină personajul principal al filmului său.¹¹ Dacă te gândești că Milgram pare a fi mai mult un regizor decât un cercetător, nu te înșeli deloc: Milgram făcea mai mult teatru decât știință.

Cine nu respecta scenariul era constrâns să îl respecte, pus sub o presiune destul de mare. Bărbatul în manta gri, angajat de Milgram, profesorul de biologie John Williams, a încercat de opt-nouă ori să îi convingă pe câțiva participanți să crească voltajul. A avut loc o ceartă aprinsă între el și o femeie de 46 de ani, care a ajuns să și oprească aparatul. Williams l-a pornit din nou și a insistat să continue.¹²

„Dacă ascuți înregistrările“, scrie Gina Perry, „vei observa numaidecât că a fost un studiu al intimidării și al constrângerii, nu al ascultării“.¹³

Întrebarea esențială este dacă participanții chiar credeau că șocurile erau reale. Ce-i drept, arhiva lui Milgram este plină de declarații în care participanții se îndoiau de asta având în vedere situațiile uneori bizare. Chiar se așteptau ca ei să creadă că cineva era torturat și omorât sub atenta supraveghere a oamenilor de știință de la Universitatea Yale?

Ulterior, Milgram le-a trimis participanților o listă de întrebări. Una dintre ele suna cam așa: cât de credibilă ți s-a părut situația? Milgram urma să publice răspunsurile abia după zece ani, în ultimul capitol din cartea sa, unde vorbea despre experimentele realizate. Potrivit rezultatelor, numai 56% dintre participanți credeau că elevilor li se făcea rău pe bune. Ba mai mult, dintr-un studiu efectuat de asistenții lui Milgram, care nu

a fost publicat niciodată, reieșea că majoritatea abandonau experimentul odată ce ajungeau la concluzia că șocurile erau reale.¹⁴

Prin urmare, ce mai rămâne dintr-un astfel de studiu, unde aproape jumătate dintre participanți credeau că e o păcăleală? Pentru publicul din afară, Milgram descria rezultatele sale ca pe „adevăruri profunde și tulburătoare despre natura umană“. În secret, avea îndoieli. „Dacă toată această agitație este o știință serioasă sau e doar un teatru reușit, rămâne o întrebare deschisă“, scria Milgram în iunie 1962 în jurnalul său. „Tind să accept mai degrabă a doua interpretare.“¹⁵

Când a publicat rezultatele cercetării, în 1963, abordarea lui Milgram a fost primită cu indignare.

„Abuz pe față“, „respingător“, „se poate compara cu experimentele naziștilor“, erau câteva dintre caracterizările întâlnite în presă.¹⁶ Ca urmare a scandalului creat, directivele privind experimentele au fost înăsprite.

În tot acest timp, Milgram a păstrat un alt secret. Chiar și după experiment, el nu le spusese celor 600 de participanți că șocurile nu erau reale. Psihologului îi era, va să zică, teamă că adevărul despre experiment s-ar fi aflat peste tot în New Haven, și că, prin urmare, nu va mai putea găsi participanți.

Consecința: sute de oameni au trăit luni întregi cu gândul că electrocutaseră pe cineva. „Am verificat până și necrologurile în *The New Haven Register* chiar și la două săptămâni de la experiment“, scria unul dintre participanți mai târziu, „ca să văd dacă eram afectat de moartea unui așa-zis elev.“¹⁷

3

În prima variantă a capitolului de față mă oprisem în acest punct. Cercetarea lui Milgram era o farsă,

credeam eu, la fel ca spectacolul de teatru sadic al lui Philip Zimbardo.

Dar, în lunile de după discuția mea cu Gina Perry, am început, totuși, să am dubii. E posibil să-mi fi dorit prea mult să arunc aparatul cu electroșocuri la gunoi. M-am gândit din nou la sondajul lui Milgram, la care participaseră aproape 40 de colegi. Îi întrebaseră anterior câți oameni credeau că vor ajunge la 450 de volți. Toți au preconizat că doar nebunii și degenerații vor apăsa ultimul buton.

Un lucru e sigur: oamenii de știință se înșelau cu desăvârșire. Chiar dacă ținem cont de poziția părtinitoare a lui Milgram, de presiunea asistenților și de îndoiala participanților, erau, cu toate astea, prea mulți participanți obediți. Prea mulți oameni care, deși au crezut că șocurile erau reale, au continuat să apese butonul. Indiferent cum am privi lucrurile, rezultatele lui Milgram sunt profund îngrijorătoare.

Aici se adaugă și faptul că experimentul lui Milgram a fost repetat de mai multe ori. Psihologi din întreaga lume au găsit moduri prin care să ajungă la un consens cu comisiile de etică ale universităților (de exemplu, prin scurtarea duratei experimentului). Și în cazul acestor studii există multe critici, dar îngrijorător este că rezultatele sunt mereu aceleași.

Experimentul lui Milgram este unul care rezistă. Al naibii de mult. Studiul său e ca un zombi care se scoală mereu din morți oricât am încerca să îl alungăm. „Oamenii au încercat să îl doboare“, remarcă un psiholog american, „dar se ridică de fiecare dată.“¹⁸ Un fapt cert rămâne: oamenii obișnuiți sunt capabili de lucruri îngrozitoare.

Dar de ce? De ce ajunge *Homo puppy* să apese butonul de 450 de volți când, prin natura noastră, suntem înclinați către blândețe?

Asta e întrebarea la care voi încerca să găsesc răspuns.

Prima problemă pe care mi-am pus-o a fost dacă experimentele lui Milgram chiar evaluau obediența. Să luăm, spre exemplu, scenariul pe care Milgram l-a elaborat pentru Williams, bărbatul în mantaua gri. Williams a fost instruit să dea în total patru impulsuri când un participant opunea rezistență.

Primul: „Vă rog să continuați“.

Al doilea: „Experimentul cere ca dumneavoastră să continuați“.

Ulterior: „Este absolut necesar ca dumneavoastră să continuați“.

De abia la final spunea: „Nu aveți altă opțiune, trebuie să continuați“.

Psihologii moderni sunt cei care au remarcat că doar acest ultim enunț este un ordin evident. Iar ce se poate observa din înregistrările vechi: *toți* au încetat imediat ce Williams a rostit aceste cuvinte. Rezultatul, nesupunere instantanee. S-a întâmplat în 1961, dar și atunci când experimentul lui a fost repetat de alții.¹⁹

Potrivit unor analize minuțioase ale sutelor de sesiuni din cadrul experimentului, reiese totodată că participanții deveneau tot mai *neascultători* pe măsură ce omul în mantaua gri se purta mai aspru. Altfel spus: *Homo puppy* nu se supunea orbește comenzilor autoritare. S-a dovedit chiar că nu suporta un comportament despot.

Atunci cum a reușit Milgram să-și determine participanții să meargă atât de departe?

Alex Haslam și Steve Reicher, psihologii din spatele seriei BBC *Prison Experiment* (vezi capitolul anterior), au ajuns la o explicație fascinantă. Conform teoriei acestora, participanții nu se supuneau bărbatului în manta gri, ci hotărâseră să i se alăture. De ce? Pentru că aveau încredere în el.

Haslam și Reicher atrag atenția asupra faptului că majoritatea participanților au pășit în laborator cu intenția de a ajuta. Voiau să-l ajute pe domnul Williams la cercetarea sa. Asta ar explica de ce procentul a scăzut când Milgram și-a desfășurat experimentul într-o simplă clădire de birouri, în locul prestigioasei Universități Yale. Explică și de ce impulsurile care apelau la obiectivele științifice (de exemplu: „Experimentul cere ca dumneavoastră să continuați“) au fost cele mai eficiente.²⁰

De asemenea, explică de ce participanții nu au cooperat precum niște roboți lipsiți de judecată, ba chiar au fost măcinați de îndoială. Pe de o parte, profesorii se identificau cu bărbatul în gri, care continua să repete că totul este în numele științei. Pe de altă parte, erau frământați de suferința elevului din cealaltă cameră. „Nu mai pot continua“, „eu mă opresc“, strigau participanții în permanență, chiar și atunci când mergeau mai departe.

Unul dintre participanți a mărturisit ulterior că participase pentru fiica lui de șase ani, care avea paralizie cerebrală. Bărbatul spera ca știința să vină cu o soluție. „Pot doar să spun că vreau să fac tot ce îmi stă în puteri pentru, cum să zic, pentru a ajuta omenirea.“²¹

Când Milgram i-a anunțat la sfârșit că tot stresul prin care trecuseră fusese spre binele științei, au râsuflat ușurați. „Mă bucur că am putut să ajut“, era o reacție tipică. „Țineți-o tot așa cu experimentele, atât timp cât iese ceva bun din asta. În această lume nebună, scăpată de sub control, fiecare gest de bunătate este extrem de necesar.“²²

Psihologul Don Mixon a repetat studiul lui Milgram în anii 1970 și a ajuns la aceeași concluzie. „Oamenii sunt dispuși să meargă cât se poate de departe și să sufere enorm pentru a face bine“, spunea psihologul câțiva ani mai târziu.

„Subiecții au ajuns captivi în încercarea lor de a face bine...”²³

Cu alte cuvinte, dacă tragi de oameni destul de tare, dacă îi controlezi, modelezi, amăgești și manipulezi, atunci mulți dintre noi sunt capabili să facă rău. Drumul spre iad este pavat cu bune intenții. Răul nu se află însă la suprafață; e nevoie de mult efort pentru a-l scoate la iveală. Și mai important este că trebuie să se deghizeze permanent în bine.

Destul de ironic, intențiile bune au jucat un rol important și în timpul experimentului Stanford, pe care l-am descris în capitolul anterior. Studentul paznic Dave Eshelman, care se întreba dacă ar mai fi mers atât de departe în lipsa ordinelor, se descria, de asemenea, ca fiind un „om de știință dedicat trup și suflet”.²⁴ La final, a avut sentimentul că făcuse un bine, „pentru că, într-un fel, am contribuit la înțelegerea naturii umane”.²⁵

Același lucru era valabil și pentru David Jaffe, asistentul lui Zimbardo, care venise cu ideea unui experiment în închisoare. Când Jaffe îi încuraja pe gardienii prietenoși să fie mai exigenți, invoca intențiile nobile din spatele experimentului. „Ce vrem să facem”, îi spunea unui paznic care avea îndoieli, „este să ieșim în fața lumii și să le arătăm: «Uitați, asta se întâmplă dacă există gardieni care se poartă așa». Și totuși avem nevoie de paznici care să se poarte așa la început.”²⁶

David Jaffe și Philip Zimbardo considerau că era timpul pentru o reformă radicală a întregului sistem penitenciar. „Să sperăm că din acest studiu vor reieși câteva recomandări serioase”, îi spunea Jaffe paznicului. „Acesta este obiectivul nostru. Nu o facem pentru că am fi niște sadici...”²⁷

4

Ne întoarcem astfel la Adolf Eichmann. Pe 11 aprilie 1961, a început procesul împotriva

criminalilor germani de război. Timp de 14 săptămâni au fost audiați sute de martori. Timp de 14 săptămâni acuzatorii s-au străduit să arate ce fel de monstru era Eichmann.

Însă acesta nu era doar un simplu proces. A fost și cea mai mare lecție de istorie, un spectacol de presă, urmărit de milioane de oameni. Stanley Milgram, un „dependent de știri“, cum îl numea soția sa, l-a urmărit îndeaproape.²⁸

Hannah Arendt se afla, în tot acest timp, în sala de judecată. „Problema cu Eichmann“, scria ea ulterior, „era că atât de mulți îi semănau, iar mulți dintre ei nu erau nici perversi, nici sadici, erau, și sunt, mai degrabă înspăimântător de normali.“²⁹ În anii următori, Eichmann a devenit un simbol al criminalului de birou fără discernământ. Un simbol al banalității răului din fiecare dintre noi.

Abia de curând istoricii au ajuns la cu totul alte concluzii.

Eichmann se ascundea în Argentina când a fost capturat de serviciile secrete israeliene, în 1960. Acolo a fost luni întregi interviuat de Willem Sassen, un membru SS neerlandez. Sassen spera ca Eichmann să mărturisească faptul că Holocaustul era o plăsmuire, o minciună care demoniza regimul nazist. A fost însă decepționat.

„Nu regret nimic!“ îl asigură Eichmann.³⁰ Ori, cum declarase deja în 1945: „Voi râde și în mormânt cu gândul că am adus moartea a șase milioane de dușmani ai Reichului“.³¹

În cele 300 de pagini ale interviului, pline de idei și fantezii bolnave, orice cititor poate vedea că Eichmann nu era un birocrat necugetat. Era un fanatic. Nu acționa din indiferență, ci din convingere. La fel ca subiecții lui Milgram, el făcea rău *crezând că face, de fapt, un bine*.

Transcrierile interviurilor lui Sassen se aflau deja în circulație în timpul desfășurării procesului, dar, cu toate astea, Eichmann a reușit să pună la

îndoială autenticitatea lor, trimițând astfel pe toată lumea pe o pistă greșită. În tot acel timp, înregistrările stăteau prăfuite în sediul Arhivelor Federale Germane din Koblenz. Când filosoful Bettina Stangneth le-a regăsit și le-a ascultat, 50 de ani mai târziu, s-a dovedit că Sassen nu inventase nici un cuvânt.

„Nu am făcut nimic, însemnat sau neînsemnat, fără instrucțiunile explicite ale lui Adolf Hitler sau ale unuia dintre superiorii mei“, a mărturisit Eichmann în timpul procesului. Era o minciună sfruntată, rostită de atâția naziști care spuneau că ei „doar au urmat ordinele primite“.

Ordinele din cadrul birocrăției celui de-al Treilea Reich erau întocmai foarte vagi, fapt știut în prezent de istorici. În realitate, nu se dădeau prea multe ordine oficiale. Adepții lui Hitler trebuiau, prin urmare, să fie ei înșiși creativi. Istoricul Ian Kershaw explică modul în care aceștia nu numai că îl ascultau pe Hitler, ci și „lucrau pentru scopul lui“.³² Se străduiau să acționeze în spiritul lui și să iasă în evidență. Naziștii cei mai radicali veneau cu măsuri din ce în ce mai radicale, cu care sperau să ajungă în grațiile lui Hitler.

Holocaustul nu a fost realizat de oameni care se transformaseră brusc în roboți, cum nici subiecții lui Milgram nu au apăsă pe buton fără să gândească. Făptașii credeau că se află de partea binelui în istorie. Auschwitz a fost punctul de oprire al unui lung proces istoric în care răul se camufla cu din ce în ce mai multă pricepere în bine. Scriitori, poeți, filosofi și politicieni au continuat ani buni să abrutizeze și să intoxice psihicul poporului german. *Homo puppy* a fost mințit, îndoctrinat, spălat pe creier și manipulat.

Abia atunci s-a întâmplat ceva de neconceput.

Se amăgise Hannah Arendt atunci când scrisese că Eichmann nu era un monstru? Se lăsase, oare, păcălită de teatrul jucat în timpul procesului?

Mulți istorici ajung, într-adevăr, la această concluzie.³³ Cartea ei ar fi un fel de „bună idee, prost exemplu“. În același timp, există filosofi care spun că istoricii nu au înțeles bine filosofia lui Arendt. Aceasta studiase, fără îndoială, o parte din interviurile lui Sassen în amănunt în perioada în care se desfășurase procesul lui Eichmann. Iar Arendt nu scrisese nicăieri că Eichmann doar respecta ordine.

În plus, nu putea tolera experimentele lui Milgram. Probabil tânărul psiholog o admira pe Hannah Arendt, dar iubirea nu era reciprocă. Îl acuza pe Milgram de o „convingere naivă că a ispiți și a constrânge sunt același lucru“.³⁴ Nu era de părere că în fiecare dintre noi există un nazist ascuns.

De ce psihologul și filosoful au intrat totuși împreună în istorie? Câțiva experți care au studiat-o pe Arendt consideră că lumea o interpretează greșit. Arendt era genul de filosof care vorbea în aforisme, afirmații pe care le poți înțelege greșit fără prea mult efort. Să luăm drept exemplu spusurile ei despre Eichmann, cum că „nu cugeta“. Prin asta nu se referea la faptul că ar fi fost un criminal de birou fără discernământ. Potrivit lui Roger Berkowitz, un cunoscător al lucrărilor lui Arendt, voia să spună că Eichmann nu se punea în pielea oamenilor cu o altă perspectivă.³⁵

Mai mult, Hannah Arendt era unul dintre filosofii mai puțin obișnuiți, care credeau că majoritatea oamenilor sunt buni.³⁶ Afirma că nevoia noastră de iubire și de prietenie este mai umană decât dorința de ură și de violență. Iar atunci când oamenii aleg răul, continua ea, încă simt nevoia să îl mascheze cu minciuni și clișee care sugerează că răul este tot un bine.

Eichmann constituie un bun exemplu în acest sens. Era convins că a clădit ceva măreț, ceva istoric, pentru care urma să fie admirat secole

întregi. Iar asta nu l-a făcut un monstru sau un robot, l-a făcut un oportunist. Într-adevăr, este exact concluzia la care urmau să ajungă psihologii decenii mai târziu în legătură cu Milgram: experimentele nu tratau supunerea, erau despre conformism.

Este uluitor cât de mult înaintea timpurilor ei era Hannah Arendt când a făcut aceeași constatare.

Din păcate, am reținut mai ușor concluziile simpliste ale lui Stanley Milgram (omul este atras de rău de la natură) decât filosofia complexă a lui Hannah Arendt (omul se lasă ispitit de răul care pare a fi bine). Milgram a fost, prin urmare, un regizor excelent, cu un inedit simț al dramei și o neobosită atenție pentru ce este atractiv în televiziune.

Totuși, eu cred că psihologul de 28 de ani a devenit cunoscut pentru că a prezentat dovada unei convingeri străvechi. „Experimentele păreau că oferă un sprijin solid“, scrie psihologul Don Mixon, „pentru cea mai veche și mai memorabilă profeție care se împlinește de la sine din istorie: aceea că suntem păcătoși de la natură. Cei mai mulți oameni, până și ateii, consideră că e bine să ne reamintim de natura noastră păcătoasă.“⁶³⁷

Totuși, de unde vine această dorință? De ce „teoria furnirului“ revine în continuare sub diferite moduri? Bănuiesc, în primul rând, că este vorba despre complacere. Gândul că suntem păcătoși este în mod straniu alinător. Ne dezvinovățește. Dacă majoritatea oamenilor sunt răi, atunci împotrivirea și angajamentul nu prea își au rostul oricum.

Pe lângă asta, faptul că ființa umană este păcătoasă de la natură oferă o explicație simplă pentru existența răului. Ne confruntăm cu ură, egoism și suspin: „Ah, așa e omul“. Cine declară, dimpotrivă, că omul este, în esență, bun trebuie să se gândească mai mult la întrebarea „de ce există răul până la urmă“. Iar acela se obligă pe sine să

acționeze, pentru că atunci împotrivirea și angajamentul își au finalmente rostul.

Psihologul Matthew Hollander a publicat recent o analiză atentă a înregistrărilor celor 117 sesiuni ale experimentului Milgram.³⁸ Psihologul a observat un tipar. Participanții care au fost capabili să întrerupă experimentul s-au folosit negreșit de următoarele trei tactici:

- 1.Vorbesc cu victima.
- 2.Îl trag la răspundere pe bărbatul în manta gri.
- 3.Refuză în repetate rânduri să meargă mai departe cu experimentul.

Comunicare și confruntare. Compasiune și împotrivire. Hollander a descoperit că *aproape toți participanții* s-au folosit de aceste tactici – la urma urmei, aproape toți voiau să se oprească –, dar cei care chiar au reușit, le-au aplicat mult mai des. Vestea bună: poți lucra la asta. Împotrivirea este o competență. „Ce îi deosebește pe eroii lui Milgram“, concluzionează Hollander, „este în mare parte o competență în rezistența față de o autoritate îndoielnică, iar aceasta poate fi învățată.“³⁹

Dacă te gândești că a opune rezistență e o cauză pierdută, citește până la final acest capitol cu povestea Danemarcei în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Este o poveste despre oamenii de rând cu un curaj ieșit din comun. O poveste care ne arată că împotrivirea își are mereu rostul, chiar și atunci când toate luminile sunt stinse.

5

28 septembrie 1943.

Întreaga conducere a Partidului Social-Democrat s-a adunat în sediul Asociației Muncitorești din Rømersgade, nr. 24, Copenhaga. Bărbații se uită șocați la un vizitator în uniformă nazistă.

„Ne paște o nenorocire“, îi avertizează el. „Totul este pregătit în detaliu. Vapoarele vor ancora în portul din Copenhaga. Sărmanii voștri compatrioți evrei care au fost găsiți de Gestapo vor fi aduși la bordul vapoarelor și vor fi transportați către o destinație necunoscută.“⁴⁰

Cel care vorbea tremura tot și era palid. Numele lui era Georg Ferdinand Duckwitz. Va intra în istorie drept „nazistul convertit“. Avertismentul lui s-a dovedit a fi un miracol.

Nu avea de a face cu planul SS. Raidul din ziua de vineri, 1 octombrie 1943, fusese pregătit minuțios. La ora 20 fix, sute de soldați germani vor intra în țară pentru a aresta toți evreii danezi. Aceștia urmau să fie duși în port, unde era pregătit un vapor cu o capacitate de 6 000 de deținuți.

Asta însemna că Danemarca nu trecea de la 15 volți la 30 de volți, ci de la 30 la 45. Nu existau legi discriminatorii. Nu fuseseră impuse legitimații galbene și nici bunurile evreilor nu fuseseră confiscate. De nicăieri, evreii danezi s-au trezit deportați către lagărele de concentrare poloneze.

Sau, cel puțin, așa era planul. În acea noapte, 10 000 de danezi de rând – constructori, frizeri, oameni de afaceri și funcționari – au refuzat să apese ultimul buton al aparatului cu electroșocuri. În acea noapte, germanii au descoperit că evreii fuseseră avertizați și că majoritatea dintre ei se refugiaseră deja. Aproape 99% dintre evreii danezi au supraviețuit războiului.

Cum putem explica miracolul Danemarcei? Ce a făcut ca țara asta să fie o insulă luminoasă într-o mare de întuneric?

După război, istoricii au venit cu diverse răspunsuri. Un factor important a fost faptul că naziștii nu preluaseră toată puterea în Danemarca. Voiau să dea impresia că lucrează armonios cu guvernul danez, așa că rezistența danezilor

împotriva germanilor era mai puțin riscantă decât în Țările de Jos, de exemplu.

Dar, în final, una dintre explicații iese în evidență. „Răspunsul“, scrie istoricul Bo Lidegaard, „este incontestabil: evreii danezi au fost protejați de solidaritatea consecventă a compatrioților.“⁴¹

Când vestea raidului s-a răspândit, rezistența s-a făcut simțită peste tot. Bisericele, universitățile, întreprinderile, Casa Regală, Asociația Avocaților, Asociația Națională a Femeilor din Danemarca – au protestat cu toții. În cel mai scurt timp, a fost organizată o rețea de rute de evacuare. Nu a existat nici o organizație centralizată, nu s-a încercat deloc aducerea la un numitor comun a sutelor de inițiative. Nici nu era timp pentru asta. Mii de danezi, săraci și bogați deopotrivă, tineri și bătrâni, au înțeles că venise momentul lor. Cine întorcea capul acum, își trăda țara.

Istoricul Leni Yahil scrie că „solicitările de ajutor nu au fost niciodată respinse“.⁴² Școlile și spitalele aveau mereu ușile deschise. Sate mici pescărești au găzduit sute de refugiați. Până și poliția daneză a ajutat unde s-a putut și a refuzat să lucreze pentru naziști. „Noi, danezii, nu ne tocmim când e vorba de constituția noastră“, răbufnea ziarul de rezistență *Dansk Maanedspost*, „și cu siguranță nu când e vorba de egalitatea cetățenilor noștri.“⁴³

În timp ce marea Germanie înghițise propaganda rasistă ani buni de zile, mica Danemarcă fusese pătrunsă de umanism. Conducătorii danezi au continuat să insiste pe importanța statului democratic și constituțional. Cine întorcea oamenii unii împotriva celorlalți nu era privit ca un adevărat danez. Prin urmare, nu a putut fi vorba despre o „problemă a evreilor“. Erau considerați compatrioți.

În câteva zile, mai mult de 7 000 de evrei au fost transferați în mici bărci de pescuit de-a lungul

strâmătorii Øresund dintre Danemarca și Suedia. Salvarea evreilor danezi a fost o mică, dar strălucitoare pată de lumină într-o perioadă de întuneric total. A fost un triumf al umanității și al curajului. „Excepția danezilor arată că un apel la umanism [...] nu este doar o posibilitate teoretică“, scrie istoricul Lidegaard. „Poate funcționa. Știm asta pentru că deja s-a întâmplat.“⁴⁴

În cele din urmă, rezistența daneză a fost ulterior atât de molipsitoare, încât chiar și cei mai loiali adepți ai lui Hitler din Danemarca au început să aibă îndoieli. Devenise din ce în ce mai dificil pentru ei să pretindă că puteau face singuri dreptate. „Până și nedreptatea are nevoie de iluzia corectitudinii“, scrie Lidegaard. „Însă aceasta e greu de găsit când întreaga societate refuză dreptatea celui mai puternic.“⁴⁵

Numai în Bulgaria și Italia au mai întâlnit naziștii o rezistență similară, cu urmarea că și acolo au murit mult mai puțini evrei. Istoricii atrag atenția asupra faptului că dimensiunile fenomenului de deportare depindeau de colaborarea din interiorul țării ocupate.⁴⁶ Ani mai târziu, Adolf Eichmann i-a spus lui Willem Sassen că „Danemarca le-a provocat mai multe probleme decât alte țări“. Rezultatul a fost „slab“, se plângea el. „Am fost nevoit să revoc transporturile – pentru mine, a fost un mare scandal.“⁴⁷

Nu mă înțelege greșit: în Danemarca nu erau germani „blânzi“. Nazistul cu rangul cel mai înalt, Werner Best, era cunoscut drept „Copoiul din Paris“. Până și Duckwitz, nazistul convertit în Danemarca, fusese un antisemit fervent în anii 1930. Dar, în anii ce au urmat, fusese molipsit de spiritul umanitar danez.

În *Eichmann la Ierusalim*, cartea lui Hannah Arendt, este un pasaj fascinant despre salvarea evreilor danezi. „Este singurul caz“, scrie filosoful, „în care naziștii s-au confruntat cu o rezistență

publică din partea populației locale, iar aceasta pare să fi avut drept rezultat [...] schimbarea atitudinii lor. Aparent, nu mai priveau nimicirea unui întreg popor ca pe ceva de la sine înțeles. Se confruntaseră cu o rezistență care era bazată pe principii, iar «duritatea» lor se topise precum untul la soare...⁴⁸

9. MOARTEA LUI CATHERINE SUSAN GENOVESE

1

Mai există o poveste din anii 1960 care trebuie spusă. Din nou, o poveste care dezvăluie un adevăr dureros despre psihicul uman. De data asta nu mai este vorba despre ce facem, ci despre ce lăsăm în urmă. Povestea te duce cu gândul la nenumărați germani și neerlandezi, francezi și austrieci, precum și la mulți alți europeni care au spus, după ce milioane de evrei au fost arestați, răpiți și omorâți:

Wir haben es nicht gewußt. (Nu am știut.)

Pe 13 martie 1964, la 03:15, Catherine Susan Genovese trece de semnul „NU PARCAȚI“ și își parchează mașina, un Fiat roșu, la stația de metrou Austin Street.

Kitty, așa cum o numeau toți, este o femeie plină de viață. Are 28 de ani, este înnebunită după dans și are mai mulți prieteni decât timp liber. Kitty iubește New Yorkul și New Yorkul o iubește pe Kitty. Aici poate fi ea însăși. Aici este liberă.

Însă, în acea noapte era frig. Kitty se grăbea pentru că împlinea un an de relație cu Mary-Ann. Kitty de abia așteaptă să își îmbrățișeze prietena. Oprește luminile de la mașină, închide portiera și face câțiva pași până la apartamentul lor micuț, 30 de metri mai încolo.

Kitty nu știa că aceea avea să fie ultima oră din viața ei.

„*Dumnezeule, m-a înjunghiat! Ajutor! Ajutor!*“

Este 03:19. Probabil țipetele ei au trezit tot cartierul. S-au aprins câteva lumini. Ferestrele s-au deschis, iar câteva voci au răsunat în noapte. „Lasă fata în pace“, strigă cineva.

Dar bărbatul a atacat-o din nou cu cuțitul. A înjunghiat-o încă o dată. Ea țipă și se poticnește într-un colț. „O să mor! O să mor!“

Nimeni nu iese afară. Nimeni nu strigă după ajutor. Nimeni nu sună la poliție. Zeci de vecini stăteau pitiți în spatele ferestrelor, de parcă s-ar fi uitat la un reality show. Un cuplu își aduce scaune și stinge lumina pentru o vedere mai bună.

Când atacatorul se întoarce a treia oară, o găsește pe Kitty la capătul scărilor din complexul de apartamente în care locuia. Mary-Ann era sus, dormea.

O înjunghie încă o dată. Și încă o dată.

Abia la 03:50 poliția primește primul apel, de la un vecin care șovăise mult timp. Agenții au ajuns la fața locului în două minute, dar era deja prea târziu. „Nu voiam să fiu implicat“, se scuză omul care sunase.¹

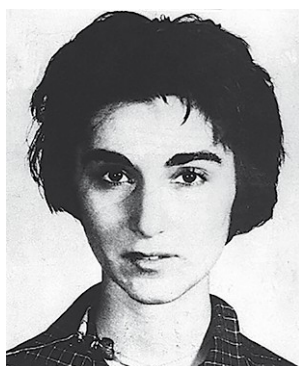
Aceste cinci cuvinte – „Nu voiam să fiu implicat“ – au făcut înconjurul lumii.

Inițial, moartea lui Kitty a fost una dintre cele 636 de crime comise în New York în acel an.² O viață curmată, o dragoste pierdută, orașul era îngrozit. Două săptămâni mai târziu, știrea despre moartea lui Kitty era în continuare în toate ziarele. Uciderea lui Kitty a intrat în istorie. Nu din cauza făptașului sau din cauza crimei, ci a spectatorilor.

Furtuna declanșată în presă a început pe 27 martie 1964, în Vinerea Mare. „37 de oameni au văzut crima, dar nu au sunat la poliție“, scria pe prima pagină a ziarului *The New York Times*. Articolul începea astfel:

Timp de mai mult de jumătate de oră, 38 de cetățeni din Queens, respectabili și care respectă legea, au privit cum un criminal a urmărit și a înjunghiat o femeie în trei atacuri diferite în Kew Gardens.

Kitty ar fi putut fi încă în viață, transmite articolul. Sau, după cum spusese un agent de poliție: „Un singur telefon ar fi fost de ajuns“.³

Aceasta este cea mai cunoscută poză a lui Kitty Genovese. Este o fotografie făcută la poliție în 1961, la scurt timp după ce Kitty fusese arestată pentru o infracțiune minoră (ca barmaniță, le permisesse clienților să parieze la curse de cai). Kitty a primit o amendă de 50 de dolari. Poza ei a fost decupată de The New York Times și transmisă în întreaga lume. Sursă: Wikimedia.

Marea Britanie, Rusia, Japonia, Iran – știrea despre Kitty s-a răspândit în întreaga lume. Unul dintre cele mai mari cotidiene din Uniunea Sovietică, *Izvestia*, prezenta cazul morții lui Kitty ca pe încă o dovadă a „imoralității junglei capitaliste”.⁴ Un pastor din Brooklyn a propovăduit că societatea americană era la fel de bolnavă precum „cea care l-a crucificat pe Iisus”.⁵ Un cronicar a concluzionat că poporul american devenise „crud, laș și imoral”.⁶

Jurnaliști, fotografi și echipe de televiziune roiau ca viespile în Kew Gardens, cartierul unde locuise Kitty. Nu le venea să creadă cât de îngrijit, de decent și de respectabil era cartierul. Atunci de unde venea apatia totală a locuitorilor din acea zonă?

Acesta era efectul uluitor al televiziunii, spunea unul dintre ei. Nu, asta se întâmplă cu tot feminismul ăsta și cu bărbații slabi din ziua de azi, susținea altul. Poate e ceva tipic pentru viața anonimă de la oraș, își dădeau câțiva cu părerea, sau poate întâmplarea ne duce cu gândul la germani după persecutarea evreilor, care declaraseră, la rândul lor, că *nu au știut*.

Analiza cea mai cunoscută a venit din partea lui Abe Rosenthal, editor la *The New York Times*, unul dintre cei mai importanți jurnaliști ai generației sale. „Ceea ce s-a întâmplat în apartamentele și în casele de pe Austin Street“, scrie el, „a fost un semn al adevărului terifiant despre condiția umană.“⁷

Când vine vorba de asta, suntem singuri.

2

Eram student când am citit prima oară despre Kitty Genovese. La fel ca milioane de alți oameni, am devorat debutul jurnalistului Malcolm Gladwell, *The Tipping Point*, care a prezentat povestea celor 38 de martori oculari la pagina 27.⁸

Am fost absorbit numaidecât, la fel ca de poveștile despre aparatul cu electroșocuri al lui Milgram și despre închisoarea lui Zimbardo. „Încă primesc scrisori în legătură cu povestea“, spunea Rosenthal mai târziu. „[Oamenii] sunt obsedați de ea. E ca o bijuterie, te uiți încontinuu la ea, iar de fiecare dată descoperi lucruri noi.“⁹

S-au scris piese de teatru și cântece despre acea zi de vineri, 13 martie. Și serialele *Seinfeld*, *Fetele* și *Lege și ordine* au dedicat câte un episod acestei întâmplări. În 1994, Bill Clinton a ținut un discurs în Kew Gardens despre „mesajul șocant“ pe care l-a transmis moartea lui Kitty. Paul Wolfowitz, secretarul adjunct al Apărării, a justificat până și invazia Irakului printr-o referire la Kitty (el considera că americanii care se împotriveau războiului erau la fel de apatici precum cei 38 de martori la crima din New York).¹⁰

Morala poveștii a fost destul de clară și pentru mine. De ce i-au întors oamenii spatele lui Kitty? Păi, pentru că oamenii sunt indiferenți. Kitty Genovese a devenit cunoscută în anii în care *Împăratul muștelor* a ajuns un bestseller, când

Adolf Eichmann a fost judecat și Philip Zimbardo și-a început cariera.

Dar atunci m-am concentrat pe ancheta ce a urmat după moartea lui Kitty și am descoperit o pistă complet diferită. Da, chiar și în acest caz:

Bibb Latané și John Darley, doi tineri psihologi, bănuiau de mai multă vreme că era ceva în neregulă cu spectatorii pasivi ai situațiilor de urgență. La scurt timp după moartea lui Kitty, au realizat un experiment destul de simplu. Un student era închis într-o cameră pentru a sta de vorbă cu alți câțiva studenți despre viața la universitate prin intermediul unui interfon.

În realitate, nu mai exista nici un alt student. Cercetătorii puseseră o bandă înregistrată dinainte. „Aș avea nevoie ajutor“, se mai auzea după un timp. „A-ju-tor! Hei! Poate să mă ajute cineva? Hei! [...] Nu vrea să mor...”¹¹

Concluzia: toți participanții care au crezut că sunt singurii care aud strigătul de ajutor au fugit pe coridor. Toți. Însă, în cazul celor care au crezut că în apropiere se mai aflau încă vreo cinci studenți în celelalte camere, doar 62% au intervenit.¹²

Iată: efectul spectatorului.

Cu ajutorul acestui experiment, Latané și Darley au făcut una dintre cele mai importante descoperiri în psihologia socială. În următorii 20 de ani au fost publicate mai mult de 1 000 de articole și cărți despre comportamentul în situații critice.¹³ Și, în sfârșit, s-a găsit o explicație pentru apatia celor 38 de martori din Kew Gardens. Concluzia: Kitty nu murise din cauză că, ci *pentru* că tot cartierul se trezise alarmat din somn.

Dacă ar fi fost atacată pe o alee pustie cu un singur martor în apropiere, poate că ar fi fost încă în viață. Una dintre vecine a povestit ulterior unui jurnalist că nu l-a lăsat pe soțul ei să sune la poliție. „I-am spus că lumea o fi sunat deja de cel puțin 30 de ori.”¹⁴

Astfel, Kitty a devenit și mai cunoscută. Povestea ei a ajuns în zece dintre cele mai bine vândute cărți de psihologie și este în continuare menționată de jurnaliști și formatori de opinie.¹⁵ Soarta lui Kitty Genovese s-a transformat într-o parabolă modernă, un avertisment pentru orașul anonim.

3

Ani buni am crezut că efectul spectatorului e strâns legat de viața agitată a unei metropole, dar apoi s-a întâmplat următorul lucru în orașul în care eu însumi am lucrat:

Amsterdam, 9 februarie 2016. Este 15:45 după-amiaza. Sanne își parchează mașina, un Alfa Romeo alb, în Sloterkade.¹⁶ Coboară și merge către cealaltă portieră pentru a-și lua copilul când, deodată, mașina o ia la vale. Sanne reușește să urce înapoi, dar este deja prea târziu să mai poată frâna. Mașina se răstoarnă în apă și începe să se scufunde.

Vestea proastă este că zeci de oameni au asistat la accident.

Încă și mai mulți trebuie să fi auzit strigătul lui Sanne. La fel ca în Kew Gardens, nenumărați oameni privesc din apartamentele lor către locul în care se întâmpla nenorocirea. Da, și în acest caz, este vorba despre un cartier decent din clasa de mijloc.

Apoi s-a întâmplat ceva ciudat. „Am avut de îndată un reflex“, povestea ulterior Ruben Abrahams, proprietarul unei agenții imobiliare de la colțul străzii, unui post local de televiziune. „Mașina era în apă, era de rău.“¹⁷ Așa că a dat fuga la birou, a luat un ciocan din trusa de scule și a sărit în apa rece ca gheața.

Ruben este un bărbat înalt, athletic, cu barbă grizonantă. Într-o zi friguroasă de ianuarie, mi-a arătat locul unde s-a întâmplat accidentul. „A fost

o suprapunere de circumstanțe și coincidențe“, povestește el, „toate la un loc și în ultima clipă.“

Când Ruben a sărit în apă, Rienk Kentie – un alt martor – începuse deja să înoate către vehiculul care se scufunda, iar Reinier Bosch (un alt privitor) era, de asemenea, în apă. O femeie i-a întins lui Reinier în ultimul moment o cărămidă ce s-a dovedit a fi o unealtă indispensabilă. Wietse Mol – cel de-al patrulea prezent la locul accidentului – ia la rândul lui un ciocan din mașină și sare ultimul în apă.

„Am început să lovim tare în geamurile mașinii“, își amintește Ruben.¹⁸ Reinier încerca să spargă unul dintre geamurile laterale, dar acesta nu ceda. Mașina se înclina într-o parte și era pe punctul de a se scufunda complet. Reinier lovește cu cărămida în lunetă și, ce să vezi, aceasta crapă.

Apoi a mers repede. „Prin luneta spartă mama le-a întins copilul“, povestește Ruben, care rămăsese cumva prins, dar Ruben și Reinier au reușit să îl scoată după câteva secunde. Reinier ia copilul și înoată cu el la mal, unde putea fi în siguranță. Mama se afla încă în mașina din care doar câțiva centimetri mai pluteau deasupra apei. Ruben, Rienk și Wietse au ajutat-o exact la timp.

Doar două secunde mai târziu, mașina dispare în apele întunecate ale canalului adânc de șase metri.

Un grup mare de privitori se strânsese între timp pe ponton. Femeia, copilul și cei patru bărbați au fost ajutați să iasă din apă și au primit prosoape. În total, misiunea de salvare nu a durat mai mult de două minute. Bărbații, care nu se cunoșteau, nu au schimbat nici măcar o vorbă între ei în tot timpul ăsta.

Dacă ar fi stat prea mult pe gânduri, ar fi fost deja prea târziu. Dacă nu ar fi sărit toți patru, nu se știe dacă ar mai fi fost un succes. Iar dacă martora necunoscută nu i-ar fi întins lui Reinier cărămida în ultimul moment, acesta nu ar fi putut să spargă

luneta și, prin urmare, nu ar fi putut salva nici mama, nici copilul.

Asta înseamnă că Sanne și copilul său trăiesc nu din cauza, ci *datorită* numărului mare de privitori.

4

Probabil vei spune: emoționantă poveste, dar aceasta este tocmai excepția care confirmă regula efectului spectatorului. E ceva unic în cultura neerlandeză, sau în acel cartier din Amsterdam, sau la cei patru bărbați?

Nimic nu poate fi mai departe de adevăr.

Poate că efectul spectatorului se regăsește deja în multe cărți, dar, în 2011, a apărut o metaanaliză care aruncă o lumină cu totul și cu totul diferită asupra comportamentului spectatorilor. Metaanalizele sunt studii de cercetare în care sunt analizate mai multe studii. În acest caz, nu s-a luat în considerare doar primul experiment al celor doi, Latané și Darley (cel cu studenții din camere), ci și 105 cele mai bune studii despre efectul spectatorului din ultimii 50 de ani.¹⁹

Oamenii de știință au ajuns la două concluzii. Prima: efectul spectatorului chiar există. Câteodată ne gândim că nu trebuie să facem nimic în situațiile de urgență pentru că și alții pot prelua responsabilitatea. Câteodată suntem speriați să nu facem ceva greșit, deci, nu acționăm de teamă că vom fi judecați de alții. Iar altădată, credem că, pur și simplu, nu se întâmplă nimic grav, întrucât îi vedem și pe ceilalți nefăcând nimic la rândul lor.

Dar iată și a doua concluzie: dacă este vorba de o situație ce ar putea pune viața cuiva în pericol (o persoană care se îneacă sau este atacată) și martorii pot comunica între ei (nu închiși într-o cameră), are loc un efect al spectatorului *inversat*. „Cu cât numărul martorilor este mai mare“, scriu cercetătorii, „cu atât șansele ca aceștia să ofere ajutor sunt, paradoxal, mai mari.“²⁰

Și asta nu e tot. La câteva luni după ce am vorbit cu Ruben despre misiunea lui de salvare, m-am întâlnit cu Marie Lindegaard într-o cafenea din Amsterdam. Lindegaard lucrează în domeniul psihologiei sociale. Încă udă de la ploaia de afară, își deschide laptopul, îmi întinde un rând de hârtii și își începe discursul.

De ce, se întreba Lindegaard, și era printre primii oameni de știință care își puneau aceste întrebări, ne complicăm cu experimente, anchete și interviuri? De ce nu observăm, pur și simplu, situații concrete din viața reală a oamenilor? Orașele moderne sunt pline de camere de filmat.

Răspunsul colegilor ei a fost: o idee bună, Marie, dar nu vei face niciodată rost de imaginile alea. Mai vedem noi, a fost reacția lui Marie. Între timp, psihologul a realizat o bază de date cu mai mult de 1 000 de filmulețe cu bătăi, violuri și tentative de omor din Copenhaga, Cape Town, Londra și Amsterdam. Prin intermediul cercetărilor sale, Lindegaard a generat o mică revoluție în cadrul psihologiei sociale. Își întoarce laptopul spre mine.

„Uite, vom trimite acest articol mâine la una dintre publicațiile de top din psihologie.”⁴²¹

Citesc titlul articolului: „Almost Everything You Think You Know About the Bystander Effect is Wrong“ („Aproape tot ce crezi că știi despre efectul spectatorului este greșit“).

Lindegaard îmi arată în josul paginii un tabel.

„Și uite, o să vezi că în 90% dintre cazuri oamenii se ajută. 90%!“

5

Adevăratul mister nu este de ce Ruben, Rienk, Reinier și Wietse au sărit în acea după-amiază în apa rece ca gheața din Amsterdam. Această reacție fusese una naturală. Întrebarea reală este, ce s-a întâmplat, de fapt, pe 13 martie 1964, când Kitty a fost atacată.

Ce se dovedește a fi adevărat din povestea inițială?

Primul care a început să aibă îndoieli în legătură cu reacția apatică a martorilor a fost un locuitor mutat de curând în cartierul Kew Gardens, Joseph De May, după zece ani de la moartea lui Kitty. În calitate de istoric amator, a fost fascinat de crimă, singurul motiv pentru care restul lumii auzise de cartierul său.

De May a început să caute prin arhive. Fotografii îngălbenite, ziare vechi, rapoarte ale poliției: treptat a reușit să își facă o idee despre ce se întâmplase de fapt. Avem de a face, din nou, cu întâmplările din noaptea de 13 martie 1964, dar de data aceasta din prisma cercetării minuțioase a lui De May, precum și a cercetărilor care au venit după el.²²

Este ora 03:19 când acel țipăt îngrozit răsună peste Austin Street. Dar afară este rece și toată lumea are geamurile închise. Pe deasupra, strada este prost luminată. Majoritatea locatarilor care priveau pe fereastră cu greu puteau vedea ceva. Unii dintre ei pot observa silueta unei femei care se clatină pe stradă și trag concluzia că poate se îmbătase. Departe de a fi un gând nebun, având în vedere faptul că la colțul străzii era și un bar, din care ieșeau adesea oameni amețiți.

Totuși, cel puțin doi vecini pun mâna pe telefon. Unul dintre ei este tatăl lui Michael Hoffman, care avea să ajungă mai târziu agent de poliție. Hattie Grund, care locuia ceva mai departe, a sunat și ea în acea noapte la poliție. „Au spus că fuseseră deja sunați“, povestește ea mai târziu.²³

Dar poliția nu venea.

Poliția nu venea? De ce nu au pornit la drum imediat?

Bazându-se pe primele apeluri, cei din centrală au crezut probabil că este vorba despre o ceartă între soți. Agentul Hoffman, între timp ieșit la

pensie, presupune că din cauza asta a reacționat poliția așa greu. O femeie a fost ruptă în bătaie de soțul ei, ah, da, lucrurile astea se întâmplă. În anii 1960, violul marital nici nu era pedepsit de lege.

Dar cum rămâne cu cei 38 de martori?

Acel număr deja celebru, întâlnit în cântece, piese de teatru, superproducții și bestselleruri, pare să vină de la o listă de persoane interogate de detectivi. Însă, majoritatea celor de pe listă *nici măcar nu fuseseră martori*. Cei mai mulți doar auziseră ceva, iar câțiva dintre ei nici măcar nu se treziseră.

Există două excepții clare. În primul rând, este vorba despre vecinul Joseph Fink. Era cât se poate de treaz, văzuse primul atac asupra lui Kitty, dar nu făcuse nimic. Fink era un om ciudat, închis în el. Nu suporta evreii, fapt pentru care era numit de copiii din cartier „Adolf“.

Al doilea care a lăsat-o pe Kitty la greu a fost Karl Ross. Foarte important: era prieten cu Kitty și Mary-Ann. Ross surprinsese al doilea atac, din capătul scărilor (în realitate au fost doar două atacuri, nu trei) și intrase în panică. Ross a mărturisit, de asemenea, poliției că „nu dorea să fie afectat de asta“. Voia, de fapt, să spună că îi era teamă că homosexualitatea lui va ieși la iveală – ceva complet ilegal la acea vreme. Ross era pentru poliție și publicații ca *The New York Times* precum ciuma, dat fiind că homosexualitatea era văzută ca o boală periculoasă.²⁴

În 1964, agenții de poliție snopeau homosexualii în bătaie în mod regulat. Ziarul publicase nenumărate articole în care homosexualitatea era descrisă ca un fel de ciumă. (Abe Rosenthal, mai ales, șeful care a făcut-o cunoscută pe Kitty, era un homofob notoriu. La scurt timp după moartea lui Kitty, a publicat încă un articol cu titlul: „CREȘTEREA HOMOSEXUALITĂȚII ÎN SPAȚIUL PUBLIC

ESTE UN MOTIV DE MARE ÎNGRIJORARE“.²⁵⁾

Bineînțeles, asta nu scuză cu nimic neglijența lui Karl Ross. Chiar dacă băuse și era speriat, trebuia să fi făcut mai mult pentru prietena lui. În noaptea aceea, a vorbit la telefon cu o cunoștință care l-a îndemnat să sune imediat la poliție. Dar Ross nu îndrăznea să folosească telefonul în propriul apartament și, prin urmare, a mers la vecina de deasupra, care a trezit la rândul ei altă vecină.

Era vorba despre Sophie Farrar. Aflând că Kitty zăcea sângerând pe hol, nu a stat nici o secundă pe gânduri. A dat fuga pe scări, în timp ce soțul ei, care încă se îmbrăca cu pantalonii, a strigat după ea să îl aștepte. Sophie știa că putea da nas în nas cu criminalul, dar asta nu a oprit-o. „Am fugit să ajut“, spunea ea. „Mi se pare o reacție cât se poate de firească.“²⁶

Când Sophie a deschis ușa din capătul scărilor, Kitty zăcea pe jos, iar criminalul tocmai fugise. A luat-o pe Kitty în brațe, care s-a relaxat o clipă și s-a lipit de ea. Astfel, Catherine Susan Genovese s-a stins din viață în brațele vecinei sale.

„Ar fi făcut o enormă diferență pentru familia mea“, spunea fratele ei, Bill, câțiva ani mai târziu, „să fi știut că a murit în brațele unei prietene.“²⁷

De ce a fost Sophie dată uitării?

De ce nu a scris nici un ziar despre ea?

Adevărul e și mai deprimant. „Mama a vorbit cu o angajată de la ziar“, povestea Bill. A doua zi, când a apărut“, scria că Sophie nu dorise să se amestece. Sophie însăși a fost extrem de furioasă când l-a citit și a decis să nu mai vorbească niciodată cu presa.

Iar acolo nu era vorba doar despre Sophie: zeci de locuitori din Kew Gardens s-au plâns că presa le răstălmăcise cuvintele. Mulți s-au mutat din cartier.

Între timp, jurnaliștii au continuat să vină. Cu câteva zile înainte să se împlinească un an de la crimă, pe 11 martie 1965, un jurnalist s-a gândit că ar fi amuzant să urle la miezul nopții că este atacat, în timp ce un grup de fotografi era pe poziții pentru a surprinde reacția locuitorilor.

Lumea o luase razna cu totul. Tocmai în anul în care New York devenise din ce în ce mai activist, în anul în care Martin Luther King câștigase Premiul Nobel pentru Pace, milioane de americani ieșiseră în stradă și Queens avea mai mult de 200 de organizații comunitare, tocmai atunci presa a devenit obsedată de o așa-numită „epidemie de indiferență“.

Un jurnalist de radio, Danny Meenan, privise încă de la început cu suspiciune povestea despre spectatorii apatici. A verificat dovezile și a ajuns la concluzia că majoritatea martorilor credeau că femeia era beată. Meenan l-a întrebat pe reporterul de la *The New York Times* de ce nu menționase acest lucru. Răspunsul? „Ar fi stricat povestea.“²⁸

De ce a ținut Meenan informația pentru el? Simplu: în acea perioadă, ca jurnalist, dacă îți iubeai slujba, nu puteai să te pui cu cel mai influent ziar din lume.

Când un alt jurnalist și-a exprimat criticile câțiva ani mai târziu, a fost sunat de Abe Rosenthal de la *The New York Times*. Acesta era teribil de furios. „Îți dai seama că această poveste a devenit emblematică pentru situația din America?“ urla șeful publicației în telefon. „Că a devenit subiectul central al cursurilor de sociologie, al cărților și al articolelor?“²⁹

Este șocant să vedem cât de puțin a rămas din povestea inițială. Nu oamenii obișnuiți din New York, ci autoritățile au dat greș în acea noapte. Kitty nu a murit singură, ci în brațele unei prietene. Iar acel efect al spectatorului, când lucrurile sunt împinse la extrem, funcționează

exact invers. În orașele mari, în aglomerația de la metrou și în avioanele pline nu suntem singuri. Ne avem unul pe altul.

Dar povestea lui Kitty nu se oprește aici, căci mai există încă un amănunt bizar.

La cinci zile după moartea ei, Raoul Cleary, care locuia în Queens, a observat un străin mergând pe stradă. Bărbatul ieșise din casa vecină în plină zi, cu un televizor în brațe. Când Raoul s-a dus să vorbească cu el, acesta i-a zis pe un ton calm că ajută pe cineva cu mutatul.

Dar Raoul nu l-a crezut și a sunat un alt vecin, pe Jack Brown.

– Se mută familia Bannister? întrebă el.

– Cu siguranță nu, răspunse Brown.

Bărbații au acționat imediat. Raoul a sunat la poliție, în timp ce Jack îi spărgea cauciucurile de la mașină necunoscutului. Când s-a întors, spărgătorul a fost arestat de un agent de poliție. Câteva ore mai târziu, bărbatul nu numai că a mărturisit spargerea, dar și faptul că omorâse o tânără din Kew Gardens.³⁰

Într-adevăr, criminalul lui Kitty a fost prins cu ajutorul a doi martori – încă un fapt despre care nu scrie nici un ziar.

Aceasta este adevărata poveste a lui Kitty Genovese. Nu ar trebui să se regăsească doar în manualele studenților din anul întâi de la psihologie, ci și în manualele tinerilor jurnaliști. Povestea ne învață două lucruri. Unu: cât de distorsionată este adeseori imaginea noastră despre oameni și cât de mult o capitalizează jurnaliștii însetați de senzație. Și al doilea: cum, în situații de urgență, chiar putem conta unul pe altul.

Când priveam împreună peste Amsterdam Sloterkade, l-am întrebat pe Ruben Abrahams dacă se simțea ca un erou. A ridicat din umeri. „Nu, în viață trebuie să îți ajuți semenii.“

PARTEA A III-A. DE CE FAC RĂU OAMENII BUNI

*Nu trebuie să batjocorești acțiunile umane, nici să le deplângi, nici
să le judeci, doar să le înțelegi.*

BARUCH SPINOZA (1632–1677)

De curând, am revenit asupra uneia dintre cărțile mele anterioare, *De geschiedenis van de vooruitgang (Istoria progresului)*, din 2013. A fost jenant să o citesc. Acolo nu am criticat absolut deloc experimentul Stanford al lui Philip Zimbardo, ca dovadă că oamenii buni se pot schimba deodată în monștri. Din cauza asta, acea concluzie era pentru mine inexorabilă.

Nu eram singurul. Diferite variante ale „teoriei furnirului” s-au anunțat în mod repetat după cel de-al Doilea Război Mondial. Dovada livrată de Stanley Milgram și aparatul său cu electroșocuri au fost încă și mai puternică. Presa trâmbița în jurul morții lui Kitty Genovese. William Golding și Philip Zimbardo au devenit cunoscuți în toată lumea datorită poveștii. Răul din noi iese odată și odată la suprafață, exact ce a spus Thomas Hobbes.

Dar arhivele experimentelor și ale morții lui Kitty au fost deschise. Povestea era acum întoarsă la 180 de grade. Paznicii închisorii lui Zimbardo? Jucau un teatru ieftin. Participanții experimentului Milgram? Voiau doar să facă un bine. Și Kitty? A murit în brațele vecinei sale.

Se pare că cei mai mulți oameni chiar voiau să ajute. Autoritățile erau cele care au refuzat să ajute. Oamenii de știință și redactorii-șefi, guvernatorii și comisarii de poliție. Aceste leviatane au mințit și au manipulat. Nu își protejau cetățenii de așa-zisul lor instinct răuvoitor, ci îi întorceau unul împotriva celuilalt.

Astfel, ne întoarcem la întrebarea esențială. Cum putem explica răul din oameni? Cum este posibil ca *Homo puppy*, bipedul prietenos, să fie singurul care construiește închisori și camere de gazare?

În capitolul anterior, am descoperit că omul se lasă ispitit de răul degizat în bine. Însă, această constatare lasă loc imediat următoarei întrebări: de ce a ajuns răul să fie așa de vigilant de-a lungul istoriei? Cum a reușit să ne împingă atât de

departe, cât să ajungem să ne declarăm război unul altuia?

Mă tot gândesc la cuvintele lui Brian Hare, expertul în cățeluși din Capitolul 3: El spunea:

Mecanismul care ne face să fim cea mai bună specie, ne-a transformat totodată în cea mai nemiloasă specie de pe planetă.

În prima parte a cărții am explicat clar faptul că acest lucru nu e valabil pentru cea mai mare parte din istorie. Nu am fost mereu așa. Timp de 10 000 de ani am rătăcit ca nomazii pe Pământ și am evitat conflictele. Nu purtam războaie. Nu construiam lagăre de concentrare.

Dar dacă Hare are totuși dreptate când vorbim de ultimele cinci procente din istoria noastră? Poate fi o coincidență că acum aproximativ 10 000 de ani a apărut prima dovadă arheologică a războiului, în aceeași perioadă în care au apărut proprietatea privată și agricultura? Am adoptat atunci un stil de viață cu care corpul nostru nu era obișnuit?

Psihologii evoluționiști vorbesc într-adevăr despre o *neconcordanță*: o lipsă a pregătirii fizice și mentale pentru perioada modernă. Cel mai cunoscut exemplu în chestiune este reprezentat de obezitate. Vânătorii-culegători era încă zvelți și în formă, dar acum, peste tot în lume sunt mai mulți oameni supraponderali decât oameni înfomețați, continuând să se înfrupte din zahăr, grăsime și sare, chiar dacă organismul și-a primit deja kaloriile de care avea nevoie.

De ce continuăm să mâncăm? Simplu, ADN-ul nostru crede că noi încă alergăm prin junglă toată ziua. În perioada preistorică, era în regulă dacă te îndopai dintr-un pom încărcat cu fructe.¹ Asta nu se întâmpla prea des, deci un strat în plus de grăsime însemna o investiție pentru viitor. Dar în prezent, într-o lume plină de fast-food ieftin, acel strat este mai degrabă un pericol asupra viitorului.

Ar trebui să vedem astfel și restul paginilor întunecate din istorie? Ca o neconcordanță cu urmări dramatice? Să fie o astfel de neconcordanță motivul pentru care *Homo puppy* este în prezent capabil de cele mai îngrozitoare lucruri? Presupunând că este adevărat, atunci înseamnă că în natura noastră este ceva care reacționează într-un mod fatal la lumea modernă, „civilizată”. O tendință care nu a provocat cine știe ce probleme cu milenii în urmă, dar care, între timp, a căpătat o latură întunecată.

Este ceva, dar ce?

În următoarele trei capitole voi merge mai departe în călătoria mea. Vă voi face cunoștință cu un tânăr american care, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, și-a bătut capul cu întrebarea: de ce au continuau germanii să lupte atât de aprig (Capitolul 10). Voi aprofunda cercetarea psihologică a cinismului celor de la putere (Capitolul 11). În cele din urmă, ne vom ocupa și de întrebarea finală: cum arată o societate care își conștientizează neconcordanța și face tranziția la o imagine nouă și realistă asupra omului?

10. CUM ORBEȘTE EMPATIA

1

Morris Janowitz avea 22 de ani la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial. După un an, a primit ordin de recrutare din partea armatei americane. În sfârșit. Morris ardea de nerăbdare. Ca fiu al unor refugiați evrei polonezi tânjea după uniformă, după șansa de a lua parte la lupta împotriva naziștilor.¹

Morris nu absolvise încă. De mic fusese fascinat de științele sociale și terminase printre primii din anul lui. În armată, cunoștințele aveau să îl ajute. Morris nu a primit însă cască sau armă, ci un pix și o hârtie. Și-a început munca în Londra, la Divizia de Psihologie Militară.

Acolo, la sediul central de lângă Covent Garden, Morris urma să lucreze cu zece dintre cei mai buni oameni de știință. Mulți dintre ei aveau să urmeze o carieră strălucită ca sociologi sau psihologi după război. Dar deocamdată nu era timp pentru speculații abstracte. Știința trebuia să își dovedească utilitatea. Și încă repede.

În timp ce unii dintre cei mai inteligenți fizicieni din Los Alamos, SUA, lucrau la prima bombă atomică, iar cei mai buni matematicieni din Bletchley Park, Anglia, își băteau capul cu spargerea codului german Enigma, Morris și colegii săi aveau o sarcină și mai dificilă.

Trebuiau să înțeleagă psihicul naziștilor.

La momentul respectiv, începutul anului 1944, un mister cuprinsese lumea oamenilor de știință și trebuia descifrat. De ce continuau germanii să lupte atât de aprig? De ce soldații lor nu se dădeau bătuți?

Oricine supraveghea câmpul de luptă, putea concluziona că războiul fusese deja decis. Germanii erau depășiți numeric. Rușii avansau

dinspre est, iar forțele Aliate puteau ataca coasta în orice moment. Poate, se gândeau Aliații, soldatul german obișnuit nu își dăduse seama cât de prost stătea armata germană. Sau poate fuseseră spălați pe creier să lupte în continuare până în ultimul moment.

Încă de la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, cei mai mulți psihologi erau convinși că puterea de a lupta era influențată de un singur factor semnificativ: ideologia. Gândește-te la dragostea de patrie sau la încrederea în propriul partid. Soldații convinși că se află de partea bună a istoriei și că viziunea lor despre lume este cea corectă, se descurcau cel mai bine în luptă.

Potrivit experților, germanii trebuie să fi fost posedați. Asta ar fi explicat de ce numărul dezertorilor din armata lor era aproape inexistent. Ar fi explicat și de ce luptau mult mai aprig decât britanicii sau americanii. După război, istoricii au constatat că un soldat obișnuit al Wehrmachtului făcea cu 50% mai multe victime decât un soldat al Aliaților.²

De fapt, soldații germani erau mai buni aproape la orice. Că atacau sau se apărau, că primeau sprijin aerian sau nu – nu conta. „Adevărul care nu poate fi contestat“, scria ulterior un istoric britanic, „este că Wehrmachtul lui Hitler a fost cea mai bună forță de luptă din al Doilea Război Mondial și una dintre cele mai bune din istorie.“³

Spiritul german trebuia deci înfrânt. Morris și colegii săi știau că trebuiau să se gândească foarte bine. La sfatul Diviziei de Psihologie, zeci de milioane de manifeste de propagandă au fost împrăștiate pe teritoriul inamic. După Ziua Z, propaganda Aliaților a ajuns la cel puțin 90% dintre soldații germani din Normandia. În nenumăratele pamflete a fost accentuat în repetate rânduri cât de lipsită de speranță era poziția germană, cât de îndreptățită era lupta Aliaților și cât de nelegiuit era nazismul.

A funcționat antipropaganda? Morris Janowitz nu avea nici cea mai vagă idee. Nu era o întrebare la care puteai să răspunzi din spatele biroului. Împreună cu un coleg, sociologul Edward Shils, a hotărât să realizeze o listă de întrebări pentru a evalua efectul pamfletelor. Câteva luni mai târziu, Morris a plecat către Parisul eliberat, unde a intervievat sute de deținuți de război, moment în care s-a luminat.

Erau pe un drum complet greșit.

Săptămâni întregi, tânărul Morris a intervievat deținuți germani de război unul după altul. Auzea mereu aceleași răspunsuri. Nu, nu era vorba despre magnetismul ideologiei naziste. Nu, nu se gândeau că încă mai puteau câștiga. Nu, nu erau spălați pe creier. La urma urmei, era vorba despre un motiv mult mai simplu, povesteau ei, o explicație simplă pentru acțiunile aproape supraomenești ale armatei germane.

Kameradschaft.

Prietenie.

Sutele de brutari și măcelari, profesori și instalatori, toți acei bărbați germani care s-au împotrivit din răspuneri înaintării Aliaților, se apărau unul pe altul. Până la urmă, nu luptau pentru Reichul de O Mie de Ani sau pentru *Blut und Boden* (legătura dintre o rasă și pământul pe care s-a stabilit), și-a dat seama Morris. De fapt, luptau pentru camarazii lor, pe care nu voiau să îi lase la greu.

„Nazismul începe undeva la aproximativ 16 kilometri în spatele frontului“, rânjea unul dintre deținuții de război.⁴ Prietenia, dimpotrivă, se găsea în fiecare bunker și tranșeu. Iar comandamentul suprem german era conștient de acest lucru, au descoperit mai târziu istoricii.⁵ Generalii au făcut tot posibilul să țină camarazii uniți. Retrăgeau câteodată divizii întregi pentru o perioadă, pentru

a le da șansa noilor recruți să devină mai întâi prieteni înainte de a continua lupta.

Nu e așa ușor să îți faci o idee despre camaraderia din cadrul Wehrmachtului. De ani de zile suntem asaltați de filme de la Hollywood despre eroismul american și nebunia germanilor. Că oamenii noștri și-au dat viața unul pentru altul? Firește. Că au devenit ca frații? E de la sine înțeles. Că era însă valabil și pentru hoardele germane? Sau, și mai grav, că germanii legau prietenii poate și mai strânse? Și *de aceea* luptau mai bine?

Unele adevăruri sunt prea dureroase. Nu se poate ca până și acei monștri să fi fost mânați de binele din om? Să fi fost la fel de plini de curaj, de loialitate și de inspirație?

Într-un final, exact asta a concluzionat Morris Janowitz.

Când cercetătorii din cadrul Diviziei de Psihologie au pus totul cap la cap, au înțeles de ce propaganda lor nu avusese nici un impact asupra germanilor. „S-au concentrat prea mult pe atacurile ideologice asupra comandanților germani“, scriau Morris Janowitz și Edward Shils despre milioanele de pamflete ce fuseseră împrăștiate dincolo de front, și „doar 5% dintre deținuții de război au menționat acest aspect (când au fost întrebați).“⁶

Cei mai mulți germani nici nu își *aminteau* că existaseră pamflete care criticau național-socialismul. Când cercetătorii au întrebat un sergent german care era viziunea lui politică, acesta a izbucnit în râs. „Dacă mă întrebi așa ceva, e clar că nu ai nici o idee de ce luptă un soldat.“⁷

Tactică, antrenament și ideologie – sunt toate foarte importante pentru o armată, au concluzionat Morris și colegii săi. Dar, în final, puterea unei armate este determinată mai ales de legăturile de prietenie dintre soldați. Camaraderia este arma cu care câștigi un război.

La scurt timp după război, cercetătorii au publicat rezultatele, după care a urmat un val de studii asemănătoare. Însă elementul-cheie a apărut în 2001, când istoricii au dat peste 150 000 de pagini din transcrierile serviciilor secrete americane, care au intervievat 4 000 de deținuți germani de război în Fort Hunt, Washington. Aceste discuții au oferit o perspectivă unică asupra percepției soldatului obișnuit din Wehrmacht.

După cum s-a constatat, germanii aveau o „cultură războinică” puternică. Ei considerau loialitatea, camaraderia și sacrificiul de sine ca fiind cele mai importante atribute, în timp ce ura împotriva evreilor și puritatea ideologică jucau un rol neînsemnat. „Rapoartele de la Fort Hunt ne arată”, spunea un istoric german, „că puțini soldați aveau conștiință politică.”⁸

Același lucru era valabil și pentru soldații americani în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În 1949, o echipă de sociologi a publicat un studiu de amploare realizat pe aproximativ 500 000 de veterani americani. Și în cazul lor, idealismul și ideologia nu păreau să fie forțele motrice. Un soldat american nu lupta din patriotism, au descoperit oamenii de știință, iar un soldat britanic nu se gândea mai deloc la statul de drept democratic. Tinerii nu luptau pentru patrie, luptau pentru camarazii lor.⁹

Acest devotament reciproc a condus la cele mai stranii întâmplări. Nenumărați soldați ai Aliatilor au refuzat să fie promovați dacă asta însemna să fie relocați la altă unitate. Mulți răniți și bolnavi refuzau concediul ca să nu fie înlocuiți cu noi recruți. Un soldat chiar a fugit din spital, a vrut să se întoarcă pe front.

„În repetate rânduri”, nota surprins un psiholog, „am întâlnit [soldați] care nu au reușit să acționeze în interesul lor, de teamă să nu-i abandoneze pe ceilalți.”¹⁰

2

M-am gândit mult și bine la asta.

Ca adolescent, priveam cel de-al Doilea Război Mondial ca pe un fel de *Stăpânul inelelor*, o luptă captivantă între eroi și monștri. Dar Morris Janowitz a tras cu totul alte concluzii. Potrivit spuselor sale, Răul nu izvora din sadismul unor ticăloși, ci din devotamentul luptătorilor curajoși. Al Doilea Război Mondial a fost o luptă eroică între milioane de bărbați obișnuiți, mânați de cea mai bună latură a naturii umane – prietenie, loialitate, încredere – ajungând să provoace cel mai mare masacru din istorie.

Psihologul Roy Baumeister vorbește, de asemenea, despre „mitul răului pur“, concepția greșită că dușmanii noștri sunt niște sadici diabolici. În realitate, sunt exact ca noi.

Acest lucru este valabil chiar și în cazul teroriștilor.

Sunt exact ca noi, subliniază în mod repetat experții. Bineînțeles, este tentant să presupunem că oamenii care se aruncă singuri în aer sunt, pur și simplu, niște monștri. Din punct de vedere psihologic, biologic și neurologic – cu siguranță au ceva la cap. Poate că sunt niște psihopați, care nu au fost niciodată la școală sau care au crescut în sărăcie. Trebuie să fie ceva care să explice deviația lor de la „omul obișnuit“.

Dar atunci vin sociologii, acei stoici săpători de date care își umplu tabelele Excel cu caracteristici ale sutelor de oameni care s-au aruncat singuri în aer. Și, ce să vezi, „teroristul obișnuit“ nu există. Teroriștii au studii superioare sau sunt needucați, sunt săraci și bogați, glumeți și serioși, religioși și atei. De cele mai multe ori, nu au nici boli mintale și nici traume din copilărie.

După ce au comis fapta oribilă, șocați, vecini, cunoștințe și prieteni ai făptașului sunt adesea intervievați. De cele mai multe ori spun despre

acesta că era un vecin „prietenos“ și „cumsecade“.¹¹

O caracteristică ce, potrivit oamenilor de știință, se întâlnește la mulți dintre atacatori este vulnerabilitatea: cât de sensibili sunt la părerea celorlalți sau la autoritate. Tânjesc după recunoaștere și vor să facă tot ce e mai bine pentru familia și prietenii lor.¹² „Teroriștii nu omoară în numele unei ideologii“, observă un antropolog american. „Omoară unii pentru alții.“¹³

Radicalizarea are rareori loc, potrivit experților, pe cont propriu. Se întâmplă alături de prieteni și de iubiți. În multe cazuri de terorism este vorba literalmente despre grupuri de frați. Cei implicați în atacurile de la 11 septembrie 2001 erau, de exemplu, patru perechi de frați. Atentatorii sinucigași de la maratonul din Boston din 2013 erau frați, la fel Salah și Brahim Abdeslam, care, în 2015, au provocat masacrul din Paris.¹⁴

Nu trebuie să ne uimească faptul că teroriștii rămân uniți. Politicienii vorbesc deseori despre un „act de lașitate“, dar, în realitate, să te sinucizi în luptă necesită o doză de curaj și de perseverență. „Este mai ușor să faci acest gest“, observă un expert spaniol în terorism, „dacă o faci cu cineva în care ai încredere și pe care îl iubești.“¹⁵

După un atac, media este de cele mai multe ori preocupată de ideologia care îi motivează pe acești teroriști. Într-adevăr, ideologia are contribuția ei – la fel ca în cazul Germaniei naziste, și cu siguranță în cele mai importante organizații teroriste. Liderii al-Qaeda și ai Statului Islamic (SI) petreceau de mici mult timp în singurătate devorând cărți despre islamul radical. Osama bin Laden, mai ales, era un soarece de bibliotecă.¹⁶

Dar, după rezultatele numeroaselor cercetări, pentru soldatul de rând, ideologia joacă un rol surprinzător de redus. Să luăm ca exemplu miile de jihadiști care au plecat spre Siria în 2013 și

2014. Trei sferturi dintre ei au fost recrutați de prieteni și de cunoscuți. Majoritatea, conform răspunsurilor ieșite la iveală din listele cu întrebări de la SI, cunoșteau foarte puține despre islam.¹⁷ Un individ făcuse repede rost de *Coranul pentru începători*. Sau, după cum a menționat un agent CIA, „Religia este doar o *completare*”¹⁸, prin urmare, se află pe planul secundar.

Va trebui să înfruntăm realitatea: acești băieți nu erau niște fanatici religioși. Erau prieteni la cataramă. În sfârșit, viața lor avea o însemnătate. Au devenit autorii propriei epopei.

Și nu, toate astea nu sunt scuze care le justifică crimele. Sunt doar o afirmație.

3

În toamna anului 1990, a fost înființat Centrul de Cogniție Infantilă de la Universitatea Yale, unde, cu 30 de ani în urmă, Stanley Milgram își instalase aparatul cu electroșocuri. Pe holurile facultății era numit și „Laboratorul bebelușilor”. Dacă ți se pare că sună plictisitor, crede-mă pe cuvânt: există puține locuri în care s-au făcut studii mai interesante ca aici.

Întrebările pe care și le-au pus cercetătorii din acest laborator ne duc înapoi la Hobbes și Rousseau. Cât este înnăscut, cât poate fi deprins? Suntem buni sau răi de la natură?

Unul dintre oamenii de știință, Kiley Hamlin, a publicat în 2007 un articol revoluționar despre busola morală a bebelușilor. Împreună cu echipa sa, a demonstrat că sugarii pot face deja diferența între bine și rău, după șase luni de la naștere. Chiar mai mult, acordă prioritate binelui.¹⁹

Acum, probabil te întrebi cum de era Hamlin așa sigură. La urma urmei, bebelușii nu sunt în stare să facă prea multe lucruri. Un șoarece poate cel puțin să alerge printr-un labirint, dar bebelușii? Un lucru pot face sigur: să privească. Cercetătorii

s-au gândit să interpreteze piese de teatru cu păpuși pentru bebelușii studiați (care aveau între șase și zece luni). Testau, de exemplu, spre ce păpușă întindeau mâna atunci când priveau un spectacol în care un personaj era de ajutor, iar celălalt un nemernic.

Într-adevăr: personajul pozitiv era întotdeauna cel preferat. „Nu a fost un trend statistic subtil“, scria ulterior unul dintre cercetători. „Aproape toți bebelușii au întins mâinile către personajul cumsecade.“²⁰ Timp de secole, au existat doar pure speculații în legătură cu modul în care bebelușii privesc lumea, iar acum avem dovada sigură în favoarea unei morale înnăscute. *Homo puppy* nu este o foaie albă, nescrisă. Alegem binele încă din leagăn, este în natura noastră.

Am început atunci să citesc și mai multe studii despre bebeluși. Dar bucuria mea s-a stins rapid.

Mai este ceva cu care ne naștem. Câțiva ani mai târziu, Hamlin și echipa sa s-au gândit la altă variantă a experimentului inițial.²¹ Le-au oferit bebelușilor două feluri de cereale, Cheerios și Crackers, iar ei puteau alege care marcă le plăcea mai mult. După aceea, li se prezentau două păpuși: una care prefera Cheerios și alta care prefera Crackers.

Întrebarea era: Către care păpușă vor întinde bebelușii mâna? Răspunsul: Bebelușii, într-o majoritate covârșitoare, au ales păpușa cu aceleași gusturi ca ale lor. Și asta nu e tot. Ei își păstrau preferința și atunci când vedeau o piesă de teatru în care păpușa era un nemernic, iar cealaltă un personaj cumsecade. „Ne lovim în repetate rânduri“, spunea colegul lui Hamlin, „de faptul că bebelușii aleg personajul răutăcios (cu aceleași gusturi) în locul celui cumsecade cu o altă părere.“²²

Vrei să te întristezi și mai mult?

Bebelușii au o reticență față de necunoscut încă dinainte să poată vorbi. În nenumărate experimente, cercetătorii din Laboratorul Bebelușilor au demonstrat că bebelușii nu manifestă simpatie față de chipurile necunoscute, mirosuri străine, limbi și accente străine. E ca și cum ne-am naște xenofobi.²³

Atunci am început să mă întreb: să fie asta oare neconcordanța noastră fatală? Se poate ca instinctul nostru limitat să provoace acum probleme, în condițiile în care a fost inofensiv în cea mai mare parte a istoriei? Am trăit pe pământ ca vânători-culegători nomazi 95% din timp. Dacă întâlneam un străin, puteam schimba o vorbă și, dintr-odată, nu ne mai era străin.

În zilele noastre, este cu totul altfel. Suntem înconjurați de milioane de străini într-un oraș anonim. Ajungem să îi cunoaștem pe ceilalți prin intermediul presei, iar jurnaliștii au tendința de a se concentra pe poamele stricate. Mai este de mirare că am devenit atât de suspicioși când vine vorba de străini? S-a schimbat acum reticența noastră față de necunoscut în praf de pușcă?

Pornind de la Kiley Hamlin, s-au realizat ulterior mai multe studii despre busola morală a bebelușilor. Este un domeniu de cercetare fascinant, dar care se află încă într-un stadiu timpuriu. Problema cu acest gen de studiu este că bebelușii sunt ușor de distrați, fiind dificil din acest motiv să realizezi experimente solide.²⁴

Din fericire, după un an și jumătate de la naștere, oamenii sunt mult mai inteligenți și, prin urmare, mai ușor de analizat. Să luăm ca exemplu studiul psihologului german Felix Warneken. Când și-a prezentat, ca student, dorința de a cerceta cât de dispuși sunt copiii mici să ajute, coordonatorii săi nici nu au vrut să audă. Copiii sunt niște mici egoiști, după cum se stabilise la începutul secolului

XXI. Și, până la urmă, ce știa Warneken despre asta? Nici măcar nu absolvise facultatea.²⁵

Dar tânărul om de știință nu s-a lăsat intimidat. Warneken a creat o serie de experimente care au fost repetate în întreaga lume, având mereu același rezultat: copiii de doar un an și jumătate adoră să îi ajute pe ceilalți. Chiar dacă îi lași să se joace într-o grămadă de mingi colorate, își vor întrerupe jocul cu plăcere pentru a ajuta un străin.²⁶ Nici măcar nu cer o recompensă pentru asta.²⁷

Acum urmează vestea proastă. După ce am făcut cunoștință cu descoperirile înduioșătoare ale lui Felix Warneken, am dat și peste alte studii, ale căror concluzii m-au întristat. Poți învrăjbi copiii între ei.

Acest lucru a reieșit din arhivele experimentului Peșterea Hoților, condus de Muzafer Sherif (vezi Capitolul 7). A fost și concluzia unui experiment celebru din anii 1960, care a început după moartea lui Martin Luther King.

Pe 5 aprilie 1968, profesorul Jane Elliott a decis să predea o lecție practică despre rasism în fața a 28 de copii de opt ani, într-o școală mică din Riceville, Iowa.

„Copiii cu ochi căprui sunt oameni mai buni“, a început ea. „Sunt mai frumoși și mai deștepți.“ Elliott a scris cu litere mari pe tablă cuvântul MELANINĂ. Melanina, spunea ea, este substanța care face oamenii mai inteligenți. Copiii cu ochii mai închiși la culoare au mai multă melanină, prin urmare, sunt mai deștepți. Copiii cu ochi albaștri, a spus Elliott mai departe, „stau degeaba și nu fac nimic“.²⁸

Nu a durat mult până când cei cu ochi căprui au început să se comporte condescendent cu cei cu ochi albaștri, care și-au pierdut de altfel încrederea în sine. O fetiță inteligentă a început să facă greșeli în timpul lecției de matematică. În pauză, trei prietene cu ochi căprui s-au apropiat de ea

zicându-i: „Trebuie să îți ceri scuze pentru că ne stai în drum și pentru că noi suntem mai bune decât tine“. Fetița nu a știut cum să se scuze mai repede.²⁹

Când Elliott a fost invitată câteva săptămâni mai târziu la *The Tonight Show Starring Johnny Carson* (pe atunci o emisiune populară), albi din America au reacționat furios. „Cum îndrăznești să conduci un experiment așa crud cu copiii albi“, scria un spectator nervos. „Copiii negri sunt obișnuiți cu un astfel de comportament, dar pentru cei albi este de neconceput. Este îngrozitor pentru ei, vor suferi daune psihologice profunde.“³⁰

Jane Elliott va continua toată viața să lupte împotriva acestui tip de rasism. Totuși, este important de reținut că ea nu a condus un experiment științific. Dar a făcut tot posibilul pentru a-i învrăjbi pe copiii din clasa ei unul împotriva celuilalt. Ochii albaștri trebuiau să stea în spatele clasei, primeau pauze mai scurte și nu aveau voie să se joace cu Ochii căprui.

Prin urmare, apare următoarea întrebare: Ce s-ar întâmpla dacă am împărți copiii în grupuri, dar nu i-am manipula? În toamna anului 2003, o echipă de psihologi a încercat să găsească un răspuns la această întrebare. Au ales două creșe din Texas, iar obiectivul lor era de a vedea dacă toți copiii cu vârste cuprinse între trei și cinci ani doreau să poarte un tricou roșu sau unul albastru.

Experimentul a durat doar trei săptămâni, dar a fost de ajuns.³¹ Atât timp cât adulții nu acordau nici un fel de atenție culorilor, nici copiii nu erau preocupați cu asta. Acest lucru nu i-a împiedicat să dezvolte totuși un spirit de grup. În discuțiile cu cercetătorii, copiii au spus că propria culoare era „mai isteață“ și „mai bună“. Într-o altă variantă a experimentului, unde diferențele erau accentuate de adulți („Bună dimineța, copii roșii și albaștri!“), efectul era și mai puternic.

Într-un studiu ulterior, copii în vârstă de cinci ani primeau tricouri roșii și albastre, după care li se prezentau poze ale altor copii. Unii dintre ei purtau un tricou roșu, alții unul albastru. Și chiar dacă subiecții nu știau nimic despre copiii din poze, erau, totuși, mult mai sceptici față de cei care purtau o culoare diferită. Percepția lor era „grav distorsionată de nimic altceva în afară de apartenența la un grup social“, scriau cercetătorii, „o descoperire cu implicații îngrijorătoare“.³²

Copiii nu sunt indiferenți la culori. Sunt mai sensibili la diferențe decât cred majoritatea adulților. Chiar dacă ne comportăm ca și cum toți ar fi egali și diferențele de rasă, aspect și situație materială nu există, copiii tot observă diferențele. Ne naștem cu un buton pentru tribalism. Trebuie doar declanșat.

4

Când am citit despre natura duală a bebelușilor și a copiilor mici – prietenoși, dar cu tendințe xenofobe – m-am gândit, inevitabil, la așa-numitul „hormon al iubirii“. Oxitocina. Această substanță a fost întâlnită în concentrații mari și la vulpile siberiene ale Liudmilei Trut (vezi Capitolul 3). Între timp, știm că acest hormon joacă un rol crucial în relațiile de prietenie și de iubire, dar ne poate face și suspicioși față de străini.

Ar putea oxitocina să explice de ce oamenii buni săvârșesc fapte nelegiuite? Ajungem ușor să nu îi suportăm pe ceilalți pentru că ne simțim legați de propriul grup? Ar putea bunătatea și amabilitatea cu care *Homo puppy* a cucerit lumea să constituie totodată un teren propice pentru cele mai mari crime?³³

Inițial, nu m-a interesat această pistă. Omul are, cu toate astea, încă un instinct nemaipomenit, ancorat în firea noastră de cățeluși. Empatia. Mai exact: putem ieși din bula noastră și ne punem pune în pielea altuia. Ne simțim atât de conectați la

nivel emoțional, încât ne putem da seama cum este să fii străin.

Ba mai mult, suntem chiar buni la asta. Oamenii sunt aspiratoare de emoții. Gândește-te doar la cărți sau la filme și la cât de ușor pot trezi acestea emoții în noi. Chiar și eu întâmpin dificultăți atunci când mă uit la un film trist în avion. (Trebuie să îl pun de multe ori pe pauză, ca pasagerii de lângă mine să nu înceapă să mă consoleze.)³⁴

Multă vreme am crezut că acest instinct special de a simți suferința celorlalți îi poate uni pe oameni. Tot ce avem nevoie, credeam eu, este mai multă empatie. Dar apoi am citit o nouă carte scrisă de unul dintre specialiștii în bebeluși.

Când este întrebat despre ce este vorba în cartea sa, profesorul Bloom răspunde:

„Este despre empatie“.

Oamenii zâmbesc și încuviințează până când profesorul mai adaugă un lucru:

„Sunt împotriva ei“.³⁵

Paul Bloom este cât de poate de serios. Conform psihologiei, empatia nu este precum soarele care luminează și încălzește omenirea. Empatia este ca lumina reflectoarelor. O lumină râvnită. Este concentrată pe o anumită persoană sau un anumit grup de persoane din mediul în care trăiești. În timp ce tu absorbi emoțiile unui individ X, restul lumii dispare în fundal.

Să luăm următorul studiu. Un coleg de-ai lui Bloom, psiholog, a povestit mai multor participanți o întâmplare tristă: Sheri Summers, o fetiță de zece ani, suferă de o boală incurabilă. Se află pe lista de așteptare pentru un tratament care i-ar putea salva viața, dar, din păcate, timpul nu stă în loc. Cercetătorul le-a explicat participanților că o puteau ajuta să ajungă mai sus pe listă, dar trebuiau să rămână pe cât de obiectivi posibil.

Și, ce să vezi? Majoritatea nu au stat prea mult pe gânduri până să îi acorde prioritate fetei. Erau complet conștienți de faptul că existau și alți copii bolnavi pe lista de așteptare.

După aceea, a urmat o răsturnare de situație. Al doilea grup de participanți a fost rugat să își imagineze cum s-ar simți Sheri. Ți se rupea sufletul, o fetiță așa mică să fie atât de bolnavă. O fărâmbă de empatie era de ajuns. Dintr-odată, majoritatea au vrut să o favorizeze. Gândește-te: a fost o concluzie destul de ciudată. Refleктоarele care o luminau pe Sheri puteau să însemne, la urma urmei, moartea celorlalți copii, care, nota bene, așteptau de mai mult timp.³⁶

Probabil acum te gândești: „Întocmai! De aceea avem nevoie de mai multă empatie.“ Nu trebuie să empatizăm doar cu Sheri, ci cu toți copiii de pe toate listele de așteptare din întreaga lume. Mai multă emoție, mai multe sentimente, mai multă empatie!

Dar este imposibil. Lumina reflectoarelor nu funcționează așa. Încearcă să te pui în locul unei persoane. Și acum în locul a 100 de persoane, apoi a unui milion și, în sfârșit, a șapte miliarde de oameni.

Imposibil.

În realitate, empatia este, fără speranță, o emoție limitată, potrivit profesorului Bloom.

Manifestăm empatie în special pentru persoanele apropiate. Persoane pe care le putem mirosi, vedea, auzi și simți. Față de familie și de prieteni, față de oamenii fără adăpost din fața supermarketului din apropiere și față de fanii aceleiași trupe rock. Față de cățelușii drăgălași pe care îi putem mângâia și strânge în brațe, în timp ce mâncăm animalele care sunt maltratate, dar pe care nu le vedem. Față de oamenii pe care îi putem urmări la televizor, mai ales atunci când camera este focusată pe ei, eventual cu o muzică tristă pe fundal.

În timp ce citeam cartea lui Bloom, am început să înțeleg ce anume influența empatia. Știrile. În primul capitol am arătat că știrile sunt tot o lumină a reflectoarelor. Acolo unde empatia te ispitește să te concentrezi pe individ, știrile te ademenesc să te concentrezi pe excepții (Accidente! Atentate! Război!).

Un lucru e sigur: cine visează la o lume mai bună nu are nevoie de prea multă empatie. Mai mult, empatia poate sta în calea iertării, pentru că oamenii care empatizează prea mult cu victimele generalizează dușmanii în cel mai aspru mod.³⁷ Mecanismul este mereu același: plasăm lumina orbitoare a reflectoarelor pe apropiații noștri și pierdem din vedere perspectiva dușmanilor, care sunt dincolo de ceea ce vedem.³⁸

Acesta este mecanismul despre care vorbea Brian Hare, expertul în cățeluși. Cel care ne-a transformat în cea mai bună și totodată cea mai crudă specie de pe planetă. Este un adevăr greu de suportat: empatia și xenofobia sunt două fețe ale aceleiași monede.

5

De ce fac rău oamenii buni?

Cred că am putea formula un început de răspuns. Soldații din Wehrmacht luptau, în primul și în primul rând, unul pentru altul. Oamenii nu erau conduși de sadism și de sete de sânge, ci de camaraderie.

După aceea, am arătat că soldaților le era greu să omoare pe cineva. În Capitolul 4 am scris despre colonelul Marshall, care a descoperit că majoritatea soldaților nu trăgeau cu arma. Autorul britanic George Orwell a făcut aceeași observație, doar că din propria-i experiență. În timpul Războiului Civil Spaniol, fusese brusc copleșit de empatie:

În acel moment, un om a sărit din tranșee [...]. Era pe jumătate îmbrăcat și își ținea pantalonii cu ambele mâini în

timp ce alerga. Nu l-am împușcat din cauza detaliului cu pantalonii. Eram aici să împușc „fasciști“, dar acel om care își ținea pantalonii nu era un „fascist“. Era în mod clar un seamăn, la fel ca tine, prin urmare, nu aveai nici un folos dacă îl împușcai.³⁹

Observațiile lui Marshall și ale lui Orwell arată că oamenii pot cu greu să îi omoare pe cei care se apropie prea mult de ei. Există ceva în natura noastră care ne trage înapoi. Care ne oprește din a apăsa pe trăgaci.

Există ceva mai dificil decât trasul cu arma, din ce au descoperit istoricii militari. Și anume lupta corp la corp cu baioneta. În timpul bătăliei de la Waterloo (1815) și de la Somme (1916), mai puțin de 1% din răni au fost făcute cu o baionetă.⁴⁰ Asta înseamnă că miile de baionete expuse în sutele de muzee nu au fost folosite niciodată. De cele mai multe ori, observă un istoric, „Una din părți își amintea că avea o întâlnire importantă în altă parte înainte ca baionetele să fie încrucișate“.⁴¹

Și aici suntem induși în eroare de televiziune și industria filmului. Seriale precum *Urzeala tronurilor* și filme ca *Războiul stelelor* ne dau impresia că este floare la ureche să tai cu sabia pe cineva.

Cum se face, totuși, că au murit sute de milioane de oameni în războaie în ultimii 10 000 de ani? Cum au murit acei oameni? Pentru a afla răspunsul, trebuie să supunem victimele unei analize medico-legale. Haide să aruncăm o privire la cauzele deceselor în cazul soldaților britanici din timpul celui de-al Doilea Război Mondial:⁴²

Altele: 1%

Substanțe chimice: 2%

Explozii: 2%

Mine de teren și capcane: 10%

Gloanțe și mine antitanc: 10%

Mortiere, grenade, bombe aeriene, obuze: 75%

Observi asemănări între cauzele deceselor? Dacă aceste victime au ceva în comun, este că au fost eliminate de la distanță. Majoritatea soldaților au fost omorâți de cineva care a apăsător un buton, a aruncat o bombă sau a plasat o mină. De cineva care nu i-a văzut niciodată și sigur nu pe jumătate dezbrăcați, ținându-se de pantaloni.

De obicei, nu omori pe cineva de aproape. Putem rezuma evoluția tehnologiei militare ca un proces prin care distanța față de dușmani se mărește tot mai mult. De la bâte și cuțite la săgeți și arcuri. De la muschete și tunuri la bombe și grenade.

De-a lungul istoriei, armamentul oferă o soluție din ce în ce mai bună la problema fiecărui război: aversiunea noastră fundamentală față de violență. Nu poți să privești pe cineva în ochi și să-l împuști, asta nu se face mai niciodată. Așa cum majoritatea dintre noi am deveni vegetarieni de îndată ce ar trebui să măcelărim o vită, la fel și majoritatea soldaților ar avea procese de conștiință imediat ce dușmanul s-ar apropia de ei.

Din cele mai vechi timpuri, războaiele au fost câștigate prin doborârea a cât mai mulți oameni de la distanță.⁴³ Asta au făcut și englezii când i-au învins pe francezi la Crécy și Azincourt, în timpul Războiului de 100 de Ani (1337–1453). Asta au făcut și conchistadorii când au cucerit America în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Asta fac și Statele Unite în ziua de azi cu armata de drone.

Pe lângă armele cu rază lungă de acțiune, forțele armate au căutat noi moduri prin care să mărească distanța *psihologică* față de dușman. Dacă îi dezumanizezi pe ceilalți, înfățișându-i, de exemplu, ca pe niște gândaci, devine mai ușor să îi tratezi inuman.

Le poți da și droguri soldaților tăi, pentru a le estompa empatia înăscută și tendința de a respinge violența. Troia, Waterloo, Coreea, Vietnam: războaiele nu se conduc cu oameni

lucizi. Poate că Parisul nici nu ar fi căzut dacă, în 1940, germanii nu ar fi înghițit 35 de milioane de tablete de metamfetamină (cunoscută și sub numele de *crystal meth*, un drog care te poate face extrem de agresiv).⁴⁴

De asemenea, armatele pot să-și „condiționeze” trupele. Armata americană a făcut asta după al Doilea Război Mondial, atunci când nimeni altul decât Marshall a oferit consultanță. Recruții pentru Războiul din Vietnam au fost aruncați în centrele de pregătire și au fost învățați că nu numai camaraderia, dar și cea mai cruntă violență e ruptă din rai. „OMORÂM! OMORÂM! OMORÂM!”, strigau până răgușeau. Veteranii celui de-al Doilea Război Mondial (care îi învățaseră pe majoritatea cum să omoare) au fost șocați când au văzut imaginile unui astfel de antrenament.⁴⁵

În prezent, antrenamentele soldaților nu se mai bazează pe practica tragerilor la țintă. Învăță să împuște instinctiv obiective cu înfățișare realistă, umană. Împușcatul devine astfel un automatism, o reacție pavloviană, o acțiune la care nu mai este necesar să te gândești. Lunetiștii au parte de un antrenament și mai sever. O metodă de antrenament, dovedită a fi eficientă, este vizionarea unei serii de filme macabre, în timp ce un recrutar este legat de scaun cu un aparat special care îi ține în permanență ochii deschiși.⁴⁶

Astfel, aversiunea firească față de violență îți este ștearsă din minte. *Manufactured contempt* a numit-o un veteran american. Ură produsă artificial.⁴⁷

Această condiționare chiar funcționează. Dacă o armată antrenată pe stil nou concurează cu una antrenată pe stil vechi, cea din urmă va fi nimicită. Războiul din Malvine (1982), de exemplu. Argentinienii erau în avantaj numeric, dar avuseseră parte de un antrenament pe stil vechi. Nu aveau nici o șansă împotriva britanicilor, niște

mașini de ucis.⁴⁸ Camaraderia a devenit, prin urmare, mult mai puțin importantă pentru armatele moderne.

Și americanii au știut să-și sporească numărul de trăgători. În timpul Războiului din Coreea, acesta a crescut la ๐๐%, iar în timpul Războiului din Vietnam, la ๙๐%. Au plătit însă scump pentru asta. Dacă speli creierul milioaneilor de tineri în timpul antrenamentului, să nu te surprindă că se întorc acasă cu traume. În Vietnam, exact asta s-a întâmplat. Numărul de veterani cu tulburare de stres post-traumatic (PTSD) a explodat pur și simplu.⁴⁹

Nenumărați soldați nu numai că omorâseră alți oameni, dar ceva murise în interiorul lor.

Până la urmă, există un singur grup pentru care a fost ușor să păstreze distanța față de dușman.

Este vorba de lideri. Generalii armatelor și conducătorii organizațiilor teroriste nu au trebuit să facă prea multe pentru a suprima empatia față de oponent. Doar au dat ordinele de la distanță.

Fascinant este că, în vreme ce soldații sunt adesea oameni obișnuiți, acest lucru nu este valabil pentru superiorii lor. Experții în terorism și istoricii fac inevitabil referire la faptul că liderii prezintă un alt profil. Criminalii de război precum Adolf Hitler și Joseph Goebbels sunt exemple clare de oameni avizi de putere și narcisiști paranoici.⁵⁰ Liderii al-Qaida și SI sunt manipulativi și egoiști. Nu dau dovadă de compasiune și rareori se îndoiesc de acțiunile lor.⁵¹

Acum ne lovim de următoarea enigmă. Dacă *Homo puppy* este o ființă așa de prietenoasă de la natură, cum ajung în cele mai multe cazuri egoiști și avarii la putere? Cum se face că ființele care roșesc – singurele din regnul animal – se lasă conduse de personaje care nu cunosc rușinea?

11. CUM CORUPE PUTEREA

1

Dacă vrei să scrii despre putere, există un nume pe care nu-l poți trece cu vederea. L-am întâlnit deja în Capitolul 3, când am vorbit despre teoria că oamenii pot minți și înșela cu mai multă pricepere atunci când au un obiectiv de atins.

Machiavelli.

În iarna anului 1513, după altă noapte lungă petrecută la cârciumă, acest funcționar sărac a început să scrie un pamflet pe care el însuși îl vedea drept o „mică nebunie”.¹ L-a numit *Principele*. Urma să fie una dintre cele mai importante lucrări din istoria occidentală.

Principele a ajuns și la împăratul Carol al V-lea, la regele Ludovic al XIV-lea și la secretarul general Stalin. Și marele cancelar Otto von Bismarck avea un exemplar, la fel și Churchill, Mussolini și Hitler. A fost găsit unul până și în trăsura lui Napoleon, la scurt timp după înfrângerea de la Waterloo.

Filosofia lui Niccolò Machiavelli este așadar direct aplicabilă. Cine râvnește puterea, scrie el, trebuie să pună mâna pe ea. Fără principii, fără morală. Scopul scuză mijloacele. Dacă nu iei atitudine, alții te vor călca în picioare.

„Despre oameni”, scria Machiavelli, „poți spune în general că sunt nerecunoscători, schimbători, ipocriți, lași și lacomi.”² Dacă cineva se poartă frumos cu tine, nu te lăsa păcălit. E doar fățarnicie. „Oamenii nu fac niciodată bine, decât dacă sunt constrânși.”³

Cartea lui Machiavelli este deseori catalogată drept „realistă”. Dacă vrei să o citești, o poți găsi în continuare la categoria bestselleruri în librării. Poți citi altminteri una dintre multele cărți de dezvoltare personală dedicate lui Machiavelli,

precum *Machiavelli for Managers* și *Machiavelli for Moms*. Există și filme, piese de teatru și seriale bazate pe scrierile lui. *Nașul*, *Culisele puterii*, *Urzeala tronurilor*: toate au, de fapt, ca referințe lucrările acestui bătrân italian.

Întrebarea vine de la sine: este corectă filosofia lui Machiavelli? Este nevoie ca oamenii să mintă și să înșele fără rușine pentru a obține și a păstra puterea? Ce spune știința modernă despre asta?

Profesorul Dacher Keltner este un expert când vine vorba de machiavelismul aplicat. Încă de la începutul anilor 1990, a devenit fascinat de psihologia puterii. A constatat atunci două lucruri. Primul: mai toți credeau că Machiavelli avea dreptate. Al doilea: nu existau suficiente studii științifice care să-i susțină teoria.

Keltner a decis să fie el primul. S-a infiltrat în cămine studențești și în tabere de vară, unde oamenii pot concura fără griji pentru putere. Psihologul a numit experimentul „starea naturală”. Se aștepta ca tocmai în aceste locuri – unde oamenii se întâlnesc pentru prima dată – înțelepciunea atemporală a lui Machiavelli să poată ieși la iveală.

A fost o dezamăgire. Cine se comportă într-o tabără de vară după cum spune *Principele*, a descoperit Keltner, este ostracizat de către ceilalți. Este la fel ca în preistorie: în micile societăți, aroganța nu intră în discuție. Oamenii te vor considera un ticălos și te vor exclude. Cei mai prietenoși și mai empatici sunt întocmai cei care se ridică și ajung lideri, potrivit lui Keltner.⁴ *Supraviețuirea celui mai prietenos.*

Acum poate te gândești: profesorul ăsta ar trebui să-l cunoască pe șeful meu. Când o să-l întâlnească, o să renunțe la teoriile sale naive despre lideri simpatici.

Dar stai așa, încă nu am terminat de spus toată povestea. Keltner a făcut cercetări asupra efectului

puterii atunci când *ai parte de ea*, ajungând la cu totul alte concluzii. Studiul care îți aprinde poate cel mai mult imaginația este numit după Cookie Monster din *Strada Sesame*.⁵ În 1998, Keltner și echipa sa au adus în laborator grupuri de câte trei participanți. Unul dintre ei a devenit lider prin tragere la sorți, iar ceilalți au avut de îndeplinit o sarcină plictisitoare.

Apoi, în timp ce lucrau, participanții au primit un bol cu cinci biscuiți. Fiecare grup a lăsat în bol un biscuit (o lege nescrisă a decenței), dar adesea acesta era mâncat de lider. Și asta nu era tot. Un absolvent al lui Keltner a observat că liderii păreau să mănânce mai urât. După o analiză video s-a observat că monștrii biscuiților mâncau într-adevăr mai des cu gura deschisă, mușcau mai zgomotos și dădeau mai multe firimituri pe haine.

Poate te gândești acum la șeful tău?

La început nu am luat în serios astfel de studii trăsnite, dar în ultimii ani au fost făcute zeci de cercetări de acest fel, în toată lumea.⁶ Echipa lui Keltner a analizat, de exemplu, și efectul psihologic produs de o mașină scumpă. Primii participanți conduceau un Mitsubishi vechi sau un Ford Pinto către o trecere unde un pieton tocmai voia să traverseze strada. Fiecare dintre ei i-a acordat amabil prioritate.

Ulterior, participanții au fost puși să conducă un model de Mercedes scump. În acest caz, 45% nu au mai acordat prioritate pietonului. Da, ai citit bine. Cu cât mașina era mai scumpă, cu atât comportamentul lor la volan era mai necivilizat.⁷ „Șoferii de BMW au fost cei mai răi“, le-a spus unul dintre colegii lui Keltner celor de la *The New York Times*.⁸ (Acest studiu a fost reprodus, între timp, de două ori, având aceleași rezultate.)⁹

Observând comportamentul șoferilor, Keltner și-a dat seama de ce anume îi aminteau participanții săi. *Sociopatie dobândită* este termenul medical.

Psihologii sunt obișnuiți încă din secolul al XIX-lea cu această formă non-ereditară a tulburărilor de personalitate antisocială. Este nevoie doar de o lovitură la cap care vătămează părți fundamentale ale creierului. Acest tip de accidente pot schimba cei mai drăguți oameni în ticăloși machiavelici.

Îi simți din momentul în care intră în încăpere: oamenii care dețin puterea au aceleași porniri.¹⁰ Se poartă de parcă au suferit leziuni cerebrale. Literalmente. Sunt mai impulsivi, mai egoiști, mai nesăbuiți, mai aroganți, mai narcisiști și mai grobieni decât media. Își înșală partenerii mai des, nu prea îi ascultă pe ceilalți și sunt mai puțin interesați de perspectiva celorlalți. De asemenea, sunt mai insensibili și arată rareori acea emoție care face din oameni o specie unică în regnul animal.

Nu roșesc.

Puterea pare să acționeze ca un fel de anestezic care te izolează de ceilalți. În 2014, trei neurologi americani au folosit un aparat pentru „stimularea magnetică transcraniană“, un termen complicat pentru un aparat care îți testează funcțiile creierului, pentru a analiza atât oameni influenți, cât și oameni obișnuiți. Au descoperit că sentimentul de putere perturba un proces mental pe care oamenii de știință îl numesc „oglindire“, un proces care joacă un rol important în trăirea empatiei.¹¹

În mod normal, omul este o ființă care reproduce întruna acțiunile altora. Dacă altcineva râde, râdem și noi. Dacă altcineva cascadează, cascadează și noi. Dar cei influenți îi oglindesc mai puțin pe alții. Este ca și cum nu ar mai fi legați de alți oameni. Ca și cum ar fi deconectați.¹²

Este oare chiar atât de surprinzător că oamenii care dețin puterea, fiind mai puțin „conectați“, sunt adesea cinici?

Multe studii au arătat că puterea te face să ai o perspectivă negativă în privința celorlalți.¹³ Cei care dețin puterea sunt mai frecvent de părere că cei mai mulți oameni sunt leneși și neserioși. Din această perspectivă negativă asupra omului, ei concluzionează că trebuie să fie controlați, spionați, coordonați și supuși legilor. Trebuie să fie cenzurați și să li se spună ce să facă. Iar ei sunt persoanele potrivite pentru a face aceste lucruri. Puterea te face să te simți superior celorlalți.

Trist este că neputința are efectul opus. Studiile psihologice arată că oamenii care se simt neputincioși sunt mult mai nesiguri. Au îndoieli înainte de a-și exprima părerea. Într-un grup, încearcă să nu iasă în evidență și își subestimează inteligența.¹⁴

Astfel de sentimente de nesiguranță sunt convenabile pentru cei de la putere, întrucât neîncrederea îi împiedică pe oameni să riposteze. Putem observa aici un *nocebo* în acțiune: dacă îi tratezi pe ceilalți *ca și cum* ar fi proști, ei se vor simți, la rândul lor proști, după care conducătorii își vor spune că populația este prea proastă pentru a avea ceva de spus în luarea deciziilor și că ei trebuie să preia cârma (cu viziunea lor excepțională și perspectiva de ansamblu).

Dar, de fapt, nu este invers? Puterea nu te limitează? Cine ajunge în top nu trebuie să mai privească prin prisma altora. Nu mai este nevoie de atâta empatie, pentru că, atunci când cineva este greu de înțeles și enervant îl poți ignora, sancționa, închide sau mai rău. Deținătorii puterii își permit această vedere limitată pentru că nimeni nu le cere socoteală.

Posibil ca această teorie să explice de ce bărbații înregistrează, de regulă, scoruri mai mici decât femeile la testele de empatie. În urma unui studiu amplu, din 2018, al Universității Cambridge, s-a observat că nu există nici o explicație genetică pentru acest aspect.¹⁵ Se pare că are de a face

îndeosebi cu ceea ce oamenii de știință numesc „socializare“. Cu alte cuvinte: trăim într-o societate în care puterea este împărțită în așa fel încât femeile trebuie să depună neobosit eforturi pentru a înțelege bărbații (care deseori ocupă poziții mai înalte).

De aici și eternele povești despre uluitoarea „intuiție feminină“. Este de așteptat ca femeile să privească din perspectiva bărbaților, dar rareori invers.

2

Cu cât mă adânceam mai mult în psihologia puterii, cu atât înțelegeam mai bine că puterea este un fel de drog cu o listă lungă de efecte secundare. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, istoriograful britanic lord Acton a scris celebrele cuvinte: „Puterea corupe, iar puterea absolută corupe în mod absolut“.¹⁶ Până atunci nu s-au mai întâlnit multe afirmații asupra cărora psihologii, sociologii și istoricii să cadă de acord.

Dacher Keltner vorbește, de asemenea, despre „paradoxul puterii“. Mai multe studii arată că oamenii își aleg drept lideri pe cei mai modești și mai prietenoși. Dar în momentul în care aceștia ajung în vârf, puterea li se urcă, pur și simplu, la cap.

Și încearcă atunci să te descotorosești de ei.

Dacă ne uităm la alți membri ai familiei noastre cum ar fi gorilele și cimpanzeii, observăm cât de dificilă poate fi o astfel de detronare. Grupurile de gorile au un singur dictator cu spate argintiu care ia toate deciziile și are acces exclusiv la un harem de femele. Liderii cimpanzeilor fac, de asemenea, tot posibilul să rămână pe stânca cea mai înaltă. Poziția de vârf este pusă deoparte pentru cimpanzeii cei mai puternici și cu capacitatea de a forma coaliții.

„Pasaje întregi din Machiavelli par să se plieze direct pe comportamentul cimpanzeilor“, scria

biologul Frans de Waal la începutul anilor 1980 în cartea sa *Politica cimpanzeilor*.¹⁷ Cimpanzeul alfa, monarhul, merge de colo colo ca un macho și este cel mai mare manipulator al grupului. Sub el se află adjutanții: alți cimpanzei care țin monarhul pe tron, dar care îi pot înfige la fel de bine un cuțit în spate.

Acum 40 de ani, oamenii de știință știau deja că 99% din ADN-ul nostru este similar cu cel al cimpanzeilor. Nu întâmplător, republicanul cunoscut Newt Gingrich a împărțit în 1995 zeci de exemplare ale cărții lui De Waal colegilor lui. Congresul american nu era, potrivit lui, prea diferit de coloniile de cimpanzei: oamenii se obosesc cel mult să își ascundă instinctele.

Încă foarte puțin cunoscut în anii 1990 era însă faptul că noi, oamenii, mai avem o rudă la fel de apropiată. Încă o maimuță cu care împărțim 99% din ADN, bonobo. Era pe la începutul anilor 1970 când Frans de Waal a văzut un bonobo pentru prima dată, când încă erau numiți „cimpanzei pitici”. Cimpanzeii și bonobo au fost pentru mult timp priviți ca făcând parte din aceeași specie.¹⁸

În realitate, bonobo este o cu totul altă creatură. În Capitolul 4, am văzut că animalul s-a domesticit singur, la fel ca *Homo puppy*. Femelele bonobo par să fi jucat rolul principal în acest proces. Chiar dacă fizic nu sunt la fel de puternice, se strâng în grupuri imediat ce un mascul bonobo hărțuiește o femelă. În cazuri extreme, acestea pot smulge penisul unui mascul.¹⁹ Consecința este că femelele bonobo își pot alege singure partenerul, preferindu-i pe cei mai prietenoși dintre masculi.

Dacă te gândești că astfel de maimuțe emancipate duc o viață sexuală plictisitoare, te înșeli. „Maimuțele bonobo se comportă de parcă ar fi citit *Kamasutra*”, scrie De Waal. „Pun în practică poziții din cele mai variate.”²⁰ Când două

grupuri de maimuțe bonobo se întâlnesc pentru prima oară, se termină adesea cu o orgie.

Înainte să te entuziasmezi prea tare, în mod clar oamenii nu sunt niște bonobo. Totuși, din multe cercetări reiese că avem mai multe în comun cu aceste maimuțe prietenoase decât cu cimpanzeii machiavelici. În cea mai mare parte din istorie, sistemul nostru politic, de exemplu, a semănat izbitor cu cel al maimuțelor bonobo.

Adu-ți aminte ce au zis membrii poporului Kung (vezi Capitolul 5):

Nu vrem să avem de a face cu cineva care ne-ar împovăra, fiindcă într-o bună zi mândria îl va face să omoare pe cineva. De aceea îi spunem mereu că pentru noi carnea lui e lipsită de valoare. Astfel, îi domolim elanul și îl liniștim.

Un antropolog american, care a analizat 48 de studii despre vânători-culegători, a ajuns la concluzia că machiavelismul a fost mai mereu o rețetă a eșecului. Ca să îți faci o idee, următoarea listă conține caracteristicile pe care trebuia să le deții în preistorie pentru a prelua poziția de conducere:

Generos
Amabil
Curajos
Charismatic
Imparțial
Deschis
De încredere
Calm
Puternic
Pasionat
Modest²¹

Poziția de conducere la vânători-culegători era temporară, iar deciziile erau luate în comun. Cine se purta precum scria mai târziu Machiavelli își punea viața în pericol. Egoiștii erau scoși din joc și

riscau să moară de foame. Nimeni nu voia să își împartă mâncarea cu cei plini de ei.

Faptul că oamenii se comportă mai degrabă ca maimuțele bonobo decât precum cimpanzeii reiese și din aversiunea noastră naturală față de inegalitate. Tastează *inequality aversion* (aversiune față de inegalitate) pe Google Scholar și vei găsi mai mult de 10 000 de articole științifice despre acest instinct străvechi. Copiii de doar trei ani împart cinstit o prăjitură între ei. Copiii de șase ani preferă să arunce o parte la gunoi ca cineva să nu primească o porție mai mare.²² La fel ca maimuțele bonobo, oamenii împart bucuroși, și împart mult.

Bineînțeles că nu trebuie să exagerăm cu aceste descoperiri. *Homo puppy* nu este un comunist înăscut. Ne place și un pic de inegalitate, accentuează psihologii, atât timp cât este bazată pe ceva. Atât timp cât *pare* cinstită. Dacă poți convinge masele că ești mai deștept, mai bun și mai pios, li se va părea logic ca tu să fii lider. Atunci nu trebuie să te temi de o revoltă.

Odată cu apariția primelor așezări și cu creșterea inegalității, căpeteniile și regii trebuiau să motiveze de ce aveau mai multe privilegii decât supușii lor. Altfel spus: trebuiau să răspândească propagandă. În timp ce liderii vânătorilor-culegători erau modestia în persoană, liderii de acum încep să se bată cu pumnii în piept. Regii proclamă că au fost aleși de zei. Sau că ei înșiși erau sfinți.

În prezent, propaganda celor mai mulți conducători este ceva mai subtilă. Dar asta nu înseamnă că nu mai există ideologii ingenioase care trebuie să justifice de ce unii oameni „câștigă” mai multă putere, statut și avere decât ceilalți. În lumea occidentală se obișnuiește ca această apărare să fie susținută cu așa-numitele argumente „meritocratice”.

Întrebarea este: Cine are cele mai multe merite? Cine contribuie cel mai mult la bunăstarea

societății? Un gunoier sau un bancher? O asistentă medicală sau un manager interimar care continuă să gândească inovativ? Cu cât povestea ta e mai convingătoare, cu atât mai multă putere și bogăție vei avea. Putem rezuma istoria civilizației la o istorie în care conducătorii nascocesc mereu noi argumente pentru privilegiile lor.²³

Totuși, se întâmplă ceva ciudat. Nu trebuie să ne încredem, la urma urmei, în poveștile oamenilor influenți.

Câțiva istorici sunt de părere că suntem, pur și simplu, naivi. Creduli. De fapt, acesta ar fi marele atu al speciei noastre.²⁴ Teoria e simplă: dacă vrei ca mii de străini să lucreze împreună, ai nevoie de ceva care să îi țină laolaltă. Ceva mai puternic decât bunătatea. Deși *Homo puppy* are cea mai mare rețea socială dintre toate primatele, nu este de ajuns pentru a construi orașe sau state.

Încă din anii 1990, oamenii de știință au descoperit că cercul nostru de cunoștințe nu depășește 150 de persoane. Doi cercetători americani le-au cerut unor participanți să întocmească o listă cu prietenii și rudele cărora le-au trimis felicitări de Crăciun. În medie, s-au dovedit a fi 68, iar felicitările au trimise către gospodării cu un total de 150 de membri.²⁵

Dacă ne uităm în urmă, acest număr continuă să apară. De la unitățile militare romane la coloniștii credincioși, de la unitățile comerciale moderne la numărul de persoane cu care interacționăm pe Facebook – 150 pare să fie în repetate rânduri limita magică. Aparent, creierul uman nu poate gestiona mai multe relații semnificative dincolo de acest număr.

Ce-i drept, poți organiza o petrecere reușită cu 150 de oameni. Dar nu este suficient pentru a construi o piramidă sau pentru a trimite o navetă spațială pe Lună. Pentru asta trebuie să lucrăm în

grupuri mult mai mari. Cum au reușit cei de la putere să ne aducă până aici?

Răspunsul: prin mituri. Am învățat să ne *imaginăm* relații cu unii pe care nu i-am întâlnit niciodată. Religiile și statele, companiile și țările nu există decât în capul nostru, de fapt, în poveștile spuse de liderii noștri și de noi înșine. Nimeni nu a întâlnit-o vreodată pe „Franța”. Nimeni nu a dat mâna cu „Biserica Romano-Catolică”. Dar nici nu contează, atât timp cât ne simțim parte a unor astfel de ficțiuni.

Exemplul cel mai evident al unui astfel de mit este, bineînțeles, Dumnezeu. Sau să-l numim *Big Brother* primordial. Când eram adolescent mă întrebam de ce Creatorul creștin cu care am crescut era atât de preocupat de oameni și de grijile lor. Ceea ce nu știam atunci era că vânătorii-culegători aveau o imagine cu totul diferită despre Dumnezeu (vezi Capitolul 5). Zeii lor nu prea se interesau de viața oamenilor.

Prin urmare, întrebarea este: cum a apărut credința într-un Dumnezeu atotputernic? Un Dumnezeu care, pe deasupra, se mânie pentru păcatele oamenilor?

Oamenii de știință au venit recent cu o explicație fascinantă. Pentru a o înțelege, trebuie să ne întoarcem la Capitolul 3, unde am învățat că *Homo puppy* are ceva special în anatomia lui: albul ochiului. Asta înseamnă că putem să urmărim în ce direcție privesc ceilalți. Astfel, ne putem citi unul altuia mai bine emoțiile, un aspect esențial în stabilirea încrederii.

Totul s-a schimbat atunci când am început să conviețuim în grupuri mari formate din mii de străini. Oamenii s-au pierdut literalmente din vedere, deoarece într-un grup de mii, zeci de mii sau milioane de oameni nu poți avea contact vizual cu toată lumea. Și astfel, neîncrederea a început să crească din nou. Tot mai mulți oameni se temeau că alții parazitează comunitatea, iar în timp ce ei

trudesc muncind, alții vor sta degeaba să privească.

Prin urmare, conducătorii aveau nevoie de cineva care să țină masele în frâu. Cineva care asculta și vedea totul. Un ochi atotvăzător: Dumnezeu.

Nu este întâmplător faptul că noii zei au devenit niște personaje răzbunătoare.²⁶ Dumnezeu a devenit un Superleviatan care spiona pe toată lumea 24 din 24. „La voi însă și perii capului, toți sunt numărați.“ (Matei 10:30). Dumnezeu își citea până și gândurile. De atunci înainte, cineva observa și controla totul din cer, intervenind sever atunci când era nevoie.

Cu ajutorul miturilor, omenirea și conducătorii au reușit să facă ceea ce nici o altă specie nu reușise să facă. Miturile ne-au ajutat să lucrăm împreună cu milioane de necunoscuți la scară mare.

Mariile civilizații sunt, conform acestei teorii, înzestrate cu o imaginație bogată. Iudaismul și islamul, naționalismul și capitalismul sunt produse ale fanteziei noastre. „Totul s-a învățat în jurul transmiterii poveștilor“, scrie istoricul israelian Yuval Noah Harari în cartea sa *Sapiens* (2011), „și a-i convinge pe oameni să le creadă.“²⁷

Este o teorie fascinantă, dar care prezintă o mare problemă.

Ignoră 95% din istoria noastră. Este o realitate faptul că strămoșii noștri nomazi au depășit pragul magic de 150.²⁸ Bine, vânam și culegem în grupuri mici. Dar ne schimbăm regulat grupul, făcând astfel parte dintr-o enormă rețea de *Homo puppy* hibridizați. După cum am scris și în Capitolul 3: indigenii Aché din Paraguay și Hadza din Tanzania întâlnesc constant de-a lungul vieții mai mult de 1 000 de oameni.²⁹

În plus, în preistorie aveam deja o imaginație bogată. Am conceput dintotdeauna mituri ingenioase și le-am transmis mai departe, mituri

care au făcut posibilă colaborarea între grupuri numeroase de oameni. Gândește-te la cel mai vechi templu din lume, Göbekli Tepe din Turcia modernă (vezi Capitolul 5), la care au lucrat mii de oameni.

Singura diferență? În preistorie, miturile erau destul de instabile. Astfel, căpeteniile erau înlăturate, iar monumentele erau demolate cât ai clipi. Sau, după cum scriau doi antropologi:

În loc să se culce pe o ureche într-un soi de inocență primitivă până la eliberarea spiritului inegalității, strămoșii noștri par să fi destupat și astupat regulat sticla, restricționând inegalitatea cu ajutorul dramelor istorice ritualice și construind zei și regate precum au făcut și cu monumentele lor, pentru ca mai apoi să le distrugă bucuroși.³⁰

Milenii întregi, oamenii și-au putut permite să fie sceptici în legătură cu poveștile care circulau. Dacă vreun guraliv anunța că a fost ales de un zeu puternic, puteai să nu-l bagi în seamă. Iar dacă un astfel de personaj continua să te calce pe nervi, mai devreme sau mai târziu primea oricum o săgeată în spate. *Homo puppy* era prietenos, dar nu naiv.

Totul s-a schimbat odată cu apariția generalilor și a armatelor. Încearcă numai să te opui unui conducător care arde, condamnă și execută sau jupoaie de viu orice eretic. Vei observa că vor fi ceva mai puțini critici. „Acesta este motivul“, scrie Machiavelli, „pentru care toți profeții înarmați au triumfat, iar cei neînarmați au căzut.“

Deodată, zeii și regii nu au mai fost așa ușor de înlăturat. Necredința devenise fatală. Venerai zeul greșit? Mai bine țineai asta pentru tine. Erai de părere că statul național este o iluzie nechibzuită? Această opinie te putea costa viața. „Este necesar să îți organizezi treburile în așa fel încât“, potrivit lui Machiavelli, „să poți constrânge mereu oamenii

cu ajutorul violenței atunci când aceștia și-au pierdut credința.³¹

Poate te gândești că violența nu mai joacă un rol atât de important în ziua de azi, mai ales într-o democrație autentică cu proceduri plicticoase. Dar nu te lăsa păcălit de aparențe: *amenințarea* violenței este tot timpul prezentă.³² Peste tot. Este motivul pentru care familiile cu copii pot fi date afară din casă dacă nu își achită datoriile. Este motivul pentru care imigranții nu au loc în ficțiunea pe care noi o numim „Europa” sau „Statele Unite”. Și este și motivul pentru care continuăm să credem în bani.

Gândește-te: de ce s-ar închide oamenii 40 de ore pe săptămână în niște cuști pe care le numim „birouri”, pentru câteva bucăți de metal sau de hârtie, ori pentru câteva cifre în plus într-un cont? Este din cauza strălucitei propagande a statului? Și dacă e așa, de ce nu există mai deloc necredincioși? De ce nu merge nimeni la fisc să spună: „Ascultă prietene, am citit de curând o carte interesantă despre puterea miturilor și mi-am dat seama că banii sunt și ei doar o ficțiune. Anul acesta nu plătesc nici o taxă.”

Răspunsul este evident. Dacă ignori o factură sau nu plătești taxe, vei fi amendat sau vei merge la închisoare. Și dacă nu mergi de bună voie, cu siguranță vor veni autoritățile după tine. Ficțiunea banilor este impusă prin intermediul violenței.³³

3

Citind despre lucrarea lui Dacher Keltner și despre psihologia puterii, am început să înțeleg ce trebuie să fi mers prost cu invenția proprietății private și a agriculturii.

Milenii întregi am ales cei mai prietenoși oameni drept lideri. Am știut încă din vremuri preistorice că puterea corupe, de aceea am creat un

sistem în care rușinea și presiunea grupului erau folosite pentru a-i ține pe toți sub control.

Acum 10 000 de ani era însă mult mai greu să înlături conducătorii. Noi ne stabileam în orașe și în state, iar conducătorii primeau armatele la dispoziție. Puțină bârfă și o suliță bine ținută nu mai erau de ajuns la momentul acela. Un rege nu se mai lăsa așa ușor detronat. Un președinte nu este înlăturat doar cu niște glume amuzante.

Unii istorici bănuiesc că nici acum nu putem trăi fără inegalitate. „Societățile umane complexe“, scrie istoricul israelian Harari, „par să impună ierarhii imaginate și discriminări injuste.“³⁴ (Și poți fi sigur că mulți conducători sunt de acord când aud așa ceva.)

Dar ceea ce mă fascinează este că oamenii din întreaga lume au găsit – și continuă să găsească – moduri prin care să își îmblânzească conducătorii. Chiar și după apariția căpeteniilor și a regilor. Metoda cea mai evidentă este revoluția. Că e vorba de Revoluția franceză (1789), Revoluția rusă (1917) sau de Primăvara Arabă (2011) – de fiecare dată dinamica e aceeași. Masele încearcă să înlătore tiranul.

Totuși, cele mai multe revoluții eșuează. Când un despot este răsturnat, un alt lider urcă la putere și se transformă, la rândul lui, într-un individ avid de putere. Napoleon a urmat după Revoluția franceză. Lenin și Stalin după Revoluția rusă, iar în Egipt, un alt dictator încă deține puterea. Sociologii numesc asta „legea de fier a oligarhiei“. Până și socialiștii, și comuniștii, care nu se mai satură vorbind despre libertate și egalitate, se transformă în tirani dacă li se oferă prea multă putere.

Ca urmare, unele societăți s-au gândit la un mod prin care să distribuie puterea. Numim asta „democrație“. Termenul sugerează că poporul conduce (*demos* înseamnă „popor“ în greaca

veche, iar *kratos* înseamnă „putere“), dar în practică realitatea e, de obicei, cu totul alta.

Rousseau a observat deja că forma noastră de guvernământ este o „aristocrație electivă“. În realitate, nu cetățenii sunt la putere. Ne este permis doar să ne alegem conducătorii. Este important de știut că acest model avea inițial scopul de a ține deoparte populația. Să luăm, de exemplu, Constituția Americană: istoricii sunt de părere că a fost concepută ca un „document intrinsec aristocratic, menit să domolească tendințele democratice din acea perioadă“.³⁵

Părinții fondatori ai Statelor Unite nu doreau ca cetățenii să se amestece prea mult în politică. În prezent, cu toate că oricine poate candida, în practică este dificil să câștigi niște alegeri când nu ai acces la o rețea aristocrată de finanțatori și de lobbyiști. „Democrația“ americană nu prezintă întâmplător tendințe dinastice – gândește-te la familiile Kennedy, Bush și Clinton.

De fiecare dată sperăm să avem parte de lideri mai buni, dar deseori ne dezamăgesc. Profesorul Keltner oferă o explicație: puterea îi face pe cei care ne conduc să își piardă din bunătate și modestie, întocmai calitățile pentru care fuseseră aleși. În unele cazuri, acele calități nici măcar nu au existat. Gândește-te că, într-o societate organizată ierarhic, machiavelicii sunt în avantaj. Ei au atuul final, o caracteristică cu care continuă să își scoată adversarii din joc.

Sunt nerușinați.

Mai devreme am văzut că *Homo puppy* a evoluat ajungând să cunoască rușinea. Nu degeaba suntem singurii care roșesc. Timp de milenii, rușinea a fost totodată cel mai puternic instrument prin care conducătorii erau îmblânziți. Și în prezent funcționează la fel de bine. Rușinea este mai eficientă decât legile și regulile, decât cenzura și violența. Oamenii care cunosc rușinea își pun ei înșiși limite. Se bâlbâie și roșesc atunci când sunt

judecați sau când nu se ridică la așteptările semenilor.³⁶

Bineînțeles, rușinea are și laturi întunecate (gândește-te la rușinea care poate aduce cu sine sărăcia), dar imaginează-ți o societate fără rușine. Ar fi un iad.

Din păcate, vor exista mereu oameni care nu cunosc rușinea. Mă refer aici la cei dependenți de putere sau la o minoritate care s-a născut cu tendințe sociopate. Aceste tipuri sociale nu rezistau mult printre vânători-culegători. Erau ostracizați de grup și mureau în singurătate.

Însă, în marile organizații moderne, sociopatii se descurcă chiar mai bine pe scara carierei. Potrivit unor studii, patru până la opt procente dintre directorii executivi sunt sociopați, în comparație cu 1% în rândul populației obișnuite.³⁷ Într-o „democrație“, nerușinarea poate fi de folos. Politicienii care nu suferă de rușine pot face anumite lucruri care pentru alții par, pur și simplu, imposibile. De ce altora le-ar fi rușine?

Te-ai numi cel mai mare gânditor al țării sau te-ai lăuda cu mărimea sexului tău? Ai minți, ai risca să fii prins și ai minți în continuare? Majoritatea oamenilor ar intra în pământ de rușine, așa cum cei mai mulți oameni nu ar lua ultimul biscuit dintr-un pachet. Însă pentru mulți dintre cei care dețin puterea rușinea ar fi chiar un motiv de îngrijorare. Într-o mediacrație poate fi un avantaj să fii nerușinat: știrile se concentrează întotdeauna pe ce este bizar și absurd.

Într-o astfel de lume, nu cei mai prietenoși și mai empatici lideri ajung în vârf, ci mai degrabă invers. În această lume este vorba despre *supraviețuirea celor nerușinați*.

12. CU CE A GREȘIT ILUMINISMUL?

1

După ce am analizat în profunzime psihologia puterii, mi-a revenit în minte prologul acestei cărți. De fapt, mi-am dat seama, cele mai importante lecții din capitolele anterioare erau deja prezente în povestea din timpul Blitz-ului, despre ce s-a întâmplat în Londra când au căzut bombele.

Experții britanici preziseseră o panică generală. Jafuri. Răzmerițe. În situațiile de urgență, ar trebui să ne întoarcem la natura noastră brută și, prin urmare, ar izbucni un război al tuturor împotriva tuturor. Însă s-a dovedit tocmai contrariul. Dezastrele scot ce e mai bun din noi. Este ca și cum cineva ar apăsa un buton de resetare, iar noi ne întoarcem la eul nostru mai bun.

A doua lecție de pe urma Blitz-ului este constatarea că suntem animale sociale. Britanicii considerau comportamentul lor eroic ca fiind tipic britanic. Credeau că rezistența ținea de capacitatea lor de autocontrol, de umorul sec și de cultura superioară. În Capitolul 10 am văzut că această mentalitate de grup este tipic umană. Împărțim încă de timpuriu lumea în „noi” și „ei”. Tragedia războiului este rezultatul faptului că *Homo puppy* se lasă inspirat de latura cea mai bună a naturii umane – loialitate, camaraderie, încredere – ca mai apoi să plece la luptă.

Însă, odată ajunși pe front, dăm înapoi, ezităm.

În capitolele 4 și 10 am putut observa că omul are o puternică aversiune față de violență. Secole de-a rândul, mulți soldați nu au fost în stare nici măcar să apese pe trăgaci. Baionetele nici nu s-au folosit. Cele mai multe victime au fost doborâte de la distanță, de către piloți sau artileriști ce nu trebuiau să își privească dușmanul în ochi. Și aceasta este o

lecție a Blitz-ului: cea mai gravă izbucnire de violență nu are loc de aproape, ci de la depărtate.

Când britanicii au pus la cale propriile campanii de bombardamente, s-a dovedit, în final, cât de mult poate corupe puterea. Frederick Lindemann, cel mai bun prieten al lui Churchill, a ignorat dovada că nu poți doborî un popor bombardându-l. El stabilise deja că germanii aveau să cedeze în acest mod. Cine se întorcea împotriva lui, era dat la o parte fiind considerat trădător de țară.

„Faptul că politica de bombardare a fost forțată cu atât de puțină opoziție“, remarcă un istoric ulterior, „este un exemplu tipic de hipnoză a puterii.“⁶¹

Și astfel ajungem să aflăm, în sfârșit, răspunsul la întrebarea lui Hobbes și a lui Rousseau – dacă suntem buni sau răi de la natură.

Răspunsul este foarte ambiguu. *Homo puppy* continuă să fie o ființă paradoxală. Pe de o parte, suntem cele mai prietenoase specii din regnul animal. Cea mai mare parte din istoria noastră a avut loc într-o lume egalitară. Nu existau nobili sau regi, președinți sau directori executivi. Din când în când, un conducător se ridica deasupra celorlalți, dar, după cum am văzut în Capitolul 11, era la fel de repede înlăturat.

Să ne încredem în străini nu a constituit pentru noi o problemă milenii întregi. Ne cunoșteam prietenii după nume și chip, iar când dădeam peste străini, se dovedeau a fi și ei oameni obișnuiți. Nu existau reclame și propagandă, știri sau războaie care să învrăjbească diferite grupuri. Te puteai alătura unui alt grup foarte ușor, clădind totodată și multe relații.

Dar apoi, acum aproximativ 10 000 de ani, lucrurile au început să meargă prost.

Omul s-a așezat într-un loc și a inventat proprietatea privată. Din acel moment, instinctul nostru de grup și-a pierdut inocența. În combinație cu lipsa și ierarhia părea să fie otravă. Efectele

corupătoare ale puterii, pe care le ținusem sub control atâta vreme, s-au dovedit, de asemenea, de neoprit atunci când liderii au primit armate.

În noua lume a țăranilor și a războinicilor, a orașelor și a statelor, între prietenie și xenofobie nu era decât o linie subțire. Tânjind după un sentiment de apartenență, am respins imediat intrușii. Ne este greu să le spunem nu propriilor lideri, chiar dacă ne conduc spre partea greșită a istoriei.

Odată cu începuturile civilizației, s-a dezvăluit cea mai urâtă latură a lui *Homo puppy*. Răsfoind cărțile de istorie, putem citi despre masacrele dintre israeliți și romani, dintre huni și vandali, dintre catolici și hughenoti. Numele se schimbă, mecanismul rămâne același. În numele camaraderiei și incitați de conducătorii cinici, oamenii își fac cele mai îngozitoare lucruri.

Destinul omului nu s-a schimbat de atunci. Istoria civilizației se poate rezuma drept o confruntare intensă cu cea mai mare gafă a noastră. Suntem niște animale extrase din mediul lor natural. Un animal care de atunci încearcă din răsuputeri să controleze această „neconcordanță” considerabilă. De mii de ani, încercăm să dezlegăm blestemul civilizației – bolile, războaiele și opresiunea despre care am scris în Capitolul 5.

Și, la un moment dat, părea că am putea face asta.

2

La începutul secolului al XVII-lea, s-a născut o mișcare pe care aveam să o numim „Iluminism”. A fost poate cel mai revoluționar curent filosofic cunoscut vreodată. Iluminiștii au pus bazele lumii moderne, ale democrației și ale statului de drept, ale educației și ale științei.

În primă instanță, filosofi iluminiști precum Thomas Hobbes păreau să nu difere cu mult de vechii preoți și pastori. Iluminiștii porneau, de

asemenea, de la premisa că omul este corupt moral. „Trebuie să presupunem că fiecare om este un escroc, iar unicul său scop este de a-și urma propriul interes“, sintetiza filosoful scoțian David Hume (1711–1776) imaginea omului potrivit iluminiștilor.²

Și totuși, potrivit acestor învățați, exista o modalitate prin care puteam transforma egoismul în ceva bun. Noi, oamenii, aveam un talent extraordinar, un dar care ne făcea unici în regnul animal. Ni s-a permis să ne agățăm de asta. Acesta era miracolul în care ne puteam pune speranțele.

Rațiunea.

Nu empatia, nu sentimentele, nu credința. Nu: rațiunea. Dacă iluminiștii credeau în ceva, era vorba despre puterea rațiunii. Au devenit convinși că putem dezvolta instituții care să țină cont de egoismul nostru înăscut. Iluminiștii credeau că putem aduce o urmă de civilizație peste instinctele noastre obscure. Sau mai precis: că ne putem folosi defectele în vederea unui bine mai mare.

Unul dintre păcatele preferate ale iluminiștilor era avariția. „Viciu privat, virtute publică“, suna mottoul noii ere.³ Era o idee genială. Ceea ce părea antisocial la nivel de individ putea să producă rezultate pozitive pentru societate. Economistul iluminist Adam Smith a reluat această idee în *Avuția națiunilor* (1776), prima carte care apără principiile pieței libere. El a scris următoarele cuvinte celebre:

Primim mâncarea pentru cină de la măcelar, berar și brutar. Nu pentru că ar avea vreo simpatie pentru noi, ci pentru că este în interesul lor să facă comerț. Nu facem apel la umanitatea lor, ci la importanța de sine și nu vorbim niciodată cu ei despre nevoile noastre, ci despre avantajul lor. Nu trebuia să negăm egoismul, spuneau economiștii moderni, trebuia să îl descătușăm. Dorința pentru bani a făcut ceea ce pastorii nu au reușit niciodată: să unească oameni din întreaga

lume. În ziua de azi, când ne plătim cumpărăturile la supermarket, lucrăm împreună cu milioane de oameni implicați în producția și distribuția produselor din cărucioarele noastre. Nu pentru că oamenii aceștia ni s-ar părea nouă simpatici, ci pentru că, pur și simplu, ne gândim la binele nostru.

Democrația modernă a fost întemeiată pe același principiu de către iluminiști. Să luăm cea mai veche constituție spre exemplu, cea a Statelor Unite, care este încă în vigoare. Părinții fondatori aveau o perspectivă sumbră asupra firii umane. Credeau că oamenii sunt niște egoiști ce trebuie ținuti în frâu. De aceea, au creat un sistem care se baza pe *control și echilibru*. Toți trebuiau să se controleze între ei.

Când diverși conducători (de dreapta și de stânga, republicani și democrați) se controlau unii pe alții din diferite instituții (Congres și Senat, Casa Albă și Înalta Curte), populația putea trăi în armonie în ciuda corupției lor.⁴ Singurul mod de a ține în frâu conducătorii corupți, credeau iluminiștii, era prin concurența cu alți conducători. După cuvintele politicianului american James Madison: „Ambiția trebuie făcută să contracareze ambiția“.

Între timp, în aceeași perioadă a apărut și statul de drept modern. Acesta servea ca un leac pentru instinctele noastre sumbre. Gândește-te: Doamna Justiție este legată la ochi. Nu are empatie. Nici iubire. Nici o preferință pentru nimeni. Se lasă condusă exclusiv de rațiune. Același lucru a fost valabil și pentru birocrăția modernă, care ne-a supus acelorași legi, proceduri și reguli.

De acum înainte poți face afaceri cu cine vrei, indiferent de religie sau de convingeri. Tocmai în țările unde statul de drept era consolidat – unde puteai fi sigur că regulile și contractele erau respectate – credința într-un Dumnezeu răzbunător

se afla în declin. Rolul de Dumnezeu Tatăl era preluat de Stat.

De la Iluminism încoace, religia a adoptat o abordare ceva mai prietenoasă. În multe țări nu mai este nevoie de ochiul lui Dumnezeu. De exemplu, papa nu mai face apel la cruciade sângeroase, ci susține discursuri emoționante despre „o revoluție a blândeții”.⁵

Să fie oare o coincidență că regăsim cel mai mare număr de atei în țări ca Danemarca, Suedia sau Țările de Jos? Sunt țări cu cel mai solid stat de drept și cea mai fiabilă birocrație.⁶ Aici, religia a fost înlocuită. Așa cum meșteșugarii tradiționali și-au pierdut slujbele în fața producției în masă, Dumnezeu și-a pierdut slujba în favoarea birocraților.

Și iată-ne aici, la câteva secole după nașterea Iluminismului. Luând în considerare toate lucrurile, trebuie să recunoaștem că Iluminismul a fost un succes răsunător pentru omenire. Capitalismul, democrația, statul de drept și birocrația ne-au făcut viața mult mai bună. Statisticile nu mint. Lumea este mai bogată, mai sigură și mai sănătoasă ca niciodată.⁷

Doar acum două secole, viața din așezările omenesti era asociată cu lipsuri extreme. Peste tot. În prezent, acest lucru este valabil pentru mai puțin de 10% din populația globului. Am câștigat practic lupta împotriva bolilor infecțioase majore. Și indiferent cât de deprimante ar fi știrile, realitatea este că foametea, mortalitatea infantilă, numărul de crime și de victime de război au scăzut spectaculos în ultimele decenii.⁸

Cum putem noi, oamenii, să conviețuim dacă nu avem încredere în străini? Cum putem dezlega blestemul civilizației, al bolilor, al sclaviei și al opresiunii care ne-a bântuit timp de 10 000 de ani? Rațiunea rece a Iluminismului a oferit răspunsul la vechea noastră dilemă.

A fost cel mai bun răspuns – până acum.

Pentru că, să recunoaștem: Iluminismul a avut și o latură întunecată. În ultimele secole am văzut cum capitalismul poate la fel de bine să scape de sub control. Cum sociopatii pot prelua puterea și cum latura umană se pierde atunci când regulile și protocoalele domină societatea.

Pe deasupra, istoricii evidențiază că nu numai egalitatea, ci și rasismul este o invenție a Iluminismului. În secolul al XVIII-lea, filosofi au început să împartă omenirea în „rase“. David Hume, de exemplu, scria: „Cred că negrii [...] sunt de la natură inferiori albilor“. Colegul său francez, Voltaire, l-a aprobat. „Dacă gândirea lor nu este de o natură diferită față de a noastră, este cu siguranță inferioară.“

Astfel de idei rasiste erau înrădăcinate în legi și protocoale. E de reținut că Thomas Jefferson, omul care a consemnat cuvintele „Toți oamenii sunt creați egali“ în Declarația de Independență a Statelor Unite, era proprietar de sclavi. El a spus: „Nu am întâlnit niciodată un negru care să discute ceva mai complex decât niște simple povești“.

Și apoi mai avem și cel mai sângeros conflict din istorie, al Doilea Război Mondial, care a avut loc nu cu mult timp în urmă. Holocaustul a luat ființă în leagănul Iluminismului și a fost realizat cu ajutorul birocrăției ultramoderne. Divizia SS, responsabilă cu administrarea lagărelor de concentrare, se numea Administrație și Economie. Mulți oameni de știință văd uciderea a șase milioane de evrei nu ca pe o culme a barbarismului, ci ca pe un apogeu al modernității.⁹

Ne dăm seama cât de contradictoriu a fost, de fapt, Iluminismul abia când ne concentrăm pe imaginea despre om. La prima vedere, filosofi precum David Hume și Adam Smith dădeau dovadă de o viziune cinică asupra omului. Capitalismul modern, democrația și statul de drept

au fost întemeiate pe ideea că toți suntem niște egoiști.

Însă cine studiază atent cărțile iluminiștilor își va da seama că autorii nu erau chiar așa de cinici. Cu 17 ani înainte de publicarea cărții *Avuția națiunilor* (care avea să ajungă biblia capitalismului), Adam Smith a publicat o lucrare cu titlul *Teoria sentimentelor morale*, în care găsim pasaje precum cel de mai jos:

Oricât de egocentric ar fi considerat omul, în natura sa există anumite principii de necontestat, care îl determină să manifeste interes pentru binele altora, în beneficiul propriei fericiri, deși el nu primește nimic în schimb, în afara plăcerii de a fi martor la ea.

Iluminiști influenți precum Smith și Hume au subliniat în mod constant: oamenii au din plin capacitatea de a fi empatici și altruști. Ceea ce ridică întrebarea: dacă filosofi aveau un ochi așa ager pentru părțile bune din oameni, de ce instituțiile Iluminismului (democrația, statul de drept, întreprinderile) pleacă adesea de la o viziune pesimistă? De ce continuă să păstreze o imagine negativă asupra omului?

Răspunsul îl găsim într-una din cărțile lui David Hume. Filosoful scoțian a sintetizat corespunzător dihotomia Iluminismului:

Este un principiu politic justificabil faptul că trebuie să ne purtăm *ca și cum* fiecare om este un impostor, deși pare a fi totodată puțin straniu că un principiu din politică ce trebuie să fie corect din punct de vedere moral este totuși greșit în realitate.

Cu alte cuvinte: Hume credea că trebuie să ne purtăm *ca și cum* oamenii sunt de la natură egoiști. Chiar dacă nu este deloc așa.

Când am descoperit acest detaliu, un singur cuvânt mi-a trecut prin minte. *Nocebo*. Să fie asta eroarea pe care s-au bazat Iluminismul și, implicit, societatea modernă? Faptul că invocăm o imagine eronată despre om?

În primul capitol am văzut că unele lucruri pot deveni adevărate dacă doar credem în ele. Că pesimismul poate fi o profeție care se împlinește de la sine. Când economiștii moderni au plecat de la premisa că suntem fundamental egoiști, au început să sprijine politici care să evidențieze acest egoism. Când politicienii s-au convins că politica este un joc cinic, exact asta a și devenit.

Prin urmare, apare inevitabil întrebarea: Se poate și altfel?

Putem face apel la rațiune, la rațiunea noastră, pentru a proiecta altfel de instituții? Instituții care să aibă la bază o viziune complet diferită despre umanitate? Ce s-ar întâmpla dacă școlile, companiile, ministerele și guvernele ar porni de la latura bună din oameni?

În paginile următoare, ne vom ocupa de aceste întrebări.

PARTEA_A IV^{-A}. NOUL REALISM

*Trebuie să fim idealişti – pentru că doar atunci ajungem cu
adevărat realiști.*

VIKTOR FRANKL (1905–1997)

1

Aveam 19 ani când am asistat pentru prima oară la un curs de filosofie. În acea dimineață, într-o sală de cursuri cu lumină fluorescentă de la Universitatea din Utrecht, am făcut cunoștință cu un matematician și filosof britanic: Bertrand Russell (1872–1970). În câteva minute, am știut. Acest om devenise noul meu erou.

Russell s-a dovedit nu numai un logician genial, ci și fondatorul unei școli revoluționare, susținător al drepturilor homosexualilor și liber-cugetător care a prevăzut că Revoluția rusă avea să aducă doar suferință. Era, pe deasupra, și activist împotriva războiului și a fost închis chiar și la vârsta de 19 de ani pentru nesupunere. A scris mai mult de 60 de cărți și 2 000 de articole și a supraviețuit unui accident aviatic. Și, da, a câștigat și Premiul Nobel pentru Literatură.

Ce am admirat cel mai mult la Russell a fost integritatea sa intelectuală, fidelitatea lui față de adevăr. Russell a înțeles tendința umană de a crede doar ce este convenabil pentru sine și s-a opus toată viața acestei tendințe. De nenumărate ori a înotat împotriva curentului, chiar dacă a trebuit să plătească un preț mare pentru asta. Una dintre afirmațiile sale mi-a rămas întipărită în minte. În 1959, Russell a fost întrebat de BBC ce sfat ar da viitoarelor generații. Acesta a răspuns:

Când studiezi ceva sau ai în vedere orice filosofie, trebuie doar să te întrebi care sunt faptele și care este adevărul susținut de fapte. Nu te lăsa niciodată distras nici de ceea ce vrei să crezi, nici de ce consideri că ar avea un efect social benefic dacă lumea ar crede acel adevăr. Fii atent numai și numai la fapte.

Aceste cuvinte au avut un impact imens asupra mea, într-un moment în care mă întrebam dacă aș putea crede într-un Dumnezeu. Ca fiu de pastor și membru al asociației studenților creștini am fost

tentat să-mi resping îndoielile. Știam în ce îmi puneam speranța: că există viață după moarte, că totul va fi bine în lumea de apoi și că nu suntem singuri pe această planetă.

Dar avertismentul lui Russell avea să mă bântuie multă vreme. „Nu te lăsa niciodată distras de ceea ce vrei să crezi.“

Am făcut tot ce am putut să evit asta în timp ce scriam această carte.

Dacă am reușit să urmez sfatul lui Russell? Eu sper că da. Dar mă și îndoiesc totodată. În orice caz, a trebuit să fiu ajutat substanțial de cititori critici. Și, după cum spunea Russell: „Nici una dintre convingerile noastre nu este pe deplin adevărată, toate au cel puțin o umbră de neclaritate și aberație“. Dacă vrem să ne apropiem cât mai mult de adevăr, trebuie să dăm la o parte siguranța. Și atunci trebuie să ne îndoim în permanență de noi înșine. *Curajul de a te îndoii* a numit Russell această abordare.

Abia câțiva ani mai târziu, după ce am făcut cunoștință cu filosoful britanic, am înțeles la ce se referea acea sintagmă – *Curajul de a te îndoii*. Russell s-a folosit de ea pentru a se opune unui alt filosof, americanul William James (1842–1910).

Despre acest filosof vom vorbi noi în continuare. William James a fost profesorul lui Theodore Roosevelt, Gertrude Stein, W.E.B. Du Bois și al multor alte nume importante din istoria Americii. Era iubit de toată lumea. James era „plin de căldura bunătății umane“, scria Russell, care îl cunoscuse pe american.

Russell nu prea era de acord cu ideologia lui James. În 1896, James a ținut o prelegere unde nu curajul de a te îndoii ocupa primul loc, ci „Voința de a crede“. James era de părere că există unele lucruri pe care trebuie să le credem, chiar dacă nu avem dovezi pentru acestea.

De exemplu, prietenia. Dacă te îndoiești constant de omul de lângă tine, te vei comporta

într-un mod care va face puțin probabil ca cineva să te mai placă vreodată. Prietenia și iubirea, încrederea și loialitatea devin realitate *pentru că* noi credem în ele. Desigur, această credință poate fi oricând infirmată, spunea James, dar considera că este mai bine să fii „păcălit de speranță“ decât de teamă.

Lui Russell nu-i plăceau astfel de idei vagi. Detesta filosofia lui James, oricât de simpatic i s-ar fi părut ca om. Adevărul, după cum spunea filosoful britanic, nu se referă la gândirea idealistă. Acesta avea să rămână și mottoul meu ani buni, până când am început să pun la îndoială însăși îndoiala.

2

Suntem în anul 1963, la patru ani după interviul lui Russell la BBC.

La Cambridge, Massachusetts, are loc un mic experiment. Bob Rosenthal, un tânăr psiholog de la Harvard, avea două cuști cu șobolani, de care a agățat două tăblițe. Pe una dintre tăblițe scria că este vorba despre animale inteligente, special instruite. Pe cealaltă cușcă scria că are șobolani proști și letargici.

În acea zi, Rosenthal i-a însărcinat pe studenții săi să introducă șobolanii într-un labirint. Trebuiau să urmărească cât timp le va lua animalelor să găsească ieșirea. Dar participanții nu știau un lucru: nici unul dintre șobolani nu era antrenat. Erau niște animale cât se poate de obișnuite.

Dar atunci s-a întâmplat ceva neobișnuit. Șobolanii despre care studenții *credeau* că sunt mai inteligenți și mai rapizi, chiar s-au descurcat mai bine. Părea magie. Șobolanii „inteligenți“, care în realitate nu erau deloc mai inteligenți, au obținut rezultate aproape de două ori mai bune decât șobolanii „proști“.

„La început nu m-a crezut nimeni“, își amintea Rosenthal ulterior. „Rezultatele mele nu au fost

publicate nicăieri.”¹ Abia după ceva timp, psihologul a început să își dea seama că nu fusese nici o forță magică în joc. Există o explicație științifică. Rosenthal a descoperit că modul în care studenții săi atinseseră șobolanii „inteligenti” – mai blând, cu mai multă căldură și plini de speranță – schimbaseră comportamentul șobolanilor. Așadar, asta îi făcuse să performeze mai bine.

În urma experimentului său, lui Rosenthal i-a venit o idee radicală. Era din ce în ce mai convins de faptul că descoperise o forță fundamentală. „Dacă un director îi spune unui profesor despre un elev că ar fi încet la minte”, se întreabă Rosenthal în *American Scientist*, „această așteptare se adevărește de la sine?”

Câteva săptămâni mai târziu, Rosenthal a primit o scrisoare. Directorul de la Spruce School din San Francisco îi citise articolul. „Anunță-mă dacă te pot ajuta”, scria în mesaj.² Psihologul a acceptat oferta cu brațele deschise, începând astfel următorul studiu. De data asta nu este vorba despre un experiment cu șobolani. Este un experiment cu copii.

La începutul noului an școlar, elevii de la Spruce School sunt anunțați că un om de știință ilustru, Bob Rosenthal, a dezvoltat un test foarte avansat, numit „Testul așteptărilor ascunse”. Cu ajutorul lui putea anticipa care dintre elevi vor progresa cel mai mult în anul următor.

Profesorii nu știau că, de fapt, este vorba despre un test IQ obișnuit. Mai mult, Rosenthal și echipa lui au pus deoparte scorurile și au dat cu banul pentru a decide care elevi au cel mai mult „potențial”. Au transmis aceste așteptări profesorilor, în timp ce copiii nu și-au aflat rezultatul.

Și da: din nou, puterea magică a așteptărilor își face treaba. Profesorii par să acorde grupului „inteligent” mai multă atenție, complimente și

priviri încurajatoare, astfel încât copiii ajung să se perceapă altfel. Efectul asupra tinerilor elevi se observă cel mai clar: într-un an, aceștia progresa în medie cu 27 de puncte IQ. Cel mai mare progres este înregistrat de băieții de origine hispanică, grupul de la care oamenii au în mod normal cele mai mici așteptări.³

Rosenthal și-a numit descoperirea „efectul Pygmalion“, după sculptorul mitic care era atât de îndrăgostit de figura feminină pe care o sculptase, încât zeii au decis să o aducă la viață. Efectul Pygmalion amintește de efectul placebo, despre care am scris în primul capitol. Doar că acum nu avem de a face cu așteptarea pozitivă care ne privește pe noi înșine. Este o așteptare care îi impulsionează pe *ceilalți*.

La început, am fost de părere că un studiu atât de vechi trebuia să fi fost invalidat, la fel ca toate experimentele mediatizate din anii 1960. Și totuși mă înșelam.

50 de ani mai târziu, efectul Pygmalion a ajuns una dintre cele mai importante descoperiri ale științelor psihologice. Sunt sute de studii despre efectul Pygmalion, în armată, în universități, în săli de judecată, în familii, în centrele de îngrijire și în cadrul companiilor.⁴ De fiecare dată rezultă același lucru: așteptările sunt arme puternice. Dacă managerii au așteptări mai mari, angajații ajung să dea un randament mai bun. Dacă ofițerii au așteptări mai mari, soldații luptă mai aprig. Dacă medicii au așteptări mai mari, starea pacienților se îmbunătățește mai repede.

Cu toate acestea, descoperirea lui Rosenthal nu a declanșat revoluția pe care el și colegii săi o speraseră. „Efectul Pygmalion este o descoperire uluitoare, însă cu greu este pusă în practică“, oftează un psiholog israelian. „Nu a reușit să aibă efectul pe care ar fi trebuit să îl aibă, este dezamăgitor.“⁵

Așa cum așteptările pot deveni realitate, același lucru este din păcate valabil și pentru coșmaruri. Fratele cel rău al efectului Pygmalion se numește efectul Golem, după legenda evreiască în care o creatură a fost zămislită pentru a proteja locuitorii orașului Praga, dar această creatură s-a transformat ulterior într-un monstru. Efectul Golem este la fel de omniprezent. Nu acordăm prea multă atenție celor de la care nu avem așteptări mari. Ne distanțăm de ei. Le zâmbim mai puțin. Pe scurt, ne comportăm exact cum s-au comportat participanții lui Rosenthal cu șobolanii „proști“, lăsați să alerge prin labirint.

Nu s-au făcut multe studii cu privire la efectul Golem, pentru că este destul de imoral să împovărezi participanții cu așteptări negative. Dar ceea ce știm deja este șocant. În 1939, psihologul Wendell Johnson a împărțit 22 de copii orfani din Davenport, Iowa, în două grupuri. Unui grup i s-a spus că vorbesc frumos și îngrijit, iar celorlalți li s-a spus că vor ajunge niște bâlbâiți. Acest studiu poartă în prezent numele de „Studiul monstru“, pentru că toată viața mai mulți copii au fost convinși de faptul că au probleme de vorbire.⁶

Efectul Golem este un fel de nocebo. Un nocebo din cauza căruia mulți elevi slabi rămân în continuare în urmă, oamenii străzii își pierd speranța și adolescenții singuratici devin radicali. Este unul dintre modurile prin care rasismul își face munca murdară: oamenii de la care se așteaptă mai puțin vor presta mai prost, după care așteptările celorlalți vor fi și mai puține, iar ei vor presta și mai prost. Există dovezi cum că efectul Golem poate chiar să tragă organizații întregi în prăpastie, dacă se acumulează așteptări negative.⁷

3

Lumea în care trăim este legată de efectele Pygmalion și Golem deopotrivă. În fiecare zi ne facem reciproc mai deștepți sau mai proști, mai

puternici sau mai slabi, mai rapizi sau mai lenți. Așteptările noastre sunt transmise de tot corpul, prin privirea noastră, prin postură și prin tonul vocii. Am așteptări de la tine care îmi determină comportamentul față de tine; iar comportamentul pe care îl manifest față de tine influențează, la rândul lui, așteptările pe care le ai tu de la mine, modelându-ți astfel comportamentul față de mine.

De fapt, vorbim aici despre esența condiției umane. *Homo puppy* este ca o antenă care se orientează constant după ceilalți. Dacă cineva își prinde degetul în ușă, te înfiori la rândul tău de durere. Dacă vezi un acrobat mergând pe sârmă, simți cum ți se strânge stomacul. Dacă cineva cascadează, cu greu te stăpânești să nu caști și tu. Suntem concepuți să ne oglindim în ceilalți.

Și de multe ori, această oglindire funcționează de minune. Atmosferă devine mai plăcută și mai animată pe ringul de dans cu cât invitații se conectează mai mult. Prin urmare, tendința noastră firească de a-i imita pe ceilalți este adeseori văzută ca un aspect pozitiv, dar, din păcate, poate funcționa în două direcții. Putem imita la fel de bine și ura, invidia sau lăcomia.⁸ Când oamenii preiau idei nesănătoase unii de la alții – crezând că sunt împărtășite de toată lumea – rezultatele pot fi de-a dreptul dezastruoase.

Să luăm spre exemplu bulele din economie. Încă din 1936, economistul britanic John Maynard scria că piețele financiare sunt un fel de concurs de frumusețe. Imaginează-ți că primești 100 de poze la care să te uiți, fără să spui pe care o consideri cea mai frumoasă, ci pe care o consideră *ceilalți*.⁹ Într-o astfel de situație, fiecare încearcă să ghicească ce gândește celălalt. Și dacă toată lumea crede că ceilalți cred că o acțiune valorează mai mult, ajunge să valoreze mai mult. Asta va continua o vreme până când bula se sparge. Astfel, în 1637, în timpul „maniei lalelelor” din Amsterdam, bulbii florilor au fost vânduți la un

preț de zece ori mai mare decât salariul anual al unui meșter experimentat. Câteva zile mai târziu, bulbii nu mai aveau nici o valoare.

Astfel de bule nu se întâlnesc numai în sfera financiară. Sunt peste tot. Un psiholog de la Universitatea Duke, Dan Ariely, a făcut cândva o demonstrație frumoasă în timpul unuia dintre cursurile sale. A început cu introducerea materiei sale, economia comportamentală, folosind o definiție aparent profundă. În realitate, era construită de un generator care – cu fiecare apăsare de buton – alipea aleatoriu un șir de cuvinte și propoziții, rezultând tot felul de termeni complicați precum „teoria dialectică enigmatică” și „raționalismul neodeconstructiv”.

Câteva minute, studenții lui Ariely, de la una dintre cele mai bune universități din lume, au ascultat cu suflarea tăiată amestecul de cuvinte fără sens. Nimeni nu a râs. Nimeni nu a ridicat mâna. Nimeni nu a dat nici un semn că nu înțelesese nimic.

„Iar asta ne duce la marea întrebare...”, a spus Ariely în cele din urmă, „de ce nu m-a întrebat nimeni despre ce mama naibii vorbesc?”¹⁰

Ceea ce s-a întâmplat în această sală de curs este numit în psihologie – și acest termen nu provine de la acel generator – „ignoranță pluralistă”. Individual, studenții lui Ariely au ajuns la concluzia că povestea era de neînțeles. Dar i-au văzut pe colegii lor ascultând cu atenție și au crezut că problema este la ei. (Pentru cititorii care participă câteodată la conferințe cu discursuri despre, de exemplu, „co-creația disruptivă în societatea de rețea”, acest comportament este cel mai probabil recognoscibil.)

Este drept că am vorbit aici despre un exemplu nevinovat. Însă ignoranța pluralistă poate pune viața în pericol, potrivit studiilor. Un exemplu potrivit este consumul de alcool. Când studenții sunt întrebați individual, majoritatea nu sunt

împătimiți ai alcoolului. Dar, crezând că *alți* studenți consideră că este cool să faci asta, sfârșesc până la urmă vomitând în șanț.

Există numeroase studii din care reiese că o astfel de spirală negativă poate conduce la un rău mult mai mare, precum rasismul, violul în grup, crimele de onoare, sprijinirea teroriștilor și a regimurilor dictatoriale și chiar genocid.¹¹ În mintea lor, autorii dezaprobă, dar le e teamă că sunt singurii. Și astfel se alătură turmei. Lui *Homo puppy* îi vine greu să se împotrivească grupului. Suntem în stare să alegem cea mai cruntă suferință în locul unei rușini sau neplăceri.

Și mă întreb: Ar putea fi viziunea noastră negativă asupra umanității și o formă de ignoranță pluralistă? Ne temem că majoritatea oamenilor sunt egoiști pentru că noi credem că și alții cred asta? Și atunci ne încadrăm în acest cinism, când dorim, de fapt, să ducem o viață mai bună și mai solidară?

Mă gândesc uneori la acele spirale în care furnicile pot rămâne blocate. Furnicile sunt programate să urmeze feromonii celor dinaintea lor. De cele mai multe ori, merg într-o linie frumoasă, dar când ceva nu merge bine, linia devine cerc. Atunci, zeci de mii de furnici continuă să se urmărească nehibzuit una pe alta, în cercuri largi de sute de metri, ajungând să moară de foame.

Într-o astfel de spirală par să fie blocate câteodată familii, companii sau țări întregi. Continuăm să ne învârtim în cerc, să luăm asupra noastră ce e greșit, și puțini dintre noi rezistăm. Prin urmare, ajungem să mărșăluim către propriul regres.

Au trecut 50 de ani de când Bob Rosenthal și-a început cariera. Psihologul încă se gândește la moduri prin care ne putem folosi de forța așteptărilor în avantajul nostru, fiindcă nu doar ura, ci și încrederea e molipsitoare.

Deseori, astfel de încredere se naște atunci când cineva îndrăznește să înoate împotriva curentului. Cineva care la început pare nerealist sau poate chiar naiv. În paginile ce urmează vreau să vă prezint mai multe persoane de acest fel. Manageri care au încredere deplină în angajații lor. Profesori care îi lasă pe copii să se joace liber. Politicieni care își tratează cetățenii ca pe niște oameni creativi și implicați.

Sunt toți oameni motivați de ceea ce filosoful William James a numit „Voința de a crede”. Oameni ce remodelează lumea după propria lor imagine.

13. PUTEREA MOTIVAȚIEI INTRINSECE

1

Mi-am dorit multă vreme să vorbesc cu Jos de Blok. Citisem mult despre succesul Fundației Buurtzorg și m-am gândit că el este unul dintre reprezentanții noului realism. Ai unei noi viziuni despre natura umană.

Dar, ca să fiu sincer, când am vorbit pentru prima oară cu el, nu mi s-a părut a fi un mare gânditor. Cu câteva cuvinte, de Blok a ridiculizat întreaga clasă a managementului. „Managementul e o porcărie. Trebuie să îi lași pe oameni să își facă treaba, atât.“

Te gândești, așa e, Jos. Mai ia un pahar. Până când îți dai seama că omul ăsta nu e doar un palavragiu. De Blok a clădit o imensă organizație de succes cu peste 14 000 de angajați. A fost ales angajatorul anului de cinci ori. Profesori din New York și Tokyo călătoresc pentru a-l cunoaște și a învăța ceva din înțelepciunea sa.

Prin urmare, am decis să parcurg toate interviurile cu Jos de Blok. Nu a durat mult până m-a umflat râsul.

Întrebare: Există ceva care te motivează? Steve Jobs își spune în fiecare dimineață în fața oglinzii: ce aş face dacă astăzi ar fi ultima mea zi?

Răspuns: I-am citit și eu cartea și nu cred o iotă din ea.¹

Întrebare: Mergi des la întâlniri de socializare?

Răspuns: La cele mai multe întâlniri nu se întâmplă mare lucru, văd doar oameni care își aprobă părerile unii altora și zic mai degrabă pas.²

Întrebare: Cum vă motivați pe dumneavoastră și pe angajați?

Răspuns: Nu îi motivez deloc. Din asta izvorăște un soi de condescendență, cred eu.³

Întrebare: Care este atunci acea sursă, din care dumneavoastră și echipa vă hrăniți entuziasmul?

Răspuns: Nu există nici o sursă. Eu nu am nici o legătură cu așa ceva, cu sursa de care spuneți.⁴

Poate este greu de crezut, dar acest om a primit în noiembrie 2014 prestigioasa Medalie Albert de la Societatea Regală de Arte din Londra. Anterior, același premiu a fost acordat lui Tim Berners-Lee, inventatorul *world wide web*-ului, lui Francis Crick, cel care a descoperit structura ADN-ului, și genialului fizician Stephen Hawking.

Iar acum i-a fost acordat lui Jos de Blok din Almelo, Olanda. Crema societății britanice era nerăbdătoare să audă discursul lui. Într-o engleză stricăță, de Blok a povestit cum, la început, a crezut că totul era doar o glumă. Dar nu, nu era nici o glumă.

Era și timpul.

2

Pentru a înțelege de ce ideile lui de Blok sunt atât de revoluționare – și comparabile cu descoperirea structurii ADN-ului – trebuie să ne întoarcem la începutul secolului XX.

Managementul afacerilor a apărut în acea perioadă ca un nou domeniu de cercetare bazat pe viziunea hobbesiană, și anume că, prin natura noastră, suntem niște ființe lacome. Tocmai de aceea avem nevoie de manageri: să ne țină în frâu. Managerul, după cum suna ideea, trebuie să transmită „stimulii” corecți. Bancherii primesc bonusuri ca să lucreze mai cu spor, salariile sunt tăiate ca oamenii să nu se culce pe o ureche, copiii primesc note mici ca să dea ce au mai bun.

Fascinant este că cele două ideologii majore ale secolului XX, capitalismul și comunismul, împărtășeau această viziune despre om. Atât capitalistul, cât și comunistul erau de acord că există doar două moduri prin care poți urni oamenii. Morcovul și bățul. Capitalistul își pune

baza mai ales în morcov (mai precis: banii), în timp ce comunistul avea încredere că bățul va funcționa (mai precis: pedeapsa).

Însă ambele puteau cădea de acord asupra unui lucru: oamenii nu se motivează unii pe alții.

Poate te gândești acum: nu e chiar așa de rău. Cred că sunt destul de motivat. Deci, înainte să apară neînțelegeri – cel mai probabil ai dreptate. Ce vreau eu să spun este că ne gândim la ceilalți că nu se pot motiva singuri.

Profesorul Chip Heath de la Universitatea Stanford vorbește totodată despre „avantajul motivației extrinsece”. Presupunem constant că ceilalți muncesc doar pentru bani. Într-un studiu asupra studenților de la drept, Heath a descoperit că 64% dintre aceștia urmau facultatea respectivă pentru că a fost dintotdeauna visul lor sau pentru că li s-a părut interesantă. Dar doar 12% au crezut că acest lucru era valabil și pentru ceilalți studenți. Ceilalți? Sigur o fac mai mult pentru bani.⁵

Capitalismul se bazează tocmai pe această imagine cinică asupra omenirii. „Ce îmi doresc angajații cel mai mult de la angajatori este un salariu mare”, a afirmat unul dintre primii consultanți în afaceri, Frederick Taylor, acum 100 de ani.⁶ Taylor a devenit cunoscut pentru ideea de „management științific”, care pleca de la premisa că trebuie să măsoare performanța angajaților cât mai exact posibil pentru a eficientiza cât mai mult fabricile. Un manager ar trebui să stea cu un cronometru la fiecare linie de producție și să înregistreze cât a durat să strângi un șurub sau să împachetezi o cutie. Taylor vedea angajatul ideal ca pe un robot fără discernământ, „atât de prost și de ignorant, încât spiritual ar aduce mai mult a bou”.⁷

Cu acest mesaj, Frederick Taylor a devenit unul dintre cei mai influenți experți din domeniu. La începutul secolului XX, toți erau foarte pasionați

de ideile sale: comuniști, fasciști și capitaliști. De la Lenin la Mussolini, de la Renault la Siemens – filosofia managementului susținută de Taylor s-a răspândit, după cum spunea biografului său, „ca un virus în întreaga lume“.⁸

Desigur, s-au schimbat multe de atunci. În noile companii poți veni acum și în papuci la birou. Mulți angajați au mai multă flexibilitate în program. Dar viziunea lui Taylor – convingerea că doar morcovul și bățul ne motivează – continuă să existe. Când vine vorba de îngrijitorii la domiciliu, care trebuie să scoată ciorapii compresivi în șapte minute, lucrătorii din depozite care sunt filmați în permanență sau medicii care sunt plătiți în funcție de performanță, încă avem de a face cu taylorismul.

3

În vara anului 1969 au început să apară primele semne de protest.

Edward Deci, un tânăr psiholog, își scria disertația într-un moment în care psihologia era sub vraja așa-numitului „behaviorism“. Această teorie (precum cea a lui Frederick Taylor) pleca de la premisa că oamenii sunt niște ființe pasive. Ne punem în mișcare doar atunci când este vorba de o recompensă sau de o pedeapsă.

Însă Deci avea impresia că ceva era greșit cu această teorie. Oamenii fac tot timpul lucruri ciudate care nu se încadrează în viziunea behavioriștilor. Gândește-te la alpinism (greu!), voluntariat (neplătit!) și creșterea copiilor (solicitant!). Facem tot timpul lucruri pentru care nu primim bani, lucruri adesea obositoare, fără a fi constrânși să le facem. De ce?

În acea vară, Deci a făcut o descoperire neobișnuită: câteodată, bățul și morcovul ne fac să devenim delăsători. În momentul în care a oferit unui grup de studenți câțiva dolari în schimbul rezolvării unui puzzle, interesul pentru acel puzzle

s-a diminuat. „Când oferi bani ca recompensă pentru o anumită activitate“, scria Deci mai târziu, „subiectul își pierde motivația intrinsecă.“⁹

A fost o ipoteză revoluționară. Economiiștii din acea perioadă nici nu voiau să audă. Ei erau convinși că stimulii financiari puteau fi, pur și simplu, adăugați la motivația noastră intrinsecă. Dacă un student este interesat de puzzle, nu va fi și mai interesat dacă primește o recompensă?

Mulți psihologi desconsiderau opinia lui Edward Deci. „Eram în afara convenționalului“, își amintea mai târziu Richard Ryan (colegul și cel mai bun prieten al lui Deci). „Ideea că recompensele pot submina motivația era de neînchipuit pentru behavioriști.“¹⁰

Dar apoi au început să apară din ce în ce mai multe studii care confirmau presupunerile lui Deci. Astfel, la sfârșitul anilor 1990, un lanț de creșe din Haifa, Israel, se confrunta cu o problemă. Un sfert dintre părinți veneau să ia copiii după ora închiderii. Urmarea: copii triști și un supraveghetor care trebuia să stea peste program. Prin urmare, centrul a decis să introducă o amendă: fiecare părinte plătea trei dolari dacă ajungea prea târziu.

Părea un plan inteligent: la urma urmei, aceștia aveau acum *două* motive să ajungă la timp. Unul moral și unul financiar.

Părinții au fost înștiințați în legătură cu amenda, iar numărul întârzierilor... a crescut. Nu după mult timp, o treime dintre părinți au ajuns după terminarea programului. Câteva săptămâni mai târziu, procentul s-a ridicat la nu mai puțin de 40%. S-a găsit imediat explicația: părinții vedeau amenda ca pe un preț. Nu mai simțeau obligația morală de a-și lua copiii la timp.¹¹

Între timp, s-au efectuat numeroase studii din care reiese același lucru: uneori, stimulii de

motivație nu se potrivesc. Alteori, se vor anula reciproc.

În urmă cu câțiva ani, cercetătorii de la Universitatea din Massachusetts au analizat în total 61 de studii privind efectul stimulilor financiari. Au găsit „dovezi covârșitoare“ că bonusurile pot reduce motivația intrinsecă și busola morală a angajaților.¹² Și dacă acest rezultat nu a fost destul de grav, au descoperit că bonusurile și normele pot afecta creativitatea. Cu stimulii exteriori nu obții decât același lucru. Dacă plătești pe oră, obții mai multe ore. Dacă plătești pe publicație, vei obține mai multe publicații. Dacă plătești pe operațiune, vei obține mai multe operațiuni.

Din nou, asemănarea dintre fosta Uniune Sovietică și economia noastră capitalistă este izbitoare. Managerii sovietici lucrau cu norme. Și dacă aceste norme creșteau, de exemplu, într-o fabrică de mobilă, calitatea mobilierului scădea. Dacă se plătea pe kilogramul de mobilă, mobilierul devenea brusc foarte greu.

Pare amuzant, dar partea tristă este că lucrul acesta se întâmplă în continuare în multe organizații. Chirurgii care sunt plătiți pe operație au tendința de a trimite mai repede la cuțit în loc să ofere un tratament mai bun. Într-o firmă mare de avocatură, unde angajații sunt obligați să efectueze un minimum de ore (să spunem 1 500 pe an), aceștia nu vor fi stimulați să lucreze mai bine, ci să lucreze mai mult. Indiferent dacă vorbim de comunism sau de capitalism, dictatura cifrelor afectează în ambele cazuri motivația intrinsecă.

Așadar, bonusurile nu funcționează niciodată? Nu în totalitate. Cercetările economistului comportamental Dan Ariely arată că acestea pot fi eficiente pentru desfășurarea unor activități simple, mecanice (gândește-te la fabricile unde Frederick Taylor umbla cu cronometrul).¹³ În cadrul economiei noastre moderne, din ce în ce mai multe

astfel de sarcini sunt preluate de roboți, iar roboții nu au nevoie de motivație intrinsecă.

Dar pentru noi, oamenii, este vitală.

Lecțiile lui Edward Deci au pătruns din păcate prea puțin în câmpul muncii. În continuare, presupunem prea des că oamenii sunt roboți. La birou. La școală. În spitale. La ghișeele serviciilor sociale.

Continuăm să presupunem că oamenilor le pasă numai de ei. Credem că fără recompense oamenii sunt mai degrabă leneși. Recent, în urma unui studiu din Marea Britanie s-a constatat că majoritatea populației (94%) se identifică mai degrabă cu valori precum solidaritatea, onestitatea și dreptatea, decât cu banii, statutul și puterea. Însă cercetătorii au descoperit și că majoritatea (98%) sunt de părere că ceilalți sunt mai egoiști decât sunt în realitate.¹⁴

Unii economiști nu au o părere atât de proastă despre această imagine distorsionată asupra omului. Economistul Milton Friedman a afirmat că este perfect în regulă să faci supoziții greșite, atât timp cât se dovedesc a fi adevărate.¹⁵ Însă Friedman a pierdut din vedere efectul nocebo: ce presupui este ceea ce invoci.

Astfel, modul în care ești recompensat te poate schimba cu totul. Doi psihologi americani au arătat acum câțiva ani că avocații și consultanții plătiți pe oră pun preț pe timpul lor. Chiar și când nu muncesc. Urmarea: avocații care își calculează riguros timpul sunt mai puțin dispuși să facă voluntariat.¹⁶

Este de neconceput cât de des întâmpinăm probleme din cauza normelor, a bonusurilor și a amenințărilor cu pedeapsa:

- Gândește-te la directorii executivi care se concentrează doar pe vânzările trimestriale, trăgând astfel compania în jos.

- Gândește-te la academicienii plătiți în funcție de lucrările publicate și care sunt tentați astfel să comită fraude.
- Gândește-te la școlile evaluate în funcție de rezultatele testelor standardizate, așa că sar peste predarea abilităților ce nu pot fi cuantificate.
- Gândește-te la psihologii plătiți să trateze cât mai mult un pacient, prelungind astfel tratamentul pe cât posibil.
- Gândește-te la bancherii care își câștigă bonusurile din vânzarea de credite ipotecare subprime și ajung să destabilizeze economia globală.

Și putem continua. La 100 de ani după moartea lui Frederick Taylor, încă ne subminăm reciproc motivația intrinsecă. În urma unui studiu de acum câțiva ani, la care au participat 230 000 de angajați din 142 de țări, s-a constatat că doar 13% se simțeau „implicați“ la locul de muncă.¹⁷ 13%! Când te gândești la astfel de cifre, înțelegi câtă ambiție și energie irosim.

Și câte posibilități există pentru a face lucrurile altfel.

4

Înapoi la Jos de Blok. La începutul anului 2006, acesta era încă manager la o mare organizație medicală. A venit cu mai multe idei despre „echipe autonome“ și „mai puțin management“ – până când colegii săi manageri s-au săturat de el. De Blok însuși nu avea nici o pregătire în management. Dimpotrivă, cu mulți ani în urmă și-a întrerupt studiile în domeniul economic pentru a deveni asistent medical.

„Prăpastia dintre conducere și salariați – în domeniul sănătății, în educație și multe altele – este uriașă“, spunea de Blok atunci când am fost să vorbesc cu el în Almelo. „Managerii se caută mai

ales între ei. Organizează tot felul de cursuri de perfecționare și de conferințe unde se asigură reciproc că fac lucrurile bine.“

Însă realitatea este alta. „Există adesea preconcepția că executanții nu pot gândi strategic. Că nu au perspectivă. Însă aceștia sunt, din contră, plini de idei, dar nu sunt auziți, deoarece managerii cred că trebuie să vină din neant cu o idee extraordinară, pe care mai apoi să o împărtășească cu angajații.“

De Blok are o viziune complet diferită. Își vede angajații ca profesioniști motivați intrinsec, ei știu cel mai bine cum trebuie să își facă treaba. „Din experiența mea, mulți manageri au extrem de puține idei. Au primit postul pentru că se încadrează într-un sistem. Și pentru că sunt docili, nu pentru că ar fi niște mari vizionari. Urmează apoi cursuri de formare pentru «leadership de înaltă performanță» și au impresia că aparțin unui fel de avangardă a inovatorilor.“

Când i-am povestit lui de Blok că „manager în domeniul medical“ a fost categoria cu cea mai rapidă creștere în Țările de Jos între 1996 și 2014, a început să ofteze.¹⁸

„Ceea ce rezultă în urma acestor mastere când urmezi o astfel de pregătire sunt oameni care se gândesc imediat că au învățat o modalitate practică de a organiza lumea: HR-ul, finanțele, IT&C. Și la un moment dat trăiești cu impresia că multe dintre lucrurile care se întâmplă în organizație au de a face cu tine. Asta se observă la mulți manageri. În timp ce treburile merg, pur și simplu, mai departe fără tot acel management. Ba merg chiar mai bine.“

Cu astfel de concepții, de Blok a fost considerat mereu o persoană ciudată. Un manager care nu voia să-și îndeplinească atribuțiile. Un coordonator ce avea cunoștințe de specialitate. Un anarhist în vârful piramidei. În timp ce sănătatea este văzută ca un produs și pacientul ca un client, de Blok a

decis să renunțe la funcția de conducere și să înceapă ceva nou. Visa la o mică oază într-un deșert al birocrăției. S-a concentrat la un loc nu alimentat de forțele de piață și creștere, ci la unul bazat pe mici echipe și încredere.

Buurtzorg a început în Enschede, cu o singură echipă de patru asistenți medicali. Acum sunt mai mult de 800 de echipe pe tot teritoriul Țărilor de Jos. Dar cel mai important lucru despre Buurtzorg e ceea ce nu este. Organizația nu are manageri, nici call center sau planificatori. Nu există obiective de atins și nici bonusuri. Cheltuielile administrative sunt ne semnificative și se organizează puține sedințe. Nu au un sediu central modern în Randstad, doar o clădire urâtă într-o zonă industrială din Almelo.

Echipele, de aproximativ 12 oameni, au autonomie totală. Își planifică singure activitatea și se ocupă de angajarea altor colegi. Și nu oferă pachetul H126 (servicii medicale de bază) sau H127 (servicii medicale extra), nici pachetele H120 (servicii medicale speciale) sau H136 (servicii medicale la distanță). Nu, Buurtzorg oferă un singur produs: servicii medicale. În catalogul cu toate produsele medicale comercializate în Olanda, Buurtzorg a primit propriul cod din partea asigurătorilor: R002 – Buurtzorg.

În plus, există și un site intern, unde angajații pot face schimb de cunoștințe și de experiență. Fiecare echipă are propriul buget pentru pregătirea membrilor. Există un instructor la fiecare 50 de echipe care poate ajuta dacă cineva nu se descurcă. În fine, cei de la sediul central se ocupă de finanțele Buurtzorg.

Iată formula care a câștigat de cinci ori premiul Cel mai bun angajator, chiar dacă Buurtzorg nu are departament de resurse umane. Și, bineînțeles, a câștigat o dată premiul pentru cel mai bun marketing în domeniul serviciilor medicale, chiar dacă Buurtzorg nu are departament de marketing.

„Mulțumirea angajaților și a clienților este fenomenală“, afirma un consultant de la KPMG. „În ceea ce privește prețul, nu sunt cu mult mai ieftini decât media pieței, dar oferă cu siguranță calitate peste medie.“¹⁹ Da, ați citit bine: Buurtzorg e mai bun pentru pacienți, mai prietenos pentru angajați și mai ieftin pentru contribuabili. Câștigă toată lumea!

Între timp, organizația continuă să crească. În fiecare lună, zeci de asistenți medicali renunță la slujbe ca să lucreze pentru Buurtzorg. Și nu este surprinzător: organizația nu le oferă doar mai multă libertate, ci și un salariu mai mare. Nu cu mult timp în urmă, Buurtzorg a preluat o parte a unei organizații de îngrijire la domiciliu, aflată în faliment. „Primul lucru pe care îl vom face este să creștem salariile angajaților“, spunea de Blok la acea vreme.²⁰

Nu mă înțelegeți greșit: Buurtzorg nu e perfect. Există certuri uneori, lucrurile merg prost, până la urmă, sunt și ei oameni.²¹ Organizația e în mare măsură de modă veche. De Blok a tânjit mereu să se întoarcă la organizarea simplă a serviciilor de îngrijire la domiciliu de la începutul anilor 1980.

Se poate spune cu certitudine că acum zece ani, în Twente, a început ceva special. Am putea spune că Buurtzorg combină ce are mai bun stânga cu ce are dreapta: oferă, cu banii din taxe, îngrijiri medicale apelând la echipe mici de profesioniști independenți.

Filosofia lui de Blok poate fi rezumată la următoarele: *E ușor să faci ceva să fie mai complicat, dar e complicat să faci ceva să fie mai simplu.* Și, în orice caz, directorilor le plac lucrurile complicate. „Fiindcă asta le face slujba mai interesantă și apoi pot spune: *Vedeți, e nevoie de mine să coordonez lucrurile astea complexe.*“

Oare nu așa funcționează o bună parte din ceea ce numim „economia cunoașterii“? Nu fac

managerii și consultanții cu pregătire în domeniu ca lucrurile să fie cât mai complexe cu putință, ca mai apoi să fie nevoie tot de ei să le gestioneze? Uneori, mă gândesc în sinea mea că acest model de afaceri este valabil atât pentru bancheri, cât și pentru filosofi postmoderni care scriu într-un jargon de neînțeles. Fac niște lucruri simple să fie cât mai complicate cu putință.

În orice caz, Jos de Blok face exact opusul. Alege simplitatea. În timp ce analiști bine plătiți fac predicții cu privire la obstacole și inovație la nenumăratele congrese, el preferă să păstreze ceea ce merge bine. „Deseori, lumea are mai multe de câștigat din continuitate decât din schimbare. Acum avem manageri ai schimbărilor, *change agents* și tot așa, dar dacă mă uit la serviciile medicale la domiciliu, acest domeniu abia dacă s-a schimbat în ultimii 30 de ani. Încerci să construiești o relație cu cineva care se află într-o situație dificilă, asta nu se schimbă. Bineînțeles, te poți folosi de noi tehnici și perspective, dar baza nu s-a schimbat.“

Ceea ce trebuie reorganizat, potrivit lui de Blok, este *sistemul medical*. În ultimele decenii a fost acaparat de juriști. „Acum sunt două tabere opuse. O parte vinde, alta cumpără. Săptămâna trecută am fost la un spital unde mi-au zis: *Da, acum avem propria echipă de vânzări*. Imaginați-vă doar! Avem spitale cu departamente comerciale și echipe de vânzări. Iar de partea cealaltă se află asigurătorii cu echipele de achiziții. De ambele părți sunt oameni fără pregătire în sistem. Una achiziționează, alta vinde – și nici una nu știe despre ce e vorba“, povestește de Blok.

Între timp, birocrăția crește, fiindcă oricine vrea să transforme domeniul de sănătate într-o instituție comercială trebuie să se ocupe de o grămadă de acte. „Pentru că nu au încredere unii în alții, iau tot felul de măsuri de siguranță și fac tot felul de verificări, ce duc la foarte multă birocrăție. Este

de-a dreptul absurd“, spune de Blok. „Numărul de consultanți și de administratori publici în rândul asigurătorilor este în creștere, iar cel al profesioniștilor scade.“

De Blok susține o cu totul altă formă de finanțare a sistemului de sănătate. Gata cu sănătatea ca produs. Profesia în sine trebuie să fie din nou în centrul sistemului medical, iar mecanismele de finanțare trebuie simplificate. „Cu cât finanțarea este mai simplă, cu atât se acordă mai multă atenție lucrurilor esențiale. Cu cât e mai complicată, cu atât se caută mai multe căi pentru abuzuri. Prin urmare, vor crește departamentele financiare și vor decide asupra lucrurilor esențiale“, spune de Blok.

Oricine stă de vorbă cu de Blok își dă seama că lecțiile lui nu se aplică doar în sistemul medical. Pot fi aplicate și în afara acestuia. În școli și secții de poliție. În ministere și companii.

Un bun exemplu este compania franceză FAVI, care furnizează piese pentru industria auto. În 1983, când Jean-François Zobrist a devenit noul director general, FAVI era încă o companie de modă veche. Exista o structură piramidală strictă: cine muncea din greu primea bonus, cine întârzia primea o penalizare strașnică. Încă din prima zi, Zobrist visa la o organizare în care nu el, ci angajații să fie șefii, în care oamenii să vină la timp, fiindcă sunt responsabili (și în care să poți presupune că au avut un motiv întemeiat dacă au ajuns o dată la timp). „Visam la un loc în care fiecare să se comporte ca și cum ar fi acasă. Nici mai mult, nici mai puțin“, a spus ulterior Zobrist.²²

Primul lucru pe care l-a făcut? A zidit geamul uriaș din spatele căruia conducerea supraveghea echipa de producție. Apoi a desființat soneria, încuietorile de la depozite și sistemul de bonusuri. Zobrist a împărțit compania în „minifabrici“ de 25 până la 30 de angajați, care și-au ales singuri liderul de echipă. De fapt, acestea decideau totul

singure: salariile, orele de lucru, pe cine angajează și tot așa. Erau direct răspunzători de clienții lor.

Când vechii manageri au ieșit la pensie, Zobrist a hotărât să nu-i înlocuiască. Au dispărut și departamentele de resurse umane, planificări și marketing. FAVI a continuat să funcționeze după principiul delegării inverse a autorității: echipele făceau totul singure, cu excepția cazului în care decideau ele să apeleze la conducere. Poate sună ca o formulă pentru o comunitate de hipioți, devoratoare de bani, dar nu, productivitatea FAVI a crescut. Compania s-a dezvoltat de la 100 la 500 de angajați și a reușit să câștige 50% din piața de componente pentru cutiile de viteze, iar durata medie de producție a celor mai importante piese a scăzut de la 11 zile la una singură. În vreme ce concurența a trebuit să mute producția în țări cu cheltuieli cu salariile mici, fabrica FAVI a rămas în Europa.²³

În tot acest timp, filosofia lui Zobris a fost și a rămas teribil de simplă. Dacă te porți cu muncitorii ca și cum ar fi responsabili și de încredere, atunci așa vor fi. A scris și o carte pe această temă, cu subtitlul *L'entreprise qui croit que l'homme est bon* (Compania care crede că omul e bun).

5

Companii ca Buurtzorg și FAVI ne arată că totul se schimbă, dacă nu pornim de la neîncredere, ci de la o imagine mai bună despre om.

Priceperea și competența devin atunci valorile cele mai importante, în locul randamentului și al productivității. Imaginați-vă ce ar însemna asta și pentru alte funcții și meserii: directori generali care muncesc deoarece cred în compania lor, academicieni care lucrează ore suplimentare din curiozitate științifică, profesori care țin ore fiindcă se simt responsabili față de elevii lor, psihologi care discută oricât e nevoie pentru a-și face

clientul bine, bancheri pe care rolul de furnizori de servicii îi face să se simtă împliniți.

Desigur, sunt nenumărați profesori și bancheri sau manageri care sunt extrem de motivați să-i ajute pe alții. Dar au această motivație mai curând nu datorită multitudinii de obiective, reguli și directive, ci contrar acestora.

Psihologul american Edward Deci, cu care a început revoluția de gândire asupra motivației, consideră că întrebarea care se pune nu mai este cum ne motivăm *unii pe alții*. Adevărata întrebare este cum creăm o societate în care oamenii să se motiveze singuri. Nu dreapta sau stânga, capitalism sau comunism. Este vorba despre o nouă mișcare, un nou realism, fiindcă nimic nu e mai puternic decât oamenii care *fac ceea ce fac fiindcă asta vor*.

14. HOMO LUDENS

1

În zilele de după discuția mea cu de Blok, un gând nu-mi mai dădea pace: dar dacă am fundamenta întreaga societate pe încredere?

O asemenea schimbare radicală ar trebui să înceapă de la temelii, cred eu. Deci, de la copii. Dar când încep să mă adâncesc în pedagogie, mă lovesc imediat de tristul adevăr. În ultimele decenii, motivația intrinsecă a copiilor a fost dur reprimată. Părinții își țin tot mai des copiii ocupați cu teme, sport, muzică, teatru, meditații, pregătiri pentru examene – și lista pare că nu se mai termină. Pentru o singură activitate rămâne, așadar, mult mai puțin timp: joaca. Și e vorba de joacă în sensul cel mai larg al cuvântului: libertatea de a-ți satisface curiozitatea. Să cauți și să descoperi, să încerci să creezi și nu cum te pune vreun părinte sau profesor, ci, pur și simplu, cum vrei tu.

Oriunde te uiți, libertatea copiilor e limitată.¹ În 1971, 80% dintre copiii din Marea Britanie, de șapte sau opt ani, încă mergeau singuri la școală. Acum sunt 10%. Nu demult, în urma unui sondaj realizat pe un număr de 12 000 de părinți din zece țări, a reieșit că majoritatea copiilor petrec mai puțin timp afară decât deținuții.² Cercetătorii de la Universitatea din Michigan au descoperit că timpul pe care îl petrec copiii la școală a crescut cu 18% între 1981 și 1997. Timpul pentru teme, cu 145%.³

Și nu doar sociologii trag semnale de alarmă. Și psihologii sunt îngrijorați. Un studiu american desfășurat pe o perioadă mai lungă arată că locusul de control intern al copiilor este din ce în ce mai slab. Cu alte cuvinte, ei au mai des sentimentul că viața lor este decisă mai degrabă de alții decât de ei înșiși. În SUA, transformarea este atât de mare, încât în 2002, în medie, un copil simțea că deține

controlul asupra propriei vieți mai puțin decât 80% dintre copiii din anii 1960.⁴

În Olanda și Belgia cifrele sunt mai puțin dramatice, dar tendințele sunt aceleași. În 2018, cercetătorii neerlandezi au descoperit că trei din zece copii se joacă doar o dată pe săptămâna afară, iar unii chiar deloc.⁵ Dintr-un studiu amplu efectuat de OCDE (Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică), a reieșit că elevii neerlandezi sunt cei mai puțin motivați dintre toate țările studiate. Motivația lor intrinsecă pare atât de copleșită de teste și rapoarte, încât își pierde imediat atenția atunci când o sarcină nu este pentru notă.⁶

Apoi vine cea mai mare transformare dintre toate: părinții petrec mult mai mult timp cu copiii. Gândiți-vă la citit, la teme, la antrenamentele de fotbal. Potrivit Institutului Național de Statistică din Olanda, părinții neerlandezi petrec acum de 1,5 ori mai mult timp pentru educarea copiilor decât în anii 1980.⁷

De unde vine această schimbare? Nu e ca și cum părinții au dintr-odată o mulțime de timp liber. Din contră, muncesc mai mult decât în anii 1980. Tocmai asta e și răspunsul: obsesia noastră pentru muncă și iar muncă. În timp ce politicienii sunt preocupați de clasamente și dezvoltare, părinții și școlile se preocupă de teste și rezultate.

Ne clasificăm copiii încă de la vârste fragede: voi sunteți deștepți, voi nu. Iar părinții își fac griji. Fata mea este suficient de stimulată? Ține pasul cu prietenele ei? Intră la facultate? Un studiu recent desfășurat pe un număr de 10 000 de elevi americani arată că 80% dintre ei sunt convinși că pentru părinții lor notele sunt mai importante decât prietenia și compasiunea.⁸

În același timp, există un sentiment larg răspândit că am pierde ceva prețios. Spontaneitatea. Spiritul ludic. De aceea se scriu pagini întregi cu sfaturi despre ce ar trebui să

întreprindă părintele pentru a-și face copilul mai rezistent la presiune. Cărți despre mindfulness și de ce să lucrăm mai puțin se vând ca pâinea caldă.

Dar dacă un pic de dezvoltare personală nu mai e suficientă?

Ca să înțelegem mai bine despre ce este vorba, trebuie să clarificăm mai întâi câteva definiții. În engleză (și nu numai) există o diferență între *game* (joc) și *play* (joacă). Primul este încadrat de reguli, al doilea este liber și deschis. Pe de o parte sunt concursurile de pe terenurile sintetice, cu părinți care urlă de pe margini, iar pe de alta sunt copiii care se joacă afară, fără supravegherea adulților, care-și fac singuri regulile.

Când vorbesc despre *joacă* în acest capitol, mă refer la ultima variantă. *Joacă*. Copiii care se joacă singuri gândesc singuri. Își antrenează imaginația și motivația. Își asumă riscuri și nu joacă după reguli. Joaca este medicamentul natural împotriva plictiselii. Acum, copiii primesc tot felul de jocuri artificiale: de la setul LEGO® *Star Wars – Snowspeeder™*, cu plan de construcții detaliat, la bucătăria de jucărie electronică Miele *Gourmet Deluxe*, cu sunete electronice specifice.

Dar dacă totul este pregătit dinainte, ne mai putem dezvolta curiozitatea și imaginația?⁹ Simpla plictiseală ar putea fi cea mai importantă sursă de creativitate. „Nu poți preda creativitatea“, scria psihologul Peter Gray, „o poți lăsa doar să înflorească.“¹⁰

Biologii sunt de acord că nevoia de joacă face parte din natura noastră. Aproape toate mamiferele se joacă și nici alte animale nu se lasă mai prejos. Corbilor din Alaska le place foarte mult să se dea ca pe tobogan pe acoperișurile înzăpezite.¹¹ În Australia au fost văzuți crocodili care făceau surfing, iar oamenii de știință canadieni au observat niște caracatițe care stropesc în jur pentru a umple niște cutii de medicamente goale.¹²

La prima vedere, joaca poate părea o activitate inutilă de pierdere a timpului, însă, ceea ce este fascinant e că cele mai inteligente animale – precum gorilele sau elefanții – prezintă și cel mai jucăuș comportament. Am văzut în Capitolul 3 că animalele domestice se joacă toată viața. Ba mai mult, nici o altă specie nu se bucură de o copilărie așa lungă precum *Homo puppy*. Joaca dă sens vieții, după cum scria istoricul Johan Huizinga în 1938. El ne numise atunci *Homo ludens*: omul ludic. Tot ce noi numim cultură provine, potrivit lui Huizinga, din joacă.¹³

Antropologii presupun că, în cea mai mare parte din istoria noastră, copiii au putut să se joace oricât doreau. Fiindcă, deși există diferențe certe între diferitele culturi de vânători-culegători, totuși, cultura jocului e foarte similară.¹⁴ Ceea ce este cel mai surprinzător, în opinia oamenilor de știință, este libertatea deosebită acordată tinerilor. Nomazii rareori puteau dirija dezvoltarea copiilor și, de aceea, își lăsau odraslele să se joace toată ziua, din zori și până seara.

Dar erau copiii de atunci pregătiți pentru viața de adulți, dacă nu mergeau deloc la școală? Răspunsul este că joaca și învățatul se pot îmbina perfect. Nu este nevoie de teste și de note ca bebelușii să învețe să meargă sau să vorbească. Fac asta și singuri, deoarece vor să descopere lumea. Copiii vânătorilor-culegători învățau, așadar, prin joacă să prindă animale sălbatice, să facă arcuri și săgeți, să imite sunetele animalelor – erau extrem de multe lucruri de învățat în junglă. Ai nevoie de cunoștințe fabuloase despre floră și faună.

Jucându-se împreună, copiii învață în primul rând să conlucreze. Odraslele vânătorilor-culegători se joacă aproape mereu amestecați – fete cu băieți, de toate vârstele, la un loc. Cei mai mici învață de la copiii mai mari, iar aceștia se simt responsabili să le transmită cunoștințele celor

mici. Așadar, nu e de mirare că în aceste culturi nu prea există jocuri competitive.¹⁵ În comparație cu competițiile adulților, joaca împinge mereu la compromis. Cine este nemulțumit se poate oricând retrage (și atunci s-a zis cu distracția tuturor).

2

Cultura jocului s-a schimbat radical când oamenii au început să trăiască în așezări.

Odată cu apariția civilizației, copiii trebuiau să facă munci grele și foarte monotone la fermă. În același timp, ideea că cei mici trebuie crescuți, așa cum și roșiile trebuie cultivate, s-a răspândit. Dacă cei mici sunt ștregari de la natură, după cum se credea, atunci nu-i poți lăsa liberi. Trebuie să-i educi mai întâi, dacă e nevoie, cu autoritate. Ideea că părinții trebuie să le mai aplice din când în când câte o corecție copiilor este o descoperire recentă a agricultorilor și a orășenilor.¹⁶

Odată cu apariția primelor orașe și state, au apărut și primele sisteme de învățământ. Biserica dorea enoriași pioși, armata – soldați loiali, iar ocârmuitorii – muncitori strașnici. Doar în privința unui singur lucru erau de acord: joaca era inamicul. „Nu e timp de joacă“, scria, de pildă, în regulamentul școlilor pe care pastorul britanic John Wesley (1703–1791) le-a fondat. „Căci cine se joacă cât e copil se va juca și ca adult.“¹⁷

Abia în secolul al XIX-lea învățământul religios a fost înlocuit de un sistem național în care, după spusele unui istoric: „Ministrul Educației din Franța putea să se laude că știe exact ce pasaj din Cicero studiază toți elevii de un anumit nivel, în toată Franța, la ora 10.20 fix“.¹⁸ Un bun cetățean trebuie format de mic. Și, desigur, trebuie să învețe să-și iubească țara. Franța, Italia, Germania existau deja, mai trebuiau formați doar francezii, italienii și germanii.¹⁹

În timpul Revoluției industriale, o mare parte din munca monotonă a fost preluată de mașini (din păcate nu peste tot: în Bangladesh, la mașinile de cusut, încă mai lucrează copii pentru chilipirurile noastre) și atunci scopul învățământului s-a schimbat: copiii trebuiau să învețe să scrie și să citească, să se organizeze și să facă planuri ca mai târziu să câștige suficienți bani.

Abia la sfârșitul secolului al XIX-lea copiii au avut parte de mai mult timp ca să se joace. Istoricii văd perioada aceasta ca „o epocă de aur“ pentru joacă.²⁰ Munca prestată de copii fusese interzisă, iar părinții îi lăsau tot mai des în pace. În cele mai multe cartiere din Europa și America de Nord, copiii zburdau mai toată ziua pe străzi, fără să-i supravegheze nimeni. Numai că această epocă de aur nu a durat prea mult. Începând cu anii 1980, am devenit tot mai ocupați la școală sau la birou. Individualismul și cultura performanței au creat o școală. În timp ce familiile deveneau mai mici, părinții se temeau că odraslele lor nu vor performa suficient.

În unele cazuri, copiii care erau prea jucăuși au fost trimiși chiar la doctor. Așa a crescut enorm în ultimele decenii numărul diagnosticelor de tulburări comportamentale.²¹ ADHD este probabil cel mai bun exemplu – am auzit odată un psihiatru suspinând că aceasta este singura afecțiune sezonieră: în vacanța de vară pare să nu fie nici o problemă, dar când trebuie să înceapă școala, mulți copii se întorc la Ritalin.

Bineînțeles, educația copiilor noștri este mai puțin dură decât acum 100 de ani. Școlile nu mai sunt închisorile care erau în secolul al XIX-lea. Copiii dificili nu mai sunt bătuți, ci tratați cu medicamente. Copiii nu mai sunt îndoctrinați, ci au un curriculum mai divers ca niciodată. Le sunt transmise cât mai multe informații cu putință, ca mai apoi să-și poată găsi o slujbă bine plătită în „economia cunoașterii“.

Educația a degenerat într-un sistem căruia i te supui. Crește o nouă generație care devine din ce în ce mai prinsă în regulile unei societăți bazate pe performanță. E o generație care învață să participe la cursa nebună a succesului, în care acesta se măsoară, în primul rând, pe baza salariului și al CV-ului.

De asemenea, este și o generație mai puțin dispusă să trăiască într-un mod neconvențional. O generație care visează, îndrăznește și explorează mai puțin. O generație, pe scurt, care uită să se joace.

3

Există o alternativă?

Ne-am putea întoarce la o societate bazată pe mai multă libertate și creativitate?

Putem să construim locuri de joacă și să proiectăm școli care să nu suprimă nevoia de joacă, ci să o stârnească?

Răspunsul este DA.

Carl Theodor Sørensen, un arhitect peisagist, proiectase deja multe locuri de joacă, când și-a dat seama că celor mici li se par groaznic de plictisitoare. Lada cu nisip, toboganul și leagănul: spațiul de joacă obișnuit este visul birocraților și coșmarul copiilor. Nu-i logic, scria Sørensen, că cei mici preferă să se joace pe șantier și la groapa de gunoi?

Așa i-a venit ideea să proiecteze ceva nou. Un loc de joacă fără echipamente, reguli și norme de siguranță. Un loc în care copiii dețin controlul.

În 1943, în timpul ocupației germane, ideea a fost testată într-o suburbie din Copenhaga: Emdrup. Sørensen a umplut un spațiu de 7 000 de metri pătrați cu mașini stricate, lemn pentru foc și cauciucuri vechi. Copiii puteau să taie, să lovească și să distrugă orice cu ciocane, dălți și șurubelnițe. Se puteau cățăra în copaci, face focul, puteau săpa gropi și construi colibe. Sau, așa cum avea să scrie

Sørensen mai târziu, își puteau „îndeplini visurile și fanteziile”.²²

A fost un succes răsunător. În fiecare zi, Emdrup era vizitat de 200 de copii. Și deși au fost și multe cazuri „dificile”, curând, a devenit clar că „zgomotele, țipetele și luptele din locurile de joacă plictisitoare nu existau aici, fiindcă posibilitățile erau nelimitate, iar copiii nu trebuiau să se certe”.²³ Un specialist în jocuri a fost angajat să monitorizeze situația, dar acesta observa de la distanță. „Nu îi pot învăța nimic pe copii și nici nu am să o fac”, a jurat primul specialist, John Bertelsen.²⁴

La câteva luni după finalul războiului, o arhitectă britanică, care întâmplător era și baronesă, a făcut o vizită la Emdrup. Lady Allen de Hurtwood a fost „complet uluită” de ceea ce a văzut.²⁵ În anii următori, și-a folosit influența pentru a răspândi „evanghelia vechiturilor”. Mottoul ei: „Mai bine un os rupt, decât un spirit frânt”.²⁶

În orașe precum Londra, Liverpool, Coventry sau Leeds, s-au pus la dispoziția copiilor diferite zone cu ruine, una după alta. Acum răsunau strigăte de bucurie, acolo unde, cândva, bombardierele germane sădiseră moarte și dezastru. Locurile de joacă au devenit o metaforă a reconstrucției, o dovadă a rezistenței națiunii.

Trebuie admis că nu toată lumea era așa de entuziasmată. Adulții aveau două obiecții împotriva acestor locuri de joacă. Prima: sunt urâte. Urâte cu spume. Dar unde adulții văd un dezastru, copiii văd oportunități. Iar dacă adulții nu vor să se murdărească, copiii nu vor să se plictisească. A doua obiecție: locurile de joacă printre vechituri ar putea fi periculoase. Părinții îngrijorați se temeau că Emdrup va duce numai la oase rupte și capete sparte. Dar după un an, se aplicaseră doar câțiva plasturi. O companie

britanică de asigurări a fost atât de impresionată de locurile de joacă printre vechituri, încât a început să practice tarife mai mici pentru acestea decât pentru cele obișnuite.²⁷

Totuși, succesul acestor locuri de joacă a scăzut dramatic în anii 1980. În timp ce normele de siguranță se înmulțeau, unii producători s-au gândit că ar face foarte mulți bani vânzând echipamente „de siguranță”. Astăzi sunt mult mai puține locuri ca Emdrup decât acum 40 de ani.

În ultimii ani, însă, a crescut iar interesul pentru vechea idee a lui Carl Theodor Sørensen. Justificat. Între timp, avem nenumărate dovezi științifice că jocurile libere, unde cei mici își asumă riscuri, sunt bune pentru sănătatea fizică și mentală a copiilor.²⁸ „Dintre toate lucrurile la care am contribuit, locul de joacă printre vechituri este cel mai urât, dar pentru mine este cea mai frumoasă și mai bună parte a operei mele”, avea să scrie mai târziu Sørensen.²⁹

4

Am putea face un pas mai departe?

Dacă afară copiilor li se acordă mai multă libertate, nu li s-ar putea oferi și înăuntru? Multe școli sunt încă organizate ca niște fabrici, cu clopoței, orare și teste. Dar dacă copiii învață jucându-se, de ce nu am duce și învățământul în direcția aceasta? Sjef Drummen, artist și director de școală, și-a pus aceeași întrebare acum câțiva ani.

Drummen se numără printre cei care nu au uitat niciodată să se joace. Mereu a avut o aversiune față de reguli și autoritate. Când a venit să mă ia cu mașina din gara din Roermond, și-a parcat nonșalant mașina pe banda de biciclete. Apoi a urmat un monolog de câteva ore, în care mai strecuram și eu, din când în când, câte o întrebare. „Mi se mai spune și șef Drummen“, chicotea el.

Dar eu nu am luat trenul ca să-l ascult pe Drummen. Am mers acolo fiindcă în Roermond se întâmplă ceva deosebit.

Imaginați-vă: o școală fără săli de clase, fără teme și fără materii, fără note și ore. Nu există o structură ierarhică, cu directori adjuncți sau șefi de echipe – există doar echipe de profesori autonomi (sau, mai bine zis, „instructori“) și, de fapt, copiii sunt șefii. E o școală în care directorul este deseori dat afară din birou, fiindcă elevii au nevoie de spațiu pentru ședință. Și nu, nu este vorba de vreo școală privată, elitistă, pentru elevi excentrici cu părinți dificili. E o școală pentru copii din toate mediile. Numele școlii: Agora.

Totul a început în 2014. Zidurile claselor au fost dărâmate (Drummen: „Închideți copiii în cuști și se vor purta ca șobolanii“). Copii de toate vârstele au fost puși la un loc („așa e și în viața reală“) și au început să-și facă singuri planul de învățământ („dacă ai 1 000 de copii la școală, ai 1 000 de căi de a învăța“).

Rezultatul?

Când intru în școală, mă gândesc la locurile de joacă făcute printre vechituri. Nu văd rânduri de bănci în fața unei table, ci un haos prietenos de birouri improvizate, un acvariu, o replică după mormântul lui Tutankamon, coloane grecești, un pat supraetajat, un dragon chinezesc și jumătate dintr-un Cadillac din 1969.

Unul dintre elevi este Brent (17 ani). Cu câțiva ani în urmă, încă urma un colegiu bilingv, unde lua note mari. Mai puțin la franceză și la germană, unde lua 2 și 3. Așa că s-a mutat la o școală mai slabă și nici acolo nu a mers prea bine. Atunci i s-a spus că trebuie să schimbe iar școala. „Am alergat furios acasă și i-am zis mamei că voi ajunge să lucrez la McDonald’s.“

Dar, prin intermediul mai multor prieteni, a ajuns la Agora, unde a putut să învețe ce voia. Acum știe totul despre bomba atomică, lucrează la

primul plan de afaceri și vorbește foarte frumos germană. Între timp, a fost acceptat, fără diplomă, la Universitatea Mondragon din Shanghai, la un program internațional.

Lui Brent i-a fost greu să spună că fusese admis la universitate, povestește antrenorul lui Rob Houben. Mi-a spus: „Mai am atâtea de făcut pentru școală“.

Sau să o luăm, de exemplu, pe Angelique (14 ani). Din școala generală a primit o educație de tip vocațional, dar fata despre care vorbesc este mai degrabă analitică. Dintr-un anumit motiv e obsedată de Coreea, vrea să studieze acolo și a învățat chiar câteva cuvinte în coreeană. Angelique este, de asemenea, vegană și a scris chiar o carte cu argumente împotriva carnivorilor. (Antrenorul Rob: „Pierdeam mereu acele discuții“.)

Iar lista poate continua. Rafael (14 ani) este programator și îmi arată că a descoperit o problemă de securitate pe site-ul universității. L-a informat pe administratorul site-ului, dar încă nu s-a reparat. Dacă aș vrea să-i atrag atenția, i-aș schimba parola personală, spune Rafael râzând.

Când îmi arată site-ul unei companii pentru care a făcut niște activități de mentenanță (front-end development, engleză), îl întreb dacă nu cumva ar fi momentul să le trimită o factură. Rafael mă privește ciudat. Vrei să-mi pierd motivația?

Totuși nu ghidarea elevilor mă impresionează cel mai mult. Ci solidaritatea.

Vorbesc cu câțiva copii despre care știu sigur că ar fi fost hărțuiți la vechiul meu liceu. Dar la Agora nimeni nu poate fi hărțuit, poate confirma oricine. Ne corectăm unul pe altul, povestește Milou (14 ani).

Deseori, bullyingul este văzut ca un fenomen natural, ceva care aparține, pur și simplu, copiilor. Dar acum sociologii au efectuat cercetări complexe în locurile în care bullyingul este cel mai frecvent. Și se pare că locurile au caracteristici

specifice. Ele sunt, de asemenea, numite „instituții totale”.³⁰ Acum o jumătate de secol, sociologul Erving Goffman le-a dat o definiție clară:

- Toată lumea trăiește în același loc, sub aceeași autoritate.
- Toate activitățile sunt efectuate împreună și fiecare trebuie să facă același lucru.
- Activitățile sunt bine planificate, adesea din oră în oră.
- Există un sistem de reguli explicite, formale, impuse de sus.

Exemplul suprem al unui astfel de loc este, desigur, închisoarea, unde există o mulțime de bățauși. Dar și căminele de bătrâni pot prezenta caracteristici „totale”, cu toate consecințele asociate. Închiderea bătrânilor poate crea un sistem de castă în care cele mai bune mese și scaune sunt revendicate de cei mai mari bățauși în timpul jocului de bingo.³¹ Nu întâmplător, un expert american numește bingo „jocul diavolului”.³²

Și apoi există școlile. În internatele britanice tipice (pe care William Golding și-a bazat romanul *Împăratul muștelor*) bullyingul este cel mai des întâlnit.³³ Aceste școli sunt ca închisorile. Nu poți pleca, trebuie să-ți câștigi locul într-o ierarhie strictă și există o separare clară între personal și elevi. Astfel de instituții competitive fac parte din cultura britanică a clasei superioare (majoritatea politicienilor londonezi au avut parte de internat), dar, potrivit pedagogilor, ele sunt împotriva naturii noastre ludice.³⁴

Din fericire, se poate și altfel. La școlile vocaționale din Agora bullyingul este practic inexistent. Aici ferestrele și ușile sunt mereu deschise. Și mai important: fiecare e diferit în Agora. Să fii diferit este ceva normal. Toate nivelurile și vârstele sunt amestecate.

La vechea mea școală spuneau că nu trebuie să umbli cu cei din școlile vocaționale, a spus Brent.

Dar apoi el și Joep (15 ani) povestesc momentul în care Noah (15 ani, din învățământul secundar profesional superior) le-a ținut o prelegere despre o abilitate pe care ei nu o aveau: planificarea. Noah și-a planificat următorul an din viață și încă jumătate, așa că a fost foarte educativ, a spus Joep.

Cu cât mă plimb mai mult prin Agora, cu atât îmi dau seama mai mult că este bizar să punem copii de aceeași vârstă, cu același nivel, împreună, în cuști. Experții avertizează de ani de zile despre decalajul din ce în ce mai mare dintre cei cu nivel scăzut și cei cu studii superioare, dar de unde începe de fapt? Jolie (14 ani): Nu observ diferențele de nivel. I-am auzit pe cei din școlile vocaționale spunând lucruri mai deștepte decât cei din învățământul superior.

Sau obiceiul de a împărți ziua în ore de câte 50 de minute. Doar școlile împart lumea în materii, spune antrenorul Rob, asta nu se întâmplă nicăieri altundeva. La majoritatea școlilor, când un copil abia prinde procesul de învățare, sună clopoțelul pentru următoarea oră. Există oare vreun sistem care descurajează mai mult învățarea?

E important să nu exagerez cu libertatea în Agora. Școala e liberă, dar nu opțională. Există o structură ușoară, dar importantă: o zi de deschidere ținută de unul dintre elevi, o oră de liniște, o discuție săptămânală cu antrenorul. Copiii știu, de asemenea, că există așteptări mari de la ei. Antrenorii îi învață să-și stabilească obiective.

Antrenorii sunt esențiali. Ei stimulează și provoacă, încurajează și îndrumă. Sincer să fiu, mi se pare mai complicat decât predarea obișnuită. Antrenorii trebuie să uite o mare parte din ceea ce au învățat la formarea profesorilor. Nu le poți oferi copiilor multe dintre lucrurile pe care ei vor să le învețe, spune Rob. El nu vorbește coreeană și nu știe nici programare, dar i-a ajutat mult pe Angelique și pe Rafael să-și găsească drumul.

Desigur, întrebarea esențială este: ar funcționa acest model de educație pentru majoritatea copiilor?

Când văd cât de diverși sunt elevii la Agora, îmi este greu să mă îndoiesc de asta.³⁵ Copiii îmi povestesc că au fost nevoiți să se obișnuiască, dar după un timp au învățat să-și urmeze propria curiozitate. Sjeff Drummen îi compară cu puii dintr-o fermă. „Acum câțiva ani, am cumpărat câțiva de la un țăran. Stăteau în același loc în grădina mea cu orele. Le-a luat o săptămână până când au îndrăznit să se miște.“

Acum veștile proaste. Oricine inovează într-un mod radical se ciocnește de vechiul sistem.

De fapt, Agora pregătește oamenii pentru alt tip de societate. Școala vrea să le ofere copiilor spațiul pentru a deveni cetățeni independenți, creativi și dedicați. Dar dacă Agora nu obține punctaje conform criteriilor pe care le au testele standardizate (citim: examene finale), atunci primește insuficient de la inspectorat, iar robinetul de bani se închide. Acesta este mecanismul prin care inovațiile ca Agora au fost ținute în loc ani de zile.

Deci, poate ar trebui să ne punem o întrebare și mai importantă: care este scopul educației? Nu ne concentrăm oare prea mult pe importanța notelor bune și a unui loc de muncă bine plătit? În 2018, doi economiști olandezi au analizat un sondaj realizat pe un număr de 27 000 de angajați din 37 de țări. Rezultatul: nu mai puțin de 25% dintre angajați se îndoiesc de utilitatea propriei munci.³⁶

Cine sunt oamenii ăștia? În nici un caz nu sunt agenți de curățenie, asistenți medicali sau polițiști. Datele arată că majoritatea „locurilor de muncă inutile din punct de vedere social“ se găsesc în sectorul privat, de exemplu în bănci, cabinete de avocatură și agenții de publicitate. Mulți dintre acești angajați – conform criteriilor din economia

noastră bazată pe cunoaștere – reprezintă definiția succesului. Au obținut note mari, și-au făcut un profil frumos pe LinkedIn și se bucură de un salariu bun. Totuși, își consideră munca inutilă. Lumea e pe dos. Cheltuim miliarde să ajutăm cele mai mari talente să crească în carieră, care – odată ajunse în vârf – se întreabă pentru ce o fac de fapt. Între timp, politicienii continuă să strige că trebuie să stăm și mai bine în clasament. Că trebuie să fim și mai educați, să câștigăm și mai mulți bani și să facem economia să „crească” în continuare.³⁷

Dar ce reprezintă toate acele diplome? Sunt ele dovezi ale creativității și ale imaginației sau ale abilității de a sta liniștit și de a da din cap aprobator? Filosoful Ivan Illich scria cu câțiva ani în urmă: „Școala este agenția de publicitate care vrea să te facă să crezi că avem nevoie de societate așa cum e ea”.³⁸

Agora, școala unde sunt încurajate jocurile, arată că lucrurile se pot face diferit. Face parte dintr-o mișcare de școli care schimbă paradigma. Această formă de educație este adesea disprețuită, dar Școala Summerhill din Suffolk, Anglia, demonstrează, încă din 1921, că le puteți acorda copiilor multă libertate. Și același lucru este valabil și pentru Școala Sudbury Valley din Massachusetts: de la sfârșitul anilor 1960, mii de copii și-au petrecut copilăria acolo. Și au ajuns bine.³⁹

Întrebarea nu este: Copiii noștri pot face față acestei libertăți?

Întrebarea este: Îndrăznim noi să le oferim această libertate?

Este o problemă importantă. „Opusul jocului nu este munca”, scrie psihologul Brian Sutton-Smith, „opusul jocului este depresia.”⁴⁰ Și modul în care mulți dintre noi lucrăm acum – fără libertate, fără joc, fără o motivație intrinsecă – face din ce în ce mai mulți oameni să fie deprimati. Conform

Organizației Mondiale a Sănătății, în momentul de față, depresia este principala boală la nivel mondial.⁴¹ Cel mai mare deficit al nostru nu se regăsește în buget, ci în noi. Este un deficit de sens. Deficitul jocului.

Totuși, există speranță, o văd în acea după-amiază la Roermond. Când Sjeff Drummen mă lasă în stație, îmi zâmbește. „Te-am amețit, cred.“ Așa e, dar avea dreptate: plimbă-te o vreme prin Agora și vei simți cum câteva certitudini încep să se clatine.

Dar am înțeles acum: este o călătorie spre început. Filosofia educațională din Agora este cea a vânătorilor-culegători. Copiii învață cel mai bine în libertate, într-o comunitate, cu toate vârstele și nivelurile amestecate, cu antrenori și specialiști în jocuri.⁴² Drummen o numește „Educație 0.0“: înapoi la *Homo ludens*.

15. AȘA ARATĂ O DEMOCRAȚIE ADEVĂRATĂ

1

Era un loc puțin probabil pentru o revoluție. Totuși, în acest oraș s-a întâmplat, în vestul Venezuelei, unde o mică elită controla deja de secole totul. În Torres, o comună cu la fel de mulți locuitori ca Groningen, s-a găsit răspunsul la una dintre cele mai presante întrebări din vremurile noastre.

Cum ne recâștigăm încrederea în politică? Cum oprim avansul cinismului în societate? Și cum salvăm democrația?

Democrațiile din lumea întreagă se degradează din pricina a șapte maladii, cel puțin. Partidele care se fărâmă. Cetățenii care nu au încredere unii în ceilalți. Minoritățile care sunt excluse. Alegătorii care devin dezinteresați. Politicienii care se dovedesc a fi corupți. Imperiile construite pe evaziune fiscală. Și apoi concepția chinuitoare că democrația de astăzi vine împreună cu o inegalitate adânc înrădăcinată.

O soluție pentru toate aceste probleme s-a găsit în Torres. Este o soluție care există deja de 25 de ani și care se răspândește într-un ritm alert peste tot prin lume. E uluitor de simplă, dar rareori se vorbește despre ea la știri, probabil fiindcă aceasta, exact ca unele organizații precum Buurtzorg sau Agora, se bazează pe o imagine fundamental diferită despre om.

Dar dacă cetățenii nu sunt niște alegători răsfățați și furioși? Dar dacă se ascunde în fiecare dintre noi un cetățean motivat, responsabil și constructiv? Sau, mai bine zis: dacă adevărata democrație este, pur și simplu, posibilă?

Povestea din Torres a început pe 31 octombrie 2004, în ziua alegerilor. În comuna venezueleană

se confruntau doi candidați. Javier Oropeza, primarul în funcție, susținut de canalele media, și care era și putred de bogat, îl avea ca oponent pe Walter Cattivelli, care avea în spate puternicul partid al președintelui Hugo Chávez.

Locuitorii din Torres nu prea aveau de făcut o alegere reală. Oropeza sau Cattivelli – în ambele cazuri corupția din instituțiile publice ar fi continuat să existe. Nimic nu ne face să credem că aici urma să se descopere viitorul democrației. Mă rog, mai era încă un candidat, dar abia dacă merita menționat. Julio Chávez (fără vreo legătură cu celălalt Chávez) era un agitator neînsemnat, care abia dacă putea număra câțiva studenți, teologi liber-cugetători și activiști din sindicate în tabăra sa. Avea și un program politic ridicol, ce putea fi rezumat într-o singură propoziție. Julio voia, dacă era ales primar, să cedeze puterea locuitorilor din Torres.

Nu a fost luat în serios din pricina oponentilor săi. Nimeni nu-i dădea nici o șansă. Dar uneori cele mai mari revoluții încep de unde te-ai aștepta mai puțin. În acea duminică de octombrie, Julio Chávez a fost ales primar în Torres, la diferență mică de ceilalți, cu 35,6 procente din voturi.¹

Și s-a ținut de cuvânt.

Revoluția locală a început cu sute de adunări, la care erau bineveniți toți locuitorii din Torres. Nu se purtau numai discuții, ci se luau și decizii. Cetățenii trebuiau să cheltuiască de acum înainte întreg bugetul de investiții al comunei, în jur de șapte milioane de dolari.

Venise vremea, credea noul primar, pentru o democrație adevărată – săli de ședințe fără aer, cafele călduțe, lumină de neon și contabilitate –, făcută nu de funcționari și de politicieni profesioniști, ci de cetățenii comunei.

Vechea elită politică privea oripilată cum sistemul lor corupt era demantelat. „Ziceau că asta e anarhie“, i-a spus mai târziu într-un interviu Julio

(toată lumea îi spune primarului pe numele mic) unui cercetător american. „Ziceau că așa ceva nu va merge niciodată, că eram nebun să cedez puterea.”²

Guvernatorul statului Lara, din care face parte Torres, era furios că Julio îl învinsese pe Oropeza, marioneta sa. S-a decis să le închidă robinetul cu bani și să numească o altă conducere. Ceea ce nu a luat el în considerare a fost numărul enorm de susținători pe care îi câștigase primarul. Sute de cetățeni s-au îndreptat spre primărie și au refuzat să mai plece până nu li s-a aprobat bugetul.

A fost spre binele poporului. La aproape zece de ani de la alegerea lui Julio Chávez părea că trecuseră secole în Torres. Corupția și clientelismul scăzuseră mult, așa reieșea dintr-un studiu al Universității din California, iar locuitorii nu mai fuseseră niciodată atât de implicați politic. Fuseseră ridicate nenumărate case și școli, se construiseră drumuri, iar cartierele fuseseră renovate.³

Până în prezent, Torres are unul dintre cele mai mari bugete participative din lume. Nu mai puțin de 15 000 de oameni participă anual la luarea deciziilor. Fiecare an începe cu întruniri în 560 de locuri din întreaga comună, la care oricine este binevenit să prezinte propuneri și să voteze reprezentanții. Cetățenii decid împreună pe ce se cheltuiesc milioanele adunate din taxe.

„Înainte, demnitarii luau deciziile, din birourile lor cu aer condiționat, unde își petreceau întreaga zi, dar cine știe mai bine decât noi de ce avem nevoie? Un demnitar, din biroul său, care nu a venit niciodată la noi în comună, sau cineva dintre noi, din comunitate?”⁴, spunea un cetățean.

2

Probabil acum vă gândiți că a fost o povestire frumoasă, dar cu o rândunică nu se face primăvară

democratică. De ce vorbim despre revoluție când o comună obscură de departe face un lucru nebunesc?

Ceea ce vreau să spun este că povestea din Torres nu este decât o pagină dintr-o carte groasă. Povestea mai lungă începe chiar din 1989, cu prima metropolă care le-a încredințat nu mai puțin de un sfert din buget cetățenilor: Porto Alegre, din Brazilia. Zece ani mai târziu, ideea a fost preluată de mai mult de 100 de orașe braziliene, iar mai apoi s-a răspândit în întreaga lume. În 2016, mai mult de 1 500 de orașe, din New York până în Sevilla, din Hamburg până în Mexic trecuseră deja la o formă de buget participativ.⁵

De fapt, aici este vorba despre una dintre cele mai mari mișcări ale secolului XXI – și totuși sunt șanse mari să nu fi auzit de ea, fiindcă puține posturi de știri sunt interesate de asta. Cetățeanul politician nu este un star de televiziune nedescoperit și nici nu are bani pentru susținerea presei și pentru spoturi publicitare. Nu învață pe dinafară replici de un rând pentru așa-zisele „dezbateri“ și puțin îi pasă de sondajele zilnice.

Dimpotrivă, cetățenii politicieni poartă conversații calme, raționale. Sună plictisitor, dar e magic. Ar putea fi doar răspunsul la cele șapte maladii ale democrației noastre vechi și obosite.

1. De la cinism la angajament

În cele mai multe țări, distanța dintre cetățeni și politică este imensă. Oamenii la costum iau deciziile la Washington, Beijing sau Bruxelles. Nu-i de mirare că aproape nici unul nu e membru activ al unui partid. Oamenii nu simt că fac parte din sistem.

Pe de altă parte, în Torres sau Porto Alegre aproape toată lumea cunoaște un politician. Aproximativ 20% din populație a participat o dată la stabilirea bugetului și, prin urmare, se plâng mai puțin de politicienii care fac numai greșeli.⁶ Nu ești

mulțumit de ce se întâmplă, „fă tu ceva“. Un participant la buget din Porto Alegre povestea că „nu costumele vin să ne spună ce trebuie să facem, suntem chiar noi. Sunt un om simplu, dar am participat încă de la început. [...] [Bugetul] le dă ocazia oamenilor să vorbească, chiar și celor mai săraci.“⁷

În același timp, încrederea în conducătorii din Porto Alegre a crescut. Primarii profită în primul rând de pe urma participării cetățenești (asta a descoperit un politolog de la Universitatea Yale), căci dacă își deleagă puterea, sunt realeși.⁸

2. De la dezbinare la încredere

Când Porto Alegre a început să experimenteze bugetul participativ, cetățenii orașului brazilian nu debordau de încredere. Dimpotrivă, aici majoritatea oamenilor de știință au presupus că șansele să existe o primăvară democratică sunt minime. Oamenii trebuie mai întâi să se unească, să formeze grupuri, să combată discriminarea. Abia atunci va exista un teren propice pentru o democrație înfloritoare.⁹

În Porto Alegre nu a fost așa. Încrederea a început să crească odată ce conducătorii au hotărât să introducă un buget participativ. Numărul asociațiilor cetățenești a crescut de la 18, în 1986, la 600, în 2000. Participanții la stabilirea bugetului au început să se numească între ei *companheiro* însemnând „concetățean“ sau „frate“.

De fapt, cetățenii din Porto Alegre s-au purtat precum puii din cușcă ai lui Sjeff Drummen, fondatorul școlii Agora. Când au fost eliberați din coteț, la început stăteau numai într-un singur loc, dar după o vreme au început să se miște. „Cel mai important este că vin din ce în ce mai mulți. Ai responsabilitatea să le dai o mână de ajutor celor care vin pentru prima dată“, spunea un participant.¹⁰

3. De la excluziune la incluziune

Politica este dificil de urmărit pentru mulți, fiindcă dezbaterile sunt prea complicate. Trăim într-o democrație pentru diplome, în care cetățenii defavorizați sau fără școală sunt lăsați deoparte. Au, în cel mai bun caz, șansa să-și aleagă propria aristocrație.

Dar din sutele de experimente care s-au făcut cu bugetul participativ a reieșit că tocmai această comunitate defavorizată este suprareprezentată. În New York, de când a început bugetarea participativă, în 2011, la întâlniri participă, în special, hispanici și afro-americieni.¹¹ Și în Porto Alegre, 30% dintre participanți provin dintre cei mai săraci 20% din populație.¹²

„Prima dată când am participat, am fost nesigur. Erau oameni cu studii universitare, iar noi nu aveam așa ceva. [...] Dar, cu timpul, am început să învățăm“, povestește un participant din Porto Alegre. Așadar, noua democrație nu este rezervată bărbaților albi, de vârstă mijlocie, ci, de fiecare dată a reieșit că cei săraci, cei fără studii și minoritățile sunt ceva mai bine reprezentați decât în vechiul sistem politic.¹³

4. De la complacere la spirit civic

Cei mai mulți alegători nu au mari așteptări de la conducătorii lor și invers. Însă, democrațiile din Torres și Porto Alegre par niște școli de spirit civic. De îndată ce oamenii primesc o parte din putere, încep să aibă păreri mai nuanțate despre politică. Devin mai empatici. Și chiar mai deștepți.

Un jurnalist care a investigat sistemul de bugetare participativă din Vallejo, un oraș din California, a rămas uimit de devotamentul participanților. „Oameni din medii și de vârste diferite, care ar fi putut sta acasă în fața televizorului, se adunau și discutau în schimb despre reglementări și proceduri de votare.“¹⁴

Ceea ce îi frapază întotdeauna pe oamenii de știință este că aproape toți, cu diplomă sau fără, pot contribui cu ceva util, dacă sunt ascultați și luați în serios.

5. De la corupție la transparență

Înainte ca bugetul participativ să fie introdus în Porto Alegre, locuitorii trebuiau să stea cu orele în sala de așteptare ca să rezolve ceva cu vreun politician. Rezolvai mai repede dacă îi puneai un plic cu bani pe masă.

Potrivit unui sociolog brazilian, care a făcut studii ani de zile în acest oraș, bugetul participativ a subminat cultura mitei,¹⁵ fiindcă astfel cetățenii sunt mai bine informați cu privire la situația financiară a orașului lor, iar asta a făcut să fie mai dificil pentru politicieni să accepte mită sau să împartă funcții.

„Vedem [bugetul participativ] ca un mijloc de a ne organiza“, spunea un participant din Chicago. „Ne ajută să aflăm mai multe despre bugetul orașului. Astfel, îl putem trage la răspundere pe consilierul local și pentru alte lucruri din fișa postului său.“¹⁶ Putem spune că bugetul participativ reduce prăpastia dintre cetățeni și politicieni mai mult ca niciodată.

6. De la egoism la solidaritate

Câte biblioteci s-au scris în ultimii ani despre dispariția solidarității? Ne dorim un sistem sanitar mai bun, mai multă educație și mai puțină sărăcie, dar trebuie să fim dispuși să contribuim la lucrurile astea.

Pare de necrezut, dar bugetul participativ pare că îi face pe cetățeni să fie dispuși să plătească mai multe taxe, după cum ne arată cercetătorii, fiindcă oamenii decid singuri ce se întâmplă cu banii. În Porto Alegre, participanții au început chiar să ceară taxe locale mai mari, lucru ce a fost întotdeauna considerat o imposibilitate de către politologi.¹⁷

„Nu am știut până acum că bugetul local finanțează așa de multe. E bine că am aflat ce servicii sunt plătite“, povestea un locuitor din Leicester East (Marea Britanie).¹⁸ Astfel, povara taxelor s-a transformat într-o contribuție pe care o plătești ca membru al unei comunități. Mulți dintre participanți povestesc că bugetul participativ i-a făcut să se simtă pentru prima dată cetățeni ai orașului lor. „După un an am învățat să nu mă mai gândesc doar la munca mea, ci la oraș ca la un întreg“, spunea un locuitor din Porto Alegre.¹⁹

7. De la inegalitate la demnitate

Când Porto Alegre și-a început aventura, orașul se confrunta cu mari probleme financiare. O treime din populație trăia în mahalale.

Dar apoi orașul a progresat fulminant, mult mai repede decât orașele care nu aveau buget participativ.²⁰ Numărul locuințelor cu canalizare a crescut de la 48%, în 1989, la 95%, în 1996. În aceeași perioadă, a crescut numărul gospodăriilor cu apă curentă de la 75% la 99%. De trei ori mai mulți copii au mers la școală, s-au construit de cinci ori mai multe drumuri, iar evaziunea fiscală a scăzut semnificativ.²¹

În ciuda bugetului participativ, mult mai puțini bani au fost alocați prestigioaselor proiecte imobiliare, după cum reiese dintr-o evaluare a Băncii Mondiale, și mult mai mulți pentru infrastructură, educație și sănătate. Și asta mai ales în cartierele sărace.²²

În 2014, a apărut primul studiu pe scară largă cu privire la impactul economic și social al bugetului participativ pe întreg teritoriul Braziliei. Concluzia cercetătorilor americani a fost foarte clară: „[Bugetul participativ] este puternic asociat cu creșterea contribuțiilor la sistemul medical, o creștere a numărului de asociații cetățenești și o scădere a ratei mortalității infantile. Această legătură va fi și mai puternică, dacă bugetul

participativ va fi menținut pe o perioadă mai lungă.”²³

La jumătatea anilor 1990, postul britanic de televiziune Channel 4 difuza emisiunea *The People's Parliament*. Sute de cetățeni aleși la întâmplare, din toate categoriile sociale, dezbăteau subiecte controversate precum drogurile, comercializarea armelor și delincvența juvenilă. La finalul fiecărei emisiuni trebuiau să ajungă la un compromis.

„Mulți telespectatori ai emisiunii consideră că aceste dezbateri sunt de o calitate mai bună decât cele din Camera Comunelor. Participanții, spre deosebire de membrii camerei, par să asculte ce spun colegii lor”, scria *The Economist*.²⁴

Ce a făcut Channel 4? A renunțat prematur la emisiune. Dezbaterile erau prea calme, prea raționale, prea rezonabile. Majoritatea televiziunilor preferau divertismentul pe care l-am numi, în mod normal, politică. Dar democrația participativă nu este doar un experiment al producătorilor de televiziune. Este o metodă verificată de abordare a maladiilor vechii democrații.

Bineînțeles, fiecare formă de democrație are problemele ei, la fel și aceasta. Concentrarea asupra investițiilor anuale poate afecta viziunea pe termen lung asupra orașului. Și, mai important, multe procese participative sunt prea limitate. Bugetul din Porto Alegre a fost redus drastic în 2004, când a venit la putere o coaliție conservatoare. Întrebarea acum este dacă tradiția va supraviețui în orașul în care a început totul.

Uneori, bugetul participativ este un simulacru. Un gest fals de cooperare din partea elitelor, pentru a putea guverna la fel și în continuare. Adunările cetățenilor sunt folosite pentru a justifica decizii deja luate. Nu este nimic mai cinic, dar acesta nu este un argument pentru a le nega cetățenilor

puterea. „Tratează cetățeanul responsabil ca pe o oaie și se va purta ca atare. Tratează-l însă ca pe un adult și se va purta în consecință“, scria istoricul David van Reybrouck.²⁵

3

Eram în clasa a VI-a când profesorul Arnold ne-a povestit despre comunism. „De la fiecare după posibilități, fiecăruia după nevoi.“ Sau, după cum sună definiția din *Oxford English Dictionary* (pe care am citit-o ani mai târziu): „O formă de organizare socială în care toate proprietățile sunt bunuri comune și fiecare contribuie și primește după posibilitățile și nevoile sale“.²⁶

Copil fiind, mi se părea frumos. De ce să nu împărțim totul? Din păcate, în anii care au urmat a venit și dezamăgirea cu care și alți copii au trebuit să se confrunte: împărțirea echitabilă este probabil un ideal frumos, dar, pus în practică, degenerază în haos, sărăcie și, mai rău, într-o baie de sânge. Uitați-vă la Rusia sub Lenin și Stalin, la China sub Mao, la Cambodgia sub Pol Pot.

În ziua de astăzi, „cuvântul cu C“ stă în fruntea listei ideologiilor controversate. Comunismul nu poate funcționa, acesta este mesajul. Și de ce nu? Fiindcă pleacă de la o imagine greșită despre om. Fără proprietate privată, nu mai suntem motivați să ne punem în mișcare și ne transformăm rapid în niște profitori apatici.

Sau, cel puțin, asta este povestea.

Deja din liceu mi se părea foarte ciudat că drept dovadă pentru eșecul comunismului erau date regimuri sângeroase din țări în care cetățeanul de rând nu avea nici un cuvânt de spus. Regimurile acestea erau în state unde poliția și elita coruptă erau suverane.

Pe atunci, încă nu îmi dădeam seama că, deja de secole bune, comunismul, potrivit definiției oficiale cel puțin, era un sistem de succes. Așadar,

nu are mare legătură cu Uniunea Sovietică. Ba mai mult, îl exersăm în fiecare zi. Chiar și după decenii de privatizări, cea mai mare parte din economia noastră rămâne organizată după sistemul comunist. E atât de normal, de la sine înțeles, încât nici măcar nu mai băgăm de seamă.

Un exemplu simplu: la micul dejun, nu ajungi la cuțitul de brânză. Întrebi: *Îmi dai și mie cuțitul?* Și, uite așa, cineva îți pasează cuțitul. Antropologii numesc asta „comunism de zi cu zi”.²⁷ Oamenilor le place la nebunie să împartă piețe și parcuri, muzică și povești, plaje și paturi. Cel mai bun exemplu de dărnicie este probabil gospodăria. Miliarde de gospodării din întreaga lume sunt organizate după sistemul comunist: părinții își împart bunurile cu copiii lor și contribuie după posibilități. Nu întâmplător cuvântul „economie” vine de la grecescul *oikonomiā*, care înseamnă „administrarea bunurilor”.

Și la locul de muncă ne expunem mereu latura comunistă. Eu am beneficiat de comentariile multor colegi când scriam această carte, deși nu i-am plătit pentru timpul pe care l-au acordat lecturii. Ba mai mult, cred că ar fi luat-o ca pe o insultă. Viața de la birou este strâns legată de comunism fiindcă, de fapt, acesta este foarte eficient.

Dar cum stă treaba cu străinii? Nu împărțim totul cu oricine, nu-i așa?

Așa este, dar, pe de altă parte, cât de des ai pus un turist să-ți plătească după ce i-ai arătat drumul? Sau după ce i-ai ținut ușa în tren sau după ce ai lăsat un străin să se adăpostească la tine sub umbrelă? Acestea nu sunt tranzacții echitabile, pur și simplu, le faci, este o chestiune de maniere. E suficient să crezi că străinul ar face același lucru pentru tine.

Astfel, viața noastră este plină de exemple de comportament comunist. Cuvântul „comunism” vine de la latinescul *communis*, care înseamnă

„comun“. Am putea vedea atunci comunismul ca fundamentul pe care toate celelalte – piața, statul, birocrăția – s-au construit. Asta poate explică de ce, după un dezastru natural precum cel din 2005, în New Orleans, are loc o manifestare de cooperare și de altruism. Ne întoarcem la fundament.

Bineînțeles, idealul comunist „fiecare după posibilități, fiecăruia după nevoi“ nu poate fi aplicat întotdeauna, chiar dacă nu putem exprima totul în bani. Dar cine caută să aibă o imagine de ansamblu vede că, de fapt, ținem mai puține lucruri doar pentru noi decât împărțim cu ceilalți.

Fără un fundament comun, capitalismul nu ar funcționa. Multe firme sunt absolut dependente de bunăstarea clienților. Facebook nu ar valora nimic fără fotografiile și filmulețele pe care milioane de utilizatori și le împărtășesc gratuit unii altora. Airbnb nu ar câștiga nimic fără nenumăratele evaluări scrise de utilizatori pe degeaba. Dar de ce suntem atât de orbi la propriul comunism? Probabil fiindcă lucrurile pe care le împărțim nu ies în evidență. Ni se pare de la sine înțeles. Nimeni nu trebuie să tipărească fluturași ca să le explice oamenilor că se pot plimba liniștiți prin parc. Aerul curat nu are nevoie de reclame care să ne spună că îl putem respira. Nu considerăm aerul proprietatea cuiva, cu atât mai puțin plaja pe care ne relaxăm sau basmele pe care le spunem.

Doar când cineva închiriază aerul, ia plaja doar pentru el sau își revendică drepturile asupra aceluiași basm vom remarca: *Ia stai puțin, astea sunt ale noastre, ale tuturor!*

Lucrurile pe care le împărtășim sunt cunoscute sub numele de comune. Acestea pot fi orice, cât timp sunt împărțite de o comunitate și administrate democratic. De la o grădină publică la un site, de la o limbă la un ocean. Uneori, lucrurile comune sunt un dar de la natură (petrolul din pământ) sau invenții făcute de om (de exemplu, Wikipedia).

Mult timp, tot ce se afla pe pământ au fost bunuri comune. Pentru cea mai mare parte a istoriei noastre aproape că nu a existat proprietate privată și nici stat. Vânătorii-culegători vedeau natura ca pe un spațiu care ne asigură tot ce avem nevoie. Nimănui nu i-a venit ideea să patenteze o invenție sau un cântec. Dimpotrivă, în Capitolul 3 am văzut că succesul lui *Homo puppy* se datorează faptului că poate plagia ca nimeni altul.

Abia în ultimii 10 000 de ani, părți din ce în ce mai mari din bunul comun au fost absorbite de piață și de stat. Totul a început cu primele căpetenii de trib și primii regi, care au luat pentru ei pământul ce fusese cândva al tuturor. În ziua de astăzi, în primul rând multinaționalele înghit din bunul comun, de la izvoare până la medicamente ce salvează vieți, de la noile cunoștințe ale oamenilor de știință la cântecele pe care le cântăm împreună. (Așa au fost, până în 2015, drepturile de autor pentru hitul „Happy Birthday” din secolul al XIX-lea deținute de Warner Music Group, care au adus companiei zeci de milioane.)

Sau ne putem referi la progresul industriei publicitare. În ultimele decenii, centrele orașelor au fost acoperite, unul după celălalt, de panouri publicitare uriașe. Dacă cineva ne vopsește casa cu graffiti, se numește vandalism, dar dacă e vorba de reclame, domeniul public poate fi distrus în voie. Economistii vor numi asta „creștere economică”.

Conceptul de proprietate comună a devenit cunoscut când Garrett Hardin, un biolog american, a publicat un articol despre acest subiect în revista *Science*. Era în 1968, anul revoluției, când oameni de pretutindeni au luat cu asalt străzile pentru a protesta împotriva capitalismului și a statului. „Fiți realiști, cereți imposibilul!”, răsuna sloganul a milioane de protestatari.

Dar conservatorul Garrett Hardin s-a opus. Într-un articol de șase pagini, acesta a făcut praf idealismul naiv al hipioților. Titlul: „The Tragedy

of the Commons“ („Tragedia bunurilor comune“). „Imaginați-vă o bucată de pământ, liberă pentru toată lumea“, scria Hardin. Fiecare cioban va aduce aici la păscut cât mai multe animale. Dar ceea ce pare la nivel individual convenabil, va conduce la un dezastru colectiv: toate plantele vor fi devorate și în urmă va rămâne un loc pustiit. Hardin vorbea despre o tragedie, în sensul vechi grecesc al termenului: o întâmplare tragică, dar inevitabilă. „Bunul comun liber înseamnă prăbușirea tuturor.“²⁸

Biologul nu se sfia să tragă concluzii dure. Ajutoare în hrană pentru Ethiopia? Nici să nu încercați, zicea el. Sărmanii vor face mai mulți copii, iar foametea va fi încă și mai mare.²⁹ La fel ca pesimiștii cu Insula Paștelui, Hardin vedea suprapopularea ca tragedia supremă. Dreptul la procreare ar trebui limitat. (Nu și pentru Hardin, totuși. El a avut patru copii.)

E greu să supralicitezi importanța eseului lui Hardin. A devenit cel mai reeditat articol apărut vreodată într-o revistă științifică și a fost citit de milioane de oameni din întreaga lume.³⁰ „Ar trebui să fie literatură obligatorie pentru toți studenții și, dacă ar fi după mine, pentru toată lumea“³¹, spunea un biolog american în anii 1980.

În fond, „The Tragedy of the Commons“ este una dintre cele mai puternice pledoarii pentru creșterea puterii statului și a pieței. Bunul comun nu ar putea funcționa. Trebuie ori ca mâna vizibilă a Statului să-și facă salutar treaba, ori ca mâna invizibilă a Pieței să ne aducă salvarea. Kremlin sau Wall Street – părea că există doar două variante posibile. Și când a căzut Zidul, în 1989, a mai rămas una singură: capitalismul. Am devenit cu toții *Homo economicus*.

4

Ei bine, în tot acest timp, a existat o femeie care nu a fost convinsă de argumentele lui Garrett Hardin.

Elinor Ostrom a fost o cercetătoare ambițioasă într-o perioadă în care femeile nu prea erau acceptate în universități. Și, spre deosebire de Hardin, nu o interesau prea mult modelele teoretice. Voia să vadă cum colaborează oamenii reali în lumea reală.

N-a durat mult până ce Ostrom a descoperit că Hardin trecuse cu vederea un detaliu crucial în eseul lui. Oamenii pot vorbi. Fermieri, pescari sau orășeni, cu toții sunt în stare să încheie acorduri ca terenurile lor să nu devină sterpe, lacurile lor să nu rămână fără pește, puțurile lor să nu sece. Așa cum locuitorii din Insula Paștelui au putut colabora și așa cum participanții la întâlnirile de stabilire a bugetului ajung la o înțelegere după o discuție productivă, tot așa nenumărate bunuri comune pot fi administrate cu succes. De către oameni obișnuiți.

Ostrom a creat o bază de date în care a adunat exemple de proprietăți comune din întreaga lume. De la pășunile din Elveția și terenurile comune din Japonia, la sistemul comun de irigații din Filipine și rezervele de apă din Nepal, încet-încet a descoperit că nu trebuie să vorbim despre o tragedie, așa cum afirmase Hardin.³²

Bineînțeles, bunul comun poate fi distrus prin conflicte de interese și egoism. Dar acest lucru nu este inevitabil. În total, Ostrom și colegii ei au adunat mai mult de 5 000 de exemple de bunuri comune funcționale. Multe dintre acestea existau de secole, precum pescarii din Alanya, Turcia, care au o tradiție din vremuri străvechi de a trage la sorți locurile de pescuit, sau fermierii din satul elvețian Törbel, care au încheiat acorduri cu privire la folosirea lemnului de foc limitat.

În cartea sa revoluționară, *Guvernarea bunurilor comune* (1990), Ostrom a formulat o serie de „principii de proiectare“, care

caracterizează bunurile comune prospere. O comunitate trebuie să fie, de pildă, suficient de independentă și este necesar un control social eficient. Dar Ostrom a accentuat faptul că nu există o rețetă strictă pentru succes, fiind vorba, până la urmă, de contextul local.

Cu timpul, locul lui Ostrom la universitate a început să semene tot mai mult cu un bun comun. În 1973, a fondat împreună cu soțul ei Atelierul de teorie și analiză politică, la Universitatea din Indiana, unde cercetători din întreaga lume lucrează împreună pentru a studia bunul comun. L-au numit „atelier“ fiindcă universitatea nu impunea condiții de organizare a acestora. A devenit un loc de cercetare și de întâlnire. Sau mai bine zis: o comună hipiotă. Când era vreo sărbătoare, Ostrom dădea tonul la cântece folclorice.³³

Și apoi, câțiva ani mai târziu, a venit și telefonul din Stockholm: în 2009, Elinor Ostrom a devenit prima femeie care a câștigat Premiul Nobel pentru Economie.³⁴ A fost o alegere grăitoare. După căderea Zidului, în 1989, și prăbușirea capitalismului, în 2008, sosise momentul ca bunul comun, a treia cale între stat și piață, să primească atenția cuvenită.

5

Probabil că nu apare la știri, dar, între timp, bunul comun are o revenire spectaculoasă. Se pare că istoria se repetă.

De fapt, s-a întâmplat în Europa Evului Mediu Târziu – o manifestare de cooperare. Istoricul Tine de Moor vorbește despre o „revoluție tacită“ în perioada cuprinsă între secolele al XI-lea și al XIII-lea. Din ce în ce mai multe pășuni intrau sub controlul colectiv.³⁵ Ghilde, consilii de gestionare a apelor și locuințe *béguinages*^{**} apăreau ca ciupercile după ploaie. Și secole de-a rândul,

aceste comunități au funcționat minunat. Abia în secolul al XVIII-lea au fost puse iar la încercare.

Economiștii iluminiști din vremurile de atunci considerau că pământurile agricole lucrate în comun nu erau destul de productive și au sfătuit statul să impună legea îngrădirii pământurilor obștești (*enclosure*): bunul comun trebuia dezmembrat și împărțit între latifundiarii bogați, fiindcă sub ocârmuirea lor producția ar fi trebuit să crească.

Prin urmare, cine crede că ascensiunea capitalismului în secolul al XVIII-lea a fost spontană se înșală. Nu mâna invizibilă a pieței i-a împins ușor, peste tot în lume, pe fermieri de la câmp spre fabrici, ci mâna dură a statului, cu o baionetă în ea. „Piața liberă“ a fost planificată și impusă de sus în jos.³⁶

Abia la finalul secolului al XIX-lea au apărut, neplanificate și de jos în sus, asociații și cooperative de muncitori, care au pus bazele sistemului de ajutoare sociale de mai târziu. Și asta se întâmplă și acum din nou: după o perioadă de *enclosure*, dirijată de piață (planificată de sus în jos de către stat) a început o revoluție tacită, de jos în sus. În anii recenți, și cu siguranță de la criza financiară din 2008 încoace, numărul organizațiilor de îngrijiri medicale, al fondurilor de urgență și al cooperativelor energetice a explodat.

„Istoria ne învață că omul este o ființă cooperantă, un *Homo cooperans*, și că de mulți ani construim instituții axate pe cooperare pe termen lung și asta mai ales după o perioadă de dezvoltare accelerată a pieței și a privatizării“, scria istoricul Tine de Moor.³⁷

Prin urmare, vrem mai mult sau mai puțin comunism?

La economie, în liceu, am învățat că omul este de la natură o ființă egoistă. Capitalismul ar izvorî din instincte noastre cele mai profunde. Vânzare,

cumpărare, mijlocire, totul pentru profitul propriu. Sigur, se mai spune și că statul poate, în cel mai bun caz, să împrăștie un pic de solidaritate peste înclinațiile noastre naturale. Dar asta se întâmplă întotdeauna de sus în jos și vine mereu la pachet cu supervizări și birocrație.

Acum pare însă că lucrurile stau exact invers. Omul este solidar de la natură, iar dezvoltarea unei piețe este impusă de sus în jos. Așa s-au pompat în ultimele decenii miliarde într-o încercare disperată de a transforma sistemul medical într-o piață artificială. Egoismul nu vine de la sine, trebuie predat.

Bineînțeles, există nenumărate exemple de piețe care funcționează bine. Și să nu uităm că progresul capitalismului din ultimele două secole a venit cu o creștere enormă a bunăstării. Astfel, Tine de Moor susține „diversitatea instituțională“. Uneori, piețele funcționează cel mai bine, alteori statul are cea mai bună soluție, dar până la urmă avem nevoie de o bază colectivă, de cetățeni care lucrează împreună.

Viitorul bunurilor comune este nesigur. Pe de o parte sunt din nou în creștere, pe de alta sunt atacate. Gândiți-vă la multinaționalele care cumpără rezerve de apă și patentează gene, la guvernele care privatizează tot ce prind și la universitățile care își scot la vânzare cunoștințele. Vedem și apariția unui capitalism al platformelor, în care companii ca Airbnb și Facebook știu să îi fluture lui *Homo cooperans* bunăstarea pe la nas. Economia colaborativă este mult prea adesea o economie a furtului.³⁸

Este o luptă crâncenă, încă indecisă. Există unii optimiști care jură că întreaga lume va deveni în curând o mare comună hipiotă. Numesc asta postcapitalism, probabil fiindcă cuvântul cu „c“ e încă interzis.³⁹ Pe de altă parte, sunt unii pesimiști care cred că inegalitatea va continua să crească și

tot mai multe comune vor fi înghițite de Silicon Valley și de Wall Street.⁴⁰

Cine are dreptate? Nimeni nu știe exact. Dar eu cred că cel mai mult avem de învățat din munca de-o viață a lui Elinor Ostrom, care nu era optimistă, dar nici pesimistă. Era o „posibilistă”. Credea că se poate și altfel. Și nu fiindcă susținea vreo teorie abstractă, ci fiindcă văzuse asta cu ochii ei.

6

Una dintre cele mai promițătoare alternative la capitalismul actual pare, până la urmă, să fie veche de ani de zile. Nu o găsești nici în Scandinavia progresistă, nici în China „comunistă” și nici în originile anarhiste ale Americii Latine. Nu, alternativa se găsește în Alaska. Alaska conservatoare. Unde „progresist” și „socialist” sunt jigniri.

A fost ideea guvernatorului republican Jay Hammond (1922–2005), un vânător aprig și fost pilot de război, care a luptat împotriva japonezilor. La finalul anilor 1960, când s-au găsit mari rezerve de petrol în statul său, a considerat că acestea sunt proprietatea tuturor locuitorilor din Alaska. Și a propus ca banii câștigați din petrol să fie băgați într-un cont comun de economii.

Așa s-a înființat, în 1976, Fondul Permanent din Alaska. Întrebarea, desigur, este ce s-a întâmplat cu toți acei bani. Mulți conservatori din Alaska nu voiau să dea totul statului, care doar i-ar fi risipit. Era un singur lucru de făcut. Începând cu 1982, toți rezidenții au primit dividende, care în anii buni puteau ajunge până la 3 000 de dolari de persoană.

Până în prezent, accesul la Fondul Permanent de Dividende rămâne complet necondiționat. Nu este un privilegiu, este un drept. În acest sens, modelul din Alaska este opusul învechitului sistem de ajutoare sociale. Astăzi, dacă ești asigurat, trebuie să arăți că ești suficient de bolnav, că ai un

handicap sau suferi de depresie. Doar după ce ai demonstrat completând zeci de formulare că într-adevăr ești un caz pierdut, ți se dau ceva bani.

Un astfel de sistem îi face pe oameni triști și apatici și produce dependență. În schimb, dividende necondiționate cresc încrederea. Bineînțeles, și în Alaska erau destui cei care aveau o imagine cinică despre om, care se temeau că alți locuitori vor cheltui dividendele pe alcool și droguri. Dar realiștii au conchis că nu asta s-a întâmplat.

În Alaska, oamenii își investesc dividendele în primul rând în educație și sănătate. După o analiză amănunțită, doi economiști americani au descoperit că Fondul Permanent de Dividende nu a avut nici un efect negativ asupra ratei de angajare, în timp ce sărăcia a scăzut considerabil datorită acestuia.⁴¹ Din cercetări asupra unui fond de dividende similar din Carolina de Nord, reiese că există chiar unele efecte pozitive. Costurile pentru sănătate scad, copiii dau randament mai bun la școală și astfel se recuperează investiția inițială.⁴²

Să presupunem că am extinde filosofia din Alaska cu privire la bunul comun și am considera că și apa din pământ, gazele, descoperirile finanțate din banii noștri de taxe și multe altele aparțin comunității. Dacă o parte din acestea este înstrăinată, dacă pământul este poluat sau emisiile de carbon afectează atmosfera, n-ar trebui să fim atunci, ca membri ai comunității, despăgubiți?⁴³

Asemenea fonduri ne-ar putea aduce dividende mult mai mari fiecăruia dintre noi. Ar fi un fond de dividende cetățenești care ne-ar oferi libertatea să luăm propriile decizii. Un beneficiu bazat pe încredere. Capital de risc pentru popor.

În orice caz, Fondul Permanent de Dividende este extrem de popular în Alaska. Orice politician care vrea să vină cu modificări riscă să-și compromită cariera.⁴⁴ Poate că acest lucru se

întâmplă, la fel ca în cazul adevăratelor democrații din Porto Alegre și Torres, și fiindcă depășește vechile diferențe dintre stânga și dreapta, piață și stat, capitalism și comunism. Aici este vorba despre o nouă cale. Despre o societate la care fiecare dintre noi este acționar.

Mai multe clădiri mici utilizate de *beguines* (femei credincioase, dar care nu erau călugărițe, nu depuneau jurăminte monahale și se puteau întoarce în lume), confrerii romano-catolice fondate în secolul al XIII-lea în Țările de Jos. (n.tr.)

PARTEA A V-A. CELĂLALT OBRAZ

Ca să pedepsești pe cineva, trebuie să-l rănești. Ca să reformezi pe cineva, trebuie să-l faci mai bun. Oamenii nu devin mai buni rănindu-i.

GEORGE BERNARD SHAW (1856–1950)

Nu cu mult timp în urmă, Julio Diaz, un tânăr asistent social, a luat metroul spre casa sa din Bronx, New York. La fel ca în fiecare zi de muncă, a coborât înainte cu o stație ca să mănânce ceva la restaurantul său preferat.

Dar, în seara aceea, plimbarea spre restaurant a fost complet diferită. Din fața scării stației de metrou pustii, a sărit un tânăr din umbră. Un băiat cu un cuțit în mână. „I-am dat portmoneul“, avea să-i povestească ulterior Julio unui jurnalist. Băiatul a înșfăcat banii și era pe punctul de a o rupe la fugă când Julio a făcut ceva neașteptat.

– Hei, așteaptă! a strigat el. Dacă ai de gând să tâlhărești oameni toată noaptea, ia măcar geaca mea să nu-ți fie frig.

Atacatorul l-a privit nedumerit pe Julio.

– De ce faci asta?

– Dacă ești dispus să-ți riști libertatea pentru câțiva dolari, mă gândesc că tu chiar ai nevoie de bani. Eu tot ce vreau este să iau o gustare, și dacă vrei să mi te alături... ești mai mult decât binevenit, i-a spus Julio.

Și așa s-a și întâmplat. Ceva mai târziu, Julio stătea la masă în restaurantul său preferat cu cel care îl atacase. Chelnerii l-au întâmpinat primitor. Managerul a venit să schimbe câteva vorbe. Chiar și spălătorii de vase l-au salutat.

– Îi cunoști pe toți pe aici, ești cumva proprietarul? a întrebat tânărul.

– Nu, nu, doar că mănânc des aici, i-a răspuns Julio.

– Dar ești drăguț și cu spălătorii de vase!

– N-ai învățat cumva la școală că trebuie să fii drăguț cu toată lumea?

– Ba da, dar nu credeam că cineva chiar face asta, a răspuns băiatul.

Când Julio și atacatorul său au terminat de mâncat, a venit nota. Era o singură problemă: Julio nu mai avea portofel.

– Fii atent, i-a spus băiatului. Cred că tu trebuie să plătești, fiindcă ai banii mei. Dar dacă îmi înapoiezi portofelul, îți fac cinste cu drag.

Băiatul i-a înapoiat portofelul, cu care Julio a plătit nota și i-a dat și 20 de dolari. Cu o condiție: să arunce cuțitul.

Câteva săptămâni mai târziu, când un jurnalist l-a întrebat pe Julio de ce și-a scos atacatorul la masă, acesta nu a trebuit să se gândească prea mult:

– Dacă te porți frumos cu oamenii, poți spera că se vor purta și ei frumos cu tine. Nu există nimic mai simplu pe lumea asta.¹

Când i-am povestit unui prieten despre fapta eroică a lui Julio, acesta a reacționat imediat și foarte direct: „Mi se face rău!“

Bine, este o poveste destul de sentimentală. M-a făcut să mă gândesc în primul rând la clișeele pe care le-am auzit în biserică când eram mic, de exemplu Predica de pe Munte:

Ați auzit că s-a zis: „Ochi pentru ochi și dinte pentru dinte“. Eu însă vă spun vouă: Nu vă împotriviți celui rău; iar cui te lovește peste obrazul drept, întoarce-i și pe celălalt. Celui ce voiește să se judece cu tine și să-ți ia haina, lasă-i și cămașa. Iar de te va sili cineva să mergi o milă, mergi cu el două. (Matei 5:38–41)

Desigur, o să spuneți: „Frumos plan, Iisuse, dacă am fi sfinți!“ Singura problemă e că suntem oameni. În lumea reală rareori e cineva într-atât de naiv încât să întoarcă și celălalt obraz. Nu?

Ceea ce abia acum am înțeles este că Iisus descrie, de fapt, un principiu rațional. Psihologia modernă îl mai numește și „comportament non-complementar“. Gândiți-vă: oamenii se oglindesc adesea în ceilalți. Primim un compliment și vrem să răspundem imediat la fel. Cineva ne spune ceva supărător și imediat simțim nevoia să-i răspundem prosteste. În capitolele anterioare am văzut cât de

puternice pot fi aceste *bucle de feedback* pozitive sau negative în școli, companii sau democrații.

E ușor să faci ce e bine când și tu ești tratat bine. Ușor, dar nu suficient. Sau, după vorbele lui Iisus: „Căci dacă iubiți pe cei ce vă iubesc, ce răsplată veți avea? Au nu fac și vameșii același lucru? Și dacă îmbrățișați numai pe frații voștri, ce faceți mai mult?” (Matei 5:46–47)

Întrebarea este dacă putem face un pas înainte. Dacă am putea vedea ce e bun nu numai în copiii, colegii, vecinii noștri, ci și în dușmani? Acest lucru este cu mult mai greu și chiar contrar intuiției. Mahatma Gandhi și Martin Luther King, cei mai mari eroi ai secolului XX, se remarcă prin comportamentul lor non-complementar, dar aceștia erau aproape supraoameni.

Atunci, întrebarea este următoarea: Suntem și noi în stare de asta? Ar funcționa la scară largă, în închisori și la secțiile de poliție, după atentate și în vreme de război?

16. LA UN CEAI CU TERORIȘTII

1

Într-o pădure din Norvegia, la aproximativ 100 de kilometri de sudul orașului Oslo, vei găsi cea mai stranie închisoare din lume.

Nu există celule și nici gratii. Nu există paznici care să umble cu pistoale și cătușe. În jur este o pădure de mesteceni și pini, un peisaj deluros cu cărări pe care te poți plimba. Dimprejurul acestui loc spațios se ridică un zid înalt de oțel – unul dintre puținele indicii ce amintesc că aceasta este, totuși, o închisoare.

Deținuții închisorii Halden au cu toții propria cameră. Cu încălzire prin pardoseală. Televizor cu ecran plat. *Băi proprii*. Există bucătării unde prizonierii au voie să gătească, cu farfurii de porțelan și cuțite din oțel inoxidabil. Halden are și o bibliotecă, un panou de cățărat și un studio muzical complet echipat, unde prizonierii își pot înregistra propriile piese. Muzica este lansată de casa de discuri a închisorii care se numește, fără glumă, Criminal Records. Trei dintre deținuți au și participat la emisiunea norvegiană *Idols*, iar primul musical din închisoare este în producție.¹

De fapt, Halden este un exemplu perfect pentru ce am putea numi o „închisoare non-complementară”. Personalul nu oglindește comportamentul deținuților, ci le întoarce și celălalt obraz. Până și celor mai periculoși criminali. Există și o celulă de izolare, însă aceasta nu a fost încă folosită. Paznicii nu poartă arme. Sau, după cum a spus unul dintre ei: „Noi vorbim cu băieții, asta este arma noastră”.²

Dacă te gândești că descriu aici una dintre cele mai permissive închisori din Norvegia, te înșeli. Halden prezintă cel mai înalt nivel de securitate. Sunt închiși aproximativ 250 de traficanți de droguri, agresori sexuali și criminali, făcând din Halden a doua cea mai mare închisoare din Norvegia.

Cauți o închisoare cu măsuri și mai lejere? O găsești la o distanță de doar un kilometru de mers cu mașina. Ceva mai departe se află pitoreasca insulă Bastøy, ce servește drept închisoare pentru 115 infractori care au săvârșit fapte grave și își ispășesc ultimii ani din sentință. Acolo se întâmplă același lucru ca în *Experimentul Închisorii* de la BBC, acel reality show plictisitor ce a degenerat într-o comunitate pacifistă (vezi Capitolul 7).

Nu mi-a venit să cred când am văzut pentru prima dată poze cu insula. Prizonierii și gardienii făceau grătar împreună? Înotau? Stăteau la soare? Este dificil să deosebești gardienii de prizonieri, pentru că paznicii din Bastøy nu poartă uniforme și mănâncă la aceeași masă cu prizonierii.

Poți face multe activități pe insulă. Are cinematograful, solar și două pârtii de ski. Câțiva prizonieri au înființat trupa Bastøy Blues Band, care au cântat în deschidere pentru cunoscuta trupă americană de rock ZZ Top. Mai departe, poți găsi și o biserică, un supermarket și o bibliotecă.

Una peste alta, Bastøy poate părea un fel de stațiune de lux, dar ar fi o exagerare să spunem asta. Deținuții trebuie să depună mult efort pentru a-și menține comunitatea. Trebuie să are, să semene, să recolteze și să gătească, să taie lemne și să construiască. Totul este reciclat, iar un sfert din hrană este cultivată chiar de ei. Câțiva deținuți fac naveta către continent pentru că lucrează de cealaltă parte. Deținuții își câștigă singuri venitul.

Oh, am uitat să menționez, în timpul lucrului, bărbații au acces la cuțite, ciocane și alte arme potențial letale. Pot folosi până și o drujbă atunci când vor să taie un copac. Același lucru este

valabil și pentru un bărbat care a fost închis pentru omor înfăptuit, culmea, cu o drujbă.

Au înnebunit norvegienii? Cât de naiv să fii să trimiți autobuze întregi de criminali pe o insulă de vacanță?

Pentru personalul din Bastøy, este cel mai normal lucru din lume. Paznicii din toate închisorile norvegiene, dintre care 40% sunt femei, au parte de doi ani de instruire. Acolo învață că este mai bine să te împrietenești cu deținuții decât să le vorbești de sus și să îi umilești.

Norvegienii vorbesc totodată despre *securitatea dinamică*, pentru a se distanța de vechea metodă de *securitate statică* (ziduri, camere de luat vederi și gratii). În închisorile norvegiene, nu se urmărește prevenirea actelor criminale, ci prevenirea intențiilor criminale. Paznicii consideră că este responsabilitatea lor să îi pregătească cât mai bine pe deținuți pentru viața obișnuită. Acesta mai este numit și „principiul normalității”: viața din interior trebuie să semene cât mai mult cu viața din afară.

Și, uluitor, pare să funcționeze. Halden și Bastøy sunt comunități pașnice. În mod normal, închisorile sunt de departe „instituții totale” – acele locuri unde oamenii sunt, de obicei, intimidați și agresati (vezi Capitolul 14). Dar în cadrul închisorilor norvegiene, deținuții se înțeleg bine între ei. Când are loc un conflict, aceștia sunt puși să discute civilizat. Au voie să iasă pe ușă abia atunci când și-au strâns mâna împăcați.

„Este chiar foarte simplu“, povestește directorul de la Bastøy, Tom Eberhardt. „Comportă-te cu oamenii ca și cum ar fi niște lepădături și chiar asta vor fi. Tratează-i ca pe niște oameni și, la rândul lor, se vor comporta ca atare.”⁶³

Încă nu eram convins. Puteam să înțeleg rațional de ce o închisoare non-complementară ar funcționa mai bine. Dar intuitiv mi se părea greșit. Să închizi

criminalii într-un fel de sat frumos și confortabil? Ce ar spune victimele despre asta?

Dar când am citit explicația lui Tom Eberhardt, totul începea să aibă sens. Acesta sublinia faptul că aproape orice deținut va fi, la un moment dat, eliberat. Mai mult de 90% dintre deținuții din închisorile norvegiene sunt eliberați chiar și în mai puțin de un an, urmând să devină vecinul sau vecina *cui*va.⁴ „Uite, în fiecare an, noi eliberăm vecini“, îi spune Tom unui jurnalist american, „ai prefera să pun niște bombe cu ceas în libertate?“⁵

În final, m-am gândit eu, un singur lucru contează. Rezultatul. Cum funcționează astfel de închisori? În vara anului 2018, o echipă de economiști norvegieni și americani au început să facă studii pe baza acestei întrebări. Au calculat că recidiva (șansa ca un criminal eliberat să o ia din nou pe drumul greșit) era redusă aproape la jumătate atunci când acesta era închis într-o închisoare precum cea din Halden și Bastøy, în raport cu pedepse ca munca în folosul comunității și amenzile.⁶

Am rămas uimit. *Aproape la jumătate*. Nu am mai auzit așa ceva. Per condamnare se vor comite, în medie, cu 11 crime mai puțin. Pe deasupra, șansa ca un fost deținut să-și găsească un loc de muncă pare să crească și ea cu 40%. Altfel spus: viața multor dintre deținuți urmează un cu totul alt curs în urma șederii într-o închisoare norvegiană.

Norvegia nu are întâmplător cea mai scăzută rată de recidivă din lume. În schimb, sistemul penitenciar american are una dintre cele mai ridicate rate de recidivă. În Statele Unite, 60% dintre deținuți ajung în decurs de doi ani din nou după gratii, în Norvegia, 20%.⁷ În cazul închisorii din Bastøy vorbim despre o recidivă de doar 16%.⁸ Acest lucru o face să fie cea mai bună închisoare din Europa, și probabil din lume.

O ultimă întrebare: nu este un pic cam scumpă metoda norvegiană?

La finalul articolului, economiștii au trecut în revistă costurile și beneficiile. Șederea într-o închisoare norvegiană costă în medie 60 515 de dolari per condamnat, aproape dublu față de SUA. În schimb, există o economie în sistemul juridic norvegian de 71 226 de dolari, pentru că foștii deținuți comit mai puține crime. Prin urmare, se ajunge la o economie de 67 086 de dolari, deoarece mai mulți dintre ei reușesc să își găsească de muncă. Astfel, este nevoie de mai puțin ajutor social și se plătesc mai multe impozite. În al treilea rând, există mai puține victime, lucru imposibil de transpus în sume de bani.

Concluzia: Și după estimări prudente, sistemul penitenciar norvegian își recuperează cel puțin dublu investiția. Metoda norvegiană nu este un exces de naivitate și de socialism. Vorbim despre un sistem mai eficient, mai uman și mai ieftin.

2

Pe 23 iulie 1965, în centrul Washington D.C., a avut loc o întâlnire a unei comisii formată din 19 specialiști de top în drept penal. Au fost chemați de nimeni altul decât președintele Lyndon B. Johnson. Sarcina lor pentru următorul an era să dezvolte o nouă viziune, radicală, pentru sistemul juridic american, de la poliție la detenție.

Acest lucru se întâmpla pe fondul perioadei zbuciumate a anilor 1960, *deceniul furtunos*. În timp ce noua generație bătea la ușile puterii, criminalitatea creștea rapid și vechiul sistem judiciar se zdruncina din temelii. Specialiștii erau conștienți de faptul că trebuiau să gândească o imagine de ansamblu. Raportul lor final cuprindea mai mult de 200 de recomandări, serviciile de asistență socială trebuiau revizuite, agenții de poliție trebuiau pregătiți mai bine și era necesar un număr național de urgență: 911.

Însă recomandarea cea mai radicală se referea la viitorul închisorilor. Experții sunt destul de clari în această privință:

Viața în multe instituții este, în cel mai bun caz, seacă și lipsită de sens, iar în cel mai rău caz este nedescris de brutală și de umilitoare. [...] Condițiile în care trăiesc [deținuții] reprezintă cea mai proastă pregătire posibilă pentru o ulterioară incluziune socială și, adesea, nu fac decât să consolideze un model de manipulare și de distructivitate.⁹

Membrii comisiei au considerat că era timpul pentru o reformă totală. Jos cu gratiile, celulele și coridoarele lungi. „Referitor la arhitectură, o instituție model ar trebui să aducă cât mai mult a mediu locuibil“, spuneau experții. „Camerile ar trebui să aibă uși în loc de gratii. Prizonierii ar trebui să mănânce la mese mici, într-o atmosferă informală. Ar trebui să existe săli de clasă, facilități de recreere și poate un magazin sau o bibliotecă“.¹⁰

Puțini oameni știu că nu a lipsit mult ca închisorile din America să înceapă să arate la fel ca în Norvegia. La sfârșitul anilor 1960 au avut loc primele experimente cu „noile generații“. Fiecare deținut a primit propria cameră, ușile dând într-un spațiu comun unde puteau sta de vorbă, citi și juca diferite jocuri, în timp ce un paznic, neînarmat, îi supraveghea. Aveau mobilă tapițată, porțelanuri, toalete și covoare moi pe podea.¹¹

Aceasta era, spuneau experții, închisoarea viitorului.

Retrospectiv, este șocant cât de rapid s-au schimbat lucrurile și de unde a început totul. Philip Zimbardo este cel care a dat startul, publicând în februarie 1973 primul articol academic despre Experimentul Stanford. Acest psiholog, care nu vizitase niciodată o închisoare adevărată, a afirmat în articolul său că închisorile erau, în mod inerent, locuri rele. Oricum le-ai configura.

Această concluzie a fost binevenită și a câștigat popularitate atunci când celebrul raport Martinson a apărut un an mai târziu. Cel care i-a dat numele, Robert Martinson, a fost sociolog la Universitatea din New York. Printre prieteni era cunoscut ca fiind o figură sclipitoare, oarecum nebun. Martinson avea o misiune. În tinerețe fusese activist pentru drepturile omului și stătuse 39 de zile în închisoare (din care trei le-a petrecut într-o celulă de izolare). După această experiență îngrozitoare, a știut cu siguranță: închisorile sunt locuri monstruoase.

La scurt timp după ce și-a încheiat studiile, la sfârșitul anilor 1960, Martinson a fost invitat să participe la un studiu amplu al formelor de asistență socială acordată delincvenților – cursuri, terapie, îndrumare – unde criminalii erau sprijiniți să-și reia viața obișnuită. Împreună cu alți doi sociologi, a adunat mai mult de 200 de studii din toată lumea. Raportul final cuprindea 736 de pagini și avea titlul „The Effectiveness of Correctional Treatment: A Survey of Treatment Evaluation Studies“ („Eficiența tratamentului corecțional: o analiză a studiilor asupra evaluării tratamentului“).

Astfel de studii complexe nu erau mai deloc citite de jurnaliști. Dar, din fericire, un scurt rezumat al studiului lui Martinson a apărut într-un ziar cunoscut. Titlul articolului: „Ce funcționează?“ Concluzia: *Nimic nu funcționează*. „În afară de câteva cazuri excepționale“, scria Martinson, „încercările de reabilitare nu au avut până acum nici un efect.“¹² Sociologul de stânga spera, la fel ca Philip Zimbardo, că toată lumea va ajunge să tragă concluzia că toate închisorile trebuiau desființate.

Urmau să fie dezamăgiți.

Presa nu se mai sătura de charismaticul sociolog. În numeroase articole și programe de televiziune, Martinson a avut ocazia să își repete concluziile

dure, în timp ce coautorii săi erau îngrijorați. (În realitate, rezultatele a 48% dintre studiile analizate erau pozitive. Reabilitarea poate într-adevăr să dea roade.)¹³

Rezumatul defectuos al Studiului Martinson a pregătit calea pentru conservatori. Vedeți, spuneau politicienii din aripa conservatoare, unii oameni sunt doar depravați. Toată această idee cu reabilitarea este împotriva naturii umane. Cel mai bine este să-i închizi pe cei răi și să arunci cheia. Astfel, a urmat o nouă eră din ce în ce mai strictă. Experimentele americane cu noua generație de închisori au fost întrerupte.

În mod ironic, Martinson și-a retras concluzia câțiva ani mai târziu („contrar celor spuse mai devreme, unele programe par să reducă într-adevăr rata recidivei“).¹⁴

În timpul unui seminar din 1978, un profesor l-a întrebat surprins ce ar trebui să le zică acum studenților. Martinson: „Spune-le că am vorbit aiurea“.¹⁵

De atunci, aproape nimeni nu l-a mai ascultat. Martinson a mai scris un articol în care își recunoștea greșelile, dar acesta a fost acceptat doar de o revistă obscură. După cum a menționat mai târziu un alt om de știință: „Probabil este cel mai puțin citit articol din dezbaterile despre asistența postpenală“.¹⁶ Nu a apărut nici o știre despre rectificarea lui Martinson nici în ziar, nici la radio sau la televiziune și nici când, câteva săptămâni mai târziu, sociologul în vârstă de 52 de ani a sărit de la etajul 15 al apartamentului său din Manhattan.

3

Cel care a apărut între timp la știri a fost profesorul James Q. Wilson.

Wilson nu este un nume care să îți spună prea multe, dar dacă vrei să înțelegi ceva din starea

actuală în care se află sistemul judiciar american, nu îl poți ocoli. În anii după ce Robert Martinson și-a luat viața, James Wilson a schimbat cursul istoriei americane.

Profesorul Wilson a predat politologie la Universitatea Harvard. Avea o părere despre absolut orice, de la bioetică la războiul împotriva drogurilor, de la viitorul statului de drept la scufundări.¹⁷ (Îi plăcea să fie fotografiat alături de rechini mai mari de șase metri.)¹⁸ Dar majoritatea lucrărilor sale erau despre crime.

Dacă Wilson nu suporta ceva, era să întoarcă și celălalt obraz. Nu voia să aibă nimic de-a face cu noua generație de închisori, unde deținuții erau tratați cu amabilitate. Pentru el, era o aberație să te fixezi pe așa-numitele „cauze fundamentale“ ale comportamentului criminal. Toți indivizii de stânga care o tot țin cu nefericita copilărie a criminalilor – unii oameni sunt, pur și simplu, niște lepădături. Cu o lepădătură nu poți face altceva decât să o încarcerezi. Sau să o execuți.

„Asta dovedește cât de confuzi suntem la momentul actual“, scria Wilson, „faptul că o astfel de afirmație este percepută drept nemiloasă sau chiar barbară de către cititorii luminați.“¹⁹

Dar era logică pură, după cum a spus politologul în cartea sa, *Thinking About Crime (Despre infracțiuni)*, din 1975. Acest volum de eseuri a devenit foarte popular în rândul celor care cochetau cu aceleași idei. În anul în care a fost publicată cartea, președintele Gerald Ford a numit ideile lui Wilson „foarte interesante și de ajutor“.²⁰ Oficialii de top au fost fermecați de ideologia sa. Cel mai bun leac împotriva crimei, le explica răbdător profesorul, era să îi închidem pe criminali. Cât de greu putea fi?

Citind câteva articole despre influența lui James Q. Wilson asupra sistemului juridic american, mă gândeam: am mai auzit numele ăsta undeva.

Ce a urmat? În 1982, a venit cu o altă idee revoluționară, una ce avea să intre în istorie ca „Teoria ferestrelor sparte“. Prima dată când am întâlnit această teorie a fost când am citit despre moartea lui Kitty Genovese (și cei 38 de martori „apatici“) în cartea jurnalistului Malcolm Gladwell, *Punctul critic*.

Îmi amintesc că am citit dintr-un foc capitolul lui Gladwell despre Wilson. „Imaginează-ți o clădire cu câteva ferestre sparte“, scria însuși Wilson, în 1982, în *The Atlantic*.²¹ Dacă ferestrele nu erau reparate, huliganii urmau să mai spargă câteva, iar dacă nimeni nu intervenea, clădirea cădea pradă intrușilor mai devreme sau mai târziu. Ulterior, acolo vor ajunge să locuiască câțiva drogați și cât va mai dura până va fi comisă prima crimă?

„Este o teorie epidemică a crimei“, scria Gladwell.²² Gunoiul de pe jos, urina dintr-o scară de bloc: sunt *puncte critice* pentru infracțiune și omucidere. Mesajul unei ferestre sparte este, până la urmă, abaterea de la ordine, de unde criminalii trag concluzia că pot merge și mai departe. Vrei deci să lupți contra infracțiunilor grave? Atunci trebuie să începi cu repararea ferestrelor sparte.

La început mi s-a părut o idee ciudată. Să îți bați capul cu infracțiunile minore, în timp ce atâția oameni sunt omorâți zilnic? Era – după cum a admis și Gladwell – „la fel de lipsit de sens ca atunci când ai curăța puntea Titanicului, în timp ce nava se îndreaptă spre aisberg“. ²³

Dar apoi am citit despre primul experiment.

Pe la mijlocul anilor 1980, George Kelling, coautor al lui Wilson, a fost angajat drept consilier în New York. Kelling a inițiat organizarea unei ample acțiuni de curățare a orașului. Metrourile orașului era acoperite cu tone de graffiti. Nu se mai putea așa. „Pentru noi, era aproape ca o religie“, spunea mai târziu liderul operațiunii.²⁴

Orice urmă de graffiti, oricât de mică, era curățată imediat.

După aceea a urmat a doua etapă. Wilson și Kelling credeau că Teoria ferestrelor sparte nu era valabilă doar pentru dezordine, ci și pentru cei care provocau dezordinea. Într-un oraș în care există cerșetori, unii urinează pe unde le vine și alții hoinăresc aiurea, urmează să se întâmple lucruri și mai rele. „Ordinea publică este un lucru fragil“, spunea Wilson în 2011.²⁵ Spre deosebire de mulți alți oameni de știință, el nu pune prea multă valoare pe studierea cauzelor fundamentale ale crimei, precum sărăcia sau discriminarea. Afirmă că, la urma urmei, există doar o singură cauză valabilă: natura umană.

Majoritatea oamenilor, credea Wilson, fac o simplă analiză cost-beneficiu a crimei. Merită sau nu? Din moment ce poliția intervine într-un mod prea permisiv și închisorile sunt prea confortabile, nu trebuie să te miri că oamenii aleg drumul greșit.²⁶ Soluția împotriva creșterii criminalității este evidentă: creșterea stimulilor extrinseci. Înăsprirea amenzilor, sentințe mai grele, control mai strict – odată ce „costurile“ crimei cresc, cererea va scădea.

Exista un singur om care dorea cu nerăbdare să pună în aplicare teoria lui Wilson: William Bratton.

Iar acesta reprezintă ultimul personaj-cheie despre care trebuie să vorbim. În 1990, Bratton a fost numit noul șef al poliției metropolitane din New York. Un bărbat energic, care ieșise direct din școala profesorului Wilson. Era cunoscut pentru faptul că împărțea tot timpul copii ale unui articol din *The Atlantic*, despre Teoria ferestrelor sparte.

Însă Bratton nu își dorea numai repararea ferestrelor. Voia să restabilească ordinea în New York, cu o mână fermă. Primul lui obiectiv: călătorii fără bilet. Cei care nu prezentau biletul de

1,25 de dolari, erau de acum înainte reținuți de agenți, încătușați și așezați în șir indian pe peron ca să fie văzuți bine de toată lumea. Numărul arestărilor sub comanda lui Bratton au crescut de cinci ori.²⁷

Acest lucru i-a stârnit și mai mult apetitul. În 1994, Bratton a fost promovat ca șef al poliției din New York, urmând ca tot orașul să facă cunoștință cu filosofia lui. Dacă înainte agenții erau încă înfrânați de diferite reguli și protocoale, cu ajutorul lui Bratton aveau cale liberă. De acum înainte puteai fi arestat pentru cele mai mici infracțiuni – o bere, un joint, o glumă pe seama unui polițist. După cum spunea Bratton: „Puteai ajunge la închisoare și dacă urinai pe stradă”.²⁸

Și, într-adevăr, părea să funcționeze. Rata criminalității a scăzut *remarcabil de repede*. Numărul crimelor între 1990 și 2000? Minus 63%. Jafuri? Minus 64%. Furturi de mașini? Minus 71%. Strania teorie a ferestrelor sparte, despre care jurnaliștii vorbisera cu mult sarcasm la început, părea brusc o idee genială.

Wilson și colegul său, Kelling, au devenit cei mai cunoscuți criminologi din țară. Comisarul Bratton a ajuns pe prima pagină din *Time Magazine*. În 2002, a fost promovat ca șef al poliției din Los Angeles și în ۲۰۱۴, din nou, în New York. Generații de agenți – „Brattoniști”, după cum își spuneau – îl ridicau în slăvi.³⁰ Profesorul Wilson a tras concluzia că Bratton era responsabil pentru „cea mai mare schimbare în activitatea poliției din această țară”.³¹

4

Între timp, au trecut aproape 40 de ani de când articolul despre Teoria ferestrelor sparte a apărut pentru prima dată în *The Atlantic*. În această perioadă, filosofia lui Wilson și a lui Kelling a pătruns până în cele mai îndepărtate colțuri ale

Statelor Unite și în afara lor, din Europa până în Australia. În cartea sa, *Punctul critic*, Malcolm Gladwell a calificat teoria ca fiind un mare succes. Eu însumi am scris cu entuziasm despre ea în prima mea carte.³²

Am omis, într-adevăr, faptul că majoritatea criminologilor nu mai credeau de mult în ea. Trebuia să fie deja un semnal de alarmă când am citit în *The Atlantic* că Wilson și Kelling și-au bazat teoria pe un experiment celebru. Un cercetător își abandonase mașina într-un cartier decent, lăsând-o acolo timp de o săptămână. Nu s-a întâmplat nimic. Abia atunci când s-a întors cu un ciocan și a spart el însuși un geam al mașinii, haosul s-a dezlănțuit. Pietonii care au trecut pe acolo au dezasamblat întreaga mașină în decursul a doar câteva ore.

Numele cercetătorului? Philip Zimbardo!

Experimentul lui Zimbardo cu mașina, care nu apăruse niciodată într-o publicație științifică, servise drept inspirație pentru Teoria ferestrelor sparte. La fel ca experimentul Stanford, și această teorie a fost între timp infirmată. Astfel, știm că nu munca „inovativă” a lui William Bratton a dus la reducerea criminalității în New York. Aceasta a început încă de mai devreme, având loc și în alte orașe. În San Diego, de exemplu, unde polițiștii îi lăsa în pace pe cei care nu perturbau semnificativ ordinea publică.

În 2010, a fost publicată o metaanaliză a 30 de studii asupra Teoriei ferestrelor sparte. Ce a rezultat: nu există nici o dovadă că munca polițienească agresivă sub comanda lui Bratton a redus criminalitatea.³³ Nimic, nada. Nu faci un cartier mai sigur împărțind amenzi, așa cum nu ai fi putut salva Titanicul spălând puntea.

La început, încă mă gândeam: ok, ce păcat, criminalitatea severă nu poate fi redusă arestând cerșetori și bețivi. Oricum, să menții ordinea este totuși un lucru bun, nu?

Atunci, m-am lovit de o întrebare fundamentală. De „ce“ ordine vorbim noi de fapt? În timp ce numărul arestărilor din New York crescuse considerabil, numărul sesizărilor de comportament inadecvat *din partea poliției* explodase. În 2014, au ieșit în stradă mii de demonstranți din New York și din alte orașe americane – Boston, Chicago, Pittsburgh, Washington. Sloganul lor: *Broken Windows, Broken Lives* (*Ferestre sparte, vieți distruse*).

Nici un cuvânt nu era exagerat. Asigurarea ordinii prin agresivitate a dus, după spusele a doi criminaliști, la citații pentru următorii:

... femei care mănâncă gogoși într-un parc din Brooklyn; un grup de șahiști dintr-un parc din Inwood; călătorii din tren care stăteau cu picioarele pe scaune în jurul orei 4:00; un cuplu în vârstă din Queens care nu avea centura de siguranță într-o noapte friguroasă în care mergeau să cumpere medicamente vitale pentru sănătatea lor. Bărbatului i s-a cerut să meargă pe jos până acasă pentru a-și lua cartea de identitate. Când s-a întors înapoi la farmacie, agenții îi scriseseră deja o amendă, folosind medicamentele pentru identificare. Bărbatul a suferit atunci un atac de cord și a decedat.³⁴

În teorie, suna atât de frumos, dar, în practică, Metoda ferestrelor sparte însemna cât mai multe arestări posibil. Bratton devenise deja obsedat de statistici. Șefii cu cele mai multe amenzi puteau spera la o promovare, iar cei care rămâneau în urmă erau aspru muștrați.

Astfel, a urmat instaurarea unui sistem: agenții erau presăți să scrie cât mai multe amenzi și citații. Începuseră să și inventeze crime. Stăteai de vorbă în mijlocul trotuarului? Arest pentru blocarea unui drum public. Niște copii dansează în metrou? Arest pentru deranjarea liniștii publice.

Când era vorba de crime severe, au descoperit jurnaliștii de investigație, se întâmpla tocmai contrariul. Agenții erau presăți să diminueze

gravitatea unor astfel de rapoarte sau să le ignore complet, pentru că, altfel, cifrele din departamentul lor nu mai arătau bine. Există cazuri unde femei violate erau interogate la nesfârșit pentru a li se descoperi cele mai mici inadvertențe. Violul nu trebuia inclus în statistici.³⁵

Totul arăta ireproșabil pe hârtie. Criminalitatea scăzuse, arestările crescuseră, iar comisarul Bratton era eroul New Yorkului. Dar, în realitate, numeroși criminali se plimbau liberi și mii de nevinovați erau incriminați. Și în ziua de azi, nenumărate departamente de poliție încă se află sub vraja filosofiei lui Bratton, fapt care îi face pe oamenii de știință să privească în continuare cu suspiciune statisticile poliției americane.³⁶

Și asta nu e tot. S-a dovedit că punerea în aplicare a Teoriei ferestrelor sparte a mers mână în mână cu rasismul, având în vedere că numai 10% dintre cei care au fost arestați pentru abateri minore de comportament erau albi.³⁷ Unii dintre tinerii de culoare erau percheziționați în fiecare lună, ani de zile, chiar dacă nu săvârșiseră niciodată o infracțiune.³⁸ Teoria ferestrelor sparte a deteriorat relația dintre poliție și minorități, a împovărat numeroși oameni săraci cu amenzi pe care nu le puteau plăti și a urmat chiar un deznodământ fatal, atunci când, în 2014, un vânzător de țigări pe nume Eric Garner a decedat. „De fiecare dată când mă vedeți, vreți să mă deranjați“, spunea Garner. „Am obosit deja... Vă rog doar să mă lăsați în pace. V-am mai zis și data trecută: lăsați-mă, vă rog, în pace.“

Polițistul l-a trântit la pământ și l-a imobilizat de la spate, sufocându-l cu brațul. *I can't breathe* (*Nu pot să respir*), au fost ultimele cuvinte ale lui Garner.

Abia acum, ani mai târziu, după ce am citit cartea lui Malcolm Gladwell, mi-am dat seama că Teoria ferestrelor sparte este bazată pe o imagine

nerealistă asupra omului. Este a nu știu câta variantă a „teoriei furnirului“. În New York, poliția a început să vadă în oricine un potențial criminal. Cea mai mică greșeală putea fi urmată de crime mult mai grave. Stratul de civilizație era acum subțire ca hârtia.

Totodată, agenții de poliție erau coordonați ca și cum nu aveau putere de discernământ. Nici un fel de motivație intrinsecă. Erau instruiți de sus să înfrumusețeze cât mai mult realitatea de pe hârtie.

Atunci, nu trebuie să reparăm ferestrele sparte? Ba normal că da. Este o idee minunată să reparăm ferestre, să renovăm case, să ascultăm atent nevoile localnicilor. Așa cum o închisoare îngrijită transmite încredere, un cartier ordonat inspiră ceva mai multă siguranță. Iar odată ce repara ferestrele, le poți deschide.

Însă cea mai mare parte din pledoaria lui Wilson și al lui Kelling nu era despre ferestrele sparte și despre străzile prost luminate. Acea „fereastră spartă“ era o metaforă înșelătoare. În realitate, era vorba, de fapt, de oameni obișnuiți ce trebuiau să fie luați în evidență, controlați și dresați.

Profesorul Wilson a rămas ferm toată viața lui în privința succesului teoriei sale, succes pe care l-a subliniat chiar și la moartea sa, în 2012, în timp ce coautorii săi se îndoiau din ce în ce mai mult. George Kelling a spus oftând că Teoria ferestrelor sparte a fost aplicată deseori într-un mod greșit. Ferestrele sparte erau cele care contau în tot timpul acesta, nu arestarea și închiderea minorităților în număr cât mai mare.

„S-au săvârșit multe lucruri în numele Ferestrelor sparte, lucruri pe care eu le regret“, spunea Kelling în 2016. Când auzea că diverși comisari de poliție de prin toată țara invocau teoria sa, două cuvinte îi fulgerau prin minte: „La dracu“.⁴⁰

Ce s-ar întâmpla dacă am inversa Teoria ferestrelor sparte? Putem proiecta altfel de închisori, însă este

același lucru valabil și pentru secțiile de poliție?

Absolut. În Norvegia – unde altundeva – dăinuie o tradiție a „poliției comunitare“. Este o strategie polițienească care pleacă de la premisa că majoritatea oamenilor sunt buni. Agenții încearcă să câștige încrederea localnicilor. Atunci când oamenii te cunosc, te vor ajuta cu siguranță mai des. Oamenii vor da mai multe indicii, iar părinții nu vor mai ezita să sune atunci când copilul lor pare să o ia pe calea greșită.

Încă din anii 1970, Elinor Ostrom, cea care a făcut cercetarea asupra bunurilor comune (vezi Capitolul 15), a publicat cel mai mare studiu realizat vreodată asupra departamentelor de poliție din Statele Unite. Ostrom și echipa ei au descoperit că departamentele mai mici își fac treaba mai bine decât cele mai mari. Ajung mai repede la locul faptei, rezolvă mai multe cazuri și au o relație mai bună cu localnicii din zonă, iar asta pentru bani puțini. Mai buni, mai umani, mai rentabili.⁴¹

În Europa, filosofia poliției comunitare este pusă de mult în aplicare. Agenții sunt obișnuiți să lucreze cu asistenții sociali și se văd pe ei înșiși ca un fel de lucrători sociali.⁴² Pe deasupra, sunt și bine antrenați. În Statele Unite, pregătirea polițiștilor durează, în medie, doar 19 săptămâni, de neimaginat în statele europene, unde, în țări ca Germania și Olanda, durează mai mult de doi ani.⁴³

Tot mai multe orașe americane au început să își schimbe direcția. Astfel, în 2014, a fost ales un primar de culoare în Newark, New Jersey. El a sintetizat mai limpede cum ar trebui să arate munca polițienească modernă. Este nevoie de agenți „care să cunoască bunicile oamenilor, care să înțeleagă nevoile comunității, care îi privesc pe locuitori ca pe niște ființe umane. Acesta trebuie să fie începutul. Din momentul în care nu mai

privești locuitorii ca pe niște oameni, vei începe să îi tratezi inuman.”⁴⁴

Am putea face un pas mai departe și să întoarcem și celălalt obraz? Poate pare o întrebare absurdă, dar am început totuși să mă gândesc: ar funcționa o strategie non-complementară și în combaterea terorismului?

În căutarea răspunsului am descoperit că această strategie a fost deja testată, chiar în țara mea. Experții vorbesc despre *Abordarea neerlandeză*. În anii 1970, Țările de Jos se confruntau cu violență majoră din partea grupărilor teroriste de extremă stângă. Cu toate astea, nu au fost adoptate legi noi de siguranță și, la cererea poliției, presa a rămas reținută. În timp ce guvernele din Germania de Vest, Italia și America puneau totul la bătaie – elicoptere, blocaje rutiere, militari – Țările de Jos nu le-au acordat teroriștilor atenția la care sperau.

Ba mai mult, poliția nici nu voia să vorbească despre „terorism”. Foloseau mai degrabă termenul de „activism politic violent” sau, pur și simplu, „criminali”. Între timp, serviciile de securitate erau extrem de ocupate în spatele culiselor, mai ales cu infiltrarea. Și-au îndreptat atenția în special pe teroriști, pardon, criminali, fără a incrimina categorii întregi de populație.⁴⁵

Acest lucru a dus la situații bizare, unde, de exemplu, trei din patru lideri ai organizației Tineretul Roșu („Rode Jeugd”) erau, în realitate, agenți sub acoperire ai Serviciului de Securitate Internă. S-a dovedit a fi dificil să comiți atacuri dacă cineva trebuia să meargă la toaletă sau se uita greșit pe hartă.

„Politica de combatere a terorismului din spatele culiselor, punctuală și reținută”, observă un istoric neerlandez, „aducea spirala violenței într-un punct mort.”⁴⁶ Când delegația Tineretului Roșu a vizitat o tabără de instrucție pentru teroriști, din Yemen, teroriștii neerlandezi au fost șocați de asprimea

combatanților germani și palestinieni. După cum observase un terorist olandez: „Au stricat toată distracția”.⁴⁷

Un exemplu mai recent al strategiei de a întoarce și celălalt obraz a avut loc în Aarhus, Danemarca. La sfârșitul lui 2013, acest oraș a decis să nu aresteze sau să încarcereze tinerii musulmani care voiau să călătorească în Siria. În schimb, aceștia primeau o ceașcă de ceai. Și un mentor. Apelau la familie și prieteni pentru a-i asigura pe tineri că există oameni care țin la ei. Între timp, poliția strângea legăturile cu moscheile locale.

Destul de mulți critici judecau abordarea din Aarhus ca fiind lașă și naivă. În realitate, era o strategie îndrăznească și dificil de realizat. „Este ușor”, spunea batjocoritor șeful poliției, „să introduci noi legi stricte. Mult mai dificil este să pui în mișcare un întreg proces: consiliere, asistență medicală, educație, muncă, poate și adăpost. Nu facem asta dintr-o convingere politică; ci pentru că noi credem că funcționează.”⁴⁸

Și funcționa. În timp ce în alte state europene exodul continua, numărul de luptători sirieni din Aarhus a ajuns de la 30 în 2013 la unul singur în 2014 și doi în 2015. „Aarhus este, din câte știu, primul oraș ce combate extremismul pe baza cercetărilor sociale și psihologice amănunțite”, observa un psiholog de la Universitatea din Maryland.⁴⁹

Norvegienii au reușit în 2011 să își păstreze mintea limpede chiar și după cel mai cumplit atentat din istoria țării. După ce extremistul de dreapta Anders Breivik comisese unui masacru, premierul țării a spus: „Trebuie să răspundem acestui atentat cu mai multă democrație, mai multă deschidere, mai multă umanitate”.⁵⁰

Cei care reacționează astfel sunt adesea acuzați că „închid ochii” și aleg drumul mai simplu. Dar acum îmi dau seama: mai multă democrație,

deschidere și umanitate, asta nu e deloc ușor. Dimpotrivă: să faci pe durul, să te răzbuni, să închizi granițele, să arunci bombe, să împarți lumea în oameni buni și oameni răi – asta e ușor. Asta înseamnă să închizi ochii.

5

Uneori, există momente când nu mai poți închide ochii, când realitatea refuză să fie ignorată. În octombrie 2015, o delegație de înalți funcționari a trăit un astfel de moment în sistemul penitenciar din Dakota de Nord.

S-a întâmplat în timpul unei călătorii de afaceri în Norvegia. Ce trebuie să știi este că Dakota de Nord este un stat republican, profund conservator. La 100 000 de locuitori, sunt închiși de opt ori mai mulți oameni decât în Norvegia.⁵¹ Și închisorile? Niște depozite prăfuite: coridoare lungi, gratii, pază strictă. Funcționarii americani nu se așteptau la prea multe de la călătorie. „Am fost chiar arogant“, spunea ulterior unul dintre ei. „Ce o să vedem acolo, un fel de închisoare IKEA, sau ce?“⁵²

Și atunci le-au văzut: închisorile din Halden și Bastøy. Liniștea. Încrederea. Modul în care deținuții și paznicii interacționau unii cu alții.

Leann Bertsch, directorul sistemului penitenciar din Dakota de Nord, era cunoscută de colegii săi ca fiind severă și de neclintit. Dar, într-una dintre seri, la barul hotelului Radisson din Oslo, aceasta a început să plângă. „Cum am putut crede vreodată că este în regulă să închizi oamenii în niște cuști?“⁵³

Între 1972 și 2007, populația din închisorile Statelor Unite crescuse – raportat la creșterea demografică – cu mai mult de 500%.⁵⁴ Deținuții din Statele Unite stau închiși în medie 63 de luni, de șapte ori mai mult decât în Norvegia. Aproape un sfert dintre deținuții din toată lumea se află în spatele gratiilor din închisorile americane.

Această *încarcerare în masă* este rezultatul unei politici deliberate.

Cu cât închizi mai mulți oameni, erau de părere profesorul James Wilson și adepții lui, cu atât va scădea mai mult criminalitatea. În realitate, multe închisori americane au degenerat în instituții costisitoare care-i pregăteau și mai bine pe criminali.⁵⁵ Acum câțiva ani, megaînchisoarea din Miami a înghesuit până la 24 de deținuți într-o singură celulă, de unde aveau voie să iasă doar de două ori pe săptămână câte o oră. Luase ființă un fel de „cod brutal de luptă al gladiatorilor“.⁵⁶

Oamenii care ieșeau din astfel de instituții erau extrem de periculoși. „În cele din urmă, majoritatea dintre noi se transformă exact în genul de persoană despre care spun că suntem“, observă un fost deținut din California, „violenți, iraționali, incapabili să ne comportăm ca niște adulți normali.“⁵⁷

Când s-a întors din Norvegia, Leann Bertsch a înțeles că nu mai poate continua așa. Împreună cu colegii săi, aceasta și-a trasat o nouă misiune, de acum încolo aveau să „implementeze umanitatea“.⁵⁸

Primul pas? Jos cu Metoda ferestrelor sparte. Înainte exista un regulament cu mai mult de 300 de prevederi. De exemplu, cine nu avea o ținută îngrijită, bluza băgată în pantaloni, putea ajunge la izolare. Toate acele reguli erau acum aruncate la coșul de gunoi.

După aceea, a urmat un nou protocol pentru gardieni. Trebuiau să poarte cel puțin două conversații pe zi cu deținuții. Aceasta a reprezentat o tranziție uriașă pentru ei și rezistența a fost, prin urmare, puternică. „Eram speriat de moarte“, spunea unul dintre gardieni. „Îmi făceam griji pentru personal. Îmi făceam griji pentru toată închisoarea. M-am temut că unii colegi vor renunța la slujbă, dar m-am înșelat.“⁵⁹

Odată cu trecerea lunilor, gardienilor a început să le placă din ce în ce mai mult slujba lor. Au înființat un cor și au organizat cursuri de pictură. Personalul și deținuții jucau baseball împreună. Pe deasupra, avusese loc o scădere substanțială a numărului de incidente (violente). „[La început], aveam vreo trei sau patru incidente pe săptămână“, mărturisea unul dintre paznici. „Cineva care încercase să se sinucidă, cineva care își inundase celula și altul care era cu totul confuz și răvășit. Anul acesta nu am mai avut de a face cu astfel de incidente aproape deloc.“⁶⁰

În Norvegia au călătorit și alți oficiali din alte șase orașe americane. Bertsch, directorul conservator din Dakota de Nord, a insistat că reforma este o chestiune de bun simț. Să închizi grupuri întregi de populație este o investiție proastă. Modelul norvegian este în mod vădit mult mai eficient. Mai ieftin. Mai realist.

„Nu sunt de stânga“, spunea Bertsch cu tărie. „Sunt, pur și simplu, un om practic.“⁶¹

17. CEL MAI BUN REMEDIU ÎMPOTRIVA URII, A RASISMULUI ȘI A PREJUDECĂȚILOR

1

Ideea din spatele sistemului penitenciar norvegian nu îmi mai dădea pace. Dacă putem întoarce și celălalt obraz criminalilor și potențialilor teroriști, poate că reușim să aplicăm această strategie și la scară mai largă, să aducem laolaltă dușmani de moarte și să stingem până și flăcările urii și ale rasismului.

Mi-am amintit o poveste găsită, la un moment dat, într-o notă de subsol, dar pe care nu am studiat-o niciodată îndeaproape. Era vorba despre doi frați care erau în conflict de zeci de ani, dar care, într-un final, au împiedicat izbucnirea unui război civil.

Pare o poveste interesantă, nu-i așa? Răsfoind prin niște notițe vechi, am găsit numele fraților, după aceea am vrut să știu totul despre ei.

2

Istoria celor doi frați este inevitabil legată de unul dintre cele mai cunoscute personaje ale secolului XX. Pe 11 februarie 1990, milioane de oameni au stat cu ochii lipiți de televizor pentru a-l putea vedea. În acea zi, după 27 de ani de închisoare, Nelson Mandela a fost eliberat. Exista, în sfârșit, speranță pentru pace și reconciliere între sud-africanii albi și cei de culoare. „Luați-vă armele, cuțitele și macetele“, striga Mandela la scurt timp după ce fusese eliberat, „și aruncați-le în mare!“¹

Patru ani mai târziu, pe 26 aprilie 1994, au avut loc primele alegeri la care au participat toți sud-africanii. Imaginile au fost din nou uluitoare. În fața secțiilor de votare erau șiruri interminabile, în total 23 de milioane de oameni. Bătrânii de

culoare, care prinseseră începuturile apartheidului, puteau vota acum pentru prima oară. Elicopterele care semănaseră cândva moarte și distrugere zburau acum înainte și înapoi cu pixuri și buletine de vot.

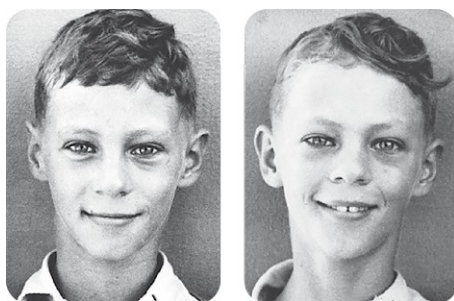
Un regim rasist tocmai se prăbușise, făcând loc pentru nașterea unei democrații. Două săptămâni mai târziu, pe 10 mai 1994, Mandela a fost primul președinte de culoare. În timpul inaugurării, avioanele de luptă brăzdau cerul, lăsând în urma lor culorile Națiunii Curcubeu. Noul steag sud-african era cel mai colorat steag din lume, cu verde, roșu, albastru, negru, alb și auriu.

Un lucru este mai puțin cunoscut: cât de aproape fusese eșecul absolut.

Africa de Sud pe care o știm astăzi era cât pe ce să nu reușească. În cei patru ani de la eliberarea lui Mandela și alegerile prezidențiale aproape că izbucnise un război civil. Iar rolul crucial pe care cei doi frați, gemeni identici, l-au jucat în prevenirea lui a fost complet uitat.

Constand și Abraham Viljoen s-au născut pe 28 octombrie 1933. Încă de mici au fost de nedespărțit.² Mergeau la aceeași școală și erau în aceeași clasă. Ascultau de aceiași profesori și aceeași propagandă despre superioritatea propriului popor, a rasei albe.

Poate și mai important, au fost marcați de aceeași istorie. Constand și Abraham erau africani. Se trăgeau din hughenoții francezi care se stabiliseră acolo în 1671 și apoi se amestecaseră cu coloniștii neerlandezi. În 1899, acești africani s-au revoltat împotriva britanicilor din Africa de Sud, dar nu a durat mult până să fie înfrânți.

Constand (stânga) și Abraham școlari. Sursa: Andries Viljoen.

În copilărie, tatăl fraților Viljoen fusese într-un lagăr de concentrare britanic. Privise neputincios cum fratele și cele două surori ale lui se stinseseră în brațele mamei sale. Mai exact, familia lui Constand și Abraham aparținea unui popor subjugat. Dar uneori, și cei opresați devin opresori. Acest adevăr avea să provoace o ruptură între cei doi gemeni.

În 1951, când de abia deveniseră adulți, mama Viljoen i-a anunțat că nu aveau destui bani pentru două locuri la Universitatea din Pretoria. Mergi tu, i-a spus Constand lui Abraham, sau lui „Braam“ după cum îl strigau toți. Braam era cel mai deștept.

În timp ce fratele său s-a înscris la teologie, Constand a ales armata. Iar acolo s-a simțit ca un pește în apă – armata devenise a doua sa familie. În timp ce Braam stătea toată ziua cu nasul în cărți, Constand sărea din elicoptere. În timp ce Braam studia prin America și Olanda, Constand lupta prin Zambia și Angola. În timp ce Braam se împrietenea cu studenți de prin toată lumea, Constand se simțea din ce în ce mai legat de camarazii săi din armată.

De la an la an, frații se îndepărtau tot mai mult unul de celălalt. „Am fost expus la ideea unui tratament echitabil“, își amintea mai târziu Braam, „și la convingerea că oamenii sunt egali.“³ Braam a început să își dea seama că sistemul de apartheid în care crescuse era unul criminal și contravenea în mod direct cu tot ce îl învățase Biblia.

Când s-a întors de la studii, Braam a fost văzut drept dezertor de către mulți albi din Africa de

Sud. Un eretic care și-a trădat țara. „Spuneau că am fost influențat“, își amintea Braam. „Că nu trebuia să mi se dea voie niciodată să studiez peste ocean.“⁴⁴ Cu toate astea, Braam a continuat să pledeze pentru tratamentul egal al compatrioților de culoare. În anii 1980, a candidat din partea unui partid care dorea abolirea apartheidului. Braam își dădea tot mai mult seama că regimul de apartheid era unul de-a dreptul criminal.

Constand devenise unul dintre cei mai populari soldați din Africa de Sud. Nu a durat mult până când a fost decorat cu multe medalii. În cele din urmă, a ajuns chiar în fruntea armatei sud-africane, inclusiv a marinei și a forțelor aeriene. A rămas, până în 1985, cel mai îndârjit apărător al apartheidului.

În cele din urmă, frații Viljoen au încetat să-și mai vorbească. Aproape nimeni nu știa că generalul Viljoen – patriot, erou de război, iubit de numeroși africani – avea un frate geamăn.

Însă tocmai această legătură avea să determine viitorul Africii de Sud.

3

Cum împaci dușmanii de moarte?

Cu această întrebare în minte, un psiholog american a pornit în 1956 spre Africa de Sud. Apartheidul fusese deja impus, căsătoriile mixte fuseseră interzise și, în același an, fusese adoptată legea care rezerva oamenilor albi locuri de muncă mai bune.

Toată viața lui, psihologul Gordon Allport s-a gândit la două întrebări simple: a) de unde pornesc prejudecățile și b) cum le poți preveni? După ani de cercetări, a descoperit soluția miraculoasă – sau cel puțin așa credea el.

Care era aceasta?

Interacțiunea socială. Nici mai mult, nici mai puțin. Profesorul american presupune că prejudecățile, ura și rasismul provin dintr-o lipsă

de contact. Generalizăm fără să ne gândim despre străini pe care nu îi cunoaștem. Soluția este, deci, evidentă: mai multă interacțiune.

Cei mai mulți oameni de știință nu au luat în seamă teoria lui Allport, pe care o considerau simplistă și naivă. Al Doilea Război Mondial era încă proaspăt în memorie și oamenii se gândeau că mai multă interacțiune ar duce, de fapt, la mai multă tensiune. La acea vreme, psihologii din Africa de Sud încă făceau „cercetări“ asupra diferențelor biologice dintre rase, ce trebuiau să justifice „evoluția separată“ (a se citi: apartheid).⁵

Pentru mulți sud-africani albi, teoria lui Allport era șocantă. Vorbim despre un savant care bănuia că apartheidul nu era soluția, ci cauza tuturor problemelor. Dacă negrii și albi s-ar întâlni la școală, la serviciu, în biserică sau oriunde altundeva, susținea el, s-ar cunoaște mai bine unii pe alții.

La urma urmei, nu putem să iubim decât ceea ce cunoaștem.

Iată: ipoteza interacțiunii sociale. Sună prea simplu ca să crezi că funcționează, dar, crede-mă, Allport avea și dovada. Acesta dădea drept exemplu revoltele rasiale ce izbucniseră în Detroit, în iunie 1943. Sociologii au remarcat ceva ieșit din comun:

Cei care erau vecini nu intrau în conflicte unii cu alții. Studenții de la Universitatea Wayne – albi și de culoare – au mers pașnici la cursurile din ziua de luni, mai exact Lunea sângeroasă. Și nici nu au existat conflicte între muncitorii albi și cei de culoare din fabricile industriei de armament.⁶

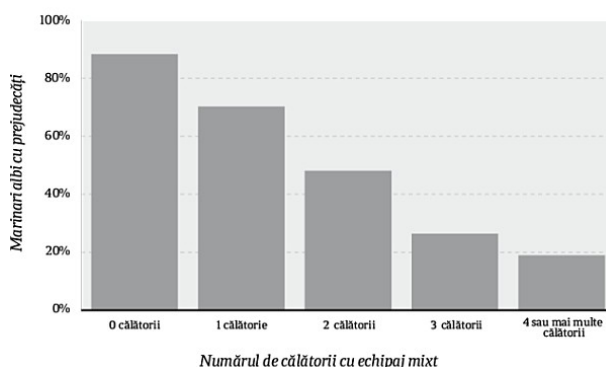
Ba mai mult, oamenii care locuiau în aceeași zonă s-au protejat unii pe alții. Unele familii de albi le-au oferit adăpost vecinilor de culoare atunci când revoluționarii au dat buzna în cartier. Și viceversa.

Și mai frapante sunt datele colectate de armata americană din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Oficial, nu era în plan ca soldații albi și

de culoare să lupte împreună, dar, cu toate astea, în mijlocul bătăliei, s-a întâmplat. Departamentul de cercetare al armatei a descoperit ulterior că numărul soldaților albi cu antipatie față de cei de culoare era mai scăzut în companiile mixte. *De nouă ori* mai mic, ca să fim preciși.⁷

Gordon Allport a scris pagini întregi despre efectul pozitiv al interacțiunii sociale. Funcționa în cazul soldaților și al agenților, al vecinilor și al studenților. S-a observat că tinerii albi și de culoare, care mergeau împreună la școală, renunțau mai ușor la prejudecăți. Ce a întâlnit Braam Viljoen în timpul călătoriilor sale de studiu nu era excepția de la regulă. Era chiar regula.

Probabil cea mai solidă dovadă a ipotezei interacțiunii a venit de pe mare. La început, mulți s-au împotrivit atunci când, în 1938, americanii de culoare au fost admiși în cel mai mare sindicat al marinarilor. Însă plângerile au încetat când marinarii albi și cei de culoare au început să lucreze împreună.⁸

Cea mai bună soluție împotriva rasismului? Să navigăm împreună pe mare

Acum trebuie să știi: Gordon Allport era un om precaut. Știa că dovada lui nu era nici pe departe concludentă. Putea fi și faptul că marinarii toleranți se înscriau mai des pentru călătorii cu echipaj mixt.

În tot timpul șederii lui în Africa de Sud, în 1956, la doi ani după ce lucrarea sa de căpătâi despre teoria interacțiunii sociale fusese publicată, Allport a început să aibă din nou îndoieli.⁹ Avea sens teoria lui? Într-o țară în care persoanele de culoare și albi conviețuiau deja de secole? Între timp, însă, rasismul lua amploare în Africa de Sud. Allport a întâlnit numeroși afrikaanderi albi care, deși erau sănătoși psihic, continuau totuși să excludă și să discrimineze.

Amintindu-și de excursia sa în Africa de Sud, Allport trebuia să admită că fusese orb în fața „forțelor istoriei”.¹⁰

4

7 mai 1993. Nu mai puțin de 15 000 de afrikaanderi albi s-au adunat pe stadionul de rugby din Potchefstroom, 100 de kilometri sud de Johannesburg. Sute de steaguri cu roșu și negru fluturau prin aer, cu simboluri ce semănau mult cu niște svastici. Fermierii purtau cămăși maro și bărbi lungi, iar mulți dintre ei erau înarmați până în dinți cu pistoale și alte arme de foc.¹¹

Unul dintre vorbitori este Eugène Terre'Blanche, liderul Mișcării de Rezistență a Afrikaanderilor. Terre'Blanche a fost fascinat multă vreme de tehnicile retorice ale lui Adolf Hitler. Grupul său de rezistență este un fel de Ku Klux Klan, dar mai violent.

În acea zi, stadionul s-a umplut de furie și de teamă. Teamă de ce se va întâmpla dacă Mandela va câștiga primele alegeri la care participau toți sud-africanii. Teamă de a pierde steagul și imnul. Teamă de distrugere a unei întregi culturi. Cei 15 000 de demonstrați furioși erau numiți și „bittereinders” (luptători de gherilă buri), după afrikaanderii care cu un secol înainte luptaseră cu îndârjire împotriva britanicilor. Se considerau niște

luptători ai libertății și erau pregătiți să meargă până în pânzele albe.

Și totuși, le mai lipsește ceva sau, mai bine zis, cineva. Le lipsește un lider. Cineva care să impună respect. Cineva cu un trecut ireproșabil. Cineva care să poată fi pentru afrikaanderi ce este Mandela pentru „pericolul negru“, un lider care să-i conducă în ultima și marea luptă pentru libertate.

Pe scurt, cineva precum Constand Viljoen.

Constand a fost prezent în acea zi, în Potchefstroom. Ieșise deja de câțiva ani la pensie și ducea o viață simplă ca fermier. Dar, când mulțimea a început să îi strige numele, nu a mai stat nici o clipă pe gânduri. Fostul general a pășit pe podium.

„Afrikaanderii trebuie să se pregătească pentru defensivă“, a strigat Constand în microfon. „O confruntare sângeroasă va necesita inevitabil sacrificii, însă le vom aduce bucuroși, deoarece cauza noastră este dreaptă!“

Mulțimea era în extaz.

„Dumneavoastră conduceți!“, au strigat afrikaanderii. „Noi vă urmăm!“¹²

Astfel, Constand devine liderul unei noi organizații: Frontul Popular al Afrikaanderilor. Acesta nu era doar o uniune, o organizație sau un partid. Era o armată. Constand se pregătea de război. Trebuia să prevină alegerile multirasiale și avea să o facă.

„A trebuit să clădim o capacitate militară gigantică“, își amintea acesta ulterior.¹³ În doar două luni au fost recrutați 150 000 de afrikaanderi, dintre care 100 000 erau forțe armate. Doar numele de Constand Viljoen era de ajuns pentru a convinge oamenii să treacă de partea lui.

Între timp, au fost prezentate, rând pe rând, planuri de atac bizare. Poate ar fi trebuit să comită un atentat asupra conducerii Congresului Național African, partidul politic al lui Mandela, propune

unul dintre ei. Nu, sugerează altul, trebuiau să omoare 15 000 de negri în Transvaalul de Vest și să îi arunce pe toți într-o groapă comună.

Atmosfera devenea din ce în ce mai isterică.

La 100 de kilometri depărtare, în Johannesburg, fratele lui Constand, Abraham, era îngrijorat. „Câteodată mă gândesc că elementele clasice care alcătuiesc o tragedie sunt pe cale să se întâlnească“, scria Abraham într-un memorandum către Mandela și Congresul Național African.¹⁴ Însă Braam e conștient că trebuie să acționeze. El este singurul om din toată Africa de Sud care l-ar putea face pe fratele său să se răzgândească. Nu și-au vorbit mai deloc în 40 de ani, dar acum e momentul.

„Dacă l-ar putea convinge pe Constand“, urma să scrie un istoric, „o trecere pașnică de la apartheid la democrație ar fi posibilă. Dar dacă nu va reuși, războiul va fi inevitabil.“¹⁵

Suntem la începutul lui iulie 1993, cu zece luni înainte de alegeri, când Braam sună la sediul Frontului Popular din centrul Pretoriei.

Față în față cu fratele său, Braam trece direct la subiect: „Care sunt opțiunile tale?“

„După cum poți vedea“, răspunde Constand, „avem o singură opțiune, aceea de a lupta.“¹⁶

În acel moment, Braam îi face o propunere, o propunere elaborată în cel mai mare secret cu Nelson Mandela. Ce ar zice Constand despre o negociere imediată cu Congresul Național African în privința poziției poporului său? Constand respinsese deja de nouă ori astfel de propuneri, însă reacția lui nu mai este aceeași de data asta.

Era vorba despre fratele lui.

Și uite așa, pe 12 august 1993, cei doi frați gemeni sună la ușa unei vile din Johannesburg. Se așteaptă să le deschidă un angajat, dar în fața lor apare chiar el, cu un zâmbet larg pe față. Nelson Mandela.

Este un moment istoric: eroul noii Africi de Sud, față în față cu eroul celei vechi. Împăciuitorul, împreună cu cel care voia să înceapă un război. „M-a întrebat dacă doresc ceai“, povestea Constand câțiva ani mai târziu. „Am răspuns că da, și mi-a turnat o ceașcă. M-a întrebat dacă vreau și lapte. Am spus da, și mi-a oferit lapte. Atunci m-a întrebat dacă vreau zahăr în ceai. Am spus că vreau și mi-a pus zahăr. Nu am putut să nu mă emoționez.“¹⁷

Constand observă că Mandela s-a adâncit în istoria și cultura afrikaanderilor, făcându-i impresie bună atunci când acesta a discutat despre asemănările dintre lupta pentru libertate a familiei Viljoen împotriva britanicilor de acum 100 de ani și lupta sa contra apartheidului.

Dar, cel mai important, scriau mai târziu istoricii, este că Mandela îi vorbește militarului pe limba sa. „Generale“, i se adresează el în afrikaans: „Nu pot exista învingători dacă mergem la război.“

Constand dă din cap aprobator. „Nu pot exista învingători.“¹⁸

Această primă discuție marchează începutul a patru luni de tratative între Viljoen și Mandela. Nici măcar președintele Frederik Willem de Klerk nu știa nimic despre asta și episodul e menționat foarte rar în cărțile de istorie. Este totuși un punct critic pentru viitorul Africii de Sud. În final, bătrânul general decide să pună armele jos și să participe la alegeri cu partidul său.

Admirația lui Constand pentru Mandela, omul pe care îl vedea drept terorist, crește cu fiecare strângere de mână. Mandela capătă la rândul lui mai mult respect pentru Constand. Spre deosebire de politicianul de profesie de Klerk, acesta începe să aibă încredere în general.

„L-a luat pe fratele meu de braț“, va spune Braam mai târziu, „și nu i-a mai dat drumul niciodată.“¹⁹

5

Gordon Allport, celebrul psiholog al ipotezei interacțiunii sociale, murise deja de mult. Discipolul său, Thomas Pettigrew, cu care Allport călătorise în 1956 în Africa de Sud, era încă în viață.

Spre deosebire de timidul Allport, Pettigrew era un rebel. Un activist. Condusese mișcarea pentru drepturile civile în Statele Unite, iar FBI deținea un dosar gros despre el. În Africa de Sud, Pettigrew asistasese deja de multe ori la întâlnirile ilegale ale Congresului Național African, în timp ce serviciile secrete îl aveau în vizor. Șase luni mai târziu, când era la vamă, pe pașaport i s-a pus o ștampilă pe care scria mare: „INTERZIS ÎN AFRICA DE SUD“.²⁰

Ce nu știa Pettigrew atunci era că avea să se întoarcă în țara lui Mandela. Cu exact o jumătate de secol mai târziu, în 2006, a fost invitat la o conferință internațională a psihologilor în Africa de Sud.

„Oriunde priveam“, scria Pettigrew despre țară, „vedeam progres, chiar dacă mai erau multe de făcut.“²¹ Plajele splendide din Durban erau acum deschise pentru albi și negri deopotrivă. Unde odată se aflase o închisoare celebră, acum era reședința Curții Constituționale cu o plăcuță în cele 11 limbi oficiale ale țării.

Ca oaspete de onoare al conferinței – Pettigrew devenise între timp unul dintre cei mai importanți oameni de știință din domeniul său – acesta a prezentat un studiu amplu ce sprijinea solid teoria vechiului său maestru, Allport. Pettigrew și colegii săi au strâns și au analizat 515 studii din 38 de țări. Concluzia: interacțiunea socială *funcționează*. Ba mai mult, nu există fapt care să dispună de mai multe dovezi în domeniul științelor sociale.

Interacțiunea duce la mai multă încredere, solidaritate și la mai mult ajutor reciproc. Te ajută

să vezi lumea prin ochii altuia și te schimbă pe tine ca persoană: oamenii cu un grup divers de prieteni sunt mai toleranți față de străini. În plus, interacțiunea este molipsitoare: oricine vede că vecinul său are o relație bună cu ceilalți începe să se îndoiască de propriile prejudecăți.

Dar ceea ce au arătat aceste studii a fost că o singură experiență negativă (un conflict sau o privire mânioasă) are un impact mult mai mare decât o glumă sau o strângere de mână. Așa funcționează creierul nostru, ce să-i faci. La început, Pettigrew și colegii săi s-au luptat cu un mister. Dacă reținem mai bine interacțiunea negativă, cum poate aceasta să ne apropie până la urmă? În final, explicația a fost evidentă: fiecare incident neplăcut este însoțit de un munte de interacțiuni pozitive.²³

Răul este mai puternic, dar binele se face cu mai mulți.

Dacă exista cineva care să înțeleagă ce efect poate avea o întâlnire, acela era Nelson Mandela. Cu ani în urmă, acesta alesese un alt drum – cel al violenței. Mandela fusese, în 1960, unul dintre fondatorii aripii militare a Congresului Național African.

Dar, după 27 de ani în spatele gratiilor, un om se poate schimba în totalitate. Odată cu trecerea anilor, Mandela a început să înțeleagă ceea ce oamenii de știință aveau să dovedească mai târziu: revolta pașnică este mult mai eficientă decât cea violentă. Să luăm, spre exemplu, lucrarea recentă a Ericăi Chenoweth, sociolog american care, inițial, considera că „metoda Mandela” este una naivă. În realitate, credea ea, puterea vine din țeava unei arme. Pentru a dovedi acest fapt, a creat o enormă bază de date cu toate mișcările de rezistență începând din 1990.

„Atunci am început să fac un calcul”, scria ea în 2014. „Am fost șocată.”²⁴ Mai mult de 50% dintre

toate campaniile pașnice avuseseră succes, în comparație cu 26% dintre cele violente. Principalul motiv, a concluzionat Chenoweth, a fost acela că mai mulți oameni au participat la cele pașnice. În medie, *de 11 ori* mai mulți, ca să fie mai exact.²⁵ Și nu a fost vorba doar de tineri cu prea mult testosteron, ci și de femei, copii, bătrâni și oameni cu dizabilități. Regimurile nu pot face față unor astfel de mulțimi. Binele învinge răul prin supremația sa.

În timpul unei campanii pașnice, un element este esențial: autocontrolul. În închisoare, Mandela a învățat ca nimeni altul să-și păstreze mintea limpede. A decis să-și studieze dușmanul îndeaproape. Mandela a citit nenumărate cărți despre cultura și istoria afrikaanderilor. S-a uitat la meciuri de rugby. A învățat limba. „Dacă îi vorbești cuiva într-o limbă pe care o înțelege“, spunea el, „o să-i intre în cap. Dar dacă îi vorbești pe limba lui, mesajul îi va ajunge la inimă.“²⁶

În timpul încarcerării sale, Mandela a încercat să-i convingă pe ceilalți deținuți că paznicii erau și ei tot oameni. Că erau corupți de sistem. Cu aceiași ochi urma să-l vadă și pe Constand Viljoen: un om cinstit, loial și curajos care luptase toată viața pentru regimul în care credea.

Odată ieșit din închisoare, Mandela a reușit să câștige de partea sa 90% dintre sud-africanii negri. Apoi a cucerit inimile multor africani albi. Pe 24 iunie 1995, a pășit pe stadionul din Johannesburg îmbrăcat cu tricoul verde al echipei de rugby a Africii de Sud, care era și un simbol al populației albe. „Nelson, Nelson!“, strigau mii de bărbați și femei, care îl numiseră înainte terorist.

Este tentant să credem că strategia lui Mandela a avut succes datorită publicității de care avea parte. Dar nu-i așa. Nu putea ține discursuri cu pasiunea lui Martin Luther King sau dezbateri cu ardoarea lui Winston Churchill. În timpul primei sale conferințe de presă, Mandela a privit surprins

obiectele ciudate din fața lui, până când cineva i-a șoptit la ureche că sunt microfoane.²⁷

Adevărata putere a lui Mandela venea de altundeva. A fost unul dintre cei mai mari lideri din istorie, concluzionează jurnalistul John Carlin, „pentru că a ales să vadă binele din oameni, pe care mai toți îi credeau irecuperabili“.²⁸

Walter Sisulu, unul dintre cei mai buni prieteni ai lui Mandela, a fost cândva întrebat dacă poate să enumere câteva defecte ale prietenului său. „Odată ce Mandela are încredere în cineva, va merge până la capăt.“

Apoi Sisulu a ezitat o clipă.

„Dar poate că acesta nu este un defect...“²⁹

6

Privind în urmă la schimbările cele mai promițătoare din deceniile anterioare, vedem că încrederea și interacțiunea joacă adesea un rol-cheie. Să luăm, de exemplu, emanciparea homosexualilor, care a început în anii 1960. Când tot mai mulți oameni curajoși au început să-și recunoască orientarea sexuală, prietenii, colegii, părinții și-au dat seama că nu toată lumea are aceeași orientare sexuală. Și că este perfect în regulă.

Dar se poate întâmpla și invers. După ce Donald Trump a fost ales președinte, în 2016, a devenit clar că trăim în continuare în propria bulă. Doi sociologi au descoperit că „izolarea albilor față de alte grupuri rasiale și etnice“ a fost unul dintre cei mai puternici factori predictivi privind susținerea lui Trump.³⁰ Ba mai mult, cu cât ajungi mai *departe* de granița cu Mexicul, cu atât găsești mai mult sprijin pentru omul care dorea să ridice un zid imens acolo.³¹

Adică, problema nu a fost că alegătorii lui Trump interacționau prea mult cu musulmanii și cu refugiații. Problema era chiar lipsa interacțiunii.

Același tipar s-a putut observa în cadrul referendumului din 2016 despre rămânerea Regatului Unit în Uniunea Europeană. Cu cât mediul era mai puțin divers din punct de vedere cultural, cu atât mai multe voturi erau în favoarea Brexitului.³² În Olanda, cei mai mulți susținători ai Partidului pentru Libertate se regăsesc în comunele cu populație predominant albă, precum Volendam sau Urk. Persoanele care au o relație mai strânsă cu musulmani (mai ales la serviciu) sunt mai puțin afectate de islamofobie, concluzionează o echipă de sociologi de la Universitatea Radboud din Nijmegen.³³

Diversitatea te poate face mai prietenos. O echipă internațională de cercetători de la Universitatea din Singapore a concluzionat în 2018, pe baza a cinci noi studii, că oamenii din cartierele mai diverse au șanse să se identifice mai mult cu întreaga omenire. Prin urmare, dau dovadă de un „comportament prosocial” față de străini. După atentatul din timpul maratonului din Boston, în 2013, mai mult ajutor a fost oferit de locuitorii din cartierele cu populație diversă.³⁴

Însă nu te bucura prea repede! Nu e nici pe departe suficient să locuiești într-un cartier mixt. Dacă vorbești rar cu vecinii, diversitatea poate aduce și mai multe prejudecăți.³⁵ La fel de bine există și dovezi care arată că, în comunitățile aglomerate în scurt timp de imigranți, locuitorii au votat mai des în favoarea Brexitului sau a lui Trump.³⁶

Oamenii de știință care susțin ipoteza interacțiunii sociale subliniază că este nevoie de timp pentru a te obișnui cu celălalt. Interacțiunea funcționează, dar nu imediat. Astfel, în Olanda au existat proteste masive împotriva apariției unui centru pentru refugiați sirieni. Au scandat, s-au revoltat și au aruncat cu pietre în geamuri.

Câțiva ani mai târziu, în unele locuri, furia s-a transformat în tristețe. Refugiații trebuiau să se mute din nou către alte locații. „Nu am avut nici un inconvenient, totul merge chiar foarte bine“, spunea un locuitor din Utrecht, care amenințase anterior cu violența. „A devenit un centru primitiv, un fel de centru comunitar, unde merg cu plăcere să beau o cafea.“³⁷

Trebuie să învățăm să interacționăm cu străinii, preferabil de la o vârstă fragedă. Nu ar trebui să călătorească toată lumea în timpul anilor de studiu, precum Abraham Viljoen? „Călătoria este letală pentru prejudecăți, bigotism și îngustime mintală“, scria Mark Twain încă din 1869.³⁸

Asta nu înseamnă că nu putem fi noi înșine. Din contră, una dintre cele mai importante descoperiri ale oamenilor de știință este că putem scăpa de prejudecăți numai dacă ne păstrăm identitatea.³⁹ Trebuie să ne dăm seama că este în regulă dacă suntem altfel. Identitatea noastră trebuie să fie ca o casă cu un fundație solidă.

Și atunci putem deschide ușile.

După vizita sa în Africa de Sud, în 1956, Gordon Allport a ajuns la concluzia că fusese naiv. Că unele societăți sunt, pur și simplu, prea putrede și că această istorie cântărește, uneori, prea mult pentru noi. Când a murit, în 1967, psihologul nici nu bănuia că presupunerile sale se vor adevăra.

Și ce le spusese studenților din Johannesburg în timpul unui curs? Da, oamenii sunt animale de turmă. Da, prejudecățile apar și se dezvoltă cât ai clipi. Și, da, gândirea în stereotipuri este adânc înrădăcinată în natura noastră.

Totuși, psihologul a considerat că este important să luăm în considerare punctele esențiale, mai degrabă decât detaliile unui subiect. „Cei care disperă“, spunea el, „pierd din vedere lunga lecție a istoriei.“⁴⁰ Africa de Sud va purta decenii întregi

moștenirea apartheidului, dar progresele din ultimii 50 de ani sunt uluitoare.

Până și în ziua de azi, Constand și Abraham Viljoen trăiesc în două lumi diferite – soldat și preot, veteran și luptător pentru libertate. Dar se întâlnesc mult mai des decât înainte. Frații s-au reunit. Contactul a fost restabilit.

18. CÂND SOLDAȚII AU IEȘIT DIN TRANȘEE

1

În noaptea de dinaintea Primului Război Mondial, în vara anului 1914, toți credeau că războiul nu va dura. Ne vom întoarce de Crăciun, le spuneau soldații celor dragi. S-au adunat mulțimi imense la Paris, Londra și Berlin, animate de entuziasm pentru victoria ce nu avea să întârzie. Milioane de soldați mășăluiau cântând către front.

Apoi a suvenit Catastrofa secolului XX, de la care a început totul. Pentru că, fără Primul Război Mondial, nu l-am fi avut și pe al Doilea. Fără bătăliile de la Ypres și Verdun nu s-ar mai fi încheiat Tratatul de la Versailles, nu ar mai fi avut loc revoluția din Rusia, nu ar mai fi fost Lenin, nici Stalin și nici Hitler.

Până de Crăciun, un milion de soldați erau deja morți. Frontul se întindea de pe plajele Flandrei până la granița dintre Franța și Elveția, având mai mult de 400 de kilometri. Nu s-a mișcat prea mult timp de patru ani. Zi de zi, o întreagă generație de bărbați tineri era decimată, iar asta pentru un câștig de cel mult patru hectare. Ce se voia a fi o luptă eroică, cu cai, tobe și trompete, devenise un sacrificiu inutil.

Cu toate acestea, în acei ani lipsiți de nădejde, când luminile s-au stins în toată Europa, se întrezărea totuși o rază de speranță. În decembrie 1914, cerul s-a deschis pentru o clipă și mii de oameni au întrezărit o altă lume. În acel moment și-au dat seama că erau uniți, ca oameni, ca frați.

Cu această poveste vreau să închei cartea de față, pentru că ajungem mereu în tranșee. E ușor să uiți că tu și omul aflat la câteva sute de metri depărtare semănați ca două picături de apă. Pe rețelele de socializare, în spatele televizorului sau

oriunde ne-am ascunde – continuăm să tragem unul în altul de la distanță. Ne lăsăm conduși de teamă și de disperare, de ignoranță și de stereotipuri și generalizăm despre oameni pe care nu i-am întâlnit niciodată.

Însă, există o alternativă. Ura poate fi transformată în prietenie, dușmanii pot da mâna. Putem crede asta, nu pentru că ne permitem să fim naivi, ci pentru că s-a mai întâmplat înainte.

2

Ajunul Crăciunului 1914. Este o noapte senină. Luna luminează țara nimănui acoperită de zăpadă dintre tranșeele din apropierea satului La Chapelle-d'Armentières. Înaltul Comandament britanic trimite îngrijorat un mesaj către front: „Este foarte posibil ca inamicul să ia în considerare un atac în timpul Crăciunului sau de Anul Nou. Se cere vigilență sporită.”²

Generalii habar nu aveau ce urma să se întâmple.

În jurul orei șapte, poate opt, generalul Albert Moren, din Regimentul 2 al Reginei, privește uimit în depărtare. Ce se vede acolo, de partea cealaltă? Rând pe rând, luminile se aprind. Sunt felinare, făclii, și... brazi de Crăciun? Și atunci a auzit cântând: „Noapte de vis! Timp prea sfânt!” Nu a sunat niciodată mai frumos ca atunci. „Nu o să uit niciodată”, își amintea Moren mai târziu. „A fost unul dintre cele mai importante momente ale vieții mele.”³

Soldații britanici nu s-au lăsat mai prejos și au început să cânte „Primul Crăciun”. Germanii i-au aplaudat și au dat tonul la „O, brad frumos”. Au ținut-o așa o vreme, până când cele două tabere au început să cânte împreună „Veniți toți credincioșii” în latină. „A fost cu adevărat incredibil”, își amintea ulterior soldatul Graham Williams, „două nații cântă același colind în mijlocul războiului.”⁴

Un regiment scoțian, ceva mai la nord de satul belgian Ploegsteert, merge și mai departe. Caporalul John Ferguson aude pe cineva întrebând din tranșeele inamice dacă doreau puțin tutun. „Veniți spre lumină“, strigă un german, iar Ferguson pășește în țara nimănui.

„La scurt timp, am început să vorbim de parcă ne cunoșteam de ani de zile“, scria acesta mai târziu. „Ce imagine – grupuri mici de soldați germani și britanici pe tot frontul, cât vezi cu ochii. Din întuneric, am auzit râsete și am văzut țigări aprinse. [...] Iată-ne, râzând și stând de vorbă cu bărbații pe care acum câteva ore încercam să îi omorâm!“⁶

În dimineața următoare, de Crăciun, cei mai curajoși dintre soldați ies din nou din tranșee. Trec de sârma ghimpată și se duc să strângă mâna dușmanului. Apoi, fac semn celor rămași în urmă. „Jubilam și ne îngrămădeam“, își amintea Leslie Walkington de la Queen's Westminster Rifles, „de parcă am fi fost o echipă de fotbal.“⁶

După aceea, și-au împărțit cadouri. Ciocolată, ceai, țigări, varză murată, pudring englezesc și șnaps nemțesc. Au glumit, s-au costumat și au făcut poze de grup ca și cum ar fi fost la o reuniune fericită. În unele locuri se organizau meciuri de fotbal, unde câștile serveau drept stâlpi de poartă.⁷ Un meci a fost câștigat de germani cu 3–2 și altul de englezi cu 4–1.

La sud-vest de satul Fleurbaix din nordul Franței, taberele inamice organizează chiar și o slujbă comună de înmormântare. „Germanii erau de o parte“, scria locotenentul Arthur Pelham-Burn, „englezii de cealaltă, ofițerii stăteau în față, toată lumea avea capul descoperit.“⁸ În timp ce camarazii erau îngropați – camarazi împușcați de inamic – toți cântau împreună: „The Lord is my Shepherd“/„Der Herr ist mein Hirt“ („Domnul este păstorul meu“).

În fiecare seară avea loc câte un festin. Un soldat englez este escortat până în spatele frontului la o cramă, unde, împreună cu un soldat bavarez, pregătesc o șampanie Veuve Clicquot din 1909. Bărbații fac schimb de adrese și își promit unul altuia să se întâlnească după război, în Londra sau în München.

Dacă nu ar exista nenumărate dovezi în privința asta, nu ți-ar veni să crezi că toate acestea chiar s-au întâmplat. Există numeroase rapoarte și martori cărora abia le venea să creadă.

„Imaginați-vă“, le scria soldatul britanic Oswald Tilley părinților săi, „în timp ce voi mâncați curcanul, eu stăteam de vorbă cu oamenii pe care încercasem să îi omor! A fost fenomenal!“⁹ Locotenentul german Kurt Zehmisch a trebuit să se ciupească de mai multe ori de braț ca să creadă ce vedea: „Cât de fantastic, uluitor și straniu“, le scria celor de acasă, „că mulțumită fotbalului și Crăciunului [...] dușmanii de moarte au devenit prieteni.“

Cei mai mulți britanici au fost uluiți când au descoperit cât de cumsecade erau, de fapt, germanii. Acasă, aceștia erau incitați de propagandă și știri false din ziare precum *Daily Mail*. Lordul Northcliffe, un Rupert Murdoch al timpurilor sale, deținea majoritatea publicațiilor britanice și avea o influență covârșitoare asupra opiniei publice. Germanii erau înfățișați ca niște huni monstruoși, ce trăgeau bebeluși în baionete și spânzurau preoți de clopotul bisericii.¹¹

Cu puțin timp înainte de război, poetul german Ernst Lissauer scrisese un „Imn al urii împotriva Angliei“, care ajunsese un fel de imn național neoficial. Milioane de copii germani trebuiau să îl învețe pe de rost. Ziarele germane relatau că dușmanii, francezii și englezii, sunt atât de păcătoși, încât nici măcar nu sărbătoresc Crăciunul.

Și aici se putea observa un tipar: cu cât erai mai departe de front, cu atât ura era mai mare. Acasă, la ministere și redacții, în sufragerii și în baruri, ura față de dușman era imensă. Însă, în tranșee s-a născut o înțelegere reciprocă. „După toate discuțiile noastre“, le scria un soldat britanic celor de acasă, „cred că multe dintre articolele din presă sunt îngrozitor de exagerate.“¹²

Multă vreme, pacea de Crăciun din 1914 a fost considerată un mit. Ca un basm sentimental sau, mai rău, o minciună a dezertorilor. După sărbătorile din 1914, războiul a reînceput, milioane de soldați au fost uciși, iar întâmplarea a devenit din ce în ce mai puțin credibilă.

Abia în 1981, BBC a făcut un documentar despre asta, *Peace in No Man's Land* (*Pace în țara nimănui*), din care reieșea clar că nu fusese vorba doar de niște zvonuri. Însă cel puțin două treimi din frontul britanic s-au oprit din lupte în timpul sărbătorilor. De cele mai multe ori, inițiativa a venit din partea germanilor, care s-au împrietenit cu britanicii (chiar dacă se mai întâmplase pe frontul belgian și francez). În total, peste 100 000 de soldați au pus armele jos.¹³

Soldați germani sărbătorind Crăciunul în tranșee, *Daily Sketch*, 5 ianuarie 1915. Sursă: Getty

Crăciunul din 1914 nu a fost singura dată când pacea s-a instalat spontan. S-a întâmplat și în timpul Războiului Civil Spaniol, în timpul Războiului Civil American, în timpul Războiului din Crimeea și în timpul războaielor napoleoniene împotriva restului Europei. Și totuși, fenomenul nicăieri nu a fost atât de răspândit și de spontan precum de acel Crăciun din Flandra.

De fiecare dată când recitesc vechile scrisori ale soldaților, îmi vine în minte o întrebare: dacă ei, în mijlocul unui război atroce care a ucis un milion de soldați, au reușit, ce ne împiedică pe noi – în prezent – să ieșim din tranșee?

Și noi suntem dezbinați de demagogi și de instigatori. Dacă ziare precum *Daily Mail* scriau atunci despre hunii însetați de sânge, noi scriem astăzi despre refugiați hoți, violatori și ucigași care ne fură locurile de muncă sau sunt prea leneși ca să muncească, și plănuiesc între timp să îi omoare pe Moș Nicolae și pe Moș Crăciun.

Astfel, ura este pompată din nou în societate. Și de data asta nu numai prin intermediul ziarelor, ci și prin bloguri și postări pe Twitter, cu ajutorul minciunilor de pe rețelele de socializare și al reacțiilor acide la relatările de știri. Până și cel mai

bun verificator de fapte este lipsit de putere în fața ranchiunei care ne copleșește câteodată.

Dar dacă ar funcționa în ambele direcții? Ce s-ar întâmpla dacă propaganda ar putea să ne apropie, în loc să ne întoarcă împotriva celorlalți?

3

Columbia, 2006. Carlos Andrés Rodríguez și Juan Pablo García lucrează pentru agenția de publicitate MullenLowe, lider internațional. De obicei, vin cu reclame pentru mâncare de pisici sau încearcă să vândă clienților o nouă marcă de șampon. Dar, în acea zi, agenția a primit o propunere ieșită din comun.

Propunerea a venit chiar din partea ministrului Apărării. Întrebarea sa era dacă agenții de publicitate voiau să contribuie la lupta contra Forțelor Armate Revoluționare din Columbia (FARC), cea mai veche armată de gherilă din America Latină. Guvernul columbian voia, de fapt, să bombardeze gherilele cu marketing de gherilă.

Războiul din Columbia dura deja de peste 50 de ani. Nu mai puțin de 220 000 de persoane își pierduseră viața. Armata, grupările paramilitare de dreapta și mișcările de gherilă precum FARC au pe conștiință crime de război cumplite. O întreagă generație a crescut fără să cunoască pacea. Armata și-a dat seama între timp: nu putem câștiga bătălia asta cu forță brută.

Agenții de publicitate de la MullenLowe acceptă propunerea ministrului și încep așa cum abordează mereu fiecare sarcină: interviuri cu grupurile-țintă. Într-un an, agenția a intervievat aproape 100 de foști combatanți. Cercetătorii încearcă să înțeleagă ce anume i-a împins spre junglă și ce îi ține acolo. De nenumărate ori, după fiecare interviu, aceștia ajung la aceeași concluzie: sunt oameni obișnuiți.

Rebelii au aceleași nevoi, visuri și aspirații ca oricare dintre noi. „Odată ce înțelegi că nu sunt doar luptători de gherilă, ci oameni“, povestea

Carlos ulterior, „comunicarea se schimbă radical.“¹⁴ De fapt, consultanții ajung la aceleași concluzii ca Morris Janowitz, psihologul care a intervievat sute de deținuți de război germani în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (vezi Capitolul 10). Carlos și Juan își dau seama că nu trebuie să atace ideologia FARC, propaganda lor trebuie să țintească mai aproape de casă.

De exemplu, echipa a descoperit că numărul demobilizărilor crește în același moment al anului: în jurul Crăciunului. Aparent, luptătorii de gherilă vor cel mai mult să rămână acasă de sărbători, la fel ca oricare alt om. Și iată propunerea făcută de Carlos și Juan șefului lor: „Poate suntem nebuni, dar ce ați spune dacă am pune un pom de Crăciun în mijlocul junglei?“¹⁵

Operațiunea Crăciunul începe în decembrie 2010.

În mijlocul nopții, două echipe ale forțelor speciale aterizează pe terenul inamic. Cu elicoptere Black Hawk au coborât 2 000 de luminițe de Crăciun peste copaci înalți de 25 de metri, în nouă locații strategice. Au montat câte un senzor de mișcare pentru fiecare brad și un banner care se activa imediat când cineva trecea prin apropiere.

„Dacă Crăciunul poate ajunge în junglă“, era scris pe banner, „atunci și tu poți ajunge acasă. Pune jos armele. De Crăciun, totul e posibil.“

Operațiunea a fost un succes răsunător. În numai o lună, cel puțin 331 de luptători de gherilă au renunțat la luptă. Mulți dintre ei au spus că pomii de Crăciun fuseseră impulsul final. „Șeful nostru nu a fost supărat“, povestește unul dintre rebeli. „Era altceva decât propaganda pe care o văzusem înainte... Era mișcat.“¹⁶

Între timp, echipa de la MullenLowe continua să intervieveze foștii rebeli. Au aflat că aproape toți luptătorii de gherilă auziseră de pomii de Crăciun,

dar cei mai mulți nu îi văzuseră. FARC se deplasau pe râuri, drumurile cele mai rapide din junglă.

Și astfel, agenții de publicitate au venit cu următoarea idee.

Operațiunea Râuri de Lumină va începe în decembrie 2011. Columbienii care locuiau în apropierea râurilor, de unde FARC făcuse cele mai multe recrutări, erau rugați să le scrie fraților, surorilor, prietenilor sau familiilor care se alăturaseră grupurilor de rebeli mesajul: Vino acasă, vom păstra un loc pentru tine.

Scrisorile, împreună cu mici cadouri, au fost lăsate să plutească pe apă în 1 823 de globuri de Crăciun transparente. În interior aveau și becuri cu LED, făcând râul să strălucească ca stelele noaptea. Globurile plutesc spre terenul inamic. Rezultatul: încă 180 de luptători, inclusiv unul dintre fabricanții de bombe din FARC, și-au depus armele.

Și au continuat tot așa. Un an mai târziu a venit timpul pentru Operațiunea Betleem. În urma interviurilor, Carlos și Juan au ajuns la concluzia că luptătorii de gherilă erau adesea dezorientați prin junglă. Chiar dacă ar fi vrut să meargă acasă, nu ar fi știut drumul. Prin urmare, agenția de marketing a venit cu soluția de a plasa mii de luminițe cu ajutorul elicopterelor armatei, alături de firme luminoase gigantice care emit fascicule luminoase spre cer și pot fi văzute de la kilometri depărtare. Rebelii nu trebuiau decât să se uite în sus, așa cum păstorii de pe câmp urmăriseră steaua din Betleem.

Acum era timpul pentru artileria grea.

Dacă luptătorilor le era cel mai mult dor de ceva, din câte și-au dat seama cei de la MullenLowe, era mama lor. Așa că serviciile secrete le-au furnizat o listă cu femeile care aveau un copil înscris în FARC. Unele dintre ele nu-și mai văzuseră copiii de peste 20 de ani. Agenții le-au cerut mamelor fotografii mai vechi, de când

soldații erau copii. Echipa urma apoi să distribuie aceste fotografii (pe care doar luptătorii le puteau recunoaște) în diferite locuri din junglă unde aveau loc lupte. Pozele erau însoțite de un mesaj simplu:

„Înainte să fii rebel ai fost copilul meu. Te aștept acasă de Crăciun.“

Au dat din nou lovitura. Încă 218 fii și fiice pierdute au găsit drumul înapoi spre casă.¹⁷ Au fost amnistiați și au fost incluși în programe de reintegrare, unde vor învăța o meserie și vor fi ajutați să își găsească un loc de muncă. Secretul campaniei? Rebelii nu erau portretizați ca monștri, ci ca oameni. „Căutăm un copil pierdut în junglă“, explică Juan. „Nu căutăm un criminal.“¹⁸

De unde venea toată generozitatea? De ce au fost amnistiați și au mai primit și instruire, și un loc de muncă? Cum au reușit columbieni să lase trecutul în urmă?

Când este întrebat, Jose Miguel Sokoloff, șeful lui Juan și al lui Carlos de la MullenLowe, izbucnește în râs. „Cred că am exagerat puțin în campania noastră numărul oamenilor dispuși să le dea o a doua șansă rebelilor.“

Nici nu se putea altfel. Agenția de publicitate s-a confruntat cu același paradox ca Europa în 1914. Cu cât erai mai departe de front, cu atât ura era mai mare. „Cei care nu au fost niciodată afectați de război sunt, de obicei, cei mai radicali“, povestește Jose. Dar cei care au fost răpiți, sau au pierdut pe cineva drag, preferă să lase trecutul în urmă.

Agenții de publicitate au decis să se concentreze pe ultima poveste. S-au prefăcut că întreaga țară va primi rebelii cu brațele deschise, deoarece ar fi putut deveni o profeție care se împlinește. Și a funcționat. Din 2010, mii de luptători de gherilă s-au întors acasă. La început, FARC avea 20 000 de membri, dar după câțiva ani rămăsese cu mai puțin de jumătate.

Acum, exodul din FARC nu se poate datora numai acțiunilor lui Jose și ale echipei sale. Ministerul Apărării din Columbia este convins că propaganda pentru pace a jucat un rol crucial. Ministerul Finanțelor era, de asemenea, mulțumit: globurile de Crăciun sunt mult mai ieftine decât bombele și grenadele.¹⁹

Campania de la MullenLowe a fost un factor esențial în procesul de pace din Columbia, început în 2011.²⁰ Câțiva ani mai târziu, președintele Juan Manuel Santos, cel care le dăduse instrucțiunile celor de la MullenLowe, a câștigat Premiul Nobel pentru Pace. După mai mult de o jumătate de secol, conflictul a luat sfârșit. În anul următor, FARC a predat mii de arme și ultimii membri au părăsit jungla.

„Astăzi este o zi specială“, declara președintele Santos, „ziua în care armele sunt înlocuite cu cuvinte.“²¹

4

Bineînțeles, Columbia nu devenise dintr-odată raiul pe pământ. Alte grupări de rebeli s-au retras în junglă, iar demobilizarea rebelilor de stânga a făcut loc grupărilor paramilitare de dreapta și traficantilor de droguri. Cicatricele după 50 de ani de vărsare de sânge nu vor dispărea niciodată.

Totuși, este o poveste plină de speranță. Agenții de publicitate ne-au învățat o lecție deja veche: cine seamănă binele va culege bine. Cât de contagios poate fi binele s-a dovedit deja cu 100 de ani în urmă. Atunci, de Crăciunul din 1914, virusul păcii a declanșat o adevărată epidemie, doar câțiva soldați s-au dovedit a fi imuni. Printre aceștia se afla un caporal încăpățânat de 25 de ani din cadrul Regimentului 16 de Infanterie în rezervă din Bavaria. „Astfel de lucruri nu au ce căuta într-un război!“, a spus acesta. Numele caporalului? Adolf Hitler.²²

Însă pentru majoritatea soldaților pacea din tranșee a fost cel mai important moment al vieții lor. De nenumărate ori, apropierea a început pe front. Apoi s-a extins de la gradele inferioare către cele mai înalte, astfel încât până și căpitani, maiorii și coloneii au luat parte.

Singurii care au rezistat au fost conducătorii din vârf. Generalii au făcut tot posibilul să oprească ciuma păcii. Pe 29 decembrie 1914, cartierul general german a emis un ordin: orice amabilitate față de dușman era strict interzisă. Un mareșal britanic a ordonat, de asemenea, ca orice gesturi de prietenie să înceteze.²³ Oricine nu asculta ordinul erau târât în fața Curții marțiale.

În anii ce au urmat, șefii armatei au fost mai bine pregătiți. În 1915, de Crăciun, Comandamentul Suprem Britanic a dat ordine ca pozițiile inamice să fie bombardate zi și noapte pentru a reprima orice spirit de sărbătoare. Locotenentul Llewelyn Wyn Griffith, de la Regimentul de Pușcași Regali Galezi, scria despre ordinele stricte: „... Trebuia să fim stăpâniți continuu de un spirit de ură și să răspundem cu plumb oricărei apropieri.”²⁴

Și cu toate astea, dacă ar fi depins numai de soldați, războiul s-ar fi încheiat până la Crăciunul din 1914. „Dacă am fi fost lăsați în pace“, jura un maior britanic, „nu s-ar mai fi tras nici măcar un glonț.”²⁵

Mii de soldați au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a păstra pacea. Și-au trimis în secret scrisori. „Fiți atenți mâine“, scria o unitate franceză uneia germane. „Generalul vine să ne verifice poziția. [...] Va trebui să tragem.” Un batalion britanic a primit un mesaj asemănător din partea germanilor: „Vom rămâne camarazii voștri. Dacă vom fi siliți să tragem, vom ținti mai sus.”²⁶

În unele locuri de pe front, armistițiul a durat săptămâni întregi. În ciuda tuturor ordinelor date

de sus, aveau să mai fie perioade de pace. Când, în 1917, jumătate din diviziile franceze au început să se revolte, germanii nici măcar nu și-au dat seama că ceva era în neregulă. Din câte știau, francezii se țineau de vechiul acord tacit de a nu trage.²⁷

Pe toată durata războiului, pacea a dăinuit în aer mereu. Istoricul militar Tony Ashworth descrie Crăciunul din 1914 ca pe apariția subită a unui „aisberg imens” la suprafața mării.²⁸ Până și pe timp de război există un munte de pace gata să se înalțe în orice moment. Generalii, politicienii și instigatorii trebuie să apeleze la orice mijloace – prin violență, constrângere, știri false – să împingă acel munte sub apă. Pentru că războiul nu este în natura noastră.

Ce trebuie să reținem, scriu asta și pentru mine, este că cel din fața noastră este la fel ca noi. Cetățeanul furios de la TV, criminalul din poza de identificare de la poliție, refugiații din statistici – toți sunt oameni în carne și oase. Oameni care într-o altă viață puteau să ne fie prieteni, rude sau parteneri. „Și ei au acasă oameni la care țin”, și-a dat seama un soldat britanic.²⁹

Dacă ne adâncim în propriile tranșee, pierdem din vedere realitatea și suntem convinși că o mică minoritate răuvoitoare este reprezentativă pentru restul umanității. Astfel, o mână de troli singuratici și anonimi sunt responsabili pentru toată ura de pe Twitter și Facebook.³⁰ Chiar și în spatele celui mai rău combatant de la tastatură se poate ascunde un prieten iubitor sau un îngrijitor loial.

Cine crede în binele din oameni nu este slab sau naiv. Cine crede în pace și iertare este curajos și realist. Jose Miguel Sokoloff ne spune povestea unui ofițer care, împreună cu unitatea sa militară, a ajutat agenții publicitari columbieni să-și răspândească mesajele de Crăciun. Câteva săptămâni mai târziu, a murit în timpul unei bătălii.

Jose încă se emoționează când își amintește câte a învățat de la prietenul său. „Vreau să fac asta“, îi povestea pe atunci ofițerul, „pentru că generozitatea mă face mai puternic. Datorită ei, oamenii mei se simt și ei mai puternici.“³¹

Este un adevăr străvechi. Vei primi și mai mult din cele mai frumoase lucruri ale vieții doar atunci când tu însuși le dăruiești: încredere, prietenie, pace.

EPILOG. ZECE REGULI DE VIAȚĂ

Dacă faci un film despre un bărbat care răpește o femeie și o ține legată de calorifer vreme de cinci ani – ceva ce probabil s-a întâmplat o dată de-a lungul istoriei – este considerat o analiză groaznic de realistă a societății. Dacă eu fac un film ca Pur și simplu dragoste, în care este vorba despre niște oameni care se îndrăgostesc, cum se îndrăgostesc în jur de un milion de oameni în Marea Britanie de astăzi, e considerat o reprezentare sentimentală a unei lumi nerealiste.

RICHARD CURTIS (1956)

Povestea spune că pe frontonul templului lui Apollo din Delphi erau inscripționate două cuvinte. Templul era un punct de pelerinaj, unde vechii greci veneau de departe în căutarea poveței divine.

GNOTHI SEAUTON se putea citi la intrare.

Cunoaște-te pe tine însuși.

Dacă luăm în considerare ultimele descoperiri din psihologie și biologie, din arheologie și antropologie, din sociologie și istorie, ajungem la concluzia că omul a avut milenii întregi o imagine despre sine greșită. Mult timp am presupus că omul este egoist, un animal sau chiar mai rău. Mult timp am crezut că civilizația este doar un strat subțire care se va distruge la cea mai mică și mai neînsemnată agresiune.

Această imagine a omului și acest discurs despre istoria noastră par total nerealiste. În ultimele capitole ale acestei cărți am încercat să schițez lumea nouă care se ivește la orizont dacă adoptăm o altă imagine a omului. Posibil să fi descris doar vârful aisbergului. De îndată ce începem să credem că cei mai mulți oameni sunt buni, totul se schimbă. Vom putea să ne organizăm cu totul altfel școlile și închisorile, statul de drept, democrația și vom putea chiar duce o cu totul altă viață.

Trebuie să spun că nu sunt fanul cărților motivaționale, care zac cu teancurile în chioșcurile din aeroporturi. E prea multă introspecție și prea puțină extrospecție în vremurile acestea. Schimbarea pentru o lume mai bună nu începe de la mine sau de la tine, ci de la noi toți. Cu încă 100 de sfaturi despre reușita în carieră și vizualizarea drumului către succes nu ajungem nicăieri.

Dar când m-a întrebat un prieten dacă am început să-mi privesc altfel viața scriind această carte, mi-am dat seama că răspunsul este „da“. O imagine realistă a omului are implicații profunde asupra modului în care relaționăm cu ceilalți. Așadar, în încheiere, dacă ajută, acestea sunt propriile zece reguli de viață bazate pe ce am învățat în ultimii ani.

I. Când ai îndoieli, așteaptă-te la ce e mai bun

Prima mea regulă este și una dintre cele mai dificile. Desigur, în Capitolul 3 am văzut că omul a evoluat ca să conlucreze cu ceilalți, însă comunicarea poate fi uneori complicată. Uneori, poți spune ceva care e înțeles greșit, sau cineva se uită mai ciudat la tine, sau auzi comentarii urâte despre tine. În orice relație, chiar și în căsniciile de durată, nu știi întotdeauna ce crede celălalt despre tine.

Așa încep bănuielile. Să zicem că eu suspectez că un coleg are ceva cu mine. Voi începe să mă port într-un fel care îmi va afecta relația cu acesta, fie că am sau nu am dreptate. În Capitolul 1 am văzut că oamenii au o anumită predispoziție pentru negativitate. O singură remarcă supărătoare ne atinge mai tare decât zece complimente (poate răul este mai puternic, dar binele este mai mult), iar când avem îndoieli, înclinăm să ne așteptăm la ce e rău.

Între timp, avem de-a face cu așa-zisul „feedback asimetric“. În principiu, dacă încrederea

în cineva îți este înșelată, mai devreme sau mai târziu adevărul va ieși la suprafață. Ți-a fugit nevasta rusoaică cu averea, te-a înșelat partenerul de afaceri nigerian sau au trecut deja patru săptămâni de când folosești aparatul „Abdomen King Pro“, pe care îl lăudau așa de frumos la televizor, și încă nu ai pătrățele? Ai avut prea multă încredere, dar adevărul va ieși întotdeauna la suprafață.¹

Dar, dacă nu ai deloc încredere în oameni, nu vei afla niciodată dacă ai dreptate sau nu. Pentru că nu vei primi niciodată feedback. Imaginează-ți că te hotărăști să nu mai faci niciodată afaceri cu olandezii, fiindcă ai fost tras o dată pe sfoară de unul. O să rămâi toată viața suspicios în ceea ce îi privește, fără să vezi adevărul că cei mai mulți olandezi sunt destul de cinstiți.

Așadar, ce ar trebui să faci atunci când te îndoiești de intențiile cuiva?

Cel mai realist este să te aștepti la ce este mai bun și să le acorzi încrederea ta până la proba contrarie. De cele mai multe ori se va dovedi că ai avut dreptate, fiindcă cei mai mulți oameni sunt buni. Și în cazurile rare, în care cineva chiar încearcă să te tragă în piept, reacția ta ar putea la fel de bine să fie non-complementară.² Gândiți-vă la Julio Diaz, bărbatul care a luat masa cu atacatorul său.

Dar dacă chiar ești înșelat? Psihologul Maria Konnikova a scris o carte fascinantă despre escrocii profesioniști.³ Ai crede că sfatul unei experte în fraudă și înșelăciune este să fii mereu cu ochii-n patru, dar ea ajunge, de fapt, la o cu totul altă concluzie – mai bine să luăm în calcul că vom fi din când în când înșelați, scrie ea. Este un preț mic pentru o viață întreagă în care ai încredere în ceilalți.

Cei mai mulți se simt adesea jenați dacă încrederea le-a fost trădată, dar realiștii sunt chiar mândri de asta. Aș merge chiar mai departe de atât:

dacă nu ai fost înșelat niciodată, trebuie să te gândești dacă ai încredere deplină în viață.

II. Gândește-te la scenarii în care ambele părți au de câștigat

Povestea spune că, odată, când se plimba împreună cu un prieten prin Londra, Thomas Hobbes s-a oprit să-i dea bani unui cerșetor. Prietenul său a rămas surprins. Nu Thomas Hobbes credea că suntem egoiști de la natură? Filosoful nu vedea care e problema. I s-a părut stânjenitor să-l vadă pe cerșetor suferind și a preferat să-i dea niște mărunțiș. A acționat în interes personal.⁴

De-a lungul secolelor, filosofii și psihologii și-au bătut capul cu întrebarea dacă există altruism pur. Trebuie să recunosc că găsesc întreaga discuție neinteresantă. Imaginați-vă o lume în care după fiecare gest prietenesc am avea un sentiment de dezgust. N-ar fi un fel de iad?

Partea frumoasă este că lumea în care trăim acum e una în care binele ne dă un sentiment de bine. Ne place mâncarea, fiindcă fără mâncare am muri. Ne place sexul, fiindcă fără sex am dispărea. Ne place să-i ajutăm pe ceilalți, fiindcă fără ceilalți ne-am ofili. Binele ne lasă un sentiment de bine, fiindcă *este* de bine.

Din păcate, însă, nenumărate companii și școli sunt încă organizate după mitul că oamenii, de la natură, sunt mereu într-o competiție. „O afacere bună este una în care tu câștigi, nu celălalt“, scria Donald Trump în cartea sa, *Gândește bine și în stil mare*.⁵

În realitate, este chiar invers: din cele mai bune afaceri toată lumea are de câștigat. Închisorile din Norvegia? Sunt mai bune, mai umane și mai ieftine. Centrele de îngrijire medicală la domiciliu ale lui Jos de Blok? Oferă servicii de o calitate mai bună la un preț mai mic, clienții și angajații sunt mai mult decât mulțumiți, iar cei din urmă au și un salariu mai mare. Ambele părți au de câștigat.

Și în cărțile despre iertare se accentuează că e în interesul nostru să-i iertăm pe ceilalți.⁶ Adică, iertarea nu este doar un dar, ci și o afacere bună, fiindcă cine iartă nu-și mai risipește energia pe ură și invidie. Poate să trăiască liber.

III. Fă lumea mai bună, pune o întrebare

Regula de Aur a oricărei filosofii din istoria lumii este „Ce ție nu-ți place altuia nu-i face“. Gânditorul chinez Confucius expunea această învățătură acum 2 500 de ani. Apoi, istoricul Herodot și filosoful Platon au promovat-o și ei, iar, câteva secole mai târziu, regula a apărut și în textele iudaice, creștine și islamice.

În ziua de astăzi, miliarde de părinți își învață copiii Regula de Aur. Există două variante: cea pozitivă – „Poartă-te cu celălalt așa cum ai vrea să se poarte și el cu tine“ și cea negativă – „Să nu faceți altora ce nu vreți să vi se facă vouă“. În orice caz, Regula de Aur reflectă înclinația noastră naturală spre empatie: imaginează-ți că ești celălalt, n-ai vrea să fii tratat bine? După unii neurologi, această regulă este chiar rezultatul a milioane de ani de evoluție și e adânc înrădăcinată în mintea noastră.⁷

Totuși, m-am convins că Regula de Aur nu e de ajuns. În Capitolul 10 am văzut că empatia poate fi un ghid rău. Vreau să spun că nu întotdeauna simțim ce vor ceilalți. Nenumărați manageri și directori, jurnaliști și politicieni cred că simt, când, de fapt, le închid gura celorlalți. De aceea, rareori vedem un refugiat la emisiunile în care se vorbește despre refugiați. De aceea, democrațiile și jurnalismul nostru încă sunt, în mare parte, un drum cu un singur sens. Și, de aceea, starea noastră de bunăstare este cufundată în paternalism.

În practică, este mai bine să întrebi întâi – să dai cuvântul cetățenilor, ca în democrația din Porto Alegre (vezi Capitolul 15), să-i lași pe angajați să-și conducă echipele, ca în fabrica lui Jean-François

Zobrist (vezi Capitolul 13), să-i ajuti pe copii să-și traseze singuri parcursul școlar, ca în școala lui Sjeff Drummen (vezi Capitolul 14).

Această regulă se mai numește și Regula de Platină. A rezumat-o frumos dramaturgul irlandez George Bernard Shaw: „Nu face pentru alții ce ai vrea să facă ei pentru tine. Ar putea avea alte gusturi“, scria el.

IV. Temperează-ți empatia, practică compasiunea

Regula de Platină nu îndeamnă la empatie, ci la compasiune. Diferența o pot explica cel mai bine cu ajutorul lui Matthieu Ricard, un călugăr budist care își poate controla fabulos gândurile. (Și dacă vreți și voi, aflați că a meditat peste 50 000 de ore pentru asta.)

Nu demult, Ricard a fost invitat de neurologul Tania Singer să petreacă o dimineață în tomograf pentru o scanare a creierului.⁹ Singer se întreba ce se întâmplă în creierul nostru când experimentăm empatia. Și, mai important, se întreba dacă există o alternativă. Cu o seară înainte, Matthieu Ricard se uitase, la cererea lui Singer, la un documentar despre copiii abandonați dintr-un orfelinat din România. A doua zi, când era în tomograf, Singer l-a rugat să se gândească din nou la privirea lor goală. La trupușoarele lor slabe. Ricard a încercat cât de intens a putut să-și imagineze cum se simțeau copiii.

După o oră era epuizat.

Fiindcă asta le face empatia oamenilor. Îi obosește de moarte. Într-un alt studiu, Singer a rugat un grup de subiecți ca timp de o săptămână să-și închidă ochii un sfert de oră pe zi și să experimenteze cât mai multă empatie. Mai mult n-ar fi putut rezista. La finalul săptămânii, fiecare participant devenise mai pesimist. O femeie a spus că nu se mai poate gândi decât la un singur lucru când se uită în jurul ei în tren. Suferință.¹⁰

După prima sesiune cu Ricard, Singer a vrut să încerce altceva. L-a rugat să se gândească din nou la copiii români, dar de data asta nu trebuia să se transpună în locul lor. Acum trebuia să facă ce exersase ani în șir. Ricard nu a suferit împreună cu copiii, ci pentru ei. Și-a trezit sentimente de căldură, grijă și iubire, încercând astfel să nu se pună în locul copiilor, ci să ia distanță.

Singer a sesizat imediat diferența pe ecranul calculatorului. Se aprindeau cu totul alte părți ale creierului. Empatia activa mai ales partea numită *insula anterioară*, chiar deasupra urechii, în timp ce acum se aprindeau *corpus striatum* și *cortexul orbitofrontal*.

Ce se întâmplase? Psihologii numesc atitudinea lui Ricard „compasiune“. Și, spre deosebire de empatie, compasiunea nu cere energie. Din contră, călugărul s-a simțit chiar mai bine după. Compasiunea este controlabilă, distantă și constructivă. Nu te face să-i împărtășești suferința altuia, ci te ajută să o vezi și să acționezi în consecință. Compasiunea îți dă energie.

Exact de asta avem nevoie. Ca să dau un alt exemplu: dacă unui copil îi este frică de întuneric, tu, ca adult, nu vrei să simți și tu frica copilului și să plângi împreună cu el într-un colț al camerei (empatie), ci vrei să-l îmbărbătezi și să-l liniștești (compasiune).

Trebuie să practicăm cu toții meditația ca Matthieu Ricard? La început mi s-a părut cam vag, dar există niște dovezi științifice că am putea exersa compasiunea prin meditație.¹¹ Creierul este adaptabil. Și dacă pentru corpul nostru mergem la sală, de ce nu ne-am antrena și spiritul?

V. Încearcă să-l înțelegi pe celălalt, chiar

dacă nu te poți raporta la situația sa

Trebuie să recunosc că am încercat meditația, dar până acum fără mare succes. Dintr-un motiv sau altul, mereu apărea câte un e-mail, un tweet sau un

filmuleț cu vreo capră pe o trambulină care îmi distrăgeau imediat atenția. Și să meditez 50 000 de ore? Iertați-mă, dar am și eu o viață.

Din fericire, mai există și o altă cale de a te detașa. O alternativă pe care filosofii iluminiști o practicau în secolul al XVIII-lea. Rațiunea noastră. Intellectul. *Ratio*. Capacitatea noastră de relativizare – un proces psihologic care angajează alte părți ale creierului. Dacă încercăm să-l înțelegem pe altul prin rațiune, se activează *cortexul prefrontal*, zona din spatele frunții, care este extrem de mare la om.¹²

Știu, există nenumărate studii din care reiese că, în majoritatea cazurilor, acest cortex nu funcționează prea bine. Că deseori nu suntem deloc raționali și calculați. Totuși, nu cred că trebuie să exagerăm aceste descoperiri. În viața de zi cu zi, folosim mereu argumente și dovezi raționale. Am construit o societate plină de reguli, legi și convenții. Oamenii gândesc mult mai bine decât am crede. Rațiunea nu este un strat subțire care ne ascunde natura emotivă. Este o componentă esențială a ceea ce suntem și a ceea ce ne face să fim ființe umane.¹³

Să luăm, spre exemplu, viziunea norvegiană asupra închisorilor, care este pentru noi contraintuitivă. Doar cine este foarte atent și studiază temeinic statisticile recidivelor își va da seama că este o idee incredibilă să tratezi criminalii astfel. Sau politica lui Nelson Mandela. Adesea trebuia să se abțină, să-și tempereze emoțiile și să fie vigilent și analitic. Mandela a fost cel puțin tot atât de deștept pe cât a fost de inimos. Să ai încredere în oameni este de multe ori o faptă la fel de rațională pe cât este de emoțională.

Să înțelegi pe cineva nu trebuie, desigur, să însemne că te poți raporta la situație. Poți înțelege foarte bine cum gândesc un fascist, un terorist sau un fan al filmelor ca *Pur și simplu dragoste*, fără să fii de acord cu fascismul, terorismul sau cu

barbarismele culturale. Să înțelegi pe cineva la nivel rațional este o abilitate. E un mușchi pe care îl poți antrena.

În fine, avem nevoie cel mai mult de rațiune pentru a ne *tempera* dorința de a fi cumsecade. Instinctul nostru prietenesc stă uneori în calea adevărului. Și a dreptății. Haideți să ne gândim, de câte ori nu ne abținem când vedem ceva nedrept fiindcă nu vrem să părem antipatici? De câte ori nu ne-am abținut de la comentarii doar ca să menținem armonia? Și cât de des îi considerăm incomozi pe cei care își cer drepturile?

De fapt, aici vorbim despre paradoxul acestei cărți. Am demonstrat că omul a evoluat ca o ființă tot mai prietenoasă, dar uneori exact acest caracter prietenos este problema. Istoria ne învață că deseori progresul începe de la oameni – precum Jos de Blok de la Buurtzorg și Sjef Drummen de la școala Agora – pe care ceilalți îi percep ca fiind moralizatori sau chiar neprietenoși. Oameni care au curajul să nu fie sociabili la petreceri, care deschid subiecte și îți dau un sentiment de disconfort.

Prețuiește-i pe acești oameni, fiindcă te ajută să evoluezi.

VI. Iubește-ți aproapele, cum și ceilalți își iubesc aproapele

Pe 17 iulie 2014, un Boeing 777 al Malaysia Airlines s-a prăbușit lângă satul ucrainean Hrabove. La bord se aflau 298 de pasageri, dintre care 193 erau neerlandezi. Avionul a fost doborât de separatiștii pro-ruși. Nimeni nu a supraviețuit.

La început, știrea părea cumva abstractă – 298 de morți –, până când am citit un articol în *Volkskrant* și m-au trecut fiorii.¹⁴ Începea cu o poză: un selfie cu Karlijn Keijzer (25) și Lauren van der Graaff (30). Două chipuri luminoase, un băiat blond și o fată cu bucle, chiar înainte să se urce în avion. Citeam că se cunoscuseră la clubul

de canotaj Skøll, din Amsterdam. El scria pentru *Propria Cures*, o revistă studențească grozavă, și ea mai avea puțin și își termina doctoratul în Statele Unite.

Erau nebuni unul după celălalt.

„Vor rămâne mereu acel cuplu care se iubește nespus, inseparabil, o explozie de fericire“, după cum spunea un prieten de-ai lor. Nu sunt ipocrit că acum mi-au dat lacrimile, dar am sărit peste articolul despre ororile din Irak de la pagina 17? În mod normal, acest gen de știre m-ar deranja – „Doi neerlandezi uciși pe coasta Nigeriei“, când, de fapt, s-a scufundat o întreagă barcă.

Dar oamenii sunt niște ființe limitate. Ne pasă mai mult de cei care seamănă cu noi. Aceeași limbă, aceeași înfățișare, același mediu. Și eu sunt blond, am făcut parte dintr-o asociație studențească, am cunoscut o fată cu părul creț și am scris câte ceva pentru *Propria Cures*. („Pentru cei care nu l-au cunoscut pe Laurens, nu-i de mirare că a fost nevoie de o rachetă ca să răpună un corp așa puternic“, scriau colegii săi.¹⁵)

Ziarul primise de la fratele ei acel selfie, făcut cu câteva ore înainte să moară. „Tot ce vă rog e să arătați Țărilor de Jos și întregii lumi prin ce durere trecem acum eu, sora mea și părinții. E durerea a sute de oameni din Olanda.“ Și, într-adevăr, fiecare dintre noi știa pe cineva care cunoștea o persoană din acel avion. Niciodată nu m-am simțit mai olandez ca în acele zile.

De ce ne pasă mai mult de oamenii cu care semănăm? În Capitolul 10, am scris că distanța este complicele răului. Distanța ne face să ne întoarcem împotriva unor străini pe internet. Distanța îi ajută pe soldați să-și depășească aversiunea pentru violență. Distanța a făcut posibile cele mai mari crime din istorie, de la sclavie la Holocaust.

Cine se lasă mânat de compasiune, în schimb, își dă seama că străinul îi este, de fapt, aproape.

Compasiunea este mai presus de tine, este atunci când apropiații la care ții sunt la fel de importanți ca restul lumii. Nu întâmplător Buddha și-a părăsit familia. Nu întâmplător a spus Iisus că cei care îl urmează trebuie să-și lase în urmă tatăl, mama, nevasta, copiii, frații și surorile.

Dar poate că asta e prea mult.

Iubirea de aproape începe probabil de la dimensiuni mai mici. Cum ar putea cei care se urăsc pe sine să-i iubească pe alții? Cum pot oamenii care se îndepărtează de familie și de prieteni să-i ajute pe alții? Abia când lucrurile minore sunt în ordine, putem trece la cele mari. Printre cele 193 de victime erau bărbați și femei care încercau să facă lumea un loc mai bun – cercetători care lucrau pentru a găsi un leac pentru SIDA, activiști ai drepturilor omului. Dar trebuie să înțelegem că cea mai mare pierdere a fost pentru apropiații lor.

Ca ființe umane ne diferențiem. Ne plac mai mult unii sau alții și ținem mai mult la cei apropiați. Singurul lucru de care trebuie să ne dăm seama este că cei străini, de departe, au și ei familii pe care le iubesc. Că și ei sunt tot oameni.

VII. Evită știrile

În ziua de astăzi, știrile reprezintă una dintre cele mai mari surse de distanțare. Cine se uită la jurnalul de seară are sentimentul că este mai conectat la realitate, dar, de fapt, vede o imagine denaturată. Se vorbește adesea prin generalizări despre grupuri de oameni: „refugiați“, „rasiști“, „elite“, „politicieni“. În plus, știrile urmăresc excepțiile, cel mai adesea merele putrede.

Este valabil și pentru rețelele de socializare. Mesajele câtorva derbedei care proferează mesaje pline de ură sunt, de departe, printre primele listate de Twitter și Facebook, fiindcă rețelele sociale trăiesc de pe urma înclinației noastre spre negativitate. Rețelele de socializare câștigă cel mai

mult când oamenii se poartă urât unii cu alții. Asta ne atrage atenția, pe asta dăm clic cel mai des și așa vedem cele mai multe reclame.¹⁶ Astfel, rețelele de socializare au devenit mașinării care ne hrănesc părțile cele mai rele.

Neurologii ne indică faptul că nevoia noastră de știri și mesaje pop-up manifestă toate simptomele unei dependențe, iar asta nu mai este un secret în Silicon Valley. Managerii companiilor ca Facebook și Google își lasă copiii cât mai puțin pe internet și pe rețelele de socializare. În timp ce acești guru ai învățământului ridică în slăvi școala pe iPad și competențele digitale, elitele tehnologiei se poartă precum traficantii de droguri. Își păzesc odraslele de afacerile lor otrăvită.¹⁷

Sfatul meu? Citește mai bine ziarul de duminică, care e mai moderat decât buletinul zilnic de știri. Încearcă mai bine să ieși și să cunoști oameni în realitate decât să stai cu ochii într-un ecran. Alege ce informații îți hrănesc mintea la fel cum faci cu mâncarea care îți hrănește corpul.

VIII. Nu lovi naziștii (sau: Întinde-le o mână și celor mai mari dușmani)

Dacă urmărești știrile cu regularitate, ai șanse mai mari să devii deznădăjduit. Ce sens are să trăiești sustenabil, să-ți plătești taxele cu responsabilitate și să strângi bani pentru cauze bune când ceilalți își bat joc?

Dacă te încercă astfel de gânduri, nu uita că „cinismul” este un alt cuvânt pentru lene. E o scuză pentru a nu face nimic. Cine consideră că majoritatea oamenilor sunt corupți nu trebuie să-și bată capul cu nedreptatea. Lumea se va duce oricum de răpă.

Există o formă de activism care, în mod ciudat, seamănă mult cu cinismul. Aici mă refer la binefăcătorul care este preocupat mai ales de propria imagine. Dacă alegi această cale, devii rebelul care știe ce e cel mai bine pentru ceilalți,

fără să-ți pese de celălalt. Veștile proaste devin atunci vești bune, fiindcă veștile proaste („Pământul se încălzește și mai mult“, „Inegalitatea este mai mare decât s-a preconizat“) dovedesc că ai avut întotdeauna dreptate.¹⁸

Satul german Wunsiedel ne arată că se poate și altfel. La sfârșitul anilor 1980, unul dintre adjuncții lui Hitler, Rudolf Hess, a fost îngropat aici. În anii care au urmat, satul a devenit loc de pelerinaj pentru neonaziști. Întotdeauna mășăluiesc prin sat pe 17 august, ziua morții lui Hess, sperând să stârnească răscoale și violență.

Și, ei bine, mulți antifasciști le dau neonaziștilor exact ce așteaptă. Mereu apare câte un filmuleț pe internet cu cineva care lovește un nazist. Dar, de fapt, e contraproductiv. Așa cum bombardamentele din Orientul Mijlociu sunt un cadou pentru teroriști, așa și bătutul naziștilor este un cadou pentru extremiști. Le confirmă imaginea asupra lumii și face recrutarea de noi extremiști și mai ușoară.

O strategie diametral opusă a fost implementată în Wunsiedel. În 2014, Fabian Wichmann, un german inteligent, a venit cu o idee nemaipomenită. Ce-ar fi dacă ar transforma marșul în cinstea lui Rudolf Hess într-o strângere de fonduri? Locuitorii s-au entuziasmat imediat. Au promis să doneze pentru fiecare metru pe care îl făceau neonaziștii câte 10 euro organizației lui Wichmann, EXIT-Deutschland, care îi ajută pe oameni să părăsească grupările de extremă dreapta.

Fără ca neonaziștii să bănuiască ceva, locuitorii din sat au trasat liniile de start și de sosire. Au făcut bannere cu care le mulțumeau participanților pentru implicare. În ziua cu pricina, naziștii au fost aclamați și au trecut linia de sosire acoperiți de confetti. S-au strâns în total mai mult de 20 000 de euro pentru o cauză bună.

Wichmann evidențiază cât de important este să lași în continuare o porțiță deschisă. În vara lui 2011, organizația sa a împărțit tricouri la un festival extremist de rock din Germania. La prima vedere, tricourile (având simboluri extremiste) păreau să susțină ideologia neonazistă. Dar după ce le spălai, observai că apărea alt mesaj: „Dacă tricoul tău poate să facă asta, poți și tu. Noi te putem ajuta să te eliberezi de extremismul de dreapta.”¹⁹

Povestea asta poate suna puțin patetică, dar, în săptămânile care au urmat, numărul apelurilor la EXIT-Deutschland a crescut cu 300%. Wichmann a observat că mesajele sale i-au contrariat pe neonaziști. Se așteptau la dezgust și la mânie, în schimb, au primit o mână de ajutor.

IX. Dă cărțile pe față: nu-ți fie rușine să faci bine

Pentru a întinde o mână de ajutor ai nevoie de un singur lucru înainte de toate. Curaj. Deoarece sunt șanse să fii catalogat de îndată ca un lăudăros, ca un binefăcător sentimental. „Deci, când faci milostenie, nu trâmbița înaintea ta...” (Matei 6:2) și „când te rogi, intră în camera ta, închizând ușa, roagă-te Tatălui tău, Care este în ascuns” (Matei 6:2), ne-a povățuit Iisus în timpul Predicii de pe Munte.

Sfatul în sine este bun. Nimeni nu vrea să pară un fariseu, deci, e mai sigur să ții o faptă bună în secret sau, în orice caz, să ai pregătită o scuză.

„Eh, n-aveam de lucru.”

„Oricum nu aveam nevoie de bani.”

„Dădea bine la CV.”

Psihologii moderni au descoperit că deseori oamenii inventează motive „egoiste” când fac ceva bun din toată inima. Asta se întâmplă mai ales în culturile occidentale individualiste, unde „teoria furnirului” este cel mai adânc înrădăcinată.²⁰ E și logic de altfel: dacă presupui că majoritatea

oamenilor sunt egoiști, atunci faptele bune sunt prin definiție suspecte. „Oamenii par că nu sunt dispuși să recunoască că faptele lor sunt motivate de compasiune sinceră sau de prietenie.”²¹

Din păcate, această reticență funcționează ca un nocebo. Cine se deghizează în egoist, le întărește altora imaginea cinică asupra omului. Și mai rău, dacă ții binele secret, îl pui în carantină. Așa nu mai ești un exemplu, iar cea mai mare calitate a lui *Homo puppy* este că îi poate imita cu ușurință pe ceilalți.

Nu mă înțelegeți greșit, a-i inspira pe alții să facă bine nu înseamnă să te lauzi cu faptele tale. În Predica de pe Munte, Iisus și-a avertizat apostolii cu privire la ultima și a susținut-o pe prima:

Voi sunteți lumina lumii; nu poate o cetate aflată pe vârful de munte să se ascundă. Nici nu aprind făclie și o pun sub obroc, ci în sfeșnic, și luminează tuturor celor din casă. Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor; așa încât să vadă faptele voastre cele bune... (Matei 6:14–16)

Doi psihologi americani ne-au arătat în 2010, printr-un experiment nemaipomenit,²² că binele este contagios. Au organizat un joc în care 120 de străini erau împărțiți în grupuri de câte patru. Fiecare jucător primea niște bani la începutul jocului, din care putea să contribuie voluntar la pușculița grupului. După prima rundă, erai repartizat într-un alt grup (cercetătorii nu au pus niciodată două persoane în același grup de două ori).

Apoi a început o schemă multiplicativă. Dacă cineva a dat un dolar în plus în runda precedentă, ceilalți participanți din grup au dat în medie cu 20 de cenți mai mult în runda următoare. *Deși jucau cu alți oameni.* Același lucru s-a întâmplat și în runda a treia, când s-a dat în medie cu 5 cenți mai mult. În final, fiecare contribuție de un dolar a fost mai mult decât dublată.

Încă mă gândesc deseori la acest studiu, fiindcă este un lucru pe care nu vreau să-l uit. Fiecare faptă bună este ca o piatră azvârlită în apă, care formează unde de metri întregi. „De cele mai multe ori nu vedem cum generozitatea noastră influențează viața a zeci de oameni, ca printr-o rețea socială“, spunea unul dintre cercetători.²³

Bunătatea este la fel de contagioasă ca și ciurma. De fapt, e chiar mai contagioasă, căci se pot molipsi și cei care privesc de la distanță. La sfârșitul anilor 1990, psihologul american Jonathan Haidt a fost unul dintre primii cercetători care a investigat fenomenul.²⁴ Într-unul dintre articolele sale, scria despre un student care a ajutat o bătrână să-și curețe aleea de zăpadă. Un alt student, care a văzut fapta, scria:

*Îmi venea să sar din autobuz și să-l îmbrățișez. Voiam să cânt și să alerg, să zburd și să râd. Să fiu, pur și simplu, activ. Simțeam nevoia să spun lucruri drăguțe despre oameni [...] M-am dus acasă și le-am zis colegilor de apartament povestea și i-a prins și pe ei.*²⁵

Haidt a descoperit că oamenii sunt deseori surprinși și mișcați când văd simple acte de bunătate. Când psihologul i-a întrebat pe participanți ce a însemnat pentru ei această experiență, aceștia au răspuns că au avut o pornire irezistibilă de a ajuta pe cineva.

Haidt numește această emoție „elevație“. Omul este în așa fel construit, încât și cel mai mic semn de bunătate ne poate da fiori în tot corpul. Și ceea ce este fascinant e că același efect poate apărea chiar și când doar auzim povești despre acte de generozitate. E ca și cum apăsăm un buton mental de resetare, prin intermediul căruia sentimentele cinice dispar și putem privi lumea clar din nou.

X. Fii realist

În final, regula mea cea mai importantă de viață.

Dacă am vrut să fac ceva cu această carte, atunci am vrut să schimb înțelesul cuvântului „realism“.

Nu este frapant că în limbajul curent realistul a devenit sinonim cu cinicul – pentru cineva cu o perspectivă pesimistă asupra omului?

În realitate, cinicul este cel ieșit din comun. În realitate, trăim pe Planeta A, unde oamenii sunt până în străfundul lor înclinați spre bine.

Fii realist. Dă cărțile pe față. Acceptă-ți natura și oferă-le oamenilor încredere. Să nu-ți fie rușine cu generozitatea ta și fă fapte bune. Poate că la început vei fi considerat un credul și un naiv, dar gândește-te: naivitatea de astăzi poate fi bunul-simț de mâine.

Este timpul pentru o nouă perspectivă asupra umanității. Este timpul pentru un nou realism.

MULȚUMIRI

În ianuarie 2013, am primit un mesaj de la filosoful Rob Wijnberg, care mă întreba dacă vreau să ieșim la o cafea. Plănuia să înceapă o nouă platformă jurnalistică. Fără știri, fără reclame, fără cinism. Cu soluții.

Câteva luni mai târziu, se înregistra un nou record pentru străngeri de fonduri, iar eu primeam o nouă slujbă. Cartea aceasta este rezultatul a șase ani de muncă la *De Correspondent*. Este rezultatul nenumăratelor discuții cu cititorii, care mi-au întărit, îmbunătățit și demontat ideile. Este rezultatul privilegiului de a urma ceea ce mă fascinează și de a fi ghidat de acea forță magică numită „motivație intrinsecă“.

Doresc să le mulțumesc tuturor colegilor. Desigur, vreau să-i mulțumesc lui Rob, fiindcă sunt puțini oameni care îmi dau mai multă energie decât el, lui Jesse Frederick, care m-a învățat să fiu mai critic cu propriile idei. Lui Milou Klein Lankhorst, care se dovedește din nou a fi cel mai bun editor din Olanda. Și lui Andreas Jonkers, care, în calitate de editor adjunct, m-a ajutat enorm cu această carte.

Am avut norocul că Harminke Medendorp a vrut să fie redactorul meu. Harminke este una dintre cele mai bune din domeniu. Doar cu câteva întrebări, are abilitatea de a te face să-ți dai seama ce vrei să spui. Și nu uit nici de toți colegii care mi-au citit cartea: Tomas Vanheste, Maurits Martijn, Rosan Smits, Marnix de Bruyne, Sanne Blauw, Michiel de Hoog, Johannes Visser, Tamar Stelling, Jelmer Mommers, Arjen van Veelen, Maite Vermeulen, Riffy Bol, Charlotte Remarque și Anna Vossers. E greu să fii cinic când lucrezi cu asemenea oameni.

Expresia „cei mai mulți oameni sunt buni“ a fost găsită, în 2012, de Alex Brenninkmeijer, avocatul

poporului. Îi mulțumesc lui David Van Reybrouck, care mi-a indicat-o. Le mulțumesc și lui Matthias van Klaveren, Huib ter Horst, Sem de Maagt și Carlijn Kingma care au citit (părți) din carte și mi-au dat sfaturi valoroase. Carlijn este unul dintre cei mai talentați artiști din Europa. A făcut o lucrare inspirată de această carte, pe care probabil o veți găsi încă în muzee când cărțile mele vor fi maculatură.

Le mulțumesc lui Leon Postma și lui Harald Dunnink care au realizat coperta. Lui Leon îi mulțumesc și pentru grafice. Mulțumiri și pentru Lisa Roggeveen și Yara van der Velden, care m-au ajutat cu selecția pozelor și le-au selectat pe cele cu drepturi de autor. Îi mulțumesc, de asemenea, lui Annelieke Tillema, care s-a ocupat de ultimele corecturi.

Nu în ultimul rând le sunt recunoscător familiei și prietenilor mei. Lui Jurriën Hamer pentru că este un prieten extraordinar. Maartje, îți mulțumesc pentru tot (inclusiv pentru titlul din limba engleză). Vreau să le mulțumesc și părinților mei, Peta și Kees Bregman, cărora le dedic această carte. Mi-au dat cel mai important lucru pe care părinții îl pot dărua copiilor: încredere.

SURSE

Prolog

1. Churchill a spus acest lucru în Camera Comunelor pe 30 iulie 1934.
2. J.F.C. Fuller, *The Reformation of War*, Hutchinson & Co. (1923), p. 150.
3. Gustave Le Bon, *The Crowd. A Study of the Popular Mind*, Kitchener (2001), p. 19. Publicată inițial în 1896.
4. Richard Overy, „Hitler and Air Strategy“, *Journal of Contemporary History*, vol. 15, numărul 3 (1980), p. 410.
5. J.T. MacCurdy, *The Structure of Morale*, Cambridge University Press (1943), p. 16.
6. Citat din Richard Overy, *The Bombing War. Europe 1939–1945*, Allen Lane (2013), p. 185.
7. Angus Calder, *The People's War. Britain 1939–1945*, Pimlico (1991), p. 174.
8. *The Bombing War* (2013), p. 160.
9. Robert Mackay, *Half the Battle. Civilian Morale in Britain during the Second World War*, Manchester University Press (2002), p. 261.
10. Citat din *The Bombing War* (2013), p. 145. Din 1941 s-au folosit doar 8% din adăposturi. Vezi *The Bombing War*, p. 137.
11. Sebastian Junger, *Tribe. On Homecoming and Belonging*, Twelve (2016).
12. Richard Overy, „Civilians on the frontline“, *The Observer* (6 septembrie 2009).
13. Mollie Panter-Downes, *London War Notes 1939–1945*, Farrar, Straus and Giroux (1971), p. 105.
14. *The Bombing War* (2013), p. 264.
15. Chiar și prietenii care îl cunoșteau bine pe Frederick Lindemann îl descriau astfel: „Credea că are întotdeauna dreptate, în legătură cu orice, și niciodată nu voia să recunoască când greșea“.

- „Avea tendința de a lua părerile celelalte ca pe niște insulte personale“, „Când nu înțelegea un subiect, nimic nu-l împiedica să țină predici despre acesta“. Vezi și Hugh Berrington, „When Does Personality Make a Difference? Lord Cherwell and the Area Bombing of Germany“, *International Political Science Review*, vol. 10, nr. 1 (1989).
16. 2 000 de copii au fost rugați să scrie o compunere despre experiențele lor. Cine le citește astăzi rămâne uimit de curajul lor. „Eram acoperit tot, eram tăiat, dar tot am ajutat să fie scoși morții și răniții“, scria un băiat de zece ani despre casa sa distrusă. Vezi Martin L. Levitt, „The Psychology of Children: Twisting the Hull-Birmingham Survey to Influence British Aerial Strategy in World War II“, *Psychologie und Geschichte*, vol. 7, nr. 1 (1995).
 17. Citat din Brenda Swann și Francis Aprahamian (ed.), *J.D. Bernal. A Life in Science and Politics*, Verso (1999), p. 176.
 18. Solly Zuckerman, *From Apes to Warlords. An Autobiography, 1904–1946*, HarperCollins Publishers Ltd (1988), p. 405. Această carte a apărut pentru prima dată în 1978. Zuckerman a publicat atunci ca anexă prima pagină a raportului despre Hull, încălcând embargoul valabil până în 2020.
 19. Citat din Charles Webster și Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany 1935–1945*, HMSO (1961), p. 332.
 20. C.P. Snow, „Whether We Live or Die“, *Life Magazine* (3 februarie 1961), p. 98.
 21. *The Bombing War* (2013), p. 356.
 22. Citat din Jörg Friedrich, *The Fire. The Bombing of Germany 1940–1945*, Columbia University Press (2006), p. 438.
 23. Citat din Friedrich Panse, *Angst und Schreck*, Thieme (1952), p. 12.

24. *The Fire* (2006), pp. 418–420.
25. Raportul britanic a fost făcut public abia 50 de ani mai târziu. Vezi Sebastian Cox (ed.), *The Strategic Air War Against Germany, 1939–1945. The Official Report of the British Bombing Survey Unit*, Routledge (1998).
26. John Kenneth Galbraith, *A Life in Our Times*, Ballantine Books (1981), p. 206. Marea întrebare rămâne bineînțeles: Dar dacă aliații ar fi cheltuit mai puțini bani pe forța aeriană și mai mulți pe marină și armată? După război, Patrick Blackett a ajuns la concluzia că, în acel caz, războiul s-ar fi terminat mai repede cu 6–12 luni. Așa au crezut și germanii. Albert Speer, ministrul armamentului și al muniției, a spus că își făcuse cele mai multe griji cu privire la atacurile asupra infrastructurii germane. Hermann Göring, conducătorul Luftwaffe, își amintea în special bombardamentele asupra rafinăriilor germane. În toamna anului 1944, resursele germane de petrol aproape că se terminaseră. „Fără combustibil nu se poate purta război.” Tancurile erau nemișcate, avioanele rămâneau în hangare și piesele de artilerie trebuiau cărate cu căruța. Dar, chiar și atunci, britanicii au continuat bombardamentul asupra germanilor. În ultimele trei luni din 1944, nu mai puțin de 53% din bombardiere au zburat spre orașe și doar 14% spre rafinării. Britanicii aproape că nu mai foloseau bombe incendiare, știind că nu mai rămăsese mare lucru de ars. Între timp, producția germană de petrol și-a revenit. Vezi Max Hastings, *Bomber Command*, Michael Joseph (1979), pp. 327–334.
27. Edward Miguel și Gérard Roland, „The Long Run Impact of Bombing Vietnam”, *Journal of Development Economics*, vol. 96, nr. 1 (2011), p. 2.

Capitolul 1

1. Tom Postmes, e-mail către autor (9 decembrie 2016).
2. Jack Winocour (ed.), *The Story of the Titanic as Told by Its Survivors*, Dover Publications (1960), p. 33.
3. Citat din Rebecca Solnit, *A Paradise Built in Hell. The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*, Viking (2009), p. 187.
4. Frans de Waal, *The Bonobo and the Atheist. In Search of Humanism Among the Primates*, W.W. Norton & Company (2013), p. 43.
5. Gary Younge, „Murder and Rape – Fact or Fiction?“, *The Guardian* (6 septembrie 2005).
6. Citat din Robert Tanner, „New Orleans Mayor Orders Police Back to Streets Amid Increasingly Violent Looting“, *The Seattle Times* (1 septembrie 2005).
7. Timothy Garton Ash, „It Always Lies Below“, *The Guardian* (8 septembrie 2005).
8. Jim Dwyer și Christopher Drew, „Fear Exceeded Crime’s Reality in New Orleans“, *The New York Times* (29 septembrie 2005).
9. Havidán Rodríguez, Joseph Trainor și Enrico L. Quarantelli, „Rising to the Challenges of a Catastrophe: The Emergent and Prosocial Behavior Following Hurricane Katrina“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 604, nr. 1 (2006).
10. Matthieu Ricard, *Altruism. The Power of Compassion to Change Yourself and the World*, Little, Brown and Company (2015), p. 99.
11. Enrico L. Quarantelli, „Conventional Beliefs and Counterintuitive Realities“, *Social Research: An International Quarterly of the Social Sciences*, vol. 75, nr. 3 (2008), p. 885.
12. Citat din AFP/Reuters, „Troops Told «Shoot to Kill» in New Orleans“, ABC News (2 septembrie 2005).

13. Trymaine Lee, „Rumor to Fact in Tales of Post-Katrina Violence“, *The New York Times* (26 august 2010).
14. *A Paradise Built in Hell* (2009), p. 131.
15. Citat din „Coke Products Recalled“, CNN Money (15 iunie 1999).
16. B. Nemery *et al*, „The Coca-Cola Incident in Belgium, June 1999“, *Food and Chemical Toxicology*, vol. 40, nr. 11 (2002).
17. Victoria Johnson și Spero C. Peppas, „Crisis Management in Belgium: the Case of Coca-Cola“, *Corporate Communications: An International Journal*, vol. 8, nr. 1 (2003).
18. Citat din Bart Dobbelaere, „Colacrisis was massahysterie“, *De Standaard* (2 aprilie 2000).
19. Karolina Wartolowska *et al*, „Use of Placebo Controls in the Evaluation of Surgery: Systematic Review“, *British Medical Journal*, vol. 348 (2014).
20. Clayton R. Critcher și David Dunning, „No Good Deed Goes Unquestioned: Cynical Reconstruals Maintain Belief in the Power of Self-interest“, *Journal of Experimental Social Psychology*, vol. 47, nr. 6 (2011), p. 1212.
21. Jodie Jackson, „Publishing the Positive. Exploring the Motivations for and the Consequences of Reading Solutions-focused Journalism“, *Constructive Journalism Project* (toamna anului 2016).
22. Vezi, de pildă, Wendy M. Johnston și Graham C.L. Davey, „The psychological impact of negative tv news bulletins: The catastrophizing of personal worries“, *British Journal of Psychology*, vol. 88, nr. 1 (1997).
23. Hans Rosling, *Factfulness. Ten Reasons We're Wrong About the World – And Why Things Are Better Than You Think*, Flatiron Books (2018), p. 50.

24. Chris Weller, „A top economist just put the fight against poverty in stunning perspective“, *Business Insider* (17 octombrie 2017).
25. Toni van der Meer *et al*, „Mediatization and the Disproportionate Attention to Negative News. The case of airplane crashes“, *Journalism Studies*, vol. 20, nr. 6 (2018).
26. Laura Jacobs *et al*, „Back to Reality: The Complex Relationship Between Patterns in Immigration News Coverage and Real-World Developments in Dutch and Flemish Newspapers (1999–2015)“, *Mass Communication and Society*, vol. 21, nr. 4 (2018).
27. Nic Newman (ed.), *Reuters Institute Digital News Report. Tracking the Future of News*, Reuters Institute for the Study of Journalism (2012). Vezi și Rob Wijnberg, „The problem with Real News – and What We Can Do about It“, *Medium* (12 septembrie 2018).
28. Citat din Michael Bond, „How to keep your head in scary situations“, *New Scientist* (27 august 2008).
29. Rolf Dobelli, „Avoid News. Towards a Healthy News Diet“, *dobelli.com* (august 2010).
30. *The Bonobo and the Atheist* (2013), pp. 38–39.
31. Michael Ghiselin, *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*, University of California Press (1974), p. 247.
32. Joseph Henrich *et al*, „In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies“, *American Economic Review*, vol. 91, nr. 2 (2001).
33. David Sloan Wilson și Joseph Henrich, „Scientists Discover What Economists Haven’t Found: Humans“, *Economics* (12 iulie 2016).
34. „Refuz să cred că natura umană tinde întotdeauna în jos“, a scris Mahatma Gandhi, legendarul luptător pentru independență al

Indiei, pe care Churchill l-a desconsiderat ca fiind un „fachir pe jumătate gol“. „Bunătațea omului este o flacără care poate fi ascunsă, dar niciodată stinsă“, spunea Nelson Mandela, care a fost închis timp de 27 de ani de un regim criminal.

35. Emma Goldman, *Anarchism and Other Essays*, Bibliolife (2008), p. 29. Publicată inițial în 1910.

Capitolul 2

1. Asta își amintea William Golding în timpul unei înregistrări audio în 1980, în introducere, înainte să-și citească cartea. *Vezi William Golding, Lord of the Flies. Read by the Author*, Listening Library (2005).
2. John Carey, *William Golding. The Man Who Wrote Lord of the Flies*, Free Press (2010), p. 150.
3. William Golding, *The Hot Gates*, Faber and Faber Ltd (1965), p. 87.
4. Arthur Krystal (ed.), *A Company of Readers. Uncollected Writings of W.H. Auden*, Jacques Barzun and Lionel Trilling, Free Press (2001), p. 159.
5. Citat din *William Golding* (2010), p. 82.
6. *Ibidem*, p. 259.
7. Am scris asta în: „Dit gebeurt er als je gewone kinderen vrijlaat in de wildernis“, *De Correspondent* (6 iunie 2017).
8. *The Bonobo and the Atheist* (2013), p. 214.
9. MaryAnn McKibben Dana, „Friday Link Love: Doubt, Virginia Woolf, and a Real-Life Lord of the Flies“, maryannmckibbendana.net (3 mai 2013).
10. Susanna Agnelli, *Street Children. A Growing Urban Tragedy* (Londra, 1986).
11. Jamie Brown, „Mates Share 50-Year Bond“, *Daily Mercury* (12 decembrie 2014).

12. Citat din Kay Keavney, „The Dropout Who Went to Sea“, *The Australian Women's Weekly* (19 iunie 1974).
13. Dacă nu este precizat altfel, toate citatele lui Peter Warner și Mano Totau din acest capitol sunt extrase din interviurile mele cu ei.
14. Vezi în special Keith Willey, *Naked Island – and Other South Sea Tales* (Londra, 1970).
15. Steve Bowman, un cineast australian, l-a intervievat pe David în 2007 și a fost extrem de binevoitor cât să-mi trimită filmările sale (nepublicate). Acest citat este din documentarul lui Browman.
16. *Naked Island* (1970), p. 6.
17. Citat din Scott Hamilton, „In remote waters“, readingthemaps.blogspot.com (18 noiembrie 2016).
18. Peter Warner, *Ocean of Light. 30 years in Tonga and the Pacific*, CreateSpace Independent Publishing Platform (2016), p. 19.
19. Sione pare să-și amintească același lucru. „Eram foarte apropiați; dacă ne certam, încercam să-i calmez pe băieți, apoi plângeau, își cereau scuze și mergeam mai departe. Așa era de fiecare dată“, mi-a spus el la telefon.
20. De fapt, au avut noroc. Băieții au crezut că se află în apropiere de Samoa și au luat-o spre sud, când ar fi trebuit să o ia spre nord.
21. *Naked Island* (1970), p. 33.
22. *Ocean of Light* (2016), p. 89.
23. Charlotte Edwardes, „Survivor Game Show Based on Public School“, *The Telegraph* (3 iunie 2001).
24. Robert Evans și Michael Thot, „5 Ways You Don't Realize Reality Shows Lie“, Cracked.com (7 iulie 2014).
25. *Real to Me. Girls and Reality TV*, Girl Scout Research Institute (2011).

26. Robert Sapolsky, *Behave. The Biology of Humans at Our Best and Worst*, Vintage (2017), p. 199.
27. Bryan Gibson *et al*, „Just «Harmless Entertainment?» Effects of Surveillance Reality TV on Physical Aggression“, *Psychology of Popular Media Culture*, vol. 5, nr. 1 (2014).
28. Citat din CBC Arts, „George Gerbner Leaves the Mean World Syndrome“, *Peace, Earth & Justice News* (8 ianuarie 2006).
29. Asta i-a spus profesorul documentaristului Steve Bowman, care mi-a arătat interviul (nepublicat).

PARTEA I

1. Thomas Hobbes, *Leviathan*, McMaster University Archive of the History of Economic Thought (1997), p. 8. Publicată inițial în 1651.
2. *Leviathan* (1997), p. 78.
3. *Ibidem*, p. 61.
4. *Ibidem*, p. 79.
5. Jean-Jacques Rousseau, *Confessions*, vol. II, Aldius Society (1904), p. 3. Publicată inițial în 1768.
6. Citat din Christopher Kelly, Roger D. Masters și Peter G. Stillman, *The Collected Writings of Rousseau*, vol. 5, University Press Of New England (1995), p. 575.
7. Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over de oorsprong și grondslagen van de ongelijkheid onder mensen*, Boom Uitgevers (2003), p. 97. Publicată inițial în 1755.
8. Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over kunst și wetenschap* (publicată inițial în 1750).

Capitolul 3

1. Charles Darwin, „To Joseph Dalton Hooker“, Darwin Correspondence Project (11 ianuarie 1844).

2. Richard Dawkins, *The Selfish Gene. 30th Anniversary Edition*, Oxford University Press (2006), p. ix. Publicată inițial în 1976. Dawkins a scos apoi aceste cuvinte (vezi finalul acestui capitol).
3. Claire Armitstead, „Dawkins Sees off Darwin in Vote for Most Influential Science Book“, *The Guardian* (20 iulie 2017).
4. Michael J. Edwards, „Fascinating, But at Times I Wish I Could Unread It“, recenzie pe Amazon.com (7 august 1999). E una dintre cele mai populare recenzii ale acestei cărți de pe Amazon.
5. Marcus E. Raichle și Debra A. Gusnard, „Appraising the Brain’s Energy Budget“, *PNAS*, vol. 99, nr. 16 (6 august 2002).
6. E. Herrmann *et al*, „Humans Have Evolved Specialized Skills of Social Cognition: The Cultural Intelligence Hypothesis“, *Science*, vol. 317, nr. 5843 (2007).
7. Joseph Henrich, *The Secret of Our Success. How Culture Is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smarter*, Princeton University Press (2016), pp. 16–17.
8. *The Secret of Our Success* (2016), pp. 17–21.
9. Maria Konnikova, *The Confidence Game* (2015). Am scris mai multe despre interesanta carte a lui Konnikova în epilogul acestei cărți.
10. Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals*, John Murray (1872), p. 309. În 2018, s-a făcut un studiu restrâns pe cinci papagali ara galben-albaștri, care pare să sugereze că și aceste păsări pot roși. Vezi Aline Bertin *et al*, „Facial Display and Blushing: Means of Visual Communication in Blue-and-Yellow Macaws (*Ara Ararauna*)?“, *PLOS ONE*, vol. 13, nr. 8 (2018).

11. Johann Carl Fuhlrott, „Menschliche Überreste aus einer Felsengrotte des Düsselthals. Ein Beitrag zur Frage über die Existenz fossiler Menschen“, Verhandlungen des Naturhistorischen Vereins der preußischen Rheinlande und Westphalens (deel 16, 1859), pp. 131–153.
12. Paige Madison, „The Most Brutal of Human Skulls: Measuring and Knowing the First Neanderthal“, *British Journal for the History of Science*, vol. 49, nr. 3 (2016), p. 427.
13. Biologul Ernst Haeckel a propus acest nume (*Homo stupidus*). Acesta nu va rămâne, însă, fiindcă anatomistul William King propusese deja cu doi ani în urmă numele *Homo neanderthalensis*.
14. Citat din João Zilhão, „The Neanderthals. Evolution. Paleoecology and Extinction“, Vicki Cummings, Peter Jordan și Marek Zvelebil, *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers*, Oxford University Press (2014), p. 192.
15. Thomas D. Berger și Erik Trinkaus, „Patterns of Trauma among the Neanderthals“, *Journal of Archaeological Science*, vol. 22, nr. 6 (1995).
16. Thomas Wynn și Frederick L. Coolidge, *How to Think Like a Neanderthal*, Oxford University Press (2012), p. 19. Dacă încă ai imaginea unei brute când vine vorba de neanderthalieni, greșești. În 2018, o altă echipă de arheologi a comparat numărul de fracturi craniene în rândul al 295 de neanderthalieni cu cel din rândul oamenilor (*Homo sapiens*). Ce au descoperit? Nimic. Nici o deosebire. Viața neanderthalienilor era mai dură. Vezi Judith Beier *et al*, „Similar Cranial Trauma Prevalence among Neanderthals and Upper Palaeolithic modern humans“, *Nature* (14 noiembrie 2018).
17. Paola Villa și Wil Roebroeks, „Neanderthal Demise: An Archaeological Analysis of the

- Modern Human Superiority Complex“, *PLOS one*, vol. 9, nr. 4 (30 aprilie 2014).
18. Yuval Noah Harari, *Sapiens. A Brief History of Humankind*, Harper (2011), p. 19.
 19. Jared Diamond, „A Brand-New Version of Our Origin Story“, *The New York Times* (20 aprilie 2018).
 20. Cât timp nu se precizează altfel, aceasta este cea mai importantă sursă a poveștii: Lee Alan Dugatkin și Lyudmila Trut, *How to Tame a Fox (And Build a Dog). Visionary Scientists and a Siberian Tale of Jump-Started Evolution*, University of Chicago Press (2017).
 21. Lee Alan Dugatkin și Lyudmila Trut, „How to Tame a Fox and Build a Dog“, *American Scientist*, vol. 105, nr. 4 (2017).
 22. *How to Tame a Fox* (2017), p. 58.
 23. *Ibidem*, p. 124.
 24. Robert L. Cieri *et al*, „Craniofacial Feminization, Social Tolerance, and the Origins of Behavioral Modernity“, *Current Anthropology*, vol. 55, nr. 4 (2014).
 25. Omul nu se trage direct din neanderthalian (deși mulți oameni încă îi poartă gena, ceea ce înseamnă că *Homo sapiens* și *Homo neanderthalensis* puteau face copii), ci din *Homo sapiens* de acum 50 000 de ani, care încă nu fusese domesticit și semăna mult mai mult cu un neanderthalian. Pe atunci arătam ceva mai masculin. Vezi Brian Hare, „Survival of the Friendliest: *Homo sapiens* Evolved via Selection for Prosociality“, *Annual Review of Psychology*, vol. 68, nr. 1 (2017).
 26. Brian Hare, *The Genius of Dogs. Discovering the Unique Intelligence of Man's Best Friend*, Plume (2013), p. 40.
 27. *The Genius of Dogs* (2013), p. 88.
 28. Brian Hare, „Survival of the Friendliest – Brian Hare, Duke Forward in Houston“,

- YouTube (20 ianuarie 2016). Hare spune asta după minutul 3.56.
29. Domesticirea influențează expresia melaninei din corpul nostru, ceea ce explică și prezența petelor albe pe vulpile lui Dimitri, Hare (2017)
 30. Ricardo Miguel Godinho, Penny Spikins și Paul O'Higgins, „Supraorbital Morphology and Social Dynamics in Human Evolution“, *Nature Ecology & Evolution*, vol. 2, nr. 6 (2018).
 31. *The Secret of Our Success* (2016), p. 214.
 32. James Thomas și Simon Kirby, „Self domestication and the evolution of language“, *Biology & Philosophy*, vol. 33, nr. 1–2 (2018).
 33. Peter Turchin, *Ultrasociety. How 10 000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*, Beresta Books (2016), p. 48.
 34. Joris Luyendijk, „Parasitair“, *NRC Handelsblad* (13 decembrie 2012).
 35. Julia Carrie Wong, „Uber's «hustle-oriented» culture becomes a black mark on employees' résumés“, *The Guardian* (7 martie 2017).
 36. Jeremy Lent, *The Patterning Instinct. A Cultural History of Humanity's Search for Meaning*, Prometheus (2017), pp. 94–95.
 37. Julianne Holt-Lunstad, „Testimony before the us Senate Aging Committee“, aging.senate.gov (27 aprilie 2017).
 38. Helen Louise Brooks *et al*, „The Power of Support from Companion Animals for People Living with Mental Health Problems: A Systematic Review and Narrative Synthesis of the Evidence“, *BMC Psychiatry*, vol. 18, nr. 31 (2018).
 39. Când antropologul evoluționist David Buss a întrebat, la finalul anilor 1980, 10 000 de oameni din 37 de țări ce caută într-o relație, a descoperit o mică diferență între bărbați și femei. Bărbații par să acorde mai multă importanță aspectului fizic, iar femeile banilor.

Bineînțeles că descoperirea a interesat toată mass-media. Dar ceea ce nimeni nu a spus este că atât pentru bărbați, cât și pentru femei, pe locul 1 se afla bunătatea. Vezi Dacher Keltner, „The Compassionate Species“, *Greater Good Magazine* (31 iulie 2012).

Capitolul 4

1. Citat din Melyssa Allen, „Dog Cognition Expert Brian Hare Visits Meredith“, *meredith.edu* (Octombrie 2016).
2. Carsten K.W. De Dreu *et al*, „The Neuropeptide Oxytocin Regulates Parochial Altruism in Intergroup Conflict Among Humans“, *Science* (11 iunie 2010).
3. Între timp, cercetătorii sunt de părere că efectele oxitocinei depind de context. În situații competitive ne crește repulsia față de străini, în timp ce în situațiile de cooperare îi aduce pe oameni împreună. Vezi Simone G., Shamay-Tsoory și Ahmad Abu-Akel, „The Social Salience Hypothesis of Oxytocin“, *Biological Psychiatry*, vol. 79, nr. 3 (2016), pp. 194–202.
4. Raymund Dart, „The Predatory Transition from Ape to Man“, *International Anthropological and Linguistic Review*, vol. 1, nr. 4 (1953).
5. *Ibidem*.
6. Citat din Rami Tzabar, „Do Chimpanzee Wars Prove That Violence Is Innate?“, *bbc.com* (11 august 2015).
7. Richard Wrangham și Dale Peterson, *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence*, Houghton, Mifflin and Company (1996), p. 63.
8. Semnul „!“ reprezintă o consoană clic, sunet care face parte din limba !Kung.
9. Richard Borshay Lee, *The !Kung San*, Cambridge University Press (1979), p. 398.
10. Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*, Viking

- Books (2011), p. 36.
11. *Ibidem*, p. xxi.
 12. *Idem*.
 13. Pentru bătălia de la Makin, vezi Anthony King, *The Combat Soldier. Infantry Tactics and Cohesion in the Twentieth and Twenty-First Centuries*, Oxford University Press (2013), pp. 46–48.
 14. Bill Davidson, „Why Half Our Combat Soldiers Fail to Shoot“, *Collier's Weekly* (8 noiembrie 1952).
 15. Citat din *The Combat Soldier* (2013), p. 48.
 16. S.L.A. Marshall, *Men Against Fire. The Problem of Battle Command*, University of Oklahoma Press (2000), p. 79.
 17. *Ibidem*, p. 78.
 18. Citat din John Douglas Marshall, *Reconciliation Road: A Family Odyssey*, University of Washington Press (2000), p. 190.
 19. *Ibidem*.
 20. David Lee, *Up Close And Personal: The Reality of Close-Quarter Fighting in World War II*, Frontline Books (2006), p. 19.
 21. Citat din Max Hastings, „Their Wehrmacht Was Better Than Our Army“, *The Washington Post* (5 mai 1985).
 22. Richard Holmes, *Acts of War. Behaviour of Men in Battle*, Free Press (1986), p. 376.
 23. Dave Grossman, *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* (ediție revăzută), Back Bay Books (2009), p. 31.
 24. R.A. Gabriel, *No More Heroes. Madness and Psychiatry in War*, Hill & Wang Publishing (1987), p. 31.
 25. Major T.T.S. Laidley, „Breech-loading Musket“, *The United States Service Magazine* (ianuarie 1865), p. 69.
 26. *On Killing* (2009), pp. 23–26.

27. *Ibidem*, p. 23.
28. George Orwell, *Homage to Catalonia*, Penguin Books (2000), p. 39. Publicată inițial în 1938.
29. Randall Collins, *Violence. A Micro-sociological Theory*, Princeton University Press (2008), p. 53.
30. *Ibidem*, p. 11.
31. Citat din Craig McGregor, „Nice Boy from the Bronx?“, *The New York Times* (30 ianuarie 1972).
32. Lee Berger, „Brief Communication: Predatory Bird Damage to the Taung Type-Skull of *Australopithecus africanus* Dart 1925“, *American Journal of Physical Anthropology*, vol. 131, nr. 2 (2006).
33. Pentru această dezbatere, vezi John Horgan, „Anthropologist Brian Ferguson Challenges Claim that Chimp Violence is Adaptive“, *Scientific American* (18 septembrie 2014).
34. Michael L. Wilson *et al*, „Lethal Aggression in Pan is Better Explained by Adaptive Strategies than Human Impacts“, *Nature* (18 septembrie 2014).
35. Hare (2017), pp. 162–163.
36. Robert Sapolsky, „Rousseau with a Tail. Maintaining a Tradition of Peace Among Baboons“, Douglas P. Fry (ed.), *War, Peace, and Human Nature. The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*, Oxford University Press (2013), p. 421.
37. John Horgan, „The Weird Irony at the Heart of the Napoleon Chagnon Affair“, *Scientific American* (18 februarie 2013).
38. Robert Sapolsky, *Behave. The Biology of Humans at Our Best and Worst*, Penguin Press (2017), p. 314.
39. R. Brian Ferguson, „Born to Live: Challenging Killer Myths“, Robert W. Sussman și C. Robert

- Cloninger (ed.), *Origins of Altruism and Cooperation*, Springer (2011), pp. 258–259.
40. Citat din Christopher Ryan și Cacilda Jethá, *Sex at Dawn. How We Mate, Why We Stray, and What It Means for Modern Relationships*, Harper (2010), p. 196.
41. Douglas Fry, „War, Peace, and Human Nature: The Challenge of Achieving Scientific Objectivity“, *War, Peace, and Human Nature* (2013), pp. 18–19.
42. *Ibidem*, p. 20.
43. Douglas P. Fry și Patrik Söderberg, „Lethal Aggression in Mobile Forager Bands and Implications for the Origins of War“, *Science*, vol. 341, nr. 6143 (2013).
44. Kim R. Hill *et al*, „Hunter-Gatherer Inter-Band Interaction Rates. Implications for Cumulative Culture“, *PLOS one*, vol. 9, nr. 7 (2014).
45. Kim R. Hill *et al*, „Co-residence Patterns in Hunter-Gatherer Societies Show Unique Human Social Structure“, *Science*, vol. 331, nr. 6022 (2011). Vezi și Coren L. Apicella, „Social networks and cooperation in hunter-gatherers“, *Nature* (26 ianuarie 2012).
46. Jonathan Haas și Matthew Piscitelli, „The Prehistory of Warfare. Misled by Ethnography“, *War, Peace, and Human Nature* (2013), pp. 178–181.
47. *Ibidem*, pp. 181–183.
48. Ca „dovadă“ pentru existența războiului în vechime sunt aduse mereu în discuție două situri. Primul este Jebel Sahaba, în nordul Sudanului. În 1964, arheologii au dezgropat aici 61 de schelete, vechi de aproximativ 13 000 de ani, dintre care 21 trebuie să fi murit în urma unor violențe. O analiză mai recentă pomenește doar patru morți. Vezi Robert Jurmain, „Paleoepidemiological Patterns of Trauma in a Prehistoric Population from Central California“,

American Journal of Physical Anthropology,
vol. 115, nr. 1 (2001).

Oamenii din Jebel Sahaba locuiau pe malul fertil al Nilului și au săpat un mormânt pentru victime, ceea ce înseamnă probabil că locuiau în așezări. Al doilea sit, care este menționat adesea, este Naturuk. Aici, lângă lacul Turkana, în Kenya, s-au găsit 27 de schelete cu urme de violență, vechi de 10 000 de ani. Când arheologii au făcut, în 2016, cunoscută această descoperire în revista *Nature*, mass-media a prezentat-o în întreaga lume ca pe o „dovadă științifică” a faptului că omul este de la natură însetat de sânge. De fapt, însemnătatea sitului este încă disputată de oamenii de știință. Diferiți arheologi indică că lacul Turkana era un loc roditor, unde vânătorii-culegători se adunau. Este posibil ca aceștia să fi strâns deja posesiuni și să fi renunțat la traiul nomad. În plus, la câteva luni de la publicarea articolului original, *Nature* a publicat o reacție a unei alte echipe de arheologi, în care se pune la îndoială că „victimele” chiar muriseră ca urmare a violenței. Presa nu a mai acordat atenție acestui articol. Vezi Christopher M. Stojanowski *et al*, „Contesting the Massacre at Nataruk”, *Nature* (24 noiembrie 2016).

Dincolo de aceste opinii, este important să ne dăm seama că nu există, cu excepția siturilor de la Jebel Sahaba și Naturuk, nici o altă dovadă a existenței războiului în preistorie, iar asta contrastează mult cu explozia de dovezi arheologice controversate (picturi rupestre și morminte comune) în favoarea războiului, în perioada după ce omul s-a sedentarizat și a descoperit agricultura.

49. R. Brian Ferguson, „Pinker’s List. Exaggerating Prehistoric War Mortality”, *War, Peace, and Human Nature* (2013), p. 126. Vezi și Hisashi Nakao *et al*, „Violence in the

Prehistoric Period of Japan: The Spatio-Temporal Pattern of Skeletal Evidence for Violence in the Jomon Period“, *Biology Letters*, vol. 12, nr. 3 (2016).

Capitolul 5

1. Citat din Sarah Blaffer Hrdy, *Mothers and Others. The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*, Harvard University Press (2009), p. 27.
2. Catherine A. Lutz, *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll & Their Challenge to Western Theory*, The University of Chicago Press (Chicago, 1988).
3. Christopher Boehm, *Hierarchy in the Forest. The Evolution of Egalitarian Behavior*, Harvard University Press (1999), p. 68. Vezi și Christopher Boehm, *Moral Origins. The Evolution of Virtue, Altruism and Shame*, Basic Books (2012), pp. 78–82.
4. *The !Kung San* (1979), p. 244.
5. *Ibidem*, p. 246.
6. Citat din *Mothers and Others* (2009), p. 27.
7. *The !Kung San* (1979), pp. 394–395.
8. Unii cercetători presupun că nu ar fi fost niciodată posibil să fie înfrânate căpeteniile mândre, fără o inovație eficientă ca arma cu proiectile. Sau, mai simplu, am învățat să aruncăm cu pietre, să aruncăm cu sulite și tragem cu săgeți. Dacă se compară scheletele dezgropate ale bunicilor noștri, se observă că, pe parcursul evoluției noastre, umerii și încheieturile ni s-au schimbat și am devenit trăgători mai buni. Cimpanzeii și urangutanii nu pot ținti așa de bine (un cimpanzeu furios mai aruncă cu una, cu alta, dar rareori nimereste ținta), în timp ce oamenii pot arunca foarte bine. Și în comparație cu armele neanderthalienilor, presupun arheologii, armele noastre erau mai avansate. Potrivit antropologului evoluționist

Peter Turchin, aceasta este cea mai importantă descoperire de-a lungul istoriei noastre, mai importantă decât focul, decât agricultura și decât roata. Fără armele cu proiectil, cei agresivi ar fi făcut mai mulți copii, iar *Homo puppy* nu s-ar mai fi domesticit niciodată.

9. La nivel individual, vânătorii-culegători nomazi preferă să stea singuri, împreună cu familiile lor. Dacă doar bărbații au un cuvânt de spus, atunci familie înseamnă familia acestora. Dar dacă și femeia și bărbatul au un cuvânt de spus, atunci e nevoie de un compromis. Vor conviețui cu ambele familii, iar asta aduce cu sine o rețea socială mai complexă. Exact ce putem observa la vânătorii-culegători nomazi. Vezi și M. Dyble *et al*, „Sex Equality Can Explain the Unique Social Structure of Hunter-Gatherer Bands“, *Science*, vol. 348, nr. 6236 (15 mai 2015). Vezi și Hannah Devlin, „Early Men and Women Were Equal, Say Scientists“, *The Guardian* (14 mai 2015).
10. *Mothers and Others* (2009), p. 128.
11. *Ibidem*, p. 134.
12. Nicholas A. Christakis, *Blueprint. The Evolutionary Origins of a Good Society*, Little, Brown Spark (2019), pp. 141–143.
13. Carel van Schaik și Kai Michel, *The Good Book of Human Nature. An Evolutionary Reading of the Bible*, Basic Books (2016), p. 51.
14. Dacă te gândești acum că hipioții aveau dreptate în anii 1960, că omul a fost făcut pentru a face sex liber, nu prea e așa. Căsătoria se potrivește foarte bine cu natura noastră. *Homo puppy* e chiar unul dintre puținele mamifere care simte o conexiune față de partener – iubire romantică. Este adevărat că nu reușim întotdeauna să fim fideli până la moarte, dar studiile arată că o relație bazată pe iubire este o dorință universal umană. Vezi *Blueprint* (2019), p. 168.

15. Citat din E. Leacock, *Myths of Male Dominance. Collected Articles on Women Cross-Culturally*, Monthly Review Press (1981), p. 50.
16. Jared Diamond, *The World Until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies?*, Penguin (2013), p. 11.
17. În nord-estul Louisianei există un sit arheologic cu descoperiri de acum 3 500 de ani. Este o regiune plină de dealuri, care trebuie să fi fost făcute de oameni. Cel mai mare se numește Bird Mount (Dealul Păsării) și are 22 de metri înălțime, cu o suprafață de 50 000 de metri pătrați. Ai avea nevoie de 8 milioane de lăzi cu nisip, a câte 25 de kilograme fiecare, ca să faci un asemenea deal. Cercetările arheologice indică acum că această construcție ar putea să fi durat doar câteva luni și că trebuie să fi lucrat acolo cel puțin 10 000 de oameni.
18. Jens Notroff, Oliver Dietrich și Klaus Schmidt, „Building Monuments, Creating Communities. Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe“, James F. Osborne (ed.), *Approaching Monumentality in Archeology*, Suny Press (2014), pp. 83–105.
19. Erik Trinkaus *et al*, *The People of Sunghir: Burials, Bodies, and Behavior in the Earlier Upper Paleolithic*, Oxford University Press (2014).
20. David Graeber și David Wengrow, „How to Change the Course of Human History (at Least, the Part That’s Already Happened)“, *Eurozine* (2 martie 2018).
21. Sintagma „snuggle for survival“ (a se strânge împreună pentru a supraviețui) îi aparține biologului Martin Nowak. Vezi Martin Nowak, „Why We Help“, *Scientific American*, vol. 22, nr. 1 (2012), pp. 34–39.
22. *The Good Book of Human Nature* (2016), pp. 44–45.

23. *Ibidem*, pp. 48–49.
24. Gregory K. Dow, Leanna Mitchell și Clyde G. Reed, „The Economics of Early Warfare over Land“, *Journal of Development Economics*, vol. 127 (iulie 2017). Vezi al doilea paragraf al articolului pentru o expunere de ansamblu mai clară a dovezilor arheologice.
25. Douglas W. Bird *et al*, „Variability in the Organization and Size of Hunter-Gatherer Groups. Foragers Do Not Live in Small-Scale Societies“, *Journal of Human Evolution*, vol. 131 (iunie 2019).
26. *Ultrasociety* (2016), p. 163.
27. R. Brian Ferguson, „Born to Live: Challenging Killer Myths“, *Origins of Altruism and Cooperation* (2011), pp. 265–266.
28. Vezi, de pildă, Mark Dyble *et al*, „Engagement in Agricultural Work is Associated with Reduced Leisure Time Among Agta Hunter-Gatherers“, *Nature Human Behaviour* (20 mai 2019).
29. *The Good Book of Human Nature* (2016), pp. 44–45.
30. *Ibidem*, pp. 50–51.
31. Jared Diamond a scris clasicul articol despre gafa descoperirii agriculturii. Vezi Jared Diamond, „The Worst Mistake in the History of the Human Race“, *Discover Magazine* (mai 1987).
32. James C. Scott, *Against the Grain. A Deep History of the Earliest States*, Yale University Press (2017), pp. 104–105.
33. *The Good Book of Human Nature* (2016), pp. 52–54.
34. Hervey C. Peoples, Pavel Duda și Frank W. Marlowe, „Hunter-Gatherers and the Origins of Religion“, *Human Nature*, vol. 27, nr. 3 (2016).
35. Frank Marlowe, *The Hadza. Hunter-Gatherers of Tanzania*, University of California Press

- (2010), p. 61
36. *Ibidem*, pp. 90–93.
 37. Citat din Lizzie Wade, „Feeding the Gods: Hundreds of Skulls Reveal Massive Scale of Human Sacrifice in Aztec Vapital“, *Science* (21 iunie 2018).
 38. Citat din Richard Lee, „What Hunters Do for a Living, or, How to Make Out on Scarce Resources“, Richard Borshay Lee și Irvin DeVore (ed.), *Man the Hunter*, Aldine Transaction (1968), p. 33.
 39. *Against the Grain* (2017), pp. 66–67.
 40. *Ultrasociety* (2016), pp. 174–175.
 41. *Against the Grain* (2017), pp. 27–29.
 42. Pentru o expunere istorică de ansamblu, Vezi David Graeber, *Debt. The First 5.000 Years* (ediție revizuită), Melville House (2014).
 43. *Against the Grain* (2017), pp. 139–149.
 44. *Ibidem*, p. 162.
 45. Owen Lattimore, „The Frontier in History“, *Studies in Frontier History. Collected Papers, 1928–1958*, Oxford University Press (1962), pp. 469–491.
 46. Citat din Bruce E. Johansen, *Forgotten Founders, How the American Indian Helped Shape Democracy*, Harvard Common Press (1982), Capitolul 5.
 47. James W. Loewen, *Lies My Teacher Told Me. Everything Your American History Textbook Got Wrong*, Atria Books (2005), pp. 101–102.
 48. Citat din *Tribe* (2016), pp. 10–11.
 49. *Ibidem*, pp. 14–15.
 50. Cartea este *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776), de van Edward Gibbon; un bestseller din zilele noastre este *Collapse* (2005) de Jared Diamond.
 51. Unii cercetători ezită să-i atribuie *Iliada* și *Odiseea* lui Homer. E posibil ca „Homer“ să fi fost un fel de șampilă a calității pentru o

- poveste grecească bună. Asta ar însemna că Homer nu a existat niciodată.
52. Adam Hochschild, *Bury the Chains, Prophets and Rebels in the Fight to Free an Empire's Slaves*, Houghton Mifflin Harcourt (2005), p. 2.
 53. Max Roser și Esteban Ortiz-Ospina, „Global Extreme Poverty“, OurWorldInData.org (2018).
 54. Cu această propoziție începe cartea lui Rousseau *Contractul social* (publicată inițial în 1762).
 55. Bjørn Lomborg, „Setting the Right Global Goals“, Project Syndicate (20 mai 2014).
 56. Roser și Ortiz-Ospina (2018).
 57. Citat din Chouki El Hamel, *Black Morocco. A History of Slavery, Race, and Islam*, Cambridge University Press (2013), p. 243.
 58. În 1981, Mauritania, o țară din Africa de Vest, a fost ultimul stat care a interzis sclavia.
 59. În timpul perșilor și al romanilor, dezvoltarea statului făcea deja lumea să fie un loc mai sigur. Poate suna paradoxal, dar, de fapt, este foarte logic. Pe măsură ce țările și imperiile deveneau mai mari, din ce în ce mai mulți oameni locuiau departe de granițe, iar războaiele se purtau la granițe, în centru viața fiind mai liniștită. Gândiți-vă la *Pax Romana* („Pacea Romană“). Și cele mai mari confruntări ale celor mai puternici Leviatani au adus perioade lungi de pace. În acest sens, Hobbes avea dreptate: mai bine un împărat atotputernic, decât 100 de regișori frustrați. Vezi *Ultrasociety* (2016), pp. 201–202.
 60. José María Gómez *et al*, „The Phylogenetic Roots of Human Lethal Violence, Supplementary Information“, *Nature* (13 octombrie 2016), p. 9.
 61. Vezi Anton Chekhov, *Note-Book of Anton Chekhov* (publicat inițial în 1921).

Capitolul 6

1. Pentru informațiile despre viața și călătoria lui Roggeveen, m-am bazat pe această biografie extraordinară: Roelof van Gelder, *Naar het aards paradijs. Het rusteloze leven van Jacob Roggeveen, ontdekker van Paaseiland (1659–1729)*, Uitgeverij Balans (2012).
2. F.E. Baron Mulert, *De reis van Mr. Jacob Roggeveen ter ontdekking van het Zuidland (1721–1722)*, M. Nijhoff (1911), p. 121.
3. H.J.M. Claessen, „Roggeveen zag geen reuzen toen hij Paaseiland bezocht“, *NRC Handelsblad* (18 april 2009).
4. Acest manager de hotel elvețian era Erich von Däniken. Cartea sa se numește *Chariots of the Gods? Unsolved Mysteries of the Past*.
5. Lars Fehren-Schmitz, „Genetic Ancestry of Rapanui before and after European Contact“, *Current Biology*, vol. 27, nr. 20 (23 octombrie 2017).
6. Katherine Routledge, *The Mystery of Easter Island. The Story of an Expedition*, Hazell, Watson and Viney (1919).
7. Reidar Solsvik, „Thor Heyerdahl as world heritage“, *Rapa Nui Journal*, vol. 26, nr. 1 (mai 2012).
8. Citat din Jo Anne Van Tilburg, „Thor Heyerdahl“, *The Guardian* (19 aprilie 2002).
9. William Mulloy, „Contemplate The Navel of the World“, *Rapa Nui Journal*, vol. 5, nr. 17 (1991). Publicat inițial în 1974.
10. Jared Diamond, *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*, Viking Press (2005), p. 109.
11. J.R. Flenley și Sarah M. King, „Late Quaternary Pollen Records from Easter Island“, *Nature* (5 ianuarie 1984).
12. Diamond îl urma pe istoricul Clive Ponting, care a scris despre Insula Paștelui în cartea sa *A Green History of the World* (1991). Pe prima

pagină, Ponting descria starea în care Roggeveen descoperise insula: „În jur de 3 000 de oameni care locuiau în colibe și caverne murdare, purtând război aproape mereu și în încercarea lor disperată de a completa meniul sărac pe care îl oferea insula, au recurs la canibalism“.

13. Paul Bahn și John Flenley, *Easter Island, Earth Island*, Thames & Hudson (1992).
14. Jan J. Boersema, *The Survival of Easter Island. Dwindling Resources and Cultural Resilience*, Cambridge University Press (2015).
15. Carlyle Smith, „The Poike Ditch“, Thor Heyerdahl (ed.), *Archeology of Easter Island. Reports of the Norwegian Archaeological Expedition to Easter Island and the East Pacific* (partea I), School of American Research and the Kon-Tiki Museum (1961), pp. 385–391.
16. Carl P. Lipo și Terry L. Hunt, „A.D. 1680 and Rapa Nui Prehistory“, *Asian Perspectives*, vol. 48, nr. 2 (2010). Vezi și Mara A. Mulrooney *et al*, „The myth of A.D. 1680. New Evidence from Hanga Ho‘onu, Rapa Nui (Easter Island)“, *Rapa Nui Journal*, vol. 23, nr. 2 (2009).
17. Caroline Polet, „Indicateurs de stress dans un échantillon d’anciens Pascuans“, *Antropo* 11 (2006), pp. 261–270.
18. Vezi Vincent H. Stefan *et al* (ed.), *Skeletal Biology of the Ancient Rapanui (Easter Islanders)*, Cambridge University Press (2016).
19. Carl P. Lipo *et al*, „Weapons of War? Rapa Nui Mata‘a Morphometric Analyses“, *Antiquity*, vol. 90, nr. 349 (2016), pp. 172–187.
20. Citat din Kristin Romey, „Easter Islanders’ Weapons Were Deliberately Not Lethal“, *National Geographic* (22 februarie 2016).
21. Terry L. Hunt și Carl P. Lipo, „Late Colonization of Easter Island“, *Science*, vol. 311, nr. 5767 (2006).

22. Ronald Wright, *A Short History of Progress*, House of Anansi Press (2004), p. 61.
23. Hans-Rudolf Bork și Andreas Mieth, „The Key Role of the Jubaea Palm Trees in the History of Rapa Nui: a Provocative Interpretation“, *Rapa Nui Journal*, vol. 17, nr. 2 (2003).
24. Nicolas Cauwe, „Megaliths of Easter Island, Proceedings of the International Conference «Around the Petit-Chasseur Site»“, *Archaeopress* (2011).
25. Arheologii Carl Lipo și Terry Hunt cred că unele statui „au înaintat“. Adică, au fost împinse fără copaci, doar cu sfori, pe verticală, la locul lor – așa cum muți un frigider sau o mașină de spălat. Așa ai nevoie de mai puțini oameni. Vezi Carl Lipo și Terry Hunt, *The Statues that Walked. Unraveling the Mystery of Easter Island*, Free Press (2011). Povestea lui Lipo și Hunt a cucerit presa, dar Jan Boersema crede că cele mai multe statui au fost rostogolite de mai mulți oameni la locul lor pe trunchiuri de copaci. Eficiența nu era țelul suprem al acestor „evenimente de muncă colectivă“.
26. E.E.W. Schroeder, Nias, *Ethnographische, geographische și historische aanteekeningen en studien*, E.J. Brill (1917).
27. S.S. Barnes, Elizabeth Matisoo-Smith și Terry L. Hunt, „Ancient DNA of the Pacific Rat (*Rattus exulans*) from Rapa Nui (Easter Island)“, *Journal of Archaeological Science*, vol. 33, nr. 11 (2006).
28. Mara A. Mulrooney, „An Island-Wide Assessment of the Chronology of Settlement and Land Use on Rapa Nui (Easter Island) Based on Radiocarbon Data“, *Journal of Archaeological Science*, vol. 40, nr. 12 (2013). Așadar, nu șobolanii le-au creat probleme agricultorilor de pe Insula Paștelui? Boersema crede că nu. „Cele mai multe recolte erau de rădăcinoase, tuberculi care cresc în pământ, iar

- bananele cresc într-un copac mic și par mai puțin atrăgătoare pentru șobolani.“
29. Citat din „Easter Island Collapse Disputed By Hawaii Anthropologist“, *Huffington Post* (6 decembrie 2017).
 30. Jacob Roggeveen, *Dagverhaal der ontdekkings-reis van Mr. Jacob Roggeveen*, De Gebroeders Abrahams (1838), p. 104.
 31. Bolton Glanvill Corney, *The Voyage of Captain Don Felipe González to Easter Island 1770-1*, Cambridge, Tipărit pentru Hakluyt Society (1908), p. 93.
 32. Beverley Haun, *Inventing Easter Island*, University of Toronto Press (2008), p. 247.
 33. James Cook, *A Voyage Towards the South Pole and Round the World* (partea I) (1777).
 34. Henry Lee, „Treeless at Easter“, *Nature* (23 septembrie 2004).
 35. Cartea în cauză, Thor Heyerdahl *et al*, *Archeology of Easter Island. Reports of the Norwegian Archaeological Expedition to Easter Island and the East Pacific* (partea I), School of American Research and the Kon-Tiki Museum (1961), p. 51.
 36. Thor Heyerdahl, *Aku-Aku: the Secret of Easter Island*, Rand McNally & Co. (1958).
 37. Relatarea lui Carl Behren, ca anexă la *The Voyage of Captain Don Felipe González to Easter Island 1770-1* (1908), p. 134.
 38. *A Voyage Towards the South Pole and Round the World* (1777), Capitolul 8.
 39. Sunt și cercetători care cred că statuile s-au prăbușit în timpul unui cutremur. Iarăși, alții cred că unele statui moai au fost așezate cu grijă culcat peste mormintele unor căpetenii de trib. Vezi Edmundo Edwards *et al*, „When the Earth Trembled, the Statues Fell“, *Rapa Nui Journal*, vol. 10, nr. 1 (1996).

40. Așa a apărut cultul „omului-pasăre“, o competiție anuală între tinerii bărbați, care, în numele tribului lor, încercau să înhațe primul ou de chiră (o pasăre de apă). Nu știm cu exactitate când a început această tradiție, dar, probabil, înainte de venirea lui Roggeveen. În orice caz, această cultură a omului-pasăre era legată și de cultul statuilor. Noul lider, ales după întrecere, se stabilea într-o casă aflată în afara carierei, unde se făceau statuile. Când a ajuns Roggeveen, în 1722, statuile moai mai aveau doar o funcție ceremonială, deși nu mai putea fi transportate cu copaci și exista deja cultul omului-pasăre.
41. Josh Pollard, Alistair Paterson și Kate Welham, „Te Miro o‘one: the Archaeology of Contact on Rapa Nui (Easter Island)“, *World Archeology*, vol. 42, nr. 4 (2010).
42. Henry Evans Maude, *Slavers in Paradise: The Peruvian Labour Trade in Polynesia, 1862–1864*, Stanford University Press (1981), p. 13.
43. Nicolas Casey, „Easter Island Is Eroding“, *The New York Times* (20 iulie 2018).

PARTEA A II-A

Capitolul 7

1. Citat din Ben Blum, „The Lifespan of a Lie“, *Medium* (7 iunie 2018).
2. Craig Haney, Curtis Banks și Philip Zimbardo, „A Study of Prisoners and Guards in a Simulated Prison“, *Naval Research Review* (1973).
3. Malcolm Gladwell, *The Tipping Point. How Little Things Can Make A Big Difference*, Little, Brown and Company (2000), p. 155.
4. Haney, Banks și Zimbardo (1973).
5. Muzafer Sherif, *Group Conflict and Cooperation. Their Social Psychology*, Psychology Press (2017), p. 85. Publicat inițial în 1967.

6. Muzafer Sherif *et al*, *The Robbers Cave Experiment. Intergroup Conflict and Cooperation*, Wesleyan University Press (1988), p. 115.
7. *Ibidem*, p. 98.
8. Citat din Gina Perry, *The Lost Boys. Inside Muzafer Sherif's Robbers Cave Experiment*, Scribe Publications (2018), p. 39.
9. *Ibidem*, p. 138.
10. *Ibidem*, p. 139.
11. *Ibidem*, p. 146.
12. În cadrul experimentului de la Închisoarea Stanford, 12 studenți au primit rolul de deținuți (nouă, plus trei rezerve) și 12 de paznici (nouă, plus trei rezerve).
13. Citat din *Blum* (2018).
14. Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect. How Good People Turn Evil*, Random House (2007), p. 55.
15. Peter Gray, „Why Zimbardo's Prison Experiment Isn't in My Textbook“, *Psychology Today* (19 octombrie 2013).
16. Citat din Romesh Ratnesar, „The Menace Within“, *Stanford Magazine* (iulie/august 2011).
17. Thibault Le Texier, „Debunking The Stanford Prison Experiment“, *American Psychologist* (8 august 2019).
18. Dave Jaffe, „Self-perception“, Stanford Prison Archives, numărul: st-b09-f40.
19. „Tape 2“ (14 august 1971), Stanford Prison Archives, st -b02-f02.
20. A. Cerovina, „Final Prison Study Evaluation“ (20 august 1971), st -b09-f15.
21. „Tape E“ (nedată), st -b02-f21, pp. 1–2.
22. *Blum* (2018).
23. *Ibidem*.
24. *Ratnesar* (iulie/august 2011).
25. Ani de zile psihologii s-au folosit de „experimentul“ lui Zimbardo ca să-și atragă

studenții. Thibault Le Texier a vorbit cu câțiva profesori care i-au spus că le place să înceapă cu experimentul de la Închisoarea Universității Stanford, fiindcă așa studenții ridică măcar ochii din telefoane. Când îl întreb pe Le Texier dacă ar mai trebui predat experimentul, răspunde sec: „Experimentul Stanford este o privire de ansamblu asupra tuturor greșelilor pe care le poți face în timpul unei cercetări științifice“.

26. Citat din Kim Duke și Nick Mirsky, *The Stanford Prison Experiment*, BBC Two (11 mai 2002). Citatul lui Dave Eshelman din acest documentar sună cam așa: „Ar fi fost interesant de văzut ce s-ar fi întâmplat dacă nu aș fi decis să forțez lucrurile [...] Nu vom ști niciodată.“
27. Emma Brockes, „The Experiment“, *The Guardian* (16 octombrie 2001).
28. *Ibidem*.
29. Graeme Virtue, „Secret Service; What Happens When You Put Good Men in an Evil Place and Film it for Telly? Erm, Not That Much Actually“, *The Sunday Herald* (12 mai 2002).
30. *Blum* (2018).

Capitolul 8

1. „Persons Needed for a Study of Memory“, *New Haven Register* (18 iunie 1961).
2. Stanley Milgram, *Obedience to Authority. An Experimental View*, Harper Perennial Modern Classics (2009), pp. 30–31. Publicat inițial în 1974.
3. Stanley Milgram, „Behavioral Study of Obedience“, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 67, nr. 4 (1963).
4. Walter Sullivan, „Sixty-Five Percent în Test Blindly Obey Order to Inflict Pain“, *The New York Times* (26 octombrie 1963).
5. *Obedience to Authority* (2009), p. 188.

6. Asta a spus Milgram într-un interviu pentru emisiunea *Sixty Minutes*, pe 31 martie 1979.
7. Citat din Amos Elon, „Introduction“, *Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books (2006), p. xv. Publicată inițial în 1963.
8. *Eichmann in Jerusalem* (2006).
9. Citat din Harold Takooshian, „How Stanley Milgram Taught about Obedience and Social Influence“, Thomas Blass (ed.), *Obedience to Authority*, Lawrence Erlbaum Associates (2000), p. 10.
10. Citat din Gina Perry, *Behind the Shock Machine. The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments*, The New Press (2013), p. 5.
11. *Ibidem*, p. 327.
12. *Ibidem*, p. 134.
13. Gina Perry, „The Shocking Truth of the Notorious Milgram Obedience Experiments“, *Discover Magazine* (2 octombrie 2013).
14. *Behind the Shock Machine* (2013), p. 164.
15. Stanley Milgram, „Evaluation of Obedience Research: Science or Art?“, Stanley Milgram Papers (box 46, folder 16). Manuscris nepublicat (1962).
16. Citat din Stephen D. Reicher, S. Alexander Haslam și Arthur Miller, „What Makes a Person a Perpetrator? The Intellectual, Moral, and Methodological Arguments for Revisiting Milgram’s Research on the Influence of Authority“, *Journal of Social Issues*, vol. 70, nr. 3 (2014).
17. Citat din *Behind the Shock Machine* (2013), p. 93.
18. Citat din Cari Romm, „Rethinking One of Psychology’s Most Infamous Experiments“, *The Atlantic* (28 ianuarie 2015).

19. Stephen Gibson, „Milgram’s Obedience Experiments: a Rhetorical Analysis“, *The British Journal of Social Psychology*, vol. 52, nr. 2 (2011).
20. S. Alexander Haslam, Stephen D. Reicher și Megan E. Birney, „Nothing by Mere Authority: Evidence that in an Experimental Analogue of the Milgram Paradigm Participants are Motivated not by Orders but by Appeals to Science“, *Journal of Social Issues*, vol. 70, nr. 3 (2014).
21. Citat din *Behind the Shock Machine* (2013), p. 176.
22. Citat din S. Alexander Haslam și Stephen D. Reicher, „Contesting the «Nature» of Conformity: What Milgram and Zimbardo’s Studies Really Show“, *PLoS Biology*, vol. 10, nr. 11 (2012).
23. Citat din *Behind the Shock Machine* (2013), p. 70.
24. Citat din *Blum* (2018).
25. *Idem*.
26. Citat din „Tape E“ (nedatat), Stanford Prison Archives, numărul: st-b02-f21, p. 6.
27. *Ibidem*, p. 2.
28. *Behind the Shock Machine* (2013), p. 240.
29. *Eichmann in Jerusalem* (2006), p. 276.
30. Citat din Bettina Stangneth, *Eichmann Before Jerusalem. The Unexamined Life of a Mass Murderer*, Vintage (2015).
31. Citat din „The Adolph Eichmann Trial 1961“, *Great World Trials*, Visible Ink Press (1997), pp. 332–337.
32. Ian Kershaw, „«Working Towards the Führer». Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship“, *Contemporary European History*, vol. 2, nr. 2 (1993).
33. Vezi Christopher R. Browning, „How Ordinary Germans Did It“, *The New York Review of*

Books (20 iunie 2013).

34. Citat din Roger Berkowitz, „Misreading «Eichmann in Jerusalem»“, *The New York Times* (7 iulie 2013).
35. *Idem*.
36. Ada Ushpiz, „The Grossly Misunderstood «Banality of Evil» Theory“, *Haaretz* (12 octombrie 2016)
37. Citat din *Behind the Shock Machine* (2013), p. 72.
38. Matthew M. Hollander, „The Repertoire of Resistance: Non-Compliance With Directives in Milgram’s «Obedience» experiments“, *British Journal of Social Psychology*, vol. 54, nr. 3 (2015).
39. Matthew M. Hollander, „How to Be a Hero: Insight From the Milgram Experiment“, *Huffington Post* (27 februarie 2015).
40. Citat din Bo Lidegaard, *Landgenoten. Het „wonder van Denemarken“ – Hoe de joodse inwoners in 1943 werden gered door het moedige optreden van de bevolking*, Uitgeverij Balans (2013), p. 91.
41. *Ibidem*, p. 419.
42. *Ibidem*, p. 139.
43. *Ibidem*, p. 313.
44. *Ibidem*, p. 210.
45. *Ibidem*, p. 76.
46. Peter Longerich, „Policy of Destruction. Nazi Anti-Jewish Policy and the Genesis of the «Final Solution»“, United States Holocaust Memorial Museum, Joseph and Rebecca Meyerhoff Annual Lecture (22 aprilie 1999), p. 5.
47. *Landgenoten* (2013), p. 239.
48. *Ibidem*, p. 419.

Capitolul 9

1. Vezi primul raport al crimei, Martin Gansberg, „37 Who Saw Murder Didn't Call the Police“, *The New York Times* (27 martie 1964).
2. Nicholas Lemann, „A Call for Help“, *The New Yorker* (2 martie 2014).
3. Gansberg (1964).
4. Peter C. Baker, „Missing the Story“, *The Nation* (8 aprilie 2014).
5. Kevin Cook, *Kitty Genovese. The Murder, The Bystanders, The Crime That Changed America*, W.W. Norton & Company (2014), p. 100.
6. *Idem*.
7. Abe Rosenthal, „Study of the Sickness Called Apathy“, *The New York Times* (3 mai 1964).
8. *The Tipping Point* (2000), p. 27.
9. Asta a spus Rosenthal în filmul *The Witness* (2015) al fratelui lui Kitty, Bill Genovese.
10. Bill Keller, „The Sunshine Warrior“, *The New York Times* (22 septembrie 2002).
11. John M. Darley și Bibb Latané, „Bystander Intervention in Emergencies“, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 8, nr. 4 (1968).
12. Malcolm Gladwell vorbește în cartea sa despre 85 și 31 de procente, dar în articolul inițial este clar că acele procentaje fac referire la persoanele care i-au sărit în ajutor înainte ca primul strigăt al „victimei“ să se încheie (după 75 de secunde). Mulți oameni au chemat ajutor și după. Încă două minute și jumătate după aceea.
13. Maureen Dowd, „20 Years After the Murder of Kitty Genovese, the Question Remains: Why?“, *The New York Times* (12 martie 1984).
14. *Kitty Genovese* (2014), p. 161.
15. Rachel Manning, Mark Levine și Alan Collins, „The Kitty Genovese Murder and the Social Psychology of Helping. The Parable of the 38

- Witnesses“, *American Psychologist*, vol. 62, nr. 6 (2007).
16. Sanne este un pseudonim. Numele ei adevărat nu îmi este nici mie cunoscut, dar celor patru salvatori, da.
 17. „Mannen die moeder și kind uit water redden: «Elke fitte A'dammer zou dit doen»“, AT5 (10 februarie 2016).
 18. „Vier helden redden moeder și kind uit zinkende auto“, nos.nl (10 februarie 2016).
 19. Peter Fischer *et al*, „The Bystander-Effect. A Meta-Analytic Review on Bystander Intervention in Dangerous and Non-Dangerous Emergencies“, *Psychological Bulletin*, vol. 137, nr. 4 (2011).
 20. *Idem*.
 21. R. Philpot *et al*, „Would I be helped? Cross-National cctv Shows That Intervention Is the Norm in Public Conflicts“, *American Psychologist* (martie 2019).
 22. Pentru prezentul raport mă bazez pe trei lucrări: Kevin Cook, *Kitty Genovese* (2014), Catherine Pelonero, *Kitty Genovese. A True Account of a Public Murder and Its Private Consequences*, Skyhorse (2014) și Marcia M. Gallo, „No One Helped“. *Kitty Genovese, New York City and the Myth of Urban Apathy*, Cornell University Press (2015).
 23. Asta au spus ei în documentarul lui Bill Genovese, *The Witness*, din 2015.
 24. *Baker* (2014).
 25. Robert C. Dotythe, „Growth of Overt Homosexuality In City Provokes Wide Concern“, *The New York Times* (17 decembrie 1963).
 26. Asta a spus Sophie în documentarul *The Witness* din 2015.
 27. *Idem*.
 28. *Idem*.

29. *Idem.*

30. Saul M. Kassin, „The Killing of Kitty Genovese: What Else Does This Case Tell Us?”, *Perspectives on Psychological Science*, vol. 12, nr. 3 (2017).

PARTEA A III-A

1. Pentru o mai bună înțelegere, vezi Jesse Bering, „The Fattest Ape: An Evolutionary Tale of Human Obesity”, *Scientific American* (2 noiembrie 2010).

Capitolul 10

1. James Burk, „Introduction”, James Burk (ed.), *Morris Janowitz. On Social Organization and Social Control*, The University of Chicago Press (1991).
2. Vezi Martin Van Creveld, *Fighting Power. German and US Army Performance, 1939–1945*, ABC-CLIO (1982).
3. Max Hastings, „Their Wehrmacht Was Better Than Our Army”, *The Washington Post* (5 mai 1985).
4. Citat din Edward A. Shils și Morris Janowitz, „Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II”, *Public Opinion Quarterly*, vol. 12, nr. 2 (1948).
5. *Ibidem*, p. 281.
6. *Ibidem*, p. 303.
7. *Ibidem*, p. 284.
8. Felix Römer, *Kameraden. De Wehrmacht van binnenuit*, Atlas Contact (2012).
9. Primul articol al lui Morris Janowitz și al lui Edward Shils a ajuns unul dintre cele mai des citate studii din sociologia postbelică. Există un consens larg în rândul sociologilor privind „teoria grupului primar” – noțiunea că soldații luptau în primul rând pentru camarazii lor apropiați. Asta nu înseamnă că nu s-au făcut note marginale la acea teorie. Unii oameni de

știință evidențiază faptul că și recruții obișnuiți, mai ales de pe frontul de est, nu suportau inamicul. Pentru militarii de carieră ai secolului XXI mai presus de toate există trei factori ai succesului: antrenament, antrenament și iarăși antrenament. Sociologii fac, prin urmare, deosebirea dintre *coeziunea de grup* și *coeziunea socială*. Nu trebuie să țină unul la altul pentru o colaborare eficientă. Cu toate acestea, legăturile frățești erau cruciale pentru soldații implicați în majoritatea războaielor.

10. Citat din Michael Bond, *The Power of Others. Peer Pressure, Group Think, and How the People Around Us Shape Everything We Do*, Oneworld Publications (2015), pp. 128–129.
11. Amy Chua, *Political Tribes. Group Instinct and the Fate of Nations*, Penguin Press (2018), p. 100.
12. *The Power of Others* (2015), pp. 94–95.
13. Citat *ibidem*, pp. 88–89.
14. Benjamin Wallace-Wells, „Terrorists in the Family“, *The New Yorker* (24 martie 2016).
15. Citat din Donato Paolo Mancini și Jon Sindreu, „Sibling Ties Among Suspected Barcelona Plotters Underline Trend“, *The Wall Street Journal* (25 august 2017).
16. Deborah Schurman-Kauflin, „Profiling Terrorist Leaders. Common Characteristics of Terror Leaders“, *Psychology Today* (31 octombrie 2013).
17. Aya Batrawy, Paisley Dodds și Lori Hinnant, „Leaked Isis Documents Reveal Recruits Have Poor Grasp of Islamic Faith“, *The Independent* (16 august 2016).
18. Citat *ibidem*.
19. J. Kiley Hamlin, Karen Wynn și Paul Bloom, „Social Evaluation by Preverbal Infants“, *Nature* (22 noiembrie 2007).

20. Paul Bloom, *Just Babies. The Origins of Good and Evil*, Crown (2013), p. 28.
21. J. Kiley Hamlin *et al*, „Not Like Me = Bad: Infants Prefer Those Who Harm Dissimilar Others“, *Psychological Science*, vol. 24, nr. 4 (2013).
22. Așa a spus Karen Wynn în emisiunea sa de la CNN, *Anderson Cooper 360*, pe 14 februarie 2014.
23. *Just Babies* (2013), pp. 104–105.
24. Din această primă metaanaliză, în care au fost cercetate 26 de studii, reiese că preferința bebelușilor pentru personajele pozitive este o „realitate empirică clar demonstrată“. Există totuși îndoieli. Unii cercetători au pus în aplicare cercetarea lui Hamlin și au observat același efect. Alții nu au găsit însă nici o legătură. Vezi Francesco Margoni și Luca Surian, „Infants’ Evaluation of Prosocial and Antisocial Agents: A Meta-Analysis“, *Developmental Psychology*, vol. 54, nr. 8 (2018).
25. Susan Seligson, „Child of Good. Felix Warneken Is Overturning Assumptions about The Nature of Altruism“, *Radcliffe Magazine* (iarnă 2015).
26. Dacă urmărești pe YouTube TEDX Talk-ul lui Warneken („Need Help? Ask a 2-Year-Old“), vei vedea acolo un filmuleț înduioșător cu un copil care încerca să iasă dintr-o grămadă de mingi colorate pentru a oferi ajutor.
27. Mai mult, dacă îi răsplătești pe copii cu dulciuri sau jucării, a descoperit Warneken, vor oferi mai rar ajutor. La urma urmei, nu o fac pentru asta (vezi Capitolul 13 despre motivația intrinsecă). Felix Warneken și Michael Tomasello, „Extrinsic Rewards Undermine Altruistic Tendencies in 20-Month-Olds“, *Development Psychology*, vol. 44, nr. 6 (2008).

28. Stephen G. Bloom, „Lesson of a Lifetime“, *Smithsonian Magazine* (septembrie 2005).
28. Citat din *Bloom* (2005).
30. *Ibidem*.
31. Rebecca S. Bigler și Meagan M. Patterson, „Social Stereotyping and Prejudice in Children. Insights for Novel Group Studies“, Adam Rutland, Drew Nesdale și Christia Spears Brown (ed.), *The Wiley Handbook of Group Processes in Children and Adolescents*, Wiley Blackwell (2017), pp. 184–202.
32. Yarrow Dunham, Andrew Scott Barron și Susan Carey, „Consequences of «Minimal» Group Affiliations in Children“, *Child Development*, vol. 82, nr. 3 (2011), p. 808.
32. *Vezi* și Hejing Zhang *et al*, „Oxytocin Promotes Coordinated Out-group Attack During Intergroup Conflict in Humans“, *eLife* (25 ianuarie 2019).
34. Aparent, nu sunt singurul. *Vezi* Elijah Wolfson, „Why We Cry on Planes“, *The Atlantic* (1 octombrie 2013).
35. Paul Bloom, *Against Empathy. The Case for Rational Compassion*, Random House (2016), p. 15.
36. Daniel Batson, „Immorality from Empathy-induced Altruism: When Compassion and Justice Conflict“, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 68, nr. 6 (1995).
37. Michael N. Stagnaro și Paul Bloom, „The Paradoxical Effect of Empathy on the Willingness to Punish“, Yale University, manuscris nepublicat (2016). *Vezi* și *Against Empathy* (2016), p. 195.
38. Psihologii vorbesc despre „prăpastia moralității“: credem că este mai rău ce ni se întâmplă nouă și apropiaților noștri decât ce facem noi altora. Ne răzbunăm pentru că un apropiat a fost rănit. Facem asta, considerându-

ne acțiunea măsurată și justificată, dar resimțim acțiunea *celuilalt* ca total exagerată. Iar asta duce, bineînțeles, la și mai multă răzbunare. (Probabil ai experimentat în relații felul acesta de conflicte scăpate de sub control. „Prăpastia moralității“ este o explicație cât se poate de potrivită pentru deceniile de conflicte sângeroase din Israel și Palestina. Mulți oameni cred că problema aici este lipsa de empatie, dar, cu timpul, am ajuns la concluzia că este prea multă empatie în Orientul Mijlociu.)

39. George Orwell, „Looking Back on the Spanish War“ (august 1942).
40. *On Killing* (2009), p. 122.
41. *Ibidem*, p. 126.
42. John Ellis, *The World War II Databook. The Essential Facts and Figures for All the Combatants*, Aurum Press (1993), tabel 57, p. 257.
43. Și cum rămâne cu Genocidul din Rwanda din 1994? În Occident, acest masacru, când aproximativ 800 000 de Tutsi și Hutu moderați au fost uciși, este adesea folosit pentru a arăta ce fel de „animal“ însetat de sânge este omul. Asta se întâmplă mai ales fiindcă știm puține despre acest episod istoric. „Acum există multe dovezi că decimarea cetățenilor rwandezi a reprezentat încununarea unei campanii birocratice atent pregătite și bine organizate, cu ajutorul mijloacelor moderne de comunicare în masă, al tehnicilor de propagandă, al logisticii militare și al aparatului administrativ.“ Omorurile au fost făcute de o minoritate. Aproximativ 97% din populația Hutu nu a participat. Vezi Abram de Swaan, *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*, Prometheus/Bert Bakker (2014), p. 95.
44. Łukasz Kamieński, *Shooting Up. A Short History of Drugs and War*, Oxford University

Press (2016).

45. *Up Close and Personal* (2006), p. 27.
46. Lunetiștii se încadrează într-o măsură mai mare în procentul de 1–2% soldați (psihopați) care nu simt repulsia firească față de ucidere. Vezi Susan Neiman, *Morele helderheid. Goed și kwaad in de eenentwintigste eeuw*, Ambo | Anthos (2008), p. 369.
47. Dave Grossman, „Hope on the Battlefield“, Dacher Keltner, Jason Marsh și Jeremy Adam Smith (ed.), *The Compassionate Instinct. The Science of Human Goodness*, W.W. Norton & Company (2010), p. 41.
48. *On Killing* (2009), p. 178.
49. Mulți soldații au rămas cu traume și după cele două războaie mondiale. Cu toate acestea, dacă facem o comparație, Războiul din Vietnam a fost mult mai traumatizant. Desigur, există și alte cauze pentru acest lucru (gândiți-vă la primirea rece a veteranilor când s-au întors acasă), dar toate dovezile ne arată că un rol important l-a jucat condiționarea soldaților de a ucide. Din trei studii recente, efectuate pe un număr de 1 200 de veterani din Vietnam, 2 797 din Irak și 317 din Războiul din Golf, reiese că cei care au ucis (condiționați să facă asta) prezintă un risc mai mare de a dezvolta TSPT (stres posttraumatic). Vezi Shira Maguen *et al*, „The Impact of Reported Direct and Indirect Killing on Mental Health Symptoms in Iraq War Veterans“, *Journal of Traumatic Stress*, vol. 23, nr. 1 (2010), Shira Maguen *et al*, „The impact of killing on mental health symptoms in Gulf War veterans“, *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, vol. 3, nr. 1 (2011) și Shira Maguen *et al*, „The Impact of Killing in War on Mental Health Symptoms and Related Functioning“, *Journal of Traumatic Stress*, vol. 45, nr. 10 (2009).

50. Frederick L. Coolidge, Felicia L. Davis și Daniel L. Segal, „Understanding Madmen: A DSM-IV Assessment of Adolf Hitler“, *Individual Differences Research*, vol. 5, nr. 1 (2007).
51. *The Power of Others* (2015), pp. 94–95.

Capitolul 11

1. Citat din Miles J. Unger, *Machiavelli. A Biography*, Simon & Schuster (2011), p. 8.
2. Niccolò Machiavelli, *The Prince*, tradus de James B. Atkinson, Hackett Publishing Co, Inc (2008), p. 271. Publicat inițial în 1532.
3. *Ibidem*, p. 280.
4. Dacher Keltner, *The Power Paradox. How We Gain and Lose Influence*, Penguin Books (2017), pp. 41–49.
5. Melissa Dahl, „Powerful People Are Messier Eaters, Maybe“, *The Cut* (13 ianuarie 2015).
6. Pentru o imagine de ansamblu Vezi și Aleksandra Cislak *et al*, „Power Corrupts, but Control Does Not: What Stands Behind the Effects of Holding High Positions“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 44, nr. 6 (2018), p. 945.
7. Paul K. Piff *et al*, „Higher Social Class Predicts Increased Unethical Behaviour“, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 109, nr. 11 (2012), pp. 4086–4091.
8. Benjamin Preston, „The Rich Drive Differently, a Study Suggests“, *The New York Times* (12 august 2013).
9. Vezi Jeremy K. Boyd, Katherine Huynh, și Bonnie Tong, „Do Wealthier Drivers Cut More at All-Way Stop Intersections? Mechanisms Underlying the Relationship Between Social Class and Unethical Behavior“, University of California (2013), Beth Morling *et al*, „Car Status and Stopping for Pedestrians (#192)“, *Psych File Drawer* (2 iunie 2014).

10. *The Power Paradox* (2017), pp. 99–136.
11. Jeremy Hogeveen, Michael Inzlicht și Suhkinder S. Obhi, „Power Changes How the Brain Responds to Others“, *Journal of Experimental Psychology*, vol. 143, nr. 2 (2014).
12. Jerry Useem, „Power Causes Brain Damage“, *The Atlantic* (iulie/august 2017).
13. Vezi M. Ena Inesi *et al*, „How Power Corrupts Relationships: Cynical Attributions for Others' Generous Acts“, *Journal of Experimental Social Psychology*, vol. 48, nr. 4 (2012), pp. 795–803.
14. *The Power Paradox* (2017), pp. 137–158.
15. Varun Warriar *et al*, Genome-Wide Analyses of Self-Reported Empathy: Correlations with Autism, Schizophrenia, and Anorexia Nervosa“, *Nature, Translational Psychiatry* (12 martie 2018).
16. Lord Acton, „Letter to Bishop Mandell Creighton“ (5 aprilie 1887), publicat în J.N. Figgis și R.V. Laurence (ed.), *Historical Essays and Studies*, Macmillan (1907).
17. Frans de Waal, *Chimpanzee Politics. Power and Sex among Apes*, Johns Hopkins University Press (2007), p. 4. Publicat inițial în 1982.
18. Frans de Waal și Frans Lanting, *Bonobo. The Forgotten Ape*, University of California Press (1997).
19. Natalie Angier, „In the Bonobo World, Female Camaraderie Prevails“, *The New York Times* (10 septembrie 2016).
20. Frans de Waal, „Sex as an Alternative to Aggression in the Bonobo“, Paul R. Abramson și Steven D. Pinkerton, *Sexual Nature/Sexual Culture*, The University of Chicago Press (1995), p. 37.
21. Christopher Boehm, „Egalitarian Behavior and Reverse Dominance Hierarchy“, *Current*

- Anthropology*, vol. 34, nr. 3 (1993), pp. 227–254.
22. Christina Starman, Mark Sheskin și Paul Bloom, „Why People Prefer Unequal Societies“, *Nature Human Behaviour*, vol. 1, nr. 4 (2017).
 23. Vezi și Rutger Bregman și Jesse Frederik, „Waarom vuilnismannen meer verdienen dan bankiers“, *De Correspondent* (2015).
 24. Cel mai cunoscut susținător al acestei teorii este Yuval Noah Harari, în cartea sa *Sapiens* (2011).
 25. Robin Dunbar, *How Many Friends Does One Person Need? Dunbar's Number and Other Evolutionary Clues*, Harvard University Press (2010), p. 26.
 26. Cea mai convingătoare susținere a acestei teorii se găsește în cartea *Big Gods* (2013) de Ara Norenzayan. Vezi și Harvey Whitehouse *et al*, „Complex Societies Precede Moralizing Gods Throughout World History“, *Nature* (20 martie 2019) și Edward Slingerland *et al*, „Historians Respond to Whitehouse *et al* (2019), «Complex Societies Precede Moralizing Gods Throughout World History»“, *PsyArXiv Preprints* (2 mai 2019).
 27. Yuval Noah Harari, *Sapiens. A Brief History of Humankind*, Vintage (2014), p. 34.
 28. Douglas W. Bird *et al*, „Variability in the Organization and Size of Hunter-Gatherer Groups. Foragers Do Not Live in Small-Scale Societies“, *Journal of Human Evolution* (iunie 2019).
 29. Hill *et al* (2014).
 30. Graeber și Wengrow (2018).
 31. *The Prince* (2008), p. 149.
 32. David Graeber, *The Utopia of Rules. On Technology, Stupidity and the Secret Joys of*

- Bureaucracy*, Melville House (2015), pp. 31–33.
33. De aceea, economiștii serioși au putut anticipa de timpuriu că mitul pe care îl numim „Bitcoin” se va destrăma, în timp ce acela al dolarului va rezista decenii de acum înainte. În spatele dolarului se află cea mai puternică armată din lume. În spatele Bitcoin se află doar convingerea.
34. *Sapiens* (2014), p. 153.
35. Citat din Noam Chomsky, „What is the Common Good?”, *Truthout* (7 ianuarie 2014).
36. Că rușinea a rămas în continuare un instrument eficient, a dovedit și mișcarea #MeToo, de exemplu. Modul în care, începând cu octombrie 2017, mii de femei au doborât din ce în ce mai mulți masculi alfa amintește de modul în care femelele bonobo își îmblânzeau bădăranii și cum vânătorii-culegători îi aveau la degetul mic. Făptașii erau puși la zid în public, astfel încât ceilalți să îi vadă și să se gândească de două ori înainte.
37. Olivia Solon, „Crazy at the Wheel: Psychopathic CEOs Are Rife in Silicon Valley, Experts Say“, *The Guardian* (15 martie 2017).
Vezi și Karen Landay, Peter, D. Harms, și Marcus Credé, „Shall We Serve the Dark Lords? A Meta-Analytic Review of Psychopathy and Leadership“, *Journal of Applied Psychology* (august 2018).

Capitolul 12

1. C.P. Snow, *Two Cultures. The Rede Lecture*, Oxford University Press (1959).
2. David Hume, „Of the Independency of Parliament“, *Essays, Moral, Political, and Literary* (1758, partea I).
3. Vezi cunoscuta poezie a lui Bernard Mandeville: „The Grumbling Hive: or, Knaves turn’d

- Honest“, *The Fable of The Bees: or, Private Vices, Public Benefits* (1714).
4. Marshall Sahlins, *The Western Illusion of Human Nature*, Prickly Paradigm Press (2008), pp. 72–76.
 5. His Holiness Pope Francis, „Why the Only Future Worth Building Includes Everyone“, TED Talks (aprilie 2017).
 6. Ara Norenzayan, *Big Gods*, Princeton University Press (2013), p. 75.
 7. Dacă nu crezi, urmărește un curs rapid: Hans Rosling, *Factfulness. Ten Reasons We're Wrong About the World – And Why Things Are Better Than You Think*, Flatiron Books (2018).
 8. Pentru o imagine de ansamblu, vezi primul capitol din cartea mea anterioară: *Gratis geld voor iedereen*, De Correspondent (2014).
 9. Vezi Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press (1989) și Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan (2007).

PARTEA A IV-A

1. Citat din Hanna Rosen și Alix Spiegel, „How To Become Batman“, NPR (23 ianuarie 2015).
2. Citat din Katherine Ellison, „Being Honest About the Pygmalion Effect“, *Discover Magazine* (decembrie 2015).
3. *Ibidem*.
4. Dov Eden, „Self-Fulfilling Prophecy And The Pygmalion Effect in Management“, *Oxford Bibliographies* (20 octombrie 2016).
5. Dov Eden, citat din Ellison (decembrie 2015).
6. Franklin H. Silverman, „The «Monster» Study“, *Journal of Fluency Disorders*, vol. 13, nr. 3 (1988).
7. John C. Edwards, William McKinley și Gyewan Moon, „The enactment of organizational decline: The self-fulfilling prophecy“,

International Journal of Organizational Analysis, vol. 10, nr. 1 (2002).

8. Daisy Yuhas, „Mirror Neurons Can Reflect Hatred“, *Scientific American* (1 martie 2013).
9. John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, Palgrave Macmillan (1936), Capitolul 12.
10. Dan Ariely, „Pluralistic Ignorance“, YouTube (16 februarie 2011).
11. *The Better Angels of Our Nature* (2011), pp. 561–565.

Capitolul 13

1. Hedwig Wiebes, „Jos de Blok (Buurtzorg): «Ik neem nooit zomaar een dag vrij»“, *Intermediair* (21 octombrie 2015).
2. *Ibidem*.
3. *Ibidem*.
4. Haico Meijerink, „Buurtzorg: «Wij doen niet aan strategische flauwekul»“, *Management Scope* (8 octombrie 2014).
5. Gardiner Morse, „Why We Misread Motives“, *Harvard Business Review* (ianuarie 2003).
6. Citat *ibidem*.
7. Frederick Taylor, *The Principles of Scientific Management*, Harper & Brothers (1911), Capitolul 2, p. 59.
8. Citat din Menno de Galan, „Arbeiders altijd naar beneden afronden; Frederick Taylor (1856–1915)“, *NRC Handelsblad* (5 decembrie 1997).
9. Edward L. Deci, „Effects of Externally Mediated Rewards on Intrinsic Motivation“, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 18, nr. 1 (1971), p. 114.
10. Citat din Karen McCally, „Self-Determined“, *Rochester Review* (iulie–august 2010).
11. Uri Gneezy și Aldo Rustichini, „A Fine Is A Price“, *Journal of Legal Studies*, vol. 29, nr. 1 (2000).

12. Samuel Bowles și Sandra Polanía Reyes, „Economic Incentives and Social Preferences: A Preference-Based Lucas Critique of Public Policy“, *University of Massachusetts Amherst Working Papers* (2009).
13. Amit Katwala, „Dan Ariely: Bonuses boost activity, not quality“, *Wired* (1 februarie 2010).
14. *Perceptions Matter: The Common Cause UK Values Survey*, Common Cause Foundation (2016).
15. Milton Friedman, „The Methodology of Positive Economics“, *Essays In Positive Economics*, The University of Chicago Press (1966).
16. Sanford E. DeVoe și Jeffrey Pfeffer, „The Stingy Hour: How Accounting for Time Affects Volunteering“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 36, nr. 4 (2010).
17. Steve Crabtree, „Worldwide, 13% of Employees Are Engaged at Work“, *Gallup* (8 octombrie 2013).
18. Wiljan van den Berge și Bas ter Weel, *Baanpolarisatie in Nederland*, cpb Policy Brief, CPB (2015), p. 14.
19. Citat din Enzo van Steenbergen și Jeroen Wester, „Hogepriester van de kleinschalige zorg“, *NRC Handelsblad* (12 martie 2016). Concurența critică Buurtzorg că ar pasa pacienții cu probleme severe altor furnizori de servicii medicale, însă nu există nici o dovadă pentru asta. Din contră, dintr-un studiu realizat de consultantul David Ikkersheim a reieșit că Buurtzorg era mai bun și mai ieftin chiar și după calcularea îngrijirii oferite. Vezi David Ikkersheim, „Buurtzorg: hoe zat het ook alweer?“, *Skipr* (9 mai 2016).
20. Citat din Stevo Akkerman, „Betere zorg zonder strategische fratsen“, *Trouw* (1 martie 2016).

21. În 2018, a izbucnit un scandal în jurul Buurtzorg în urma încălcării codului de conducere a organizațiilor medicale din Olanda. Jos de Blok a încercat să-și extindă organizația în străinătate, folosind atât capitalul fundației, cât și capitalul companiilor private străine. În martie 2019, Comisia pentru Sănătate a Guvernului a decis că acest lucru nu este permis, deși a evidențiat faptul că Buurtzorg oferă servicii medicale extraordinare și că nu există interese personale.
22. Citat din *The Corporate Rebels*, „FAVI. How Zobrist Broke Down Favi's Command-And-Control Structures“, corporate-rebels.com (4 ianuarie 2017).
23. Patrick Gilbert, Nathalie Raulet Crozet, Anne-Charlotte Teglborg, „Work Organisation and Innovation – Case Study: FAVI, France“, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2013).

Capitolul 14

1. Stephen Moss, *Natural Childhood Report*, National Trust, p. 5.
2. John Bingham, „British Children among Most Housebound in World“, *The Telegraph* (22 martie 2016).
3. Sandra L. Hofferth și John F. Sandberg, „Changes in American Children's Time, 1981–1997“, Sandra L. Hofferth și J. Owens (ed.), *Children at the Millennium: Where Have We Come from? Where Are We Going?*, JAI Press (2001).
4. Peter Gray, „The Decline of Play and the Rise of Psychopathology in Children and Adolescents“, *American Journal of Play*, vol. 23, nr. 4 (2011), p. 450.
5. Jantje Beton/Kantar Public (TNS NIPO), *Buitenspielen Onderzoek 2018*, jantjebeton.nl (17 april 2018).

6. Frank Huiskamp, „Rapport: Nederlandse leerlingen zijn niet gemotiveerd“, *NRC Handelsblad* (16 aprilie 2014).
7. *Gezinsrapport. Een portret van het gezinsleven in Nederland*, Biroul pentru planificare socială și culturală (Haga, 2011).
8. Jessica Lahey, „Why Kids Care More About Achievement Than Helping Others“, *The Atlantic* (25 iunie 2014).
9. Vezi C. Page Moreau și Marit Gundersen Engeset, „The Downstream Consequences of Problem-Solving Mindsets: How Playing with LEGO Influences Creativity“, *Journal of Marketing Research*, vol. 53, nr. 1 (2016).
10. Peter Gray, „The Play Deficit“, *Aeon* (18 septembrie 2013).
11. *How to Tame a Fox (And Build a Dog)* (2017), p. 73.
12. Sarah Zielinski, „Five Surprising Animals That Play“, *ScienceNews* (20 februarie 2015).
13. Johan Huizinga, *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (1938).
14. Peter Gray, „Play as a Foundation for Hunter Gatherer Social Existence“, *American Journal of Play* (primăvara 2009).
15. Jared Diamond, *The World Until Yesterday. What Can We Learn From Traditional Societies?*, Penguin Books (2013), p. 204.
16. *Ibidem*, p. 194.
17. Citat din J. Mulhern, *A History of Education, a Social Interpretation*, Ronald Press (1959), p. 383.
18. James C. Scott, *Two Cheers for Anarchism. Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity and Meaningful Work and Play*, Princeton University Press (2012), pp. 54–55.
19. Lucrarea care ilustrează cel mai bine acest proces este: Eugen Weber, *Peasants into*

- Frenchmen The Modernization of Rural France, 1870–1914*, Stanford University Press (1976).
20. Howard P. Chudacoff, *Children at Play. An American History*, NYU PRESS (2008).
 21. Peter Gray, „The Decline of Play and the Rise of Psychopathology in Children and Adolescents“ (2011).
 22. Citat din Robert Dighton, „The Context and Background of the First Adventure Playground“, adventureplay.org.uk.
 23. Citat din Colin Ward, *Anarchy in Action*, Freedom Press (1996), p. 89.
 24. Citat din Arvid Bengtsson, *Adventure Playgrounds*, Crosby Lockwood (1972), pp. 20–21.
 25. Citat din Penny Wilson, „Children Are More Complicated Than Kettles. The Life And Work of Lady Allen of Hurtwood“, theinternationale.com (2013).
 26. *Ibidem*.
 27. *Ibidem*.
 28. Mariana Brussoni *et al*, „What is the Relationship between Risky Outdoor Play and Health in Children? A Systematic Review“, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, vol. 12, nr. 6 (8 iunie 2015).
 29. Citat din Rebecca Mead, „State of Play“, *The New Yorker* (5 iulie 2010).
 30. Erving Goffman, „On the Characteristics of Total Institutions“ (1957).
 31. Robin Bonifas, *Bullying Among Older Adults. How to Recognize and Address an Unseen Epidemic*, Health Professions Press (2016).
 32. Matt Sedensky, „A surprising bullying battleground: Senior centers“, *Associated Press* (13 mai 2018).
 33. Randall Collins, *Violence. A Micro-Sociological Theory*, Princeton University Press

(2008), p. 166.

34. De pildă, Hogwarts, școala lui Harry Potter. În palpitanta fantezie a lui J.K. Rowling, este un loc magic, dar mă tem că în realitate așa ceva ar fi un infern pentru mulți copii. Elevii sunt împărțiți în clase după vârstă și după caracter în case ca Cercetași sau Viperini. Competiția este stimulată de conducere, cu un sistem de punctaj complicat. Iar, dacă vrei să pleci, se poate doar de Crăciun și în vacanța de vară. Pedagogii sunt de acord că aceasta este rețeta pentru o cultură a hărțuirii.
35. Nu mă înțelegeți greșit, sunt unele competențe de bază, ca scrisul sau cititul, fără de care omul nu se poate descurca în societatea noastră modernă, iar unii copii nu le pot învăța ușor singuri. De aceea, educația primită de la profesorii specializați este esențială.
36. Robert Dur și Max van Lent, „Socially Useless Jobs“, Tinbergen Institute Discussion Paper (2 mai 2018).
37. David Graeber, „On the Phenomenon of Bullshit Jobs: A Work Rant“, *Strike! Magazine* (august 2013).
38. Ivan Illich, *Deschooling Society*, Harper & Row (1971).
39. Peter Gray, *Free to Learn. Why Unleashing the Instinct to Play Will Make Our Children Happier, More Self-Reliant, and Better Students for Life*, Basic Books (2013).
40. Citat din Lois Holzman, „What’s the Opposite of Play?“, *Psychology Today* (5 aprilie 2016).
41. „«Depression: Let’s Talk» Says who, As Depression Tops List of Causes of Ill Health“, World Health Organization (30 martie 2017).
42. Peter Gray, „Self-Directed Education – Unschooling and Democratic Schooling“, *Oxford Research Encyclopedia* (aprilie 2017).

Capitolul 15

1. Gabriel Hetland, „Emergent Socialist Hegemony in Bolivarian Venezuela: The Role of the Party“, Susan J. Spronk și Jeffery R. Webber, *Crisis and Contradiction: Marxist Perspectives on Latin America in the Global Political Economy*, Brill (2015), p. 131.
2. Gabriel Hetland, „How to Change the World: Institutions and Movements Both Matter“, *Berkeley Journal of Sociology* (3 noiembrie 2014)
3. Pentru un raport accesibil, Vezi Gabriel Hetland, „Grassroots Democracy in Venezuela“, *The Nation* (30 ianuarie 2012).
4. Citat *ibidem*.
5. Dmytro Khutkyy, „Participatory Budgeting: An Empowering Democratic institution“, *Eurozine* (31 octombrie 2017).
6. *Brazil: Toward a More Inclusive and Effective Participatory Budget in Porto Alegre*, World Bank (2008), p. 2.
7. Citat din Martin Calisto Friant, *Sustainability From Below: Participatory Budgeting in Porto Alegre*, First Ecuadorian Congress of Urban Studies (noiembrie 2017), p. 13.
8. Paolo Spada, „The Economic and Political Effects of Participatory Budgeting“, Congress of the Latin American Studies Association (2009).
9. Pentru o analiză critică a acestei teze, Vezi Omar Encarnación, *The Myth of Civil Society Social Capital and Democratic Consolidation in Spain and Brazil*, Palgrave Macmillan (2003).
10. Citat din „Porto Alegre’s Budget Of, By, And For the People“, *Yes! Magazine* (31 decembrie 2002).
11. Ginia Bellafante, „Participatory Budgeting Opens Up Voting to the Disenfranchised and Denied“, *The New York Times* (17 aprilie 2015).

12. Mona Serageldin *et al*, „Assessment of Participatory Budgeting in Brazil“, Harvard University Center for Urban Development Studies (2005), p. 4.
13. Gianpaolo Baiocchi, „Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment in Deliberative Democratic Theory“, Archon Fung și Erik Olin Wright (ed.), *Deepening Democracy. Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance* (2001), p. 64.
14. Alana Semuels, „The City That Gave Its Residents \$3 Million“, *The Atlantic* (6 noiembrie 2014).
15. Baiocchi (2001).
16. Gianpaolo Baiocchi și Ernesto Ganuza, „Participatory Budgeting as if Emancipation Mattered“, *Politics & Society*, vol. 42, nr. 1 (2014), p. 45.
17. George Monbiot, *Out of the Wreckage. A New Politics for an Age of Crisis*, Verso (2017), p. 130.
18. Anne Pordes Bowers și Laura Bunt, „Your Local Budget. Unlocking the Potential of Participatory Budgeting“, Nesta (2010).
19. Gianpaolo Baiocchi, „Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment and Deliberative Democratic Theory“, *Politics & Society*, vol. 29, nr. 1 (2001), p. 58.
20. De asemenea, potrivit cercetătorilor de la Banca Mondială, progresul rapid avea în totalitate de a face cu bugetarea participativă. Astfel, ponderea asistenței medicale și a educației a crescut în bugetul municipal de la 13% în 1985 la 40% în 1996. Vezi Serageldin *et al* (2005).
21. Patrick Kingsley, „Participatory Democracy in Porto Alegre“, *The Guardian* (10 septembrie 2012).

22. Serageldin *et al* (2005).
23. Michael Touchton și Brian Wampler, „Improving Social Well-Being Through New Democratic Institutions“, *Comparative Political Studies*, vol. 47, nr. 10 (2013).
24. „Back to the Polis: Direct Democracy“, *The Economist* (17 septembrie 1994).
25. David Van Reybrouck, *Tegen verkiezingen*, De Bezige Bij (2013), p. 140.
26. „Communism“, oxforddictionaries.com.
27. David Graeber, *Debt. The First 5,000 Years*, Melville House Publishing (2011), pp. 94–102.
28. Garrett Hardin, „The Tragedy of the Commons“, *Science*, vol. 162, nr. 3859 (13 decembrie 1968).
29. John Noble Wilford, „A Tough-Minded Ecologist Comes to Defense of Malthus“, *The New York Times* (30 iunie 1987).
30. Ian Angus, „The Myth of the Tragedy of the Commons“, *Climate & Capitalism* (25 august 2008).
31. John A. Moore, „Science as a Way of Knowing – Human Ecology“, *American Zoologist*, vol. 25, nr. 2 (1985), p. 602.
32. Tim Harford, „Do You Believe in Sharing?“, *The Financial Times* (30 august 2013).
33. *Ibidem*.
34. Numit oficial Premiul pentru științe economice al Băncii Centrale Suedeze în memoria lui Alfred Nobel.
35. Tine De Moor, „The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe“, *International Review of Social History*, vol. 53, nr. S16 (decembrie 2008).
36. Lucrarea clasică despre acest proces este Karl Polanyi, *The Great Transformation. The*

- Political and Economic Origins of Our Time*, Beacon Press (2001). Publicat inițial în 1944.
37. Tine De Moor, „Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving“, Oratie Universiteit Utrecht (30 august 2013).
 38. Termenul de „economie colaborativă“ a fost introdus de scriitorul Arjen van Veelen. Vezi „Vriendschap met de chauffeur? Laat me niet lachen. Bij UberPOP și Airbnb blijft veel geld aan de strijkstok hangen“, *nrc.next* (3 septembrie 2014).
 39. Vezi Paul Mason, *Postcapitalism. A Guide to Our Future*, Allen Lane (2015).
 40. Vezi Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Main (2019).
 41. Damon Jones și Ioana Elena Marinescu, „The Labor Market Impacts of Universal and Permanent Cash Transfers: Evidence from the Alaska Permanent Fund“, *NBER Working Paper* (februarie 2018).
 42. Am scris mai demult despre acest studiu din Carolina de Nord și despre venitul de bază. Vezi *Utopia for Realists. And How We Can Get There*, Bloomsbury (2017), pp. 51–54. Acum cred că putem vorbi mai degrabă despre „dividende pentru cetățeni“ decât despre „venitul de bază“, ca să subliniem faptul că este vorba despre revenirea la bunul comun.
 43. Peter Barnes, *With Liberty and Dividends For All. How To Save Our Middle Class When Jobs Don't Pay Enough*, Berrett-Koehler Publishers (2014).
 44. Scott Goldsmith, „The Alaska Permanent Fund Dividend: An Experiment in Wealth Distribution“, Basic Income European Network (septembrie 2002), p. 7.

PARTEA A V-A

1. Michael Garofalo, „A Victim Treats His Mugger Right“, *NPR Story Corps* (28 martie 2008).

Capitolul 16

1. Pentru o descriere mai clară a sistemului penitenciar norvegian, vezi Ryan Berger, „Kriminalomsorgen: A Look at the World’s Most Humane Prison System in Norway“, *SSRN* (11 decembrie 2016).
2. Asta spune paznicul într-un documentar de Michael Moore, *Where to Invade Next?* (2015).
3. Citat din Baz Dreisinger, „Norway Proves That Treating Prison Inmates As Human Beings Actually Works“, *Huffington Post* (8 martie 2016).
4. „About the Norwegian Correctional Service“, *kriminalomsorgen.no* (accesat pe 17 decembrie 2018).
5. Dreisinger (8 martie 2016).
6. Manudeep Bhuller *et al*, „Incarceration, Recidivism, and Employment“, Institute of Labor Economics (iunie 2018).
7. Berger (11 decembrie 2016), p. 20.
8. Erwin James, „Bastoy: the Norwegian Prison That Works“, *The Guardian* (4 septembrie 2013).
9. Genevieve Blatt *et al*, *The Challenge of Crime in a Free Society*, President’s Commission on Law Enforcement and Administration of Justice (1967), p. 159.
10. *Ibidem*, p. 173.
11. Jessica Benko, „The Radical Humaneness of Norway’s Halden Prison“, *The New York Times* (26 martie 2015).
12. Robert Martinson, „What Works? Questions and Answers about Prison Reform“, *The Public Interest* (primăvara 1974).
13. Michelle Brown, *The Culture of Punishment. Prison, Society, and Spectacle*, NYU Press (2009), p. 171.

14. Robert Martinson, „New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform“, *Hofstra Law Review*, vol. 7, nr. 2 (1979).
15. Citat din Adam Humphrey's, „Robert Martinson and the Tragedy of the American Prison“, *Ribbonfarm* (15 decembrie 2016).
16. Citat din Timothy Cramm, „Incarceration as Incapacitation: An Intellectual History“, *American Affairs*, vol. II, nr. 3 (2018).
17. Richard Bernstein, „A Thinker Attuned to Thinking; James Q. Wilson Has Insights, Like Those on Cutting Crime, That Tend To Prove Out“, *The New York Times* (22 august 1998).
18. „James Q Wilson Obituary“, *The Economist* (10 martie 2012).
19. James Q. Wilson, *Thinking About Crime*, Basic Books (1975), pp. 172–173.
20. Citat din Cramm (2018).
21. George L. Kelling și James Q. Wilson, „Broken Windows“, *The Atlantic* (martie 1982).
22. *The Tipping Point* (2000), p. 141.
23. *Ibidem*, p. 142
24. *Ibidem*, p. 143.
25. Holman W. Jenkins, Jr., „The Man Who Defined Deviancy Up“, *The Wall Street Journal* (12 martie 2011).
26. James Q. Wilson, „Lock 'Em Up and Other Thoughts on Crime“, *The New York Times* (9 martie 1975).
27. *The Tipping Point* (2000), p. 145.
28. Citat *ibidem*, p. 146.
29. „New York Crime Rates 1960–2016“, disastercenter.com.
30. Donna Ladd, „Inside William Bratton's NYPD: Broken Windows Policing is Here to Stay“, *The Guardian* (8 iunie 2015).
31. Citat din Jeremy Rozansky și Josh Lerner, „The Political Science of James Q. Wilson“,

- The New Atlantis* (primăvara 2012).
32. Vezi Rutger Bregman, *Met de kennis van toen. Actuele problemen in het licht van de geschiedenis*, De Bezige Bij (2012), pp. 238–245.
 33. Anthony A. Braga, Brandon C. Welsh și Cory Schnell, „Can Policing Disorder Reduce Crime? A Systematic Review and Meta-Analysis“, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 52, nr. 4 (2015).
 34. John Eterno și Eli Silverman, „Enough Broken Windows Policing. We Need a Community-Oriented Approach“, *The Guardian* (29 iunie 2015).
 35. P.J. Vogt, „#127 The Crime Machine“, *Reply All* (podcast Gimlet Media, 11 octombrie 2018).
 36. Dara Lind, „Why You Shouldn’t Take Any Crime Stats Seriously“, *Vox* (24 august 2014).
Vezi și Liberty Vittert, „Why the US Needs Better Crime Reporting Statistics“, *The Conversation* (12 octombrie 2018).
 37. Michelle Chen, „Want to See How Biased Broken Windows Policing Is? Spend a Day in Court“, *The Nation* (17 mai 2018).
 38. Ordinea în sine se dovedește a fi o chestiune de percepție. În 2004, cercetătorii de la Universitatea din Chicago au întrebat o serie de subiecți câte „ferestre sparte“ au întâlnit într-un cartier de albi și într-unul de negri. Oamenii au văzut, în mod constant, mai mult haos în cartierul cu mai mulți afro-americieni, deși erau la fel de multe gunoarie, graffiti și golani și în cartierul de albi. Vezi Robert J. Sampson și Stephen W. Raudenbush, „Seeing Disorder: Neighborhood Stigma and the Social Construction of «Broken Windows»“, *Social Psychology Quarterly*, vol. 67, nr. 4 (2004). Cel mai trist este că Wilson și Kelling prevăzuseră asta încă din 1982, în articolul lor din *The Atlantic*: „Cum ne asigurăm că nu culoarea

pielii sau proveniența etnică [...] devin baza distincției dintre indezirabil și dezirabil? Cum ne asigurăm, deci, că poliția nu devine agentul bigotismului. Nu putem găsi un răspuns eliberator la această întrebare importantă.“

39. Vezi Braga, Welsh și Schnell (2015).
40. Citat din Sarah Childress, „The Problem with «Broken Windows» Policing“, *Frontline* (28 iunie 2016).
41. Vlad Tarko, Elinor Ostrom, *An Intellectual Biography*, Rowman & Littlefield International (2017), pp. 32–40.
42. Arthur A. Jones și Robin Wiseman, „Community Policing in Europe. An Overview of Practices in Six Leading Countries“, Los Angeles Community Policing (lcp.org).
43. Sara Miller Llana, „Why Police Don’t Pull Guns in Many Countries“, *The Christian Science Monitor* (28 iunie 2015).
44. Citat din Childress (28 iunie 2016).
45. Beatrice de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië și Amerika*, Boom Uitgevers (2010).
46. Citat din Quirine Eijkman, „Interview met Beatrice de Graaf over haar boek“, Universiteit Leiden (25 ianuarie 2010).
47. Citat din Joyce Roodnat, „Het moest wel leuk blijven“, *NRC Handelsblad* (6 aprilie 2006).
48. Citat din Jon Henley, „How Do You Deradicalise Returning Isis Fighters?“, *The Guardian* (12 noiembrie 2014).
49. Citat din Hanna Rosin, „How A Danish Town Helped Young Muslims Turn Away From ISIS“, *NPR Invisibilia* (15 iunie 2016).
50. Citat din Richard Orange, „«Answer Hatred with Love»: How Norway Tried to Cope with The horror of Anders Breivik“, *The Guardian* (15 aprilie 2012).

51. Prison Policy Initiative, „North Dakota Profile“ (prisonpolicy.org, accesat pe 17 decembrie 2018).
52. Citat din Dylan Matthews și Byrd Pinkerton, „How to Make Prisons More Humane“, *Vox* (podcast, 17 octombrie 2018).
53. Dashka Slater, „North Dakota’s Norway Experiment“, *Mother Jones* (iulie/august 2017).
54. National Research Council, *The Growth of Incarceration in the United States. Exploring Causes and Consequences*, The National Academies Press (2014), p. 33.
55. Francis T. Cullen, Cheryl Lero Jonson și Daniel S. Nagin, „Prisons Do Not Reduce Recidivism. The High Cost of Ignoring Science“, *The Prison Journal*, vol. 91, nr. 3 (2011). Vezi și M. Keith Chen și Jesse M. Shapiro, „Do Harsher Prison Conditions Reduce Recidivism? A Discontinuity-based Approach“, *American Law and Economics Review*, vol. 9, nr. 1 (2007).
56. „Louis Theroux Goes to the Miami Mega-Jail“, *BBC News* (20 mai 2011).
57. Citat din Berger (11 decembrie 2016), p. 23.
58. Citat din Slater (iulie/august 2017).
59. Cheryl Corley, „North Dakota Prison Officials Think Outside The Box To Revamp Solitary Confinement“, *NPR* (31 iulie 2018).
60. *Ibidem*.
61. Citat din Slater (iulie/august 2017).

Capitolul 17

1. Citat din John Battersby, „Mandela to Factions: Throw Guns Into Sea“, *Christian Science Monitor* (26 februarie 1990).
2. Cea mai importantă sursă a poveștii lui Constand și a lui Abraham este minunata carte a lui Dennis Cruywagen, *Brothers in War and Peace. Constand and Abraham Viljoen and the*

- Birth of the New South Africa*, Zebra Press (2014).
3. *Brothers in War and Peace* (2014), p. 57.
 4. *Ibidem*, p. 62.
 5. Maritza Montero și Christopher C. Sonn (ed.), *Psychology of Liberation. Theory and Applications*, Springer (2009), p. 100.
 6. McClung Lee și Norman Daymond Humphrey, *Race Riot, Detroit 1943*, Octagon Books (1968), p. 130.
 7. Gordon Allport, *The Nature of Prejudice*, Ingram (1979), p. 277. Publicată inițial în 1954. Cercetătorii au pus următoarea întrebare soldaților americani: „Unele divizii au companii cu plutoane formate din negri și albi. Ce ai zice dacă divizia ta ar fi concepută astfel?” Procentajul răspunsurilor „Ar fi foarte enervant” a fost de 62% în rândul unităților în care nu erau plutoane de culoare și de 7% în rândul bărbaților din companiile unde luptau și trupe de culoare.
 8. Ira N. Brophy, „The Luxury of Anti-Negro Prejudice”, *Public Opinion Quarterly*, vol. 9, nr. 4 (1945).
 9. Richard Evans, *Gordon Allport: The Man and His Ideas*, E.P. Dutton (1970).
 10. Gordon Allport, „Autobiography”, Edwin Boring și Gardner Lindzey (ed.), *History of Psychology in Autobiography*, Appleton Century Crofts (1967), pp. 3–25.
 11. John Carlin, *Invictus. Nelson Mandela and the Game that Made a Nation*, Atlantic Books (2009), p. 122.
 12. Citat *ibidem*, p. 123.
 13. *Ibidem*, p. 124
 14. *Ibidem*, p. 135.
 15. *Ibidem*, p. 143.
 16. Citat din *Brothers in War and Peace* (2014), p. 158.

17. Citat din Simon Kuper, „What Mandela Taught Us“, *The Financial Times* (5 decembrie 2013).
18. Citat din *Brothers in War and Peace* (2014), p. 162.
19. Citat din *Invictus* (2009), p. 252.
20. La care Pettigrew a răspuns: „Domnule, mi-ați făcut cea mai mare onoare!“ Citat din Cherry, „Thomas F. Pettigrew: Building on the Scholar-Activist Tradition in Social Psychology“, Ulrich Wagner *et al* (ed.), *Improving Intergroup Relations. Building on the Legacy of Thomas F. Pettigrew*, Wiley-Blackwell (2008), p. 16.
21. Thomas F. Pettigrew, „Contact in South Africa“, *Dialogue*, vol. 21, nr. 2 (2006), pp. 8–9.
22. Thomas F. Pettigrew și Linda R. Tropp, „A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory“, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 90, nr. 5 (2006).
23. Sylvie Graf, Stefania Paolini și Mark Rubin, „Negative Intergroup Contact is More Influential, but Positive Intergroup Contact is More Common: Assessing Contact Prominence and Contact Prevalence in Five Central European countries“, *European Journal of Social Psychology*, vol. 44, nr. 6 (2014).
24. Erica Chenoweth, „The Origins of the NAVCO Data Project (or: How I Learned to Stop Worrying and Take Nonviolent Conflict Seriously)“, *Rational Insurgent* (7 mai 2014).
25. Erica Chenoweth și Maria J. Stephan, „How The World is Proving Martin Luther King Right About Nonviolence“, *The Washington Post* (18 ianuarie 2016). Vezi și Maria J. Stephan și Erica Chenoweth, „Why Civil Resistance Works. The Strategic Logic of Nonviolent Conflict“, *International Security*, vol. 33, nr. 1 (2008), pp. 7–44.

26. Citat din Penny Getchell *et al*, *At Home in the World: the Peace Corps Story*, Peace Corps (1996), p. vi.
27. *Invictus* (2009), p. 84.
28. *Ibidem*, p. 252.
29. *Ibidem*.
30. Citat din Thomas F. Pettigrew, „Social Psychological Perspectives on Trump Supporters“, *Journal of Social and Political Psychology*, vol. 5, nr. 1 (2017).
31. *Ibidem*.
32. Chris Lawton și Robert Ackrill, „Hard Evidence: How Areas with Low Immigration Voted Mainly for Brexit“, *The Conversation* (8 iulie 2016). Vezi și Rose Meleady, Charles Seger și Marieke Vermue, „Examining the Role of Positive and Negative Intergroup Contact and Anti-Immigrant Prejudice in Brexit“, *British Journal of Social Psychology*, vol. 56, nr. 4 (2017).
33. Michael Savelkoul *et al*, „Anti-Muslim Attitudes in The Netherlands: Tests of Contradictory Hypotheses Derived from Ethnic Competition Theory and Intergroup Contact Theory“, *European Sociological Review*, vol. 27, nr. 6 (2011).
34. Jared Nai, „People in More Racially Diverse Neighborhoods Are More Prosocial“, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 114, nr. 4 (2018), pp. 497–515.
35. Miles Hewstone, „Consequences of Diversity for Social Cohesion and Prejudice: The Missing Dimension of Intergroup Contact“, *Journal of Social Issues*, vol. 71, nr. 2 (2015).
36. Matthew Goodwin și Caitlin Milazzo, „Taking Back Control? Investigating the Role of Immigration in the 2016 Vote for Brexit“, *The British Journal of Politics and International Relations*, vol. 19, nr. 3 (2017).

37. Citat din Diane Hoekstra, „De felle tegenstanders van toen gaan het azc in Overvecht missen“, *Algemeen Dagblad* (29 septembrie 2018). Vezi și Marjon Bolwijn, „In Beverwaard was woede om azc het grootst, maar daar is niets meer van te zien: «We hebben elkaar gek gemaakt»“, *de Volkskrant* (1 februarie 2018).
38. Mark Twain, *The Innocents Abroad, or The New Pilgrims' Progress* (1869).
39. Rupert Brown, James Vivian și Miles Hewstone, „Changing Attitudes through Intergroup Contact: the Effects of Group Membership Salience“, *European Journal of Social Psychology*, vol. 29, nr. 5–6 (21 iunie 1999).
40. Gordon W. Allport, „Prejudice in Modern Perspective“, The Twelfth Hoernlé Memorial Lecture (17 iulie 1956).

Capitolul 18

1. Termenul de „Catastrofa originală a secolului XX“ a fost patentat de istoricul german Golo Mann.
2. Malcolm Brown și Shirley Seaton, *Christmas Truce. The Western Front December 1914*, Pan Books (2014), p. 68. Publicat inițial în 1984.
3. *Ibidem*, p. 71.
4. *Ibidem*, p. 73.
5. *Ibidem*, pp. 76–77.
6. Malcolm Brown, *Peace in No Mans Land* (documentar BBC din 1981).
7. Luke Harding, „A Cry of: Waiter! And the Fighting Stopped“, *The Guardian* (11 noiembrie 2003).
8. *Christmas Truce* (2014), p. 111.
9. *Ibidem*, p. 115.
10. Citat din Simon Kuper, „Soccer in the Trenches: Remembering the WWI Christmas Truce“, *espn.com* (25 decembrie 2015).

11. Potrivit istoricilor moderni, germanii au comis într-adevăr crime de război în 1914, dar acestea au fost grav exagerate de propaganda britanică. Cât de fatale pot fi urmările știrilor false, nu s-a dovedit decât după 25 de ani. Când germanii au comis cele mai atroce crime la o scară nemaivăzută în cel de-al Doilea Război Mondial, în Regatul Unit și SUA existau oameni care se îndoiau de acuratețea știrilor. În timpul Primului Război Mondial, presa exagerase multe aspecte, de ce ar trebui să ia acum de bune poveștile despre camerele de gazare? Vezi Jo Fox, „Atrocity propaganda“, *British Library* (29 ianuarie 2014).
12. *Christmas Truce* (2014), p. 126.
13. Thomas Vinciguerra, „The Truce of Christmas, 1914“, *The New York Times* (25 decembrie 2005).
14. Citat din TED Stories, „Columbia: Advertising Creates Peace“, YouTube (24 ianuarie 2018).
15. *Ibidem*.
16. Tom Vanden Brook, „Propaganda That Works: Christmas Decorations“, *USA Today* (13 august 2013).
17. Lara Logan, „How Unconventional Thinking Transformed a War-Torn Colombia“, CBS News, *60 Minutes* (11 decembrie 2016).
18. Jose Sokoloff într-un interviu cu autorul pe 9 noiembrie 2017.
19. Costurile Operațiunii „Crăciunul“ au însumat 301 100 de dolari. „Râuri de lumină“ a costat 263 000 de dolari și „Vocea mamei“ 546 000 de dolari.
20. Chiar și FARC a crezut asta, pentru că în timpul tratativelor de pace au cerut ca propaganda din partea MullenLowe să înceteze. Își pierdeau prea mulți membri din cauza asta.
21. Sibylla Brodzinsky, „«Welcome to Peace»: Colombia's Farc Rebels Seal Historic

- Disarmament“, *The Guardian* (27 iunie 2017).
22. Citat din Vinciguerra (25 decembrie 2005).
 23. *Christmas Truce* (2014), p. 198.
 24. *Ibidem*, p. 248.
 25. *Ibidem*, p. 238.
 26. Stanley Weintraub, *Silent Night*, Simon & Schuster (2001), p. 172.
 27. Tony Ashworth, *Trench Warfare 1914–1918. The Live and Let Live System*, Pan Books (2000), p. 224. Publicat inițial în 1980.
 28. *Ibidem*, p. 24.
 29. *Ibidem*, p. 143.
 30. Erin E. Buckels, Paul D. Trapnell și Delroy L. Paulhus, „Trolls Just Want to Have Fun“, *Personality and Individual Difference*, vol. 67 (septembrie 2014).
 31. Jose Miguel Sokoloff, „How Christmas Lights Helped Guerillas Put Down Their Guns“, TED (octombrie 2014).

EPILOG

1. Detlef Fetchenhauer și David Dunning, „Why So Cynical? Asymmetric Feedback Underlies Misguided Skepticism Regarding the Trustworthiness of Others“, *Psychological Science*, vol. 21, nr. 2 (8 ianuarie 2010).
2. S-au făcut câteva studii remarcabile din care reiese că dacă tratezi oamenii ca fiind buni, aceștia își schimbă atitudinea. Spre exemplu, în 1970, psihologul american Richard Miller a făcut un studiu asupra copiilor de școală generală. În primul grup copiii au fost numiți „cei ordonați“. În cel de-al doilea grup au încercat să-i facă pe elevi să fie mai ordonați decât primii. Iar pe cei dintr-un al treilea grup i-au lăsat în pace. Rezultatul? Primul grup a fost cel mai ordonat. Vezi Christian B. Miller, „Should You Tell Everyone They’re Honest?“, *Nautilus* (28 iunie 2018).

3. Maria Konnikova, *The Confidence Game. The Psychology of the Con and Why We Fall for It Every Time*, Canongate (2016).
4. *Against Empathy* (2016), p. 167.
5. Citat din Dylan Matthews, „Zero-sum Trump. What You Learn from Reading 12 of Donald Trump’s Books“, *Vox* (19 ianuarie 2017).
6. Marina Cantacuzino, *The Forgiveness Project. Stories for a Vengeful Age*, Jessica Kingsley Publishers (2016).
7. Donald W. Pfaff, *The Neuroscience of Fair Play. Why We (Usually) Follow the Golden Rule*, Dana Press (2007).
8. George Bernard Shaw, *Maxims for Revolutionists* (1903).
9. Matthieu Ricard, *Altruism. The Power of Compassion to Change Yourself and the World*, Little, Brown and Company (2015), pp. 58–63.
10. *Ibidem*, p. 62.
11. Daniel Goleman și Richard Davidson, *The Science of Meditation. How to Change Your Brain, Mind and Body*, Penguin Books (2018).
Dar vezi și Miguel Farias și Catherine Wikholm, *The Buddha Pill. Can Meditation Change You?*, Watkins Publishing (2015).
12. Paul Bloom, „Empathy for Trump voters? No, thanks. Understanding? Yes“, *Vox* (23 februarie 2017).
13. *Against Empathy* (2016), pp. 213–241.
14. Jarl van der Ploeg, „Ze zullen altijd die enorm verliefde bom geluk blijven“, *de Volkskrant* (21 iulie 2014).
15. „In memoriam: LvdG (1984–2014)“, *Propria Cures* (19 iulie 2014).
16. Vezi Chang Sup Park, „Applying «Negativity Bias» to Twitter: Negative News on Twitter, Emotions, and Political Learning“, *Journal of Information Technology & Politics*, vol. 12, nr. 4 (2015).

17. Chris Weller, „Silicon Valley Parents Are Raising Their Kids Tech-Free – And It Should Be a Red Flag“, *Business Insider* (18 februarie 2018).
18. Rebecca Solnit, *Hope in the Dark. Untold Histories, Wild Possibilities*, Haymarket Books (2016), p. 23.
19. Fabian Wichmann, „4 Ways To Turn The Neo-Nazi Agenda On Its Head“, *The Huffington Post* (25 august 2017).
20. Filosoful francez Alexis de Tocqueville a observat asta deja acum 150 de ani. „Americaniilor adoră să folosească egoismul drept explicație pentru fiecare întâmplare din viața lor“, scria el. Tocqueville credea că americanii nu își făceau nici un bine cu asta, pentru că în timpul lungilor sale călătorii, acesta a dat peste mulți oameni dispuși să ajute. „Dar americanii“, scria filosoful, „nu vor să admită că sunt în stare de acest tip de sentimente.“ Vezi Dale T. Miller, „The Norm of Self-Interest“, *American Psychologist*, vol. 54, nr. 12 (1999).
21. *Ibidem*, p. 1057.
22. James H. Fowler și Nicholas A. Christakis, „Cooperative Behavior Cascades in Human Social Networks“, *PNAS*, vol. 107, nr. 12 (2010).
23. Citat din University of California, San Diego, „Acts of Kindness Spread Surprisingly Easily: Just a Few People Can Make a Difference“, *ScienceDaily* (10 martie 2010).
24. Jonathan Haidt, „Elevation and the Positive Psychology of Morality“, C.L.M. Keyes și J. Haidt (ed.), *Flourishing. Positive Psychology and the Life Well-Lived*, American Psychological Association (2003), pp. 275–289.
25. Citat din Jonathan Haidt, „Wired to Be Inspired“, Dacher Keltner, Jason Marsh și Jeremy Adam Smith (ed.), *The Compassionate*

Instinct. The Science of Human Goodness, W.W.
Norton & Company (2010), p. 90.

Table of Contents

Prolog

1. Un nou realism

2. Adevăratul împărat al muștelor

PARTEA I. Statul primitiv

3. Evoluția Lui Homo Puppy

4. Colonelul Marshall și soldații care refuză să tragă cu arma

5. Blestemul civilizației

6. Misterul de pe Insula Paștelui

PARTEA a II-a. După Auschwitz

7. În subsolurile Universității Stanford

8. Stanley Milgram și aparatul cu electroșocuri

9. Moartea lui Catherine Susan Genovese

PARTEA a III-a. De ce fac rău oamenii buni

10. Cum orbește empatia

11. Cum corupe puterea

12. Cu ce a greșit Iluminismul?

PARTEA a IV-a. Noul realism

13. Puterea motivației intrinsece

14. Homo Ludens

15. Așa arată o democrație adevărată

Partea a V-a. Celălalt obraz

16. La un ceai cu teroriștii

17. Cel mai bun remediu împotriva urii, a rasismului și a prejudecăților

18. Când soldații au ieșit din tranșee

Epilog. Zece reguli de viață

Mulțumiri

Surse

Table of Contents

Prolog	8
1. Un nou realism	16
2. Adevăratul împărat al muștelor	34
PARTEA I. Statul primitiv	53
3. Evoluția Lui Homo Puppy	60
4. Colonelul Marshall și soldații care refuză să tragă cu arma	84
5. Blestemul civilizației	104
6. Misterul de pe Insula Paștelui	123
PARTEA a II-a. După Auschwitz	144
7. În subsolurile Universității Stanford	147
8. Stanley Milgram și aparatul cu electroșocuri	164
9. Moartea lui Catherine Susan Genovese	184
PARTEA a III-a. De ce fac rău oamenii buni	198
10. Cum orbește empatia	202
11. Cum corupe puterea	222
12. Cu ce a greșit Iluminismul?	239
PARTEA a IV-a. Noul realism	248
13. Puterea motivației intrinsece	260
14. Homo Ludens	275
15. Așa arată o democrație adevărată	291
Partea a V-a. Celălalt obraz	312
16. La un ceai cu teroriștii	316
17. Cel mai bun remediu împotriva urii, a rasismului și a prejudecăților	338
18. Când soldații au ieșit din tranșee	355
Epilog. Zece reguli de viață	369
Mulțumiri	386
Surse	388